Гіроакі Куромія

СВОБОДА І ТЕРОР У ДОНБАСІ

Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки

Hiroaki Kuromiya

FREEDOM AND TERROR IN THE DONBAS

A Ukrainian-Russian borderland, 1870s—1990s

Гіроакі Куромія

СВОБОДА І ТЕРОР У ДОНБАСІ

Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки

Переклали з англійської
Галина Кьорян, Вячеслав Агеєв

Науковий рецензент перекладу
Григорій Немиря

Київ
Видавництво
Соломії Павличко
«ОСНОВИ»
2002

ББК 63.3(4УКР55)
К93

Книжка відомого японського дослідника присвячена бурхливій історії Донбасу, козацького краю, де віками гуляв дух волі, де степ давав притулок тим, хто шукав кращого життя чи тікав від чужої сваволі. І це прагнення свободи, близьке і зрозуміле всім націям і народам, не змогли знищити ані самодержавницька Російська імперія, ані сталінський Радянський Союз. Гіроакі Куромія стверджує: упродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода, нездолання і вічна, визначила вкрай різку і жорстку політичну історію Донбасу.

Передмова *Григорія Немирі*

Це видання здійснено за фінансової
та експертної підтримки Міжнародного фонду «Відродження»
в рамках спільної програми з Центром розвитку видавничої справи
Інституту відкритого суспільства — Будапешт.

Sponsored by the International Renaissance Foundation
in the frames of joint program
with the Center for Publishing Development
of the Open Society Institute — Budapest.

Це видання здійснене за фінансової підтримки
Українського дослідницького інституту Гарвардського університету.

© Cambridge University Press 1998

© Григорій Немиря. Передмова,
наукове рецензування перекладу, 2002.
© Галина Кьорян. Український переклад,
(розд. 1—4), 2002.
© Вячеслав Агеєв. Український переклад,
(розд. 5—8), 2002.
© Видавництво Соломії Павличко
«Основи», 2002.

ISBN 966-500-232-5

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК КАРТ ТА МАЛЮНКІВ 7

ПЕРЕДМОВА. ***Григорій Немиря*** 9

ЗАУВАГИ ЩОДО ОКРЕМИХ ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ТОПОНІМІЧНИХ НАЗВ 11

ПОДЯКИ 13

ВСТУП 17

Розділ 1
ЖИТТЯ В ДИКОМУ ПОЛІ 29

Розділ 2
ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ДО 1914 РОКУ 61

Політика і географія 61
Робоча сила і насильство 80

Розділ 3
ВІЙНА, РЕВОЛЮЦІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 111

Війна та патріотизм 111
Зміна старого устрою 119
Громадянська війна 144

Розділ 4
НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА 177

Неміцний мир 177
Давні і нові «вороги» 201

Розділ 5

ГОЛОДОМОР 223

Колективізація й індустріалізація 223
Жнива скорботи 243
Зовнішні загрози і внутрішні вороги 254
Хто ж ворог? 267

Розділ 6

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 291

Три «добрі» роки. Вбивство Кірова. Стахановський рух 291
Вакханалія терору 311
Терор, що сам себе вів до поразки 343

Розділ 7

ВІЙНА 359

Привид війни 359
Війна і окупація 370
Альтернативи 392

Розділ 8

ПОВОЄННІ РОКИ 421

Перемога і голод 421
Десталінізація 437
Після Сталіна 459

ВИСНОВОК 475

ДЖЕРЕЛА 483

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК 495

ПЕРЕЛІК КАРТ ТА МАЛЮНКІВ

Карти

1.1. Україна в XVI—XVII ст. 32
1.2. Донбас у 1920—1930-х рр. 48
1.3. Донбас бл. 1950 р. 54

Малюнки

1.1. Шахтарське селище в Горлівці наприкінці XIX ст. 39
1.2. Шахтарське селище, шахта «Червоний Жовтень», Єнакієве, 1924 р. 40
1.3. Шахтарські землянки. Шахта ім. Шевченка, Гришине, 1927 р. 41
1.4. Мешканці землянки. Гришине, 1934 р. 42
2.1. Покарання донбаського робітника за участь у революційній боротьбі 1905 р. 98
3.1. Мітинг на Ґуставській шахті, Лутугине поблизу Луганська, весна 1917 р. 124
3.2. Тіла 118 робітників, убитих у Ясинівці та Макіївці вояками Каледіна 31 грудня 1917 р. 147
3.3. Група німецьких офіцерів з адміністрацією Юзівського металургійного заводу, 1918 р. 152
3.4. Червоногвардійці після битви під станцією Морозівка, 1918 (1919?) р. 153
3.5. Похорон шахтарів у Юзівці, вбитих денікінськими військами, 1919 р. 160
3.6. Тіла в'язнів, отруєних денікінськими військами перед відступом з м. Артемівська (Бахмута), 1919 р. 161

4.1. Безпритульні діти в Донбасі, 1921 р. ... 187
4.2. «Напад на видатних прибульців», 1923 р. ... 195
4.3. «Візит Кирилкіна до виплати зарплатні» і «Після виплати». . 198
4.4. «Увага до дрібниць!...», 1923 р. ... 200
5.1. Звинувачені заслуховують вирок у «Шахтинській справі», 1928 р. ... 224
5.2. Розкуркулені селяни сіл Удачне і Гришине. Початок 1930-х рр. ... 226
5.3. Розкуркулені селяни сіл Удачне і Гришине. Початок 1930-х рр. ... 227
5.4. «Перетворимо старий Донбас на новий механізований». Початок 1930-х рр. ... 263
5.5. Суд над розтратником у Сталіно, 1934 р. ... 274
6.1. Збори в Сталіно з нагоди обговорення нового закону про вибори 1937 р. ... 326
6.2. Сторінка з протоколу допиту Кадолби 19 листопада 1937 р. . 329
6.3. Витяг з протоколу трійки Донецького обласного НКВС від 15 листопада 1938 р. ... 333
6.4. Сторінка протоколу допиту Мухи, листопад 1937 р. ... 342
6.5. Розкопки масового поховання в Рутченкові. Донецьк, 1989 р. 356
6.6. Черепи жертв терору 1937—1938 рр., викопані в Рутченкові. 357
7.1. Селяни повертаються до рідного села, спаленого німецькими Luftwaffe. Луганська обл., 15 серпня 1941 р. ... 373
7.2. Тіла вбитих німцями, добуті із шахти № 3/3-біс у Кадіївці. 1943 р. ... 391
7.3. Мельников на суді. Краснодон, 1965 р. ... 409

ПЕРЕДМОВА

З Гіроакі Куромією я познайомився влітку 1989 року в Донецьку. Він уперше приїхав до мого рідного міста попрацювати в архівах. Пам'ятаю, як він, поселившись в аспірантському гуртожитку, з'ясував, що в ньому немає гарячої води. «Гаряча вода влітку — це розкіш»,— відповіли мої колеги-історики. Але навіть вони не знали, що відповісти, коли одного дня раптово зникла вода холодна... З того часу Гіро майже щороку приїздив в Україну, кожного разу відвідуючи Донецьк. Багато що змінилося. Україна стала незалежною. Професор Куромія почав викладати в Індіанському університеті (Блумінгтон). Вивчив українську мову. В його сім'ї підросла донька Наомі і народився син Джун. Пережив він і пограбування в спальному вагоні поїзда «Київ—Донецьк», прокинувшись уранці з порожнім гаманцем. Постійними залишилися лише його феноменальна працьовитість, талант історика, добрий характер та ... відсутність влітку гарячої води у гуртожитку. Підсумком цих десяти років стала книга «Свобода і терор у Донбасі» — найкраще з того, що довелося читати про історію мого краю.

Тяжко писати про терор. Ще важче — про свободу. Саме тому такою важливою є думка, яку сам автор вважає головною: «Впродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода визначила вкрай брутальну й жорстоку політичну історію Донбасу». Яка ціна такої свободи? Автор шукає відповідь на це запитання, використовуючи як концептуальні абстракції макроісторії, так і, майже хірургічні, інструменти мікроісторії. Останнє є особливо цінним, бо ґрунтується на масі нових джерел, знайдених Куромією в українських та російських архівах, в тому числі колишніх архівах КДБ по Донецькій та Луганській областях. Завдяки цьому читач має можливість подивитись на трагічні події 30-х років очима шістдесятидворічного безпартійного українця, помічника теслі Кадолби, сорокап'ятирічного священика Автокефальної православної церкви Мухи, артемівського робітника Петрова, колгоспного бригадира Кулешова, маленького хлопчика з Маріуполя Вови Козлова та багатьох інших, включно з безіменними авторами доносів.

Що таке Донбас? «Дике поле», «всесоюзна кочегарка», «індустріальне серце України», «проблемна дитина Москви і Києва» чи просто «етнічно строкате прикордоння, об'єднане економічними факторами»? Серед багатьох визначень Куромія віддає перевагу порівнянню Донбасу із «виходом», стверджуючи, що Донбас «завжди був „виходом", порятунком, альтернативою політичному конформізму чи протестам». Гіроакі Куромія вважає, що його книжка належить до жанру краєзнавства. Це так і не так. Здається, перед нами саме той рідкісний випадок, коли новий погляд на минуле окремого регіону відкриває нове у сприйнятті історії цілої країни. Цікаво, що Олександр Довженко в 1945 році назвав усю Україну «диким полем Європи».

Хай там як, але можливість подивитися на історію країни через збільшувальне скло історії її регіонів — від краю до краю — дозволяє відчути спільне у розмаїтті часів і побачити особливе у зовнішньо подібних подіях. Стає зрозумілим, наприклад, завдяки яким суспільним механізмам терор, що насаджувався зверху, з ще більшою енергією підхоплювався знизу. У книзі є безліч прикладів відродження латентних місцевих конфліктів під впливом загальної атмосфери пошуку спочатку «класових ворогів», а згодом уже й «ворогів народу». Атомізоване й залякане суспільство, в якому накопичувались конфлікти, швидко вчилося новим кодам легітимації, аби вижити в умовах політичного та правового свавілля.

Конверсія дозованого насильства, як форми правління, і психології страху, як живильного середовища тоталітаризму, не може не бути тривалим і болісним процесом. Можливо, саме в цьому розтягнутому в часі подоланні спадщини терору й неволі і криється одна з багатьох причин негараздів і втрачених можливостей сучасності? Адже історична пам'ять, детермінована культурою, може діяти не лише як прискорювач або каталізатор, а й як гальмо. Тим більше в такій регіоналізованій державі, як Україна. Ось чому, як на мене, особливу вагу в історичних розвідках свободи і терору в Україні має висновок Гіроакі Куромії про те, що «в сталінські роки жоден інший український регіон навіть не наближався до Донбасу за рівнем привабливості для шукачів волі». Чим не виклик для істориків, що досліджують інші регіони?

ГРИГОРІЙ НЕМИРЯ

Директор Центру європейських і міжнародних досліджень,
Інститут міжнародних відносин
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Зауваги щодо окремих власних імен та топонімічних назв

Власні імена та топонімічні назви в лінгвістично змішаному регіоні — проблема, відома всім історикам. На щастя, Донбас у цьому аспекті не такий складний, як сумнозвісні перейменування Львова (*Lemberg, Львов, Lwów, Leopolis*). Хоча варіанта, який задовольняв би всіх, немає. Наприклад, *Нікіта С. Хрущев* (етнічний росіянин), *Ніколай* та *Александр* українською звучать відповідно як *М. (Микита) С. Хрущов*, *Микола* та *Олександр*. Російська назва *Луганск* українською передається як *Луганськ* (або *Луганське*), проте більшість місцевих мешканців називають своє місто по-російському *Луганск* (гортанний український г, а не проривний російський г*) під впливом української. Місто Джона Г'юза для більшості його жителів було *Юзовкою*, проте місцеві українці називали його *Юзівкою*. У випадку з українськими топонімічними назвами та іменами справа ускладнюється тим, що були внесені кілька змін до правопису, серед яких найсумнозвісніша — скасування 1933 р. радянською владою специфічної української літери ґ. І в російській, і в українській мовах проблема поглиблюється ще й частими змінами офіційних топонімічних назв.

Для збереження послідовності в цій книжці я здебільшого дотримувався українських варіантів географічних назв для сучасного українського Донбасу і російських назв — для російського. З прізвищами та іменами важче, але я послуговувався російськими варіантами власних назв для росіян та українськими — для українців. В усіх випадках я керувався правилами транслітерації Бібліотеки Конгресу. Так, я брав *Луганськ* (*Luhans'k*, а не *Lugansk* чи *Luhans'ke*), *Донецьк* (*Donets'k*, а не *Donetsk* чи *Donets'ke*), *Харків* (*Kharkiv*, а не *Khar'kov*), *Таганрог* (*Taganrog*, а не *Tahanrih*), *М. С. Грушевський* (*M.S. Hrushevs'kyi*,

* Тут і далі примітки, позначені *, належать перекладачеві.

а не *M .S. Grushevskii* чи *M. S. Hruševs'kyj*), *М. О. Скрипник* (*M. O. Skrypnyk*, а не *N. A. Skrypnik*). Я вживав також усталені англійські аналоги таких поширених назв, як *Москва* (*Moscow*, а не *Moskva*), *Санкт-Петербург* (*St. Petersburg*, а не *Sankt-Peterburg*), *Київ* (*Kiev*, а не *Kyiv* чи *Kyyv*), та *Чорнобиль* (*Chernobyl'*, а не *Chornobyl'*).

Проте годі бути цілком послідовним, оскільки багато українців, наприклад, спочатку писали російською мовою. У суперечливих випадках я наводив і українські, і російські варіанти.

Нижче поданий неповний список важливих змін в географічних назвах:

Артемівськ: Бахмут (до 1924 р.).

Донецьк: Юзівка (до 1924 р. і під час німецької окупації 1941—1943 рр.), Сталіно (1924—1961 рр.).

Кадіївка: Стаханов (1978—1991 рр.).

Красноармійськ: Гришине (до 1934 р.), Постишеве (1934—1938 рр.), Красноармійське (1938—1964 рр.).

Краснодон: Сорокине (до 1938 р.).

Луганськ: Ворошиловград (1935—1958, 1970—1990 рр.).

Маріуполь: Жданов (1948—1990 рр.).

Шахти: Александровск-Грушевский (до 1920 р.).

Донецьку губернію створено 1919 року. Після низки складних адміністративних змін (зокрема й відходу крайньої східної частини території до російського Північнокавказького краю [див. карту I.2]), 1932 р. засновано *Донецьку область*. 1938 р. її розділили на *Сталінську* і *Ворошиловградську області*, які згодом стали відповідно *Донецькою* і *Луганською областями*.

ПОДЯКИ

За майже дев'ять років праці над цією книжкою я отримав величезну допомогу від численних організацій і окремих осіб. В дослідженні мені сприяли багато архівів, передусім у Москві, Києві, Донецьку та Луганську. Коли 1988 р. я почав працю над книжкою, мені й на гадку не спадало, що я матиму доступ до деяких із цих архівів. Я високо ціную щедру допомогу архівознавців із понад двадцяти організацій (поданих у Джерелах), з яких я брав матеріали для своєї книжки. Я також хотів би висловити вдячність бібліотекам, де я ознайомився з багатьма публікаціями, використаними в цій праці: колишній Ленінській бібліотеці в Москві, Національній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського в Києві, публічним бібліотекам Донецька та Луганська, Британській бібліотеці, бібліотеці Кембриджського університету, бібліотеці ім. Олександра Байкова Бірмінгемського університету, публічній бібліотеці Нью-Йорка, бібліотеці Індіанського університету та різним бібліотекам Гарвардського університету.

Я почав роботу над цією книгою, коли працював у Королівському коледжі в Кембриджі. Завдяки великій підтримці, яку надав мені цей коледж, а також завдяки стипендії Британської ради я мав змогу тривалий час працювати в колишньому Радянському Союзі. Коли 1990 р. я переїхав до Сполучених Штатів, багато організацій допомогли мені здійснити численні поїздки з науковою метою в Україну та Росію: в Індіанському університеті це історичний факультет, Російський та Східноєвропейський інститут, відділ наукових досліджень та аспірантури, а та-

кож Президентська рада з міжнародних програм; Асоціація міжнародної діяльності Середньозахідного університету; Національна рада з пожертвувань для розвитку гуманітарних наук; Управління з міжнародних досліджень та обміну й особливо Національна рада з радянських і східноєвропейських досліджень, чий ґрант 1994—1995 рр. дозволив мені присвятити весь час роботі над книжкою і закінчити її чернетковий варіант. Багато закладів сприяли мені в дослідженні: колишній Московський Історико-архівний інститут, Московський державний університет, Національна Академія наук України, Донецький державний університет, Луганський педагогічний інститут, Королівський коледж, Кембриджський університет, Центр російських та східноєвропейських досліджень Бірмінґемського університету, Індіанський університет, Центр Дейвіса (колишній Центр російських досліджень) та Інститут українських досліджень Гарвардського університету. Складаю щиру подяку всім цим закладам.

Дуже допомогли мені також консультації з багатьма науковцями. Ґабор Т. Рітерспорн, з яким я познайомився ще у 1970-х роках, під час навчання в Токіо, підказав мені кілька ідей, які я використав у цій книжці. Хочу висловити особливу подяку всім, із ким я мав наукові дискусії упродовж усіх цих років: це Джон Барбер, Ісак Брудни, Джефрі Бердз, Біл Чейз, Р. В. Дейвіс, Орландо Фіґес, Шейла Фіцпатрик, Ґреґ Фриз, покійний Ернест Ґелнер, Арч Ґетті, Джонатан Геслем, Йохен Гельбек, Манфред Гільдермаєр, Пітер Голквіст, Ейлін Келі, Олег Хлевнюк, Джордж Лібер, Ларс Ліг, Роберта Менінґ, Тері Мартін, Норман Неймарк, Льюїс Зіґельбаум, Роберт Терстон, Такеші Томіта й Амір Вейнер. У багатьох випадках мені допомагали російські та українські колеґи: Олег Хлевнюк, Сергій Карпенко, В. С. Лельчук та покійний В. З. Дробижев із Москви, Ю. І. Шаповал та С. В. Кульчицький із Києва, Григорій Немиря та Володимир Нікольський із Донецька, а також Володимир Семистяга із Луганська.

Надзвичайно корисними були цінні коментарі і проникліва критика людей, які читали частини чи весь рукопис

на різних стадіях роботи над ним. До них належать: Джон Барбер, Орландо Фіґес, Пітер Голквіст, Йохен Гельбек, Ларс Ліг, Роберта Т. Менінґ, Норман Неймарк, Роман Шпорлюк, Вільям Таубман, Амір Вейнер та два анонімні рецензенти з «Кембридж Юніверситі Прес». Прискіплива критика моїх ідей та їхнього викладу з боку Керолін Морлі змусила мене переглянути рукопис тоді, коли я вважав, що він уже готовий. Без усіх згаданих колеґ ця книжка ніколи б не стала такою, якою є. Моя щира подяка всім їм.

Мої студенти з Індіанського університету, а також багато людей, з якими я розмовляв з приводу книжки в різних частинах світу, допомогли мені чіткіше сформулювати і витлумачити багато ідей, викладених у ній.

Френк Сміт та Майкл Голдзворт, мої видавці з «Кембридж Юніверситі Прес», підтримували і заохочували мене. Браєн Р. Макдоналд із цього видавництва ретельно відредаґував мій рукопис.

Перша, і значно коротша, версія третього розділу була видрукувана під назвою "Donbas Coalminers in War, Revolution and Civil War"** у збірці *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity*, за редакцією Льюїса Зіґельбаума та Роналда Ґриґора Суні (1994), с. 138—158; я подаю її тут із дозволу видавця, «Корнел Юніверситі Прес». Карти до книжки підготував Джон Голінґзворт. Видавництва «Юніверситі оф Торонто Прес» та «Коламбіа Юніверситі Прес» дали згоду на публікацію карт I.2 та I.3 в адаптованій формі. Ілюстрації подано з люб'язного дозволу українських та російських архівів і музеїв.

І, не в останню чергу, ця книга з'явилася завдяки моїй родині. Всі жили нею. Без підтримки, терпіння і доброї волі моїх рідних я б ніколи не закінчив цієї праці. Тому присвячую свою книгу Керол, Джун і Наомі.

** «Донбаські шахтарі під час Першої світової війни, революції та громадянської війни».

ВСТУП

Росія — велика країна. Україна теж, принаймні за європейськими мірками. Ця книжка — про Донбас, або Донецький басейн, порівняно невеликий регіон (трохи менший за штат Індіану, але значно більший за Масачусетс), що простерся між Україною і Росією. Незважаючи на свої малі розміри, Донбас, містячись далеко від політичних метрополій Москви і Києва, завжди був політичною проблемою для центру. Пишучи в середині 1980-х років працю про сталінську промислову революцію, я зрозумів важливість цього вугільного і металургійного осередку, російського (та українського) Руру, неслухняної дитини Москви і Києва. 1988 р., коли книжка була опублікована[1], я вирішив написати монографію про буремну історію Донбасу.

На той час уже було кілька книжок англійською, присвячених Донбасові (періоду до 1924 р.)[2]. Ці публікації були для мене дуже корисними, і передусім розвідка Чар-

[1] *Hiroaki Kuromiya.* Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928—1932 (Cambridge University Press, 1988).

[2] *Theodore H. Friedgut.* Iuzovka and Revolution. т. 1, Life and Work in Russia's Donbass, 1869—1924, та т. 2, Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869—1924 (Princeton University Press, 1989—1994); *Charters Wynn,* Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870—1905 (Princeton University Press, 1992); та *Susan P. McCaffray,* The Politics of Industrialization in Tsarist Russia: The Association of Southern Coal and Steel Producers, 1874—1914 (Nothern Illinois University Press, 1996). Відзначмо також одну книжку про сучасний Донбас: *Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz,* Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989—1992 (State University of New York Press, 1995).

терза Віна. Я не погоджуюся з деякими їхніми висновками і твердженнями, проте головна мета моєї книжки — дослідити політичний терор у період, не висвітлений моїми попередниками, а саме — в епоху Сталіна. Я розглядаю цю тему в значно ширшому хронологічному контексті, від часів козацтва до 1990-х рр., щоб чіткіше вирізнити головну думку цієї книжки: впродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода визначила вкрай брутальну й жорстоку політичну історію Донбасу.

Говорити про свободу в самодержавній Російській імперії чи в сталінському Радянському Союзі видається суперечністю. Але ця книжка показує, що в той час, коли політична жорстокість була невіддільною частиною історії Донбасу, парадоксальним чином Донбас, степова земля, на якій колись панували козаки, символізувала свободу в народній уяві і у сприйнятті Москви (і Києва). Я вживаю уявлення про «свободу» в його «негативному» значенні, тобто «свобода від», а не «свобода для»[3]. Зі своїм глибоким підпіллям (і в прямому, і в переносному значеннях) шахти Донбасу були притулком для тих, хто прагнув волі. Це не означає, що в Донбасі не було економічної експлуатації чи міжетнічних конфліктів. Навпаки, привабленій волею і можливостями цього прикордонного регіону, тут осідав строкатий люд з усієї країни і з-за її меж, а безжальна економічна експлуатація та міжетнічні сутички були частиною повсякденного життя Донбасу. В цьому розумінні Донбас можна порівняти з Сибіром, аме-

[3] Про позитивну і негативну концепції свободи та їхні політичні наслідки див.: *Isaiah Berlin.* Four Essays on Liberty (Oxford University Press, 1969). Як пояснює Берлін, у той час, як негативну свободу (або волю) використовували і використовують для узаконення існування, скажімо, деспотизму і злиднів, позитивна концепція свободи, історично кажучи, мала тенденцію «роздиматися до якоїсь надособистісної одиниці — держави, класу, нації чи до ходу самої історії» (с. 134). Як доводить наша книжка, Донбас більшу частину своєї історії справді відкидав «клас», «націю» і «хід історії», і саме тому був проблемною дитиною і Москви, і Києва.

риканським Заходом чи навіть середньовічними європейськими містами.

Цікаво, що навіть у розпалі сталінізму Донбас зберігав деякі елементи вільного степу[4], надаючи притулок людям, позбавленим громадянських прав, вигнанцям, утікачам, злочинцям та іншим. Дехто з них були такими необхідними для забезпечення функціонування промисловості Донбасу, що коли політично неблагонадійних осіб виселяли з міст і сіл Донбасу та всієї країни, їм дозволяли працювати на донбаських шахтах. Коли внаслідок війни та інших лих з'явилося безліч злидарів і безпритульних, Москва знову ж таки скеровувала їх у Донбас або ж спроваджувала їх туди як небажані і небезпечні, на погляд влади, елементи. Тому в очах Москви Донбас був політично підозрілим. Коли Сталін вирішив винищити своїх політичних ворогів (реальних і потенційних), Донбас неминуче став об'єктом масового терору. Справді, є докази, що Донбас був серед регіонів країни, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору.

Донбас не єдиний зберіг певний рівень свободи і водночас зазнавав утисків від держави. Ця книжка — конкретна історична розвідка, яку мають доповнити інші докладні дослідження міст та різних регіонів Російської імперії і Радянського Союзу, щоб можна було сприйняти Донбас у правильній порівняльній перспективі. Міста, і передусім Москва, Санкт-Петербург (Ленінград), Київ і Харків, також забезпечували своїм жителям певну анонімність, проте життя в столицях та інших великих

[4] Степ і воля були нерозривним цілим в уяві українців, росіян та інших народів імперії. Згадаймо, наприклад, гоголівський опис «безмежного, вільного [вольной степи] прекрасного степу». *Н. В. Гоголь.* Полное собрание сочинений, т. 2.— Москва, 1937.— С. 60. Я завдячую цю цитату *Judith Deutsch Kornblatt.* The Cossack Hero in Russian Literature: A Study in Cultural Mythology (University of Wisconsin Press, 1992), p. 54. Згадаймо також «вільних степу синів» Миколи Чернявського та «В обіймах волі степової» Христі Алчевської у вид.: *Оліфіренко Вадим.* Дума і пісня. Джерела літературного краєзнавства.— Донецьк, 1993.— С. 125, 177. Фольклор Донбасу насичений тими самими образами. Див.: *Білецька Віра.* Шахтарські пісні // Етнографічний вісник.— 1927.— № 5.

центрах перебувало в радянський період під пильним контролем міліції. Тому тим, хто шукав анонімності, звичайно було значно важче, а отже, анітрохи непривабливо жити в цих містах, вони віддавали перевагу Донбасові. В цьому аспекті Сибір, який також утілював свободу, міг би бути не менш привабливий, ніж Донбас, проте Сибір символізував і рай, і пекло[5]. І хоча до революції в Сибір їхало багато переселенців (зокрема українців), після революції він став радше символом вигнання, каторжної праці і смерті, надто для українців, які охочіше шукали щастя в значно ближчому Донбасі[6].

Політичний терор також не був монополією одного Донбасу. Насильство було звичайним явищем у російській і українській історії. Цілком зрозуміло, що всі народи, всі міста і села стали жертвами терору в епоху правління Сталіна. Однак не варто перебільшувати розмах терору в Донбасі. Те, що вугільна промисловість і доволі значна кількість робітників, зайнятих у ній, були надзвичайно важливі для економіки країни (а отже, і для її збройних сил), найімовірніше, трохи пом'якшувало сталінський терор. І проте терор 1930-х років у Донбасі був страшним, а насильство було складовою частиною політичного життя регіону і до цього періоду, і згодом. Іншими словами, автор має на меті довести, що Донбас був винятковим прикладом боротьби між свободою і терором, і цей винятковий приклад може напрочуд багато з'ясувати.

Упродовж усієї своєї історії Донбас був політично некерованим. Сили політичних метрополій, які намагалися заволодіти серцями й думками Донбасу, щоразу зазнавали поразок. Найвиразніше це виявлялося під час кризових

---

[5] *Galya Diment, Yuri Slezkine.* eds. Between Heaven adn Hell: The Myth of Siberia in Russian Culture (New York, 1993).

[6] *Stephen Kotkin.* Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization (University of California Press, 1995). Ця розвідка подає мало не райську картину російського Сходу (попри нестерпно суворий клімат і всі жахіття повсякденного життя), проте для українців, особливо для розкуркулених, Донбас був тимчасовим притулком, з якого вони мріяли повернутися колись у рідні села, тоді як Сибір був надто далеким і страшним, щоб підтримувати їхню надію віднайти домівку.

періодів — революції і громадянської війни, в роки Другої світової війни і тоді, коли розпався Радянський Союз. На відміну, скажімо, від сусіднього Дону, який 1917 року висунув свої політичні ідеї (такі, як «козацька республіка» і «радянська республіка»)[7], Донбас відкидав будь-які політичні угруповання. Політичну атмосферу Донбасу вважали отруйною і небезпечною всі партії. Лев Троцький, смертельний ворог Сталіна, найкраще описав політичну історію регіону: «В Донбас можна їхати тільки з [політичним] протигазом»[8].

Ця книжка належить до жанру краєзнавства. В дослідженні, зосередженому на одному регіоні України й Росії, дуже корисним для мене було уявлення про «вихід» (протилежне уявленням про «вірність» і «висловлення власної думки»), сформульоване в праці Альберта Гіршмана[9]. Я доводжу, що Донбас завжди був «виходом», порятунком, альтернативою політичному конформізму чи протестам. У формулюванні моїх ідей мені дуже допомогли різноманітні студії суміжних і прикордонних районів[10] та історична географія[11], дарма що багато з них пов'язані з форму-

---

[7] *Peter I. Holquist.* A Russian Vendee: The Practice of Revolutionary Politics in the Don Countryside, 1917—1921 (Ph.D.diss., Columbia University, 1995).

[8] Цит. у вид.: XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 5—15 червня 1930 р. Стен. звіт.— Харків, 1930.— С. 373.

[9] *Albert O. Hirschman.* Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States (Harvard University Press, 1970).

[10] *Peter Sahlins.* Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees (University of California Press, 1989); *William Cronin, George Miles, Jay Gitlin,* eds. Under an Open Sky: Rethinking America's Western Part (New York, 1992); *Catherine Wendy Bracewell.* The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic (Cornell University Press, 1992); *Linda Colley.* The Significance of the Frontier in British History (Austin, Texas, 1995). Див. також: Russian History // Histoire Russe, 19:1—4 (1992), присвячену кордонам у російській історії.

[11] Особливо цікавими є такі публікації: *Mark Bassin.* Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century // American Historical Review, 96:3 (черв. 1991), pp. 763—794, і: *Turner, Solov'ev, and the 'Frontier Hypothesis'*: The Nationalist Significance of Open Spaces // Journal of Modern History, 65 (верес. 1993), pp. 413—511;

ванням національних ідентичностей, а випадок Донбасу засвідчує, як мало вони для нього важили.

І в географічному, і в символічному розумінні Донбас — окрема спільнота, така сама, як нація, місто чи село. Це простір, прикордоння, де внутрішнє прагнення свободи, дика експлуатація і щоденне насильство змагалися між собою за владу. Подібно до інших спільнот, степ з усією своєю сув'яззю свободи і терору був уявною спільнотою [12]. І, подібно до інших спільнот, ця спільнота також обростала міфами. Особливість Донбасу полягає в тому, що, хоч як по-різному сприймали його різні прошарки людності, він зберігав свою традиційну славу краю свободи і терору.

На якомусь етапі роботи над книжкою в мене виникла ідея написати мікроісторію [13], в якій радянська історія була б досліджена з мікроскопічного погляду, як-от у працях Роберта Дарнтона, Наталі Земон Дейвіс і Карло Ґінзбурґа. Така історія може стати моєю наступною працею, і доведеться прийняти виклик так званої суб'єктивістської школи [14], але джерела, які я виявив в українських і російських архівах, натомість підштовхнули мене при дослідженні Донбасу до такого абстрактного уявлення, як «простір», чи «вільний степ», тобто до майже макроісторії всупереч моїм первісним намірам. Вплив покійного Ернеста Ґелнера також допоміг мені проаналізувати Дон-

David Hooson, ed. Geography and National Identity (Oxford, 1994). Зверніть увагу також на вид.: *Patricia Yaeger*, eds. The Geography of Identity (University of Michigan Press, 1996), і особливо: *Pieter M. Judson*. Frontiers, Islands, Forests, Stones: Mapping the Geography of a German Identity in the Habsburg Monarchy, 1848—1900, pp. 382—406.

12 Див. аналіз уявлень, які існували, скажімо, про Дон (частина якого входить до Донбасу), у вид.: Holquist. A Russian Vendee.

13 Найцікавішою працею такого типу про епоху Сталіна є книжка: *Jochen Hellbeck*, ed. Tagebuch aus Moskau 1931—1939 (München, 1996). Зверніть увагу також на вид.: *Orlando Figes*. A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution (London, 1996), де поєднані макро- і мікроперспективи.

14 Манфред Гілдермаєр у відповідь на цей виклик провів конференцію в Мюнхені, в червні 1996 р.: "Stalinismus vor dem zweiten Weltkrieg" («Сталінізм перед Другою світовою війною»).

бас на основі макроісторії, наприклад, таких уявлень, як «нація» і «націоналізм» (або, що буде точнішим у цьому випадку, ненацій і ненаціоналізму)[15]. Однак у цій книжці все-таки йдеться про «звичайних», безіменних, «пересічних» людей Донбасу (хоча там, де було можливо, я намагався ідентифікувати їх) і про те, як позначився на їхньому житті державний терор.

На прикладах багатьох і багатьох особистих доль я показую складність місця і часу для всієї маси людей, що жили там і тоді. Оскільки головна тема книжки — Донбас як регіон, я маю змогу подати тільки фрагменти людських доль. А проте кількість цих фрагментів незліченна. Не тільки опитуючи людей в Україні й Росії, а й працюючи в різних бібліотеках та нещодавно відкритих архівах Донецька, Луганська, Києва і Москви, я зібрав чимало жахливих прикладів. У цій книжці докладно описано трагедії, змарновані життя, державна сваволя, так само як і народний страх, героїзм, ницість, боягузтво, мужність.

З усіх джерел, до яких я звертався, найкориснішими були раніше закриті архіви. Передусім «кримінальні» справи репресованих в архівах колишнього Комітету держбезпеки в Донецьку і Луганську (Україна) — це джерело багатьох досі невідомих історій репресованих в 1930-і рр. (розділ 6), під час війни і в повоєнні роки (розділ 7). Мені пощастило менше з доступом до недавніх архівних джерел, частково через офіційні закони секретності в Україні й Росії. Однак я знайшов чимало нової інформації про бурхливе життя людей в Донбасі (розділ 8). Загалом ці три розділи разом із розділами 3 і 5 (відповідно про Першу світову війну, революцію і громадянську війну та голод 1932—1933 рр.) становлять основу цієї книжки.

Писати про те, як «прості люди» пережили терор — тяжке завдання. Неможливо відповісти на питання, що означав для людей терор, що вони відчували, думали і як діяли, не вивчивши їхнього світогляду. Емпірично всім доб-

---

15 *Ernest Gellner*. Nations and Nationalism. Cornell University Press, 1983, і: Encounters with Nationalism (Oxford, 1994).

ре відомо, що віра та ідеологія визначають дії не меншою мірою, ніж не визначають їх. При дослідженні епохи швидких змін і трансформацій необхідні і синхронний, і діахронний аналізи. Хоча історичні джерела, навіть досі засекречені архівні документи, не можуть розповісти всю «правду» в собі й про себе, історичні документи і події годі трактувати лише як тексти чи семіотичні поля[16]. Історичні події відбувалися під тиском реальних матеріальних і людських факторів. Необхідно зважати на такі загальні чинники, як влада, жадібність, страх, надія і голод. Тільки тоді можна достеменно дізнатися, як жили люди в певному історичному контексті і як змінювалося їхнє світосприйняття[17]. Я намагався зробити це у своїй книжці, використовуючи і докладну статистику, якщо вона була, і приклади з життя окремих індивідів.

Пишучи про терор у Радянському Союзі, необхідно добре усвідомлювати, що за сучасної доби політичний терор у масовому масштабі — явище, не унікальне для Радянського Союзу. Адольф Гітлер, Мао Цзедун, Іді Амін, Пол Пот (це лише кілька імен) теж здійснювали масовий терор. Це аж ніяк не пом'якшує жахливості терору в Радянському Союзі, хоча його величезні масштаби іноді применшували з інших причин, наприклад, у знак визнання перемоги Сталіна над нацистською Німеччиною. Те саме могло б статися і в Німеччині, якби Гітлер виграв війну, як стверджує Сол Фридлендер, критикуючи Гейдена Вайта за висновки з його епістемологічного релятивізму:

---

16 Існує численна література на цю тему. Див., зокрема, вид.: *Gabrielle M. Spiegel.* History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages // Speculum, 65 (1995), pp. 59—86; дискусію ("History and Post-Modernism") // Past and Present, 131 (трав. 1991), 133 (листоп. 1991) і 135 (трав. 1992); *Ernest Gellner.* Postmodernism, Reason and Religion (London, 1992).

17 Цікаве обговорення питань віри й дії див. у вид.: *Marshall Sahlins.* Islands of History (University of Chicago Press, 1985), та: How "Natives" Think: About Captain Cook, for Example (University of Chicago Press, 1995); а також: *Gananath Obeyesekere.* The Apotheosis of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific (Princeton University Press, 1992).

> «Наприклад, що було б, якби нацисти виграли війну? Безперечно, була б безліч прикладів ідилічного життя в третьому райху і комічного зникнення його жертв — переважно євреїв. Як у такому випадку Вайт (що недвозначно відкидає будь-яку ревізіоністську версію Голокосту) визначив би епістемологічний критерій для спростування комічного трактування цих подій без жодного посилання на „політичну ефективність“?»[18]

Цей гіпотетичний випадок був для Радянського Союзу реальністю. Тому питання про терор у СРСР значно складніше, ніж могло б бути за інших обставин. Сталінський терор був жахливим. Його застосовували комплексно і широкомасштабно, писати про нього дуже боляче, його аналіз відлякує істориків, а проте ця книжка доводить, що не слід заперечувати безпосередньої ролі Сталіна в терорі[19].

Однак мене цікавить не так вивчення вини Сталіна, як аналіз політичного механізму його терору.

Головним пунктом у цьому питанні є створення образу «ворога». В уяві Москви Донбас був переповнений «ворогами». І сприйняття Москви, цілком імовірно, було слушним, що й доводить ця книжка. Проте політичній владі бракувало ефективних засобів, якими вона б могла визначити політичний настрій населення, попри, здавалося б, усемогутню таємну поліцію з її розгалуженою мережею нагляду. Це тому, що фактично вся критична політична думка пішла в підпілля. Починаючи від голодомору

---

18 *Saul Friedlander.* Introduction // *Friedlander*, ed. Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution” (Harvard University Press, 1992), p. 10. Щодо Вайта, див. його працю: *White.* The content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation (Johns Hopkins University Press, 1987), p. 75, де він пише: «При розшифруванні історичного запису в ньому не можна знайти підстав, щоб віддати перевагу одному способу вибудови його значення перед іншими».

19 Див. некритичну і необґрунтовану думку Роберта Терстона у вид.: *Robert W. Thurston.* Life and Terror in Stalin’s Russia, 1934—1941 (Yale University Press, 1996), p. 227: «Сталін не був винен у масових запланованих вбивствах з 1934 по 1941 рік».

1932—1933 рр., Москва, прагнучи викоренити невидимих, уявних «ворогів», створила новий образ ворога — образ класово нейтрального «ворога народу» замість образу «класового ворога», нав'язаного марксистською ідеологією.

Цей образ не був просто насаджений згори політично пасивному населенню. Приклад Донбасу свідчить, що люди створювали власні образи «ворогів», використовуючи офіційний політичний курс у своїх цілях[20]. Людність, яка упродовж кількох поколінь зазнавала утисків, сприймала «ворога» як об'єкт свого невдоволення і гніву. Традиційні забобони виринули на поверхню і утвердилися в народі під новою назвою: «ворог». Один із разючих прикладів цього феномену — антисемітизм. До Другої світової війни радянська влада намагалася знищити цей живучий забобон, але він важко викорінювався в суспільстві. Так принаймні було в Донбасі, де серед шахтарів було чимало євреїв.

Проблема полягає в тому, що «ворог народу» був дуже широким уявленням, яке вбирало в себе і сам «народ». Цілком безпечний за інших умов політичний варіант пасивності не був безпечним у сталінському Радянському Союзі, бо полювання на ворогів було спрямоване саме на тих прихованих невидимих ворогів, які у сприйнятті Сталіна лише вдавали пасивність. Отож, ніби захоплений виром, фактично кожен тією або тією мірою, на тій чи на тій стадії ставав жертвою терору. Дослідження Донбасу доводить, яким розпливчастим і незрозумілим стало уявлення про «ворога народу». І хоча Москва суворо контролювала свій терор проти «ворогів народу», операції набули такого розмаху, що вже дійшли до межі провалу.

---

[20] Одна з форм такої практики — доноси. Проникливий аналіз цього явища в європейському контексті див. у вид.: *Sheila Fitzpatrick, Robert Gellately,* eds. Accusatory Practice: Denunciation in Modern European History. 1789—1989 (University of Chicago Press, 1997).

Немає потреби доводити неможливість (чи складність) «суб'єктивності», чи «приватної сфери», в сталіністському суспільстві, як це роблять деякі історики[21].

«Для декого, стверджував Манфред Гілдермаєр, „об'єктивний" світ не є усім світом, і так само і „внутрішній світ" та „самосвідомість" не становлять усього світу»[22]. Справді, дехто може цілком спокійно припустити, що в такій країні, як сталінський Радянський Союз, був можливий цілковитий розрив між думкою і вчинками людини. Цей розрив пояснює, навіщо Сталіну була потрібна власна версія суду сумління[23]. А інші вважають, що більшість аргументів «суб'єктивістської» школи імпліцитно чи експліцитно утверджують непорушність режиму при розгляді діяльності (чи практики) індивіда. Режим аж ніяк не був стійким в усіх частинах Радянського Союзу: війна з Німеччиною поклала край сталінській владі на окупованих територіях. (Цей факт дуже часто ігнорують у дослідженнях, присвячених Москві чи Санкт-Петербургові, і звідси випливає важлива роль краєзнавства). Німецька окупація ввела в політику зовсім нові чинники. Навіть у розпалі великого терору люди, безперечно, шукали політичних альтернатив. І для правителя, і для його підлеглих було цілком ясно, що війна дає такі альтернативи. Так насправді й сталося в багатьох регіонах Радянського Союзу, зокрема на Донбасі.

І традиційному, і новому підходам до теми сталінського терору завжди була властива очевидна суперечність.

---

21 Див., напр.: *Hellbeck.* Tagebuch. Див. також: *Kotkin.* Magnetic Mountain; *Igal Halfin, Jochen Hellbeck.* Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's 'Magnetic Mountain' and the State of Soviet Historical Studies, Jahrbücher für Geschichte Ostereuropas, 44:3 (1996), pp. 456—463.

22 *Manfred Hildermeier.* "The Circular Flow of Theory: Some Interpretive Problems of Prewar Stalininsm in the 1990s" (доповідь була представлена на конференції "Stalinismus vor dem zweiten Weltkrieg", черв. 1996).

23 Найкращий аналіз подібності між інквізицією і великим терором див. у вид.: *Kotkin.* Magnetic Mountain, pp. 336—338. Проте Коткін схильний применшувати сталінський терор, трактуючи його як внутрішньопартійну справу.

Засуджуючи сталіністський терор, історики імпліцитно стверджують, що серйозного політичного опору Сталіну не було. Водночас, підтримуючи політичних противників Сталіна, історики стверджують, що існував значний опір[24]. Якщо суб'єктивістське трактування майже або зовсім не залишає місця для заперечень, історики, які наголошують на незгоді, опорі і намірах повалити владу, схильні надто некритично сприймати архівні документи, переповнені сфабрикованими даними[25]. Я вважаю, що було б продуктивніше концептуалізувати «прикордоння», наприклад, вільний степ і мислення людей, силу яких не можна було контролювати цілковито[26]. Таке дослідження означало б новий напрям вивчення сталінського терору.

---

24 Див.: *Conquest.* The Great Terror, *Stephen F. Cohen.* Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888—1938 (New-York, 1973).

25 Ця тенденція дуже помітна в багатьох працях істориків колишнього Радянського Союзу. Обережніший підхід див. у вид.: *Jeffrey J. Rossman.* The Teikovo Cotton Workers' Strike of April 1932: Class, Gender and Identity Politics in Stalin's Russia // Russian Review, 56 (січ. 1997); *Sarah Davies.* Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934—1941 (Cambridge University Press, 1997); *Leslie A. Rimmel.* Another Kind of Fear: The Kirov Murder and the End of Bread Rationing in Leningrad // Slavic Review, 56:3 (осінь 1997). Я вивчав докладніше цю проблему у своїй праці "How Do We Know What the People Thought under Stalin?" (доповіді, які я приготував на конференцію "The Stalin Period: New Ideas, New Conversations", University of California, Riverside, 12—15 березня 1998 р.).

26 Див. важливу концепцію Арча Ґетті про відносини центру і регіонів у вид.: I. *Arch Getty.* Origins of the Great Party: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933—1938 (Cambridge University Press, 1989).

Розділ 1
ЖИТТЯ В ДИКОМУ ПОЛІ

Гостя Донбасу, навіть сучасного індустріалізованого Донбасу, вразить широкий, відкритий степ, що розкинувся від обрію до обрію. Донбас — це частина території, яку називали «Диким степом» (Дике поле, Дикое поле). За аналогією з американським виразом «Дикий Захід» [1], цю територію можна було б назвати «Диким Півднем». Хай там як, вона отримала таку назву, бо історично була театром безперервних воєнних дій. Географічні особливості зробили степ диким, небезпечним регіоном: він «простягається на захід від Монголії до Карпат і проникає в середину дунайського регіону. В давні часи він давав монгольським кочовикам прекрасну дорогу без найменших природних перепон аж до Карпатських гір». Тому, за Георгієм Вернадським,

> «у певному розумінні степ можна уподібнити до моря. З достатніми силами його можна було блокувати, проте і росіяни, і половці були неспроможні контролювати чи охороняти всі його терени. Половецька орда здійснювала щорічні об'їзди степу, люди йшли за кіньми і худобою, яких вони випасали; простір навколо наметів кочовиків був закритий для будь-якого чужинця, проте решта степу була нічиєю землею, принаймні періодично» [2].

---

1 *William Cronin, George Miles, Jay Gitlin*, eds. Under an Open Sky: Rethinking America's Western Past (New York, 1992) — прекрасна книжка.

2 *George Vernadsky*. Kievan Russia (Yale University Press, 1948), p. 13, 157. Про значення степу в Київській Русі див. також: *Charles J. Halperin*, Russia and the Golden Horde (Indiana University Press, 1985), розд. 2. Навіть сьогодні в Алчевську, неподалік Луганська, виходить газета під назвою «Дикое поле».

Саме тут упродовж багатьох сторіч вели довгі і криваві бої слов'яни, й численні кочові племена — печеніги, половці (кипчаки), а згодом і татари. У свідомості росіян (і українців), знову ж таки за Георгієм Вернадським, степ мав особливе значення.

> «Це було *поле* давньоруських епічних поем, сцена героїчних звитяг Іллі Муромця та інших російських легендарних богатирів; а також бойовищ, що відбулися насправді,— подвигів тисяч реальних руських воїнів — переможців, як-от Володимира Мономаха, і переможених, як-от Ігоря Новгород-Сіверського. Вкритий тирсою і багатий на тваринне життя, але багатий і на половецьких лучників, степ мав велику притягальну силу для шукачів пригод, водночас відлякуючи слабких. Це поетично і стисло описано в „Слові о полку Ігоревім" наприкінці XII ст. і майже так само поетично, але витонченіше, в „Тарасі Бульбі" Миколи Гоголя сім сторіч потому».

Далі Вернадський додає:

> «Упродовж XV — XVI ст. ця нічия земля стала домівкою українських і російських козаків, які врешті об'єдналися в могутні військові спільноти („війська"), серед яких двома найважливішими були Запорозьке (нижче від Дніпрових порогів) і Донське (у нижній течії Дону)»[3].

Дике поле Донбасу лежить між двома історичними козацькими територіями[4]. Воно цілком відійшло до Росій-

---

[3] *George Vernadsky.* Kievan Russia, pp. 157—158. Критичний огляд концепції степу Вернадського див. у вид.: *Charles J. Halperin.* Russia and the Steppe: George Vernadsky and Eurasianism // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte (Berlin), 36 (1983), розд. 4.

[4] Про Донбас і дикий степ див. також: *Петро Лаврів.* Дике поле: правда і міфи. Популярний нарис про наше минуле // Донбас. 1992.— № 9—10, і: Дике поле: правда і міфи. Літопис землі Донецької // Донбас.— 1992.— № 11—12. Про взаємовплив двох козацьких об'єднань у Донбасі див.: *Пірко В. А.* Козацтво на Донеччині // Рідний край. Історико-краєзнавчий альманах, т. 1 (Донецьк, 1995); О взаимоотношениях запорожских и донских казаков в XIV — XVII вв. // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного разви-

ської імперії лише в епоху царювання Катерини, в кінці вісімнадцятого сторіччя.

Сьогодні Донбас поділений між Україною і Росією, проте його історія, аж донині, втілює риси Дикого поля (волелюбність, войовничість, жорстокість, схильність до терору, незалежність), які виходять за російські й українські кордони. Політична історія Донбасу визначалася цими рисами навіть після того, як у Дике поле прийшла «сучасність». Якщо взагалі що-небудь, то саме «сучасність», здається, й відродила ці риси степового прикордоння в Донбасі (див. розділ 2).

Бувши частиною того, що колись називали Новоросією[5],— Донбас міститься на південному сході України (сучасні Донецька і Луганська області) і простягається в південно-західну Росію (частину Ростовської області), його межі чітко окреслює середня і нижня течія ріки Донець (доплив Дону) й Азовське море. У вужчому розумінні Донбас означає вугільно-сталеливарний промисловий регіон, що сформувався в цій зоні і за розмірами близький до штату Вермонт у Сполучених Штатах. Це був російський (і український) Рур[6]. Напередодні 1917 року, року революції, центр Донбасу, куди входили такі великі міста і селища, як Бахмут, Юзівка, Луганськ і Маріуполь, належав до Катеринославської губернії, а його східна частина з головними містами і селищами Макіївка, Таганрог і Олександрівськ-Грушевський належала до області Війська Донського.

тия (Маріуполь, 1993). Про сучасну політизацію хисткої позиції Донбасу між Україною і Росією див. прекрасну статтю Ендрю Вілсона: *Andrew Wilson.* The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes // Journal of Contemporary History, 30 (1995).

[5] Дуже хороший опис Новоросії на початку XX ст. див. у вид.: *Семенов-Тян-Шанский В. П.* (ред.). Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Национальная и дорожная книга. Том 14. Новороссия и Крым.— Санкт-Петербург, 1910.

[6] 1917 р., під час революції, Донбас виробляв 87 % вугілля усієї країни, 70 % чавуну, 57 % сталі, понад 90 % коксу і понад 60 % соди і ртуті. *Афонін Ю. В.* Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. // Український історичний журнал.— 1990. — № 9.— С. 45.

Карта 1.1. Україна в XVI—XVII ст. Взято з вид.: *Аркас М. М.* Історія України-Русі.— СПб., 1908.

Донбас ніколи не був єдиною адміністративною одиницею, що створює додаткові труднощі для істориків при визначенні статистичних узагальнень. Однак його населення дуже швидко зросло коштом інтенсивних міграцій, відколи Донбас увійшов до імперії[7] і сформувавсь як етнічно строкате прикордоння, об'єднане економічними факторами. Після більшовицької революції вугільна промисловість у зоні міста Шахти в Північнокавказькому краї Російської республіки адміністративно підпорядковувалася керівництву українського Донбасу. Коли 1928 р. оголошено, що у вугільних шахтах міста Шахти викрито «економічну контрреволюцію», радянський уряд визнав, що такі випадки зафіксовані в усьому Донбасі, тобто по обидва боки кордону.

Клімат Донбасу помірно-континентальний. Проте такі природні умови суворі. Радянський дисидент Петро Григоренко, син якого помер у серпні 1934 року від дизентерії в Сталіно (до 1924 р.— Юзівка), назвав цей клімат «убивчим»[8]. Усі, хто побував у Сталіно, підтвердять слова Григоренка.

Суворий клімат робили ще гіршим похмурі соціальні умови. Російський інженер, який на початку 1890-х рр. отримав призначення в Рутченкове, поряд з Юзівкою, залишив таке враження про Донбас:

> «А нудьга, одноманітність украй сірого життя були нестерпні. Навколо рівний, як дошка, степ, навіть без жодного яру, взимку сліпучо-білий, ранньою весною чорний зі сніговими прогалинами, чудовий тільки на початку літа, коли „воронець" (дика півонія) заливає його червоним, а спів сотень жайворонків розносився по ньому, як дзвін. Проте і цю красу псувала шахта з її умисною прозаїчністю, що так не пасувала до весняного сте-

---

[7] 1897 р. населення (сучасного українського) Донбасу становило менше 700 000, проте воно зросло до понад двох мільйонів 1920 р. і майже до семи мільйонів 1959 р. *Петро Лаврів.* Історія південно-східної України (Київ, 1996). — С. 174—175.

[8] *Petro G. Grigorenko.* Memoirs, tr. Thomas P. Whitney (New York, 1982), p. 61.

> пу, надто ж величезні купи наваленої білувато-сірої породи, що диміла смердючою сіркою, де в білуватому димі завжди метушилися силуети людей, які перекидали вагонетки з породою. Пригадую дивне відчуття „неволі", що часто охоплювало мене в перші роки моєї служби в копальнях, особливо гостре навесні. Виникало шалене бажання втекти, туга краяла серце»[9].

Макіївка на західному краї області Війська Донського — важливий осередок вугільної і металургійної промисловості. Саме тут 1895 р. австрійський земельний банк (Länderbank) і французька компанія «Сосьєте Женераль» заснували Макіївську вугільну компанію[10]. Французький католик, який приїхав у Макіївку, писав у липні 1908 р., що «клімат важкий... зараз, мені здається, тут спекотніше, ніж у Палестині, а взимку, мені сказали, тут холодніше, ніж у Санкт-Петербурзі». Далі він описує свої враження від Донбасу і Макіївки:

> «Це дивний край. Земля така ж чорна, як і вугілля, яке з неї видобувають. Дерев і трави немає, і це більше схоже на пустелю, ніж те, що я бачив за Йорданом. Єдина рослинність тут — незвична трава з покрученим листям сірувато-зеленого кольору. На ґрунті з широкими складками де-не-де розкидані глибокі яри, розмиті дощовими потоками, що стікають по родючій землі і зникають, майже не залишаючи слідів вологи. Повітря гаряче й сухе, а сильний вітер, який прилітає зі степу, мабуть, перетворює взимку це місце на пекло»[11].

Із настанням весни вулицями Макіївки «біжать струмки»: «Якби ще тут було кілька ґондол», можна було б «легко уявити, що ти — у Венеції». Після «потопу» багно було

---

9 *Фенин Александр И.* Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883—1906 гг.) // Прага, 1938.— С. 46—47.

10 *John McKay.* Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885—1913 (University of Chicago Press, 1970), p. 392, 395. Докладніше про історію Макіївки див.: Макеевка: справочник (Донецк, 1981).

11 *Patrick A. Croghan.* The Peasant of Makeyevka: Biography of Bishop Pius Neveu A.A. (Worcester, Mass., 1982), p. 14, 15.

всюди — «багно Макіївки може уявити собі тільки той, хто бачив його на власні очі»[12].

За якихось тринадцять кілометрів на захід, в Юзівці Катеринославської губернії, меншовик Георгій Денік мав таке саме враження, коли приїхав сюди після революції 1905 року:

> «Там були гарні будинки і квартири для робітників, проте найсильніше враження від Юзівки в мене залишилося після того, як я загруз посеред вулиці у багнюці і ледве з неї вибрався. Вулиця була не брукована і така залита болотом, що я просто потонув у ньому. Я довго борсався і врешті, гребучи руками, виплив із цього болота»[13].

Навесні і восени до Юзівки було неможливо дістатися два — три тижні[14]. Навіть 1923 р. з 334 населених пунктів Донецької губернії лише в одинадцяти були бруковані вулиці, в 212— небруковані, а в 111 селищах вулиць не було взагалі. Робітникам доводилося діставатися до роботи через грязюку[15]. Невдовзі болото поступалося частим пиловим бурям. Але попри суворий клімат, один іноземний гість Макіївки оптимістично дивився на її майбутнє:

> «У цій відносній пустелі відчувається напружене життя. Степом біжать телефонні дроти і кабелі, які передають світло й електрику. Лише в кількох великих містах є ці вигоди. Звичайно ж, Макіївка — офіційно тільки село, але в цього села є майбутнє. Мені розповідали, що де-

---

12 *Там само.*— С. 31, 121. Для потреб католицької громади, яку складали головним чином французи і бельгійці, католицька церква заснувала парафії в різних місцях Донбасу. (Див.: *Cl. De Boisanger.* Vivre en Russie en temps de la N.E.P [Paris, 1961], p. 54). Наприклад, в Єнакієвому 1915 р. «було майже 3000 католиків, більшість із яких працювали на велетенських російсько-бельгійських металургійних заводах». (*Croghan.* The Peasant of Makeyevka, p. 32).

13 *Leopold H. Haimson.* Ziva Galili y Garcia, Richard Wortman // The Making of Three Russian Revolutionaries: Voices from the Menshevik Past (Cambridge University Press, 1987), p. 356.

14 *Сурожский П.* Край угля и железа. Очерк Современник — 1913.— № 4.— С. 301.

15 Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии *(январь — февраль 1923 г.)*, том I.— Харків, 1923.— С. XXI.

> сять років тому тут і пса не часто можна було побачити. А сьогодні тут майже 25 тисяч жителів і більше собак (всі чорні), ніж я бачив будь-де, окрім хіба що Константинополя. Я впевнений, що за тридцять років населення Макіївки зросте більш як до 200 000 чоловік»[16].

Двадцять дев'ять років потому, 1937 р., населення Макіївки було близьким до його передбачень — 160 239 чоловік[17], проте за даними перепису 1939 р. (які, за визнанням багатьох, значно перебільшені), Макіївка перевищила передбачення француза: 241 897 чол.[18].

«Гарні будинки і квартири для робітників», які помітив Денік у Юзівці, цілком могли бути «червоними хатинками» для технічного і керівного персоналу, які побудував валлієць Джон Ґ'юз (засновник Юзівки, на чию честь вона й була названа), «саме такими, які я [Хрущов] побачив тепер у Великій Британії [1956 року]»[19]. Звісно, в деяких місцях гарні будинки були збудовані й для робітників[20], і, як засвідчив Теодор Фридгат у своєму докладному дослідженні життя в Юзівці в період Першої світової війни, «цивілізаційний вплив освіти і, ширше, "сучасної культури» почав відчуватися у Донбасі. Може, це твердження й слушне щодо деяких заводських робітників, які мали значно кращі житлові умови, освіту і медичну допомогу, ніж шахтарі[21]. Денік, який, безперечно, працював головним чином з робітниками заводів та залізничниками, дійшов

16 *Croghan.* The Peasant of Makeyevka, p. 15.

17 РГАЕ, ф. 1562, оп. 329, спр. 151, арк. 167, і спр. 141, арк. 22—23 (повні назви архівів, цитованих тут і далі, див. у Джерелах). Див. також: Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги.— Москва, 1991.— С. 66.

18 Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР (Сводный том).— Москва, 1962.— С. 30. Материалы к серии «Народы Советского Союза». Гл. 5. Перепись 1939 года.— Москва, 1990.— С. 913—914, дають трохи менші цифри: 240 145.

19 Khrushchev Remembers, англ. переклад і редагування *Strobe Talbott*, вступ, коментарі і приміт.: *Edward Crankshaw* (Boston, 1970), p. 403.

20 Див., напр.: *Fenin.* Coal and Politics, p. 79—80.

21 *Theodore H. Friedgut.* Iuzovka and Revolution, том I, Life and Work in Russia's Donbas, 1869—1924 (Princeton University Press, 1989) (цитати зі p. 330 і 334).

навіть до такого висновку: «Мені не здалося, що в Луганську були такі злидні, які я бачив в інших місцях»[22].

Проте інші свідчення були не такими прихильними. «Цивілізаційний вплив» сучасності був майже непомітний; навпаки, сучасний промисловий розвиток врешті відтворив дикий характер степу, закарбований в уяві росіян та українців. Один гірничий інженер ділився своїми враженнями про життя у 1890-х рр.: «Неохайність і бруд у бараках були такі жахливі, що, коли я вирішив у перші ж дні оглянути їх, наземний десятник грізно застеріг мене: блохи. Справді, вже після відвідин третього, четвертого бараку мене замучили комахи, і я з жахом помітив, що халяви моїх високих чобіт були мов живі». Він із зневагою пише, що селянин у Донбасі «був здатний перетворити цілком пристойні приміщення майже на клоаки, і такою й була, до речі, доля взірцевих бараків, побудованих на Віровській шахті»[23]. Інший доброзичливий спостерігач зазначав 1913 р., що Юзівка «була страшенно брудною і нездоровою», а Горлівка, ще одне поселення на північ від Юзівки, була «зовсім клоакою»: «Я ніде не бачив такого темного і безпросвітного життя, як у Горлівці»[24]. За словами письменника Костянтина Паустовського, який жив у Юзівці під час Першої світової війни, це було «безладне і брудне селище, до якого прилягали халупи і землянки. Скупчення цих землянок називали по-різному: Нахаловка, Собачеєвка, Кабиздоховка. Похмурий гумор цих назв якнайкраще визначав їхній безрадісний вигляд»[25].

---

22 *Haimson.* The Making of Three Russian Revolutionaries, p. 356.

23 *Фенин.* Воспоминания инженера.— С. 55—56 і 58.

24 *Сурожский.* Край угля и железа.— С. 300, 304 і 305. Про вкрай злиденні умови життя в Горлівці і в Донбасі на початку XX ст. див. також: *Loren R. Graham.* The Ghost of the Executed Engineer: Technology and the Fall of the Soviet Union (Harvard University Press, 1993), p. 8—10. (Пальчинський П. І., якого 1929 р. мав стратити радянський уряд, вивчав умови життя в Донбасі і доповів начальству про свої спостереження, після чого його звільнили).

25 *Паустовский К.* Собрание сочинений, т. 4.— Москва, 1968.— С. 456. Див. також: *Charters Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870—1905 (Princeton University Press, 1992), p. 30.

Художник Н. А. Касаткін, який жив у Олександрівську-Грушевському 1894 р., так описав свої враження від міста: «Містечко дуже брудне, а головне — запорошене. Туди й сюди між чорним містом і чорними шахтами снують чорні чоловіки, жінки й діти»[26]. Вся картина була чорною. Схоже враження залишилося 1917 р. і в гостя з недалекого Каменська:

> «Шахтарі в навколишніх районах жили дуже вбого...У цьому шахтарському селищі все було чорне, навіть улітку. Грязюка на вулицях була чорнюща, як рідка сажа після проливного дощу, і така глибока й густа, що не тільки перехожі, а й коні ледве витягали з неї ноги. Обличчя людей і їхніх дітей також були чорні, бо мила не було. Вони жили в маленьких примітивних халупах, в яких кишіли комахи»[27].

Умови майже не змінилися й після Жовтневої революції. Віктор Кравченко, який приїхав 1922 р. на Донбас, щоб працювати шахтарем, писав: «Прогулянка шахтарським селищем не додала нам доброго гумору. Це був довгий, темний провулок, по обидва боки якого вишикувалися старі халупи й нові бараки з необробленого дерева. Завіса вугільного пилу вкривала все. Романтика „побудови соціалізму" своїми власними руками у нас швидко зникла, і нам знадобилося багато тижнів, щоб відновити хоч частину тієї енергії, з якою ми починали»[28]. Хрущов розповідає нам таку жахливу історію: «В [Рутченковській] шахті, де я працював після громадянської війни, був туалет, але шахтарі так запаскудили його, що треба було заходити туди

---

26 Шахты. Историко-краеведческий очерк о городе.— Ростов-на-Дону, 1974.— С. 23.

27 *N. M. Borodin.* One Man in His Time (London, 1955), pp. 15—16. Селища Донбасу «були поховані під чорною вугільною пилюкою, змішаною з липким багном», тож коло бараків «не росло ані травинки». Див.: *Mikhail Baitalsky.* Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror, tr. Marilyn Vogt-Downey (Atlantic Highlands, N.J., 1995), p. 106.

28 *Victor Kravchenko.* I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official (New York, 1946), p. 34—35.

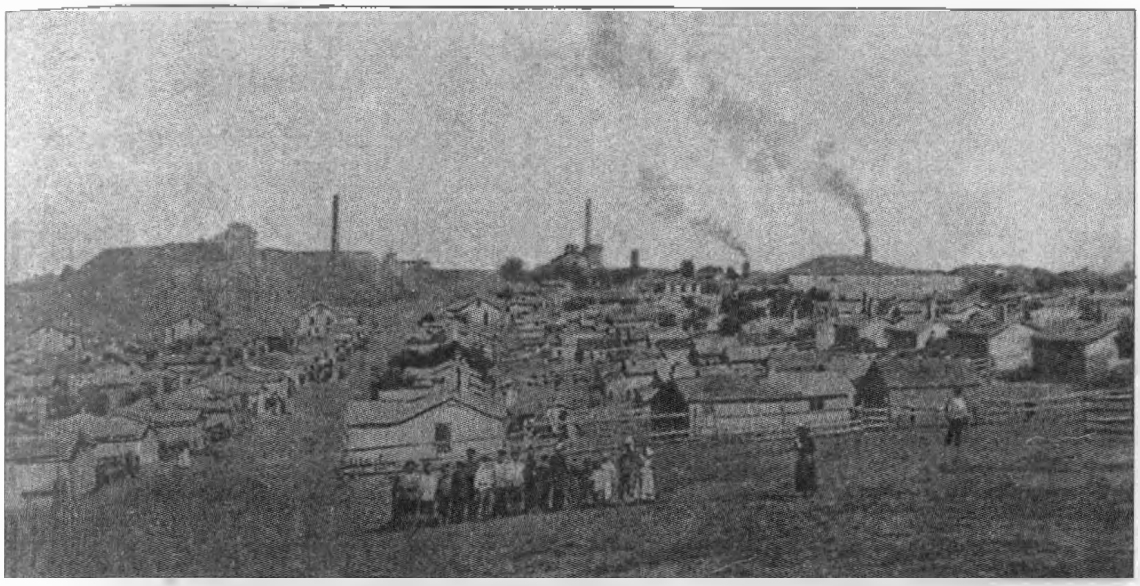

Малюнок 1.1. Шахтарське селище в Горлівці наприкінці XIX ст. Взято з вид.: Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. Київ—Донецьк, 1987.

на дибах, якщо ви не хотіли в кінці робочого дня принести лайно додому, у власну квартиру. Пригадую, якось мене послали встановити гірниче обладнання, і я побачив, що гірники жили в бараках на двоповерхових нарах. Чоловіки, що спали на другому поверсі, досить часто сцяли просто вниз»[29].

Хай там як, напередодні Першої світової війни, за даними одного дослідження, 40,4 відсотка донбаських шахтарів жили в землянках, наполовину закопаних у землю, в більшості з яких не було вікон і підлоги, і де, як казали,

---

29 Khrushchev Remembers: The Last Testament, англ. переклад *Strobe Talbott*, передмє слово *Edward Crankshaw* і вступ *Jerrold L. Schecter* (Boston, 1974), p. 88. Безперечно, житлові умови були спартанські, якщо висловлюватися м'яко. Згідно з переписом міст Донбасу 1923 року, з 159 007 опитаних сімей лише у 1695, тобто 1,1 %, були вдома туалети. В Старобільську, Лисичанську, Шахтах і Юзівці жодна сім'я не проживала у квартирі з вбиральнею. (Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии.— С. xxiii.) Проте, як зазначив 1933 р. один з функціонерів профспілки гірників, частково це було пов'язано і з моральним станом самих шахтарів, що ще більше погіршувався через злидні й відчай; він не зміг дати відповіді на питання іноземних робітників про те, чому такі брудні туалети і їдальні (ЦДАВО, ф. 2605, оп. 3, спр. 1129, арк. 55).

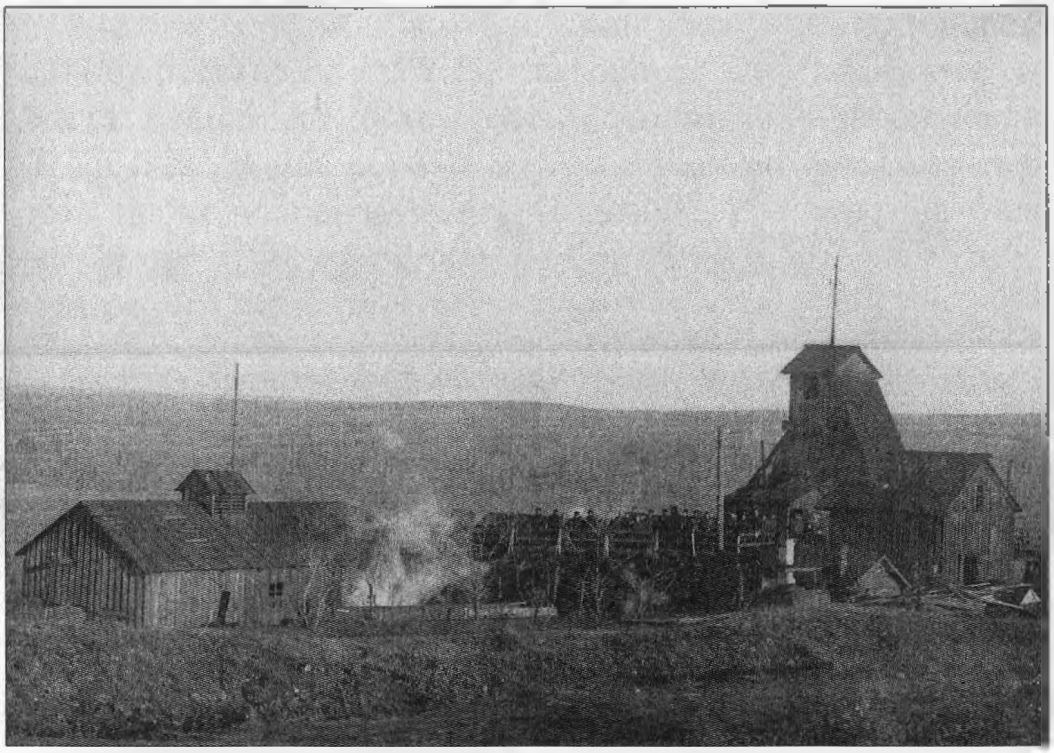

Малюнок 1.2. Шахтарське селище, шахта «Червоний Жовтень», Єнакієве, 1924 р. ЦДКФФА, од. зб. 0-181508.

навіть худоба не могла б жити; 2,5 відсотка мешкали в сараях і літніх кухнях; 22,3 відсотка — у цегляних чи кам'яних будинках; і 25,8 відсотка — у селянських хатинах. Середня житлова площа була невеличкою: 64,8 % гірників мали менше 4 квадратних метрів на чоловіка. З 9658 опитаних робітників лише у 3253 були спальні місця лише з 21 матрацом і 54 подушками на кожні сто робітників. За даними іншого опитування, на 18 624 шахтарів було тільки 6793 спальні місця[30].

Жовтнева революція майже не змінила цього важкого становища. Систематизовані дані відсутні, проте, згідно з даними профспілки гірників, 1924 року в Донбасі було 5,3

[30] *Покровский П. А.* Как живет донецкий шахтер // Русское богатство.— 1913.— № 12.— С. 243—247. Про попередні періоди див.: *Мастерова М. И.* Материалы фонда юго-восточного горного управления о положении горнорабочих на юге России (1900—1917 гг.) // Исторический архив.— 1957.— № 2.— С. 600.

Малюнок 1.3. Шахтарські землянки. Шахта ім. Шевченка, Гришине, 1927 р. ЦДКФФА, од. зб. 0-35409.

квадратного метра житлової площі на чоловіка, а в 1926—1927 рр.— 5,8[31]. Однак перепис 1926 р. засвідчує, що в місті Сталіно житлова площа на чоловіка становила 4,4 квадратного метра для тих, хто мешкав у будинках і квартирах, і 3,6— для тих, хто жив у гуртожитках[32]. (Деякі шахтарі змогли знайти собі місце лише біля котлів, які, мабуть, заміняли печі в селянських хатах)[33]. За іншими даними, 1928 р. на одного гірника припадало 3,8 квадратного метра, а 1932 р.— лише 3,5[34]. А ще одне дослі-

[31] ЦДАВО, ф. 2602, оп. І, спр. 2320, арк. 21.

[32] Статистический справочник Сталинского округа.— Сталино, 1928.— С. 35.

[33] Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины. Стенографический отчет, 6—12 декабря 1925 г.— Харків, 1926.— С. 108.

[34] Индустриализация СССР, 1929—1932 гг. Документы и материалы.— Москва, 1970.— С. 183. Здається, там ідеться про шахтарів усієї країни.

Малюнок 1.4. Мешканці землянки. Гришине, 1934 р. ЦДКФФА, од. зб. 3-1105.

дження зафіксувало, що 1929 р. сорок відсотків робітників (а не лише гірників) мали менше двох квадратних метрів житлової площі на чоловіка, а 11,7 % — менше трьох метрів[35]. Архівні дані свідчать, що 1931 року на одну людину припадало лише 2,8 квадратного метра житлової площі, хоча норми Народного комісаріату праці передбачали сім квадратних метрів[36]. Проте 1936 р. повідомлено, що житлова площа на одну людину для робітників зросла до 4,9 квадратного метра[37]. Ці цифри точно не відображають проблеми. Можливо, і було збудовано

[35] *Абрамов А.* Жилищно-бытовое строительство Донбасса.— Москва, Ленинград, 1930.— С. 12.

[36] ГАРФ, ф. 7416, оп. 1, д. 2, л. 117.

[37] Донбасс в цифрах. Статистический справочник.— Сталино, 1936.— С. 110, де йдеться про «усуспільнений житловий фонд». Див. також: *Лихолобова З. Г.* Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928—1937 гг.).— Донецьк, 1973.— С. 132.

багато житлової площі, проте через погане планування в квартирах часто не було електрики, води або каналізації; а навколо будинків не було брукованих чи взагалі якихнебудь доріг[38].

Зарплатня донбаських робітників була відносно високою в масштабах країни, почасти тому, що Донбас був центром важкої промисловості, в якій заробіток загалом був вищий, ніж у легкій. (Наприкінці XIX сторіччя «донбаські шахтарі отримували в середньому 266 рублів на рік, а фабричні робітники — 323 рублі на рік, тоді як середня цифра по країні становила 203 рублі»)[39]. Проте це не зменшувало високої плинності кадрів. Особливо великою вона була серед шахтарів. Однією з причин високої плинності кадрів була постійна сезонність роботи, іншою — погані житлові умови в Донбасі. Даних дуже мало, але перед Першою світовою війною плинність кадрів, виражена відношенням річної кількості звільнень до записів про прийняття на роботу серед шахтарів, становила сто відсотків; плинність кадрів серед заводських робітників була нижчою, коливаючись від двох третіх до трьох четвертих[40]. Ця тенденція зберігалася і в 1920—1930-х рр., а то навіть посилилася.

Серед шахтарів усієї країни плинність кадрів 1930 року набула неймовірних 295,2 відсотка (це означає, що в се-

---

38 Ударник угля.— 1933.— № 10—11.— С. 26.

39 *Susan P. McCaffray.* Origins of Labor Policy in the Russian Coal and Steel Industry, 1874—1900 // Journal of Economic History, 47:4 (December 1987), p. 957.

40 Див.: *Friedgut.* Iuzovka and Revolution, p. 225—27. Також див.: *Потолов С. И.* Рабочие Донбасса в XIX веке.— Москва, Ленинград, 1963.— С. 144—145. Ці показники значно вищі, ніж показники серед шахтарів інших країн, які мали ту саму проблему. Наприклад, плинність кадрів серед рурських шахтарів Німеччини коливалася в межах від 37 % до 69 %, за винятком 1914 року, коли зареєстровано 102 %, внаслідок впливу війни. Див. *Gerhard Adelmann*, ред. Quellensammulung zur Geschichte der sozialen Betriebsverfassung Ruhrindustrie unter besonderer Berücksichtung des Industrie- und Handelskammerbezirks, т. 1 (Bonn, 1960), p. 145—146. Див. також: *Elaine Glovka Spencer.* Management and Labor in Imperial Germany: Ruhr Industrialists as Employers, 1896—1914 (Rutgers University Press, 1984), p. 46—47.

редньому кожен шахтар тричі на рік змінював місце роботи); потім рівень плинності упав до 95,4 відсотка 1934 р. внаслідок сильного адміністративного тиску, проте невдовзі зріс до 112,7 відсотка 1936 р. і 114 відсотків 1937 р. В інших галузях промисловості, зокрема й металургійній, показники звичайно були на кілька десятків відсотків нижчі [41]. В останні роки перед початком Другої світової війни плинність кадрів, здається, і далі зростала. Наприклад, 1939 року шахтарів було десь 373 700 чоловік, звільнень — 487 300, тож рівень плинності кадрів становив 130,4 відсотка [42]. Загальна висока плинність кадрів призвела до прикріплення робітників до робочого місця напередодні Другої світової війни. За іронією, у вугільній промисловості найважливіша категорія шахтарів — вибійники — були найнестабільнішим прошарком із найвищим рівнем плинності кадрів. Саме ці шахтарі значною мірою зумовили нестабільність роботи промисловості [43].

Багато інших факторів зробили життя в Донбасі важким і посилили плинність робочої сили. Тоді, як і тепер, повітря було таке забруднене, що люди через це часто хворіли. Небо палахкотіло вночі різними кольорами від постійних викидів диму з фабричних труб [44].

Такою ж великою бідою, як і забруднення повітря, була нестача води, від чого страждав Донбас і до, і після Жовтневої революції. Напередодні Першої світової війни робітники, які отримували значно менше води, ніж службовці у конторах, могли споживати тільки дев'яту частку того, що вважали мінімальною денною нормою,— чотири відра (одне відро = 12,3 літра). Часто води не бувало цілі-

---

41 Труд в СССР. Статистический справочник.— Москва, 1936.— С. 95, 109; *Кац Я.* Текучесть рабочей силы в крупной промышленности.— План.— 1937.— № 9.— С. 21—22; *Лихолобова.* Рабочие Донбасса.— С. 116.

42 ГАРФ, ф. 8225, оп. 1, д. 700, л. 15.

43 Сезонность и сезонные колебания в промышленности и народном хозяйстве. Сборник статей.— Москва, 1930.— С. 387—388.

44 Див. цікавий опис у вид.: *Сурожский.* Край угля и железа.— С. 292, 304.

ми днями (навіть сьогодні той, хто приїде в Донбас, може зіткнутися з цією самою проблемою). Фекалії просочувалися в шахтні водні відстійники, якими через брак чистої води користувалися жителі Донбасу. А звідси й постійні спалахи холери та інших епідемій у Донбасі. Виникнувши в якомусь місці, холера швидко поширювалася в Центральній Росії та в Україні гірниками, які втікали добре розвиненою донбаською залізничною мережею. Тому Донбас вважали за вогнище поширювача найрізноманітніших епідемій. Інші, неепідемічні, хвороби обсідали донбаських робітників з неменшою лютістю. Наприклад, навіть сьогодні в Донбасі досить часто трапляється черевний тиф. Порівняльні дані 1908 р. кількості захворювань серед селян і шахтарів Катеринославської губернії засвідчують, що шахтарі хворіли удвічі-утричі частіше за селян, чиє життя, як добре відомо, за словами автора, було аж ніяк не легким [45]. Стверджувано, що венеричні хвороби були особливо поширеними серед донбаських робітників [46]. Життя в Донбасі було таким, що «тридцятип'ятирічний чоловік мав вигляд п'ятдесяти- або п'ятдесятип'ятирічного»[47].

Єдиною сферою, де пощастило досягнути істотного поліпшення за останні роки імперського правління, а надто за радянський період, була письменність. Згідно з переписом 1897 р., 38 відсотків жителів Донбасу були письменними. Загалом робітники були освіченіші, ніж селяни, які становили більшість населення: письменними були 60,2 відсотка робітників-металістів, 46,4 відсотка робітників хімічної промисловості і лише 31 відсоток шахтарів [48]. Ще одна особливість вугільної промисловості полягала в

[45] Див.: *Покровский.* Как живет.— С. 250—255, 260—261. Про спалах холери в Донбасі див.: *Theodore H. Friedgut.* Labor Violence and Regime Brutality in Tsarist Russia: The Iuzovka Cholera Riots of 1892 // Slavic Review, 46:2.

[46] ГАРФ, ф. 5459, оп. 4, спр. 80, арк. 198 (дані 1923 р.). Див. також: Горнорабочий.— 1923.— № 9.— С. 34.

[47] *Jacques Sandulescu.* Donbas (New York, [1968]), p. 125.

[48] *Потолов.* Рабочие Донбасса.— С. 133. Під час цього перепису і перепису 1926 р. «письменність» означала лише вміння читати; було достатньо вміти читати надруковані слова, а то й просто по складах.

тому, що найважливіша категорія шахтарів — вибійники — мали найнижчий показник письменності серед усіх шахтарів [49]. На початку 1926 р. 56,6 % населення Донбасу були письменними, серед промислових робітників цей показник становив 85 відсотків. За даними профспілкового перепису 1929 р., серед донбаських шахтарів налічувалося лише 15,2 відсотка неписьменних, а серед робітників металургійної промисловості — 9,5 [50]. На початку 1935 р. вважалося, що неписьменними були лише 2,9 відсотка донбаських робітників [51]. Проте 1937 р. з усіх зайнятих у донбаській вугільній промисловості 3,4 відсотка були неписьменними, а 7 відсотків — малописьменними [52]. Якою високою була культура письменності — це зовсім інше питання. Скажімо, 1922 р. повідомлено, що понад дві третини гірників ніколи не читали жодної газети або книжки [53].

Умови праці в Донбасі були такими ж важкими, як і умови життя. Загалом робота на вугільних шахтах була однією з найважчих промислових професій. Один російський інженер, який відвідав антрацитову копальню в Донбасі ще до революції, писав:

> «Я вирішив спуститися в шахти, що лежали на глибині до 700—900 метрів, і уважно ознайомився з роботами... Я вперше ознайомився з тими труднощами, з

---

49 У 1923—1924 рр. 70 % донбаських шахтарів були письменними, проте рівень письменності серед вибійників становив 60,2 %. 27,1 % шахтарів були «цілком неписьменними», а 36,2 % вибійників зовсім не вміли читати і писати.— Хозяйство Донбасса.— 1924.— № 7—8.— С. 95.

50 *Лихолобова.* Рабочие Донбасса.— С. 41; *Рашин А. Г.* Состав фабрично-заводского пролетариата в СССР. Предварительные итоги переписи металлистов, горнорабочих и текстильщиков в 1929 г.— Москва, 1930.— С. 97.

51 *Лихолобова.* Рабочие Донбасса.— С. 122.

52 История рабочих Донбасса, том I.— Москва, Ленинград, 1963.— С. 263.

53 *Кирьянов.* Рабочие Юга России, 1914— февраль 1917 г.— Москва, 1971.— С. 105.

> якими доводиться стикатися шахтарям при роботі у вибоях для видобування антрациту. Товщина антрацитового шару не перевищувала одного метра, і тому шахтарям доводилося поповзом діставатися до вибою і на санках, також поповзом, вивозити звідти антрацит. До такої роботи треба мати особливу звичку. Не кожен робітник може виконувати роль коня, якого до того ж примушують витрачати свою енергію за особливо важких умов. Інженер, який мене супроводив, розповів мені, що один здоровий, молодий студент-практикант захотів на власному досвіді випробувати цю роботу; витримав лише 3—4 дні, зовсім знесилів і захворів»[54].

Утома й інерція були такими, що матеріальної спонуки часто не вистачало, щоб заохотити шахтарів працювати старанніше. Наприкінці сторіччя керівники шахт із відчаєм констатували, що, «за рідкісним винятком», вища зарплатня не дає вищої продуктивності. Що більшою була платня робітників, то менше днів і менш напружено вони працювали. Через те їхній заробіток залишався більш-менш стабільним, звичайно на прожитковому рівні, незалежно від розміру платні[55].

Наступне зауваження щодо англійської вугільної промисловості слушне і для України та Росії: «Найболючіша риса вугільної промисловості — важка данина, яку вона збирає з людського життя у вигляді нещасних випадків, що призводять до смерті чи каліцтва; це твердження... є просто відлунням десь таких самих зауваг кількох поколінь спостерігачів і в самій галузі, і за її межами»[56]. За більшістю звітів, дані про нещасні випадки у промисловості

---

[54] The Life of a Chemist: Memoirs of Vladimir N. Ipatieff (Stanford University Press, 1946), p. 160.

[55] *Таскин Е.* К вопросу о привлечении и удержании рабочих на каменноугольных копях Донецкого бассейна.— Харків, 1899.— С. 15.

[56] *Roy Church, Alan Hall, John Kanefsky.* The History of the British Coal Industry, vol. 3, 1830—1913: Victorian Pre-eminence (Oxford, 1986), p. 582.

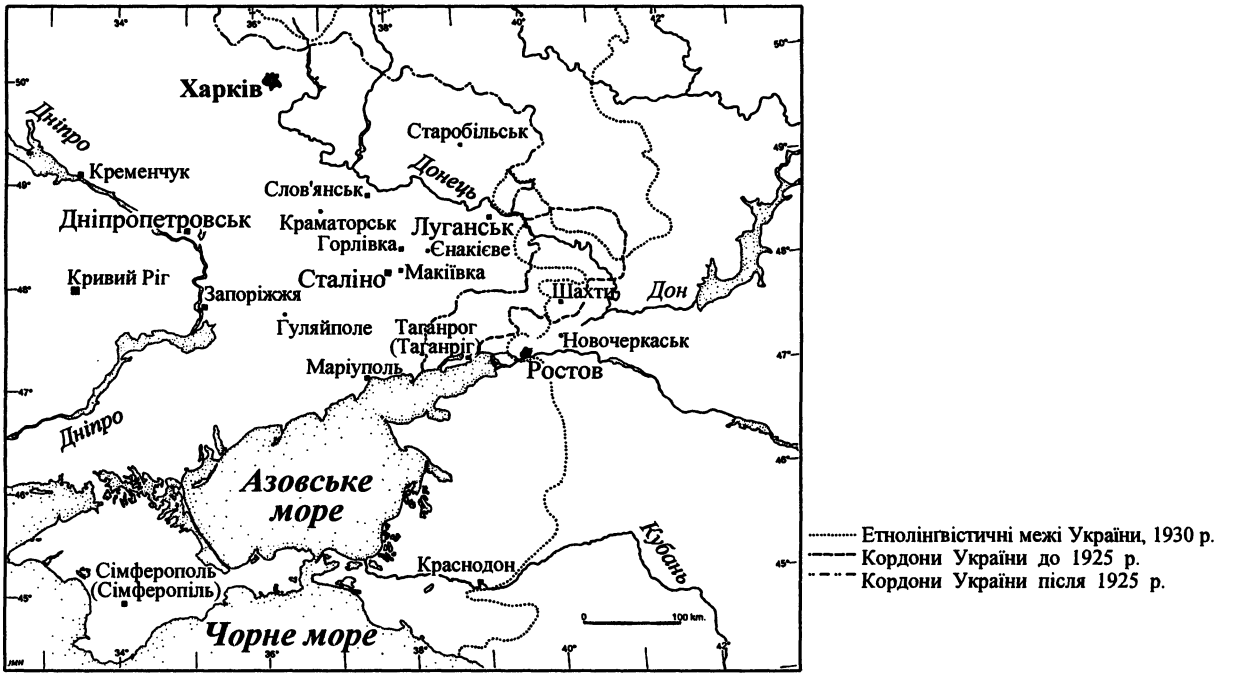

Карта 1.2. Донбас у 1920—1930-х рр. Взято з вид.: Наш край.— Ростов, 1963; *Magocsi P. R.* Ukraine: A Historical Atlas. University of Toronto Press, 1985, p. 22.

були далеко неповними. Згідно з наявними даними, 1906—1910 рр. з кожної тисячі донбаських гірників 329 покалічилися на роботі, тоді як із кожної тисячі заводських робітників ушкодження отримали лише 33 [57]. Згідно з іншим звітом, 1906 р. зі ста тисяч донбаських шахтарів різні тілесні ушкодження отримали 40 000 чоловік. За свідченням тогочасного спостерігача, здавалося, ніби ці дані надійшли просто з «бойовища»[58]. Виробнича смертність серед шахтарів також була високою. У 1904—1913 рр. на Донбасі зареєстровано 2,6 смертей на кожні тисячу шахтарів. Ці дані цілком можна порівняти з 3,7 випадками у Сполучених Штатах, 2,9 в Японії і 2,1 в Німеччині за період 1901—1910 рр.[59]. Проте щодо кількості смертних випадків на один мільйон пудів видобутого вугілля Донбас (0,306) значно випереджав Німеччину (0,186) чи Сполучені Штати (0,082) [60].

---

57 *Либерман Лев.* Труд и быт горняков Донбасса, прежде и теперь.— Москва, 1929.— С. 20—22. Ліберман був експертом з виробничої гігієни і безпеки праці на шахтах, він широко публікувався і до, і після революції.

58 Цит. у вид.: *Рубин В. Н.* Рабочий вопрос на Съездах горнопромышленников Юга России // Ученые записки (Московский государственный педагогический институт им. В. И. Ленина, Труды кафедры истории СССР).— № 249 (1966).— С. 30.

59 Вопросы техники безопасности и травматизма в горной промышленности СССР. Доклады горной секции II Всесоюзного съезда по профгигиене и технике безопасности.— Москва, 1928.— С. 36, а також: *Либерман.* Труд и быт.— С. 22. В Англії з 1906 по 1913 р. зареєстровано 1,4 смертельного випадка на кожну тисячу шахтарів. *Church.* History, p. 586. Схожі порівняння див. у вид.: Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1908—1904 [sic] гг.— Харків, 1910.— С. 92—93, де сказано, що в Сполучених Штатах 1893—1903 рр. на кожну тисячу робітників припадало 3,19 смерті. Згідно з Альбертом Феєм: *Albert H. Fay.* Coal-Mine Fatalities in the United States 1870—1914 with Statistics of Coal Production, Labor, and Mining Methods, by States and Calendar Years, Department of the Interior, Bureau of Mines, Bulletin 115 (Washington, D.C., 1916), p. 10—11, 21; з 1870 по 1913 р. на кожну тисячу шахтарів зареєстровано 3,32 смерті.

60 *Кирзнер Д. М.* Горная промышленность в цифрах. Краткий справочник.— Москва, 1926.— С. 36.

Із 1893 по 1915—1916 рр. загальна кількість смертних випадків у донбаських шахтах становила 5152 чол. [61]. Ця шахтарська частушка передає сумну реальність:

Гудки тревожно загудели,
Народ на штрек валит толпой,
А коногона молодого
Несут с разбитой головой [62].

Металургійна промисловість Донбасу також була небезпечним місцем роботи. Смертність тут (1,2 на тисячу 1913 р. і 1,5— 1914 р.) була нижчою, ніж у вугільній промисловості, а рівень нещасних випадків (450 і 435 на кожну тисячу за ті самі роки) був вищим [63].

Після Жовтневої революції кількість нещасних випадків залишалася великою; мало що покращилося порівняно з дореволюційними роками. У 1924—1925 рр. рівень смертності становив 1,36 на тисячу шахтарів. Він виріс до 2,9 1929 р.[64], майже не змінився, залишаючись на цифрі 2,84 1934 р., 2,84 1935 р. і 2,45 у перші місяці 1936 р.[65]. Це не було унікальним явищем, бо і в англійській вугільній промисловості за десь той самий період кількість смертних і нещасних випадків майже не пішла на спад [66].

---

61 Вопросы техники безопасности и травматизма в горной промышленности СССР.— С. 36—37, і Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России.— С. 90.

62 *Shakhty*, p. 4.

63 *Кирьянов*. Рабочие Юга России.— С. 79. Див. також: *Friedgut*. Iuzovka and Revolution, p. 280—281.

64 ГАРФ, ф. 5459, оп. 10, д. 11, л. 110 (в цьому документі подано числа 13,6 і 29, вочевидь, помилково). Опубліковані цифри значно нижчі: 0,84 в 1923—1924 рр., 0,93 у 1924—1925 рр. і 1,45 в 1927—1928 рр. Див.: 10 лет Союза горнорабочих СССР.— Москва, 1930.— С. 75; Вопросы техники безопасности и травматизма в горной промышленности СССР.— С. 37, подають цифру 1.15 для 1923—1924 рр., 1.10 для 1924—1925 рр., і 1.31 для 1925—1926 рр.

65 РГАЕ, ф. 7566, оп. 1, д. 2522, л. 4. Цифри для самого Донбасу були 2,71, 2,68 і 2,48 за відповідні роки.

66 *Barry Supple*. The History of the British Coal Industry, vol. 4, 1913—1946 // The Political Economy of Decline (Oxford, 1987), p. 427.

Можливо, Теодор Фридгат має рацію, кажучи, що в дореволюційні роки і керівництво, і робітники поділяли «пасивний фаталізм традиційного суспільства, сприймаючи нещасні випадки на виробництві як природне явище, якому мало чим або взагалі нічим не зарадиш»[67]. Та сама думка звучить у *частушці*, записаній у Сталіно в 1920-х рр.:

Шахтер в яму спущается,
С белым светом прощается.
Он там ходит со свечою,
А смерть носит за плечою[68].

Робота на вугільних шахтах була такою небезпечною, що фаталізм був не просто покірливістю, а способом боротьби зі страхом, розрадою од відчаю. Безтурботність була частиною мужньої культури шахтарів, і дехто, наприклад, легковажно запалював цигарки в шахтах, де траплявся газ, чи біля складів із динамітом[69].

Роботи на шахтах боялися як найнебезпечнішої і найнепривабливішої. Коли Віктор Кравченко повідомив батькам, що поїде працювати на Донбас, «батько засмутився. Мати тихо зітхнула й нагадала мені, що я ще хлопчик і в мене ще багато часу попереду, щоб працювати»[70]. На відміну від синів і доньок заводських і залізничних робітників, які часто обирали професію батьків і утворювали таким чином «робітничі династії», діти гірників загалом відмовлялися йти услід за батьками. Той, хто йшов працювати на шахти, робив це з економічних міркувань, а не з любові до професії[71]. Одна тогочасна *частушка* передає народне уявлення про життя шахтаря:

---

67 *Friedgut.* Iuzovka and Revolution, p. 288. Див. також p. 276.

68 *Віра Білецька.* Шахтарські пісні // Етнографічний вісник.— № 5.— 1927.— С. 59.

69 Див., напр.: ГАРФ, ф. 5459, оп. 10, 11, арк. 63, 137 про 1920-і рр.

70 *Kravchenko.* I Choose Freedom, p. 34.

71 *Московский И. И., Натанзон Р. Л.* Некоторые данные о профессиональной устойчивости шахтеров на основании профессионального анамнеза // Врачебное дело.— 1934.— № 1.— С. 58.

Мамашенька, я пропала —
За шахтера жить попала:
Шахтер — черный, шахтер — грязный,
Вечно пьяный, безобразный [72].

Багато людей уникали роботи в шахтах.

Пияцтво було для шахтарів найпоширенішим способом утечі. Як співається у щойно процитованій частушці, безпросипне пияцтво було невіддільною частиною шахтарського життя. За словами багатьох дореволюційних спостерігачів, шахтарі жили тільки роботою й алкоголем [73]. Часто шахтарі безтямно пропивали свій заробіток. Як писав про донбаських шахтарів у 1890-х роках один інженер, «бичем шахтарського життя було сильне пияцтво після одержання щомісячної платні; на деяких шахтах робота припинялася на 2—3 дні»[74]. Ще б пак, для обслуговування шахтарів існувало багато корчем [75]. 1892 року в Катеринославській губернії була одна православна церква на кожні 3094 жителів, одна школа на кожні 2040, і одна корчма на кожні 570 жителів! [76]

Навіть за радянського режиму з усіма його «освітніми» програмами було відомо, що шахтарі виправдовують пияцтво неправильними поясненнями впливу алкоголю: вони нібито п'ють, щоб притлумити втому і змусити тіло працювати, а в холодну погоду — щоб зігрітися. Вживання алкоголю за таких обставин лише пришвидшувало руйну-

---

72 *Донбасский Мих.* Песни шахтеров Донбасса // Революція і культура.— 1928.— № 23—24.— С. 112.

73 Див., напр.: *Шестаков А.* На заре рабочего движения в Донбассе. Воспоминания // Пролетарская революция.— 1921.— № 1.— С. 160.

74 *Fenin.* Coal and Politics, p. 59. Про ту саму картину й після Жовтневої революції див. повідомлення 1925 р. про місто Шахти у вид.: *Nichoas Werth, Gaël Moullec,* eds. Rapports secrets soviétiques. La société russe dans les documents confidentiels 1921—1991 (Paris, 1994), p. 195.

75 Див., напр., карту Юзівки в 1890-х роках у вид.: *Friedgut.* Iuzovka and Revolution, p. 74—75, а також p. 201, де йдеться про корчмарів.

76 Робітничий рух на Україні (1885—1894 рр.). Збірник документів і матеріалів.— Київ, 1990.— С. 284.

вання їхнього здоров'я. Керівництво шахт, за гострої нестачі готівки, давало робітникам алкоголь замість заробітної платні, преміальних і плати за понаднормові години [77]. Тому більше половини їхнього заробітку йшло на горілку, торгівля якою, на відміну від торгівлі продовольчими та іншими товарами, була добре налагоджена в Донбасі [78].

Пияцтво призводило до прогулів, які збільшувалися в суботу й понеділок і зменшувалися серед тижня. Справді, у 1920-х і 1930-х роках прогули серед шахтарів значно випереджали аналогічні показники всіх інших промислових робітників. 1930 року, наприклад, середня кількість невиходів на роботу без дозволу становила 13,78 серед шахтарів і 4,4— в промисловості загалом [79].

Пияцтво було одним із основних способів дотримання шахтарями релігійних свят і Днів святих [80]. Особливо поширеним це явище було до революції, коли священики дзвонили в церковні дзвони навіть у свята, не визнані на шахтах і заводах: «Шахтарі, у вічній понеділковій готовності, відгукувалися на дзвін, а оскільки свою зміну вони вже все одно пропустили, то йшли в корчму. В результаті... робочий місяць тривав лише двадцять днів»[81].

Проте навіть після революції їхній робочий місяць майже не змінився: в донбаській вугільній промисловості в 1924—1925 рр. він становив 20,7 дня, а в 1926—1927 рр.— 21,4 дня. Робочий місяць тих, чия праця була найважливішою, але і найвиснажливішою,— вибійників,— був іще коротший: 18,6 дня у 1926—1927 рр.[82].

---

77 *Кузнецов И.* Рабочий класс и алкогольная проблема // Горнорабочий.— 1922.— № 7—8.— С. 43—44.

78 Десятый Всероссийский Съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов (23—27 декабря 1922 года). Стен. отчет с приложениями.— Москва, Ленинград, 1923.— С. 46.

79 Труд в СССР (1936).— С. 96 і 110. Див. також: Труд в СССР. Справочник, 1926—1930 гг.— Москва, 1930.— С. 18—19.

80 *Таскин.* К вопросу.— С. 9.

81 *Friedgut.* Iuzovka and Revolution, p. 322—323.

82 *Ратнер А. Д., Ренке В. П.* Каменноугольная и антрацитовая промышленность Донецкого бассейна. Обзор современного состояния.— Харків, 1928.— С. 21, XLV.

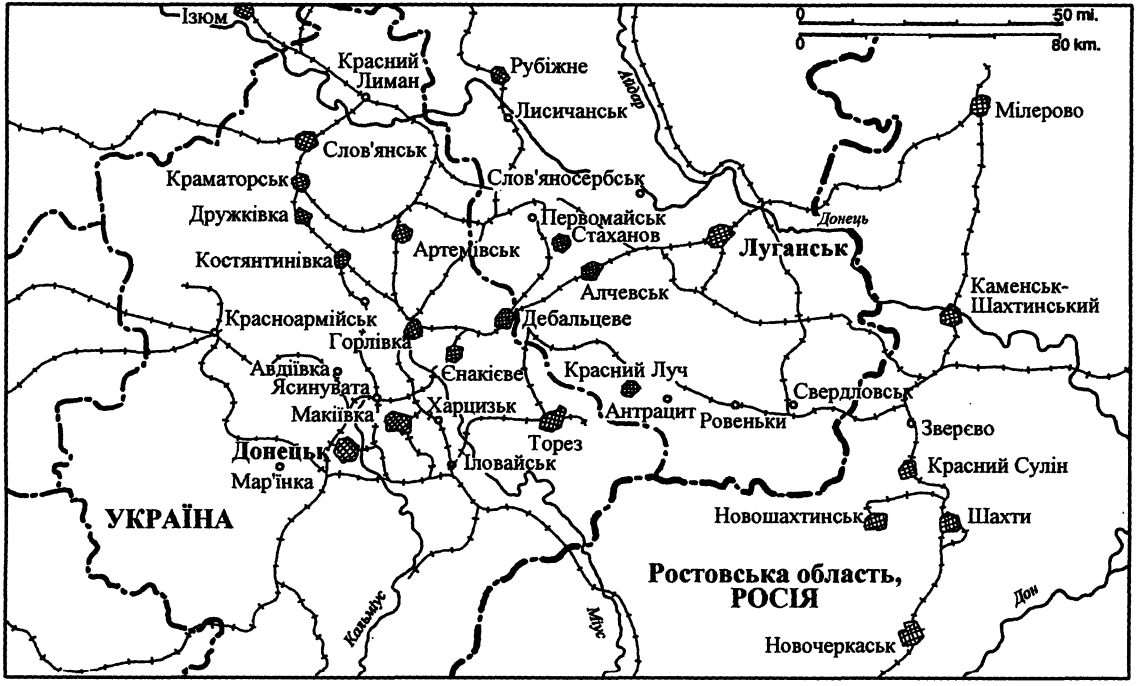

Карта 1.3. Донбас бл. 1950 р. Взято з вид.: *Shabad Theodore*. Geography of the USSR: A Regional Study. Columbia University Press, 1951, p. 451.

Таким чином, на відміну від інших галузей промисловості, де визначальні категорії робітників були найстабільнішими і найнадійнішими, у вугільній промисловості осердя шахтарської професії — вибійники, від роботи яких значною мірою залежало виробництво,— були найнестабільніші, найненадійніші і найнеписьменніші [83].

Внаслідок пияцтва виникали повсякденні бійки. Здається, биття дружин було звичним явищем навіть після Жовтневої революції, як про це розповідається в *частушці*, записаній у Сталіно 1920-х рр.:

В землі гроші огрібає,
У неділю водку пйот,
Он в неділю водку п'є,
В понеділок жінку б'є [84].

За останні три місяці 1928 р. в Макіївці до міліції подано 600 скарг від жінок, яких побили їхні чоловіки [85]. У Луганську биття жінок було поширеним явищем, але жінки не могли поскаржитися, бо, якби вони це зробили, їх побили б іще жорстокіше [86]. 1937 р. в Макіївці одного чоловіка засудили до чотирьох місяців примусових робіт за побиття дружини [87].

Багато спостерігачів засвідчували, що жорстокості чоловіків дорівнювала й жорстокість жінок. Один гірничий інженер пригадує своє життя в Донбасі 1890-х рр.: «Моє безпосереднє середовище складалося з неінтеліґентних людей, молодших службовців шахти; їхні манери були такі, що дві наші „дами", якось посварившись між собою, зрештою по-

---

83 Сезонность и сезонные колебания в промышленности и народном хозяйстве.— С. 388.

84 *Білецька.* Шахтарські пісні.— С. 55. Білецька зазначає, що ця пісня відображає зневажливе ставлення шахтарів до роботи в полі. До речі, цей вірш граматично неправильний. Як це часто буває в Донбасі, тут змішані російська й українська мови.

85 Против «Рождества». Материалы антирождественской кампании 1928—1929 гг.— Харків, 1928.— С. 6—7. Див. також: Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины.— С. 187.

86 ЦДАВО, ф. 2605, оп. 2, спр. 602, арк. 58.

87 Макеевский рабочий.— 4 жовт. 1937.

билися»[88]. Письменник Костянтин Паустовський також спостеріг таку сцену в Юзівці в роки Першої світової війни:

> «...Жінки ще встигали лихослóвити так, як уміють лихословити тільки міщанки на півдні,— з наївним нахабством, брудно і по-злому. Кожна з цих жінок була, звісно, „найперша у своєму дворі".
>
> Незважаючи на плітки і лузання зернят, жінки ще встигали битися. Тільки-но дві жінки зі звірячим вереском чіплялися одна одній за коси, відразу збирався натовп, що голосно реготав, і бійка перетворювалася на азартну гру — на переможницю ставили по дві копійки. Банкували старожитці-п'яниці. Гроші збирали у дірявий кашкет.
>
> Жінок зумисне нацьковували і дратували.
>
> Бувало, що в бійку поступово втягувалася вся вулиця. Виходили розперезані чоловіки. В хід ішли свинчатки і кастети, хрускали хрящі, лилася кров. Тоді з „Нового світу", де жила адміністрація шахт і заводів, клусом мчала козацька чота і розганяла учасників бійки нагайками»[89].

Навіть сьогодні гість Юзівки, нинішнього Донецька, чи Луганська може побачити таку сцену[90].

Те, що зовнішні спостерігачі розцінювали як жорстокість, було частиною повсякденного життя донбаських робітників. Наприклад, бої навкулачки, які Даніель Р. Брауер назвав розвагою XIX ст. серед робітників[91], ще досить часто можна було побачити наприкінці 1920-х рр. серед донбаських шахтарів: один барак виходив проти іншого барака, рязанці проти орловців. Такі випадки нерідко за-

---

88 *Fenin.* Coal and Politics, p. 43.

89 *Paustovsky.* The Story of a Life, p. 430. Див. також: *Wynn.* Workers, Strikes and Pogroms, p. 88.

90 23 червня 1992 р. на центральній вулиці Донецька бачили, як билися дві жінки, одна з яких продавала товар, а інша купувала, вони били одна одну в обличчя. Про бійки на ринках див., напр.: Луганская правда.— 1994, 2 лип.

91 *Daniel R. Brower.* Labor Violence in Russia in the Late Niniteenth Century // Slavic Review, 41:3 (осінь 1982).

кінчувалися смертю [92]. Діти наслідували розвагу дорослих і били одне одного ледь не до смерті [93]. Насправді бійка була одним із видів розваг, принесених із села. (В селах Донбасу і сьогодні можна побачити такі бійки)[94]. Навіть якщо це й так, кажуть, жорстокість у Донбасі була неймовірною. Наприклад, один дореволюційний спостерігач писав, що в Луганську люди били навіть тих, хто вже впав, хоча в Росії існувало правило, яке забороняло так чинити. Тому це неминуче призводило до тяжких жертв. Спостерігач дивувався, звідки в робітників така жорстокість [95].

Певною мірою високий рівень прогулів і жорстокі бійки можна пояснити самою природою шахтарської праці. Це була «неймовірно виснажлива робота», і існувала, «хай там як, надзвичайно велика суспільна інерція, пов'язана з традиційними вихідними днями». Тому відпочинок був «украй важливим для шахтарських громад»[96]. Однак сучасні (тобто і до-, і післяреволюційні) наукові праці майже незмінно пояснюють жорстокість як наслідок браку «доброчесності», «культури» і «поважності» в донбаських робітників.

Тоді, як і сьогодні, злочинність у Донбасі була високою порівняно з іншими промисловими регіонами [97]. І тоді, і сьогодні широко побутувала віра в те, що Донбас приваб-

---

92 Див., напр., ГАРФ, ф. 5459, оп. 10, 9, арк. 114—115; Рабочая газета.— 1929, 2 березня.— С. 2. Докладніше див. у вид.: *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms, p. 89—94.

93 Майбутнього українського дисидента Миколу Руденка, що народився 1920 р. в шахтарській сім'ї в Юр'ївці неподалік від Луганська, ледь не до смерті забили камінням в одній із таких бійок між дітьми, і він осліп на одне око. Див.: *Руденко Микола.* Економічні монологи. Нариси катастрофічної помилки.— Мюнхен, 1978.— С. 46.

94 Див.: *Горбунов Б. В.* Народные виды спортивной борьбы как элемент традиционной культуры русских (XIX — нач. XX в.) // Советская этнография.— 1989.— № 4.— С. 93. Про ці ігри в сільській місцевості в 1920-х рр., див. у вид.: *Helmut Altrichter.* Die Bauern von Tver. Vom Leben auf dem russischen Dorfe zwischen Revolution und Kollektivierung (München, 1984), p. 105, 107.

95 *Николаенко И.* Революционное движение в Луганске.— Харків, 1926.— С. 6—7.

96 *Supple.* History, p. 58—59.

97 Див.: *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms, p. 89.

лює багатьох злочинців. У дореволюційні роки в Донбасі повсюди діяли злочинні банди: наприклад, у Юзівці найбільшими були банди Малахова і Сибірякова, які постійно билися між собою [98]. Народ опоетизовував життя бандитів. Наприклад, у 1920-х роках серед молодих шахтарів були популярні «чисто хуліганські пісні», що містили багато слів зі злодійського жаргону [99].

Але злочинність відрізнялася від насильства. Якщо широко розповсюджене насильство було частиною повсякденного життя Донбасу, злочинність обмежувалася професійними злочинцями, яких було неймовірно багато. Попри все своє насильство, Донбас жив за своїми власними моральними законами. Як писав один дореволюційний мешканець містечка в Східному Донбасі, «їхній [донбаських людей] кодекс моральної поведінки був високий, крадіжок майже не було ані в місті [Каменську], ані в сусідніх шахтарських селищах, хоча на шахти завжди приїздило багато нових людей»[100].

Однак багато спостерігачів (і до-, і пореволюційних) не бачили суспільного підґрунтя насильства [101]. Май-

[98] Див., напр.: *Зайцев Ф.* Большевики Юзовки до 1918 года // Литературный Донбасс.— 1933.— № 10—12.— С. 156, і: Нравы Донецкого бассейна // Донецкий кряж.— № 119 (26 трав.— 1 черв. 1995).— С. 3.

[99] *Донбасский.* Песни шахтеров Донбасса.— С. 112.

[100] *Borodin.* One Man in His Time, p. 6.

[101] Вартості суспільства справді живлять насильство, як стверджують деякі історики Сполучених Штатів (див., напр.: *Richard M. Brown.* No Duty to Retreat: Violence and Values in American History and Society [Oxford University Press, 1991]), проте існує ще й соціальна основа, що не є специфічною для якоїсь окремої культури чи нації. Переважно чоловіче (на додаток ще й молоде) середовище — це один із факторів. За словами Девіда Кортрайта: *David T. Courtwright.* Violent Land: Single Men and Social Disorder from the Frontier to the Inner City (Harvard University Press, 1996), p. 79, «з формального погляду набір рис, характерний для прикордонних шахтарських регіонів — насильство, жорстокість, безвідповідальність, безбожність, гультяйство, нехтування гігієни, погане харчування і повсюдне бурлакування, з одного боку; приязність, товариськість, готовність поділитися з ближнім, демократичне ухвалення постанов, з іншого — був біологічно, культурно і соціально визначеним побічним продуктом економічно керованого міграційного процесу, який із самого початку відсіював дітей, старих і жінок».

же так само, як Паустовський, який у донбаських мешканцях бачив лише «міщан», один російський інженер бачив у натовпі лише натовп. Він писав про донбаських шахтарів:

> «Здавалося, що в самій своїй сутності ці люди не мали чогось головного, міцного і основного — можливо, селянський господарський побут не дав їм аніякого господарського „виховання", цього головного, основного кореня селянської психіки; вони вражали елементарним невіглаством — здавалося, що ані релігія, ані побут не залишили в їхніх душах жодного сліду, багато в чому це були зовсім темні і якщо не порожні, то нічим не зачеплені душі, що жили більше інстинктом, аніж розумом»[102].

Цей погляд на робітників і селян як на твариноподібних істот свідчить про суспільний розкол, на який страждав старий режим.

Такий погляд — це більше, ніж просто свідчення розколу. «Дикість» південного степу загалом і Донбасу зокрема, в його сучасному вигляді, була витвором уяви сучасників. Мало того, в багатьох аспектах сучасна політична історія Донбасу справді втілювала цю уявну дикість, що й доведуть наступні розділи.

---

[102] *Fenin.* Coal and Politics, p. 48, 50.

Розділ 2
ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ДО 1914 РОКУ

Політика і географія

На політичний розвиток Донбасу вплинуло його географічне розміщення в Дикому полі, принаймні в уяві Москви. Цей вплив був помітний у трьох аспектах. По-перше, ще живі були бойові традиції козаків. По-друге, Донбас (і степ загалом) був притулком для багатьох утікачів від політичних і економічних утисків. По-третє, в багатонаціональному степу були неминучими міжетнічні конфлікти.

Козаки (*казаки*, вершники або розбійники по-турецькому) створили в Дикому полі військові громади, які складалися з тих, хто втік від польсько-литовського і московського гноблення, мріючи про вільне, незалежне і краще життя на новій землі. У вільному степу життя примусило їх стати «вільними воїнами», вони боролися і проти своїх ворогів на півночі, і проти татар і турків у степу. Бути вільними воїнами на практиці часто означало воювати як найманці, об'єднуючись із тим чи іншим табором залежно від політичних, воєнних, економічних та інших вимог. Окрім участі у воєнних діях, козаки жили з рибальства, полювання, торгівлі, хліборобства і грабунків. Саме життя було водночас брутальним, диким, безжальним і героїчним. Хоч якою була міфологія козаків[1], вони, врешті, ці-

[1] Розважливе обговорення козацької міфології див., напр., у вид.: *Linda Gordon.* Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine (State University of New York Press, 1983); *Serhii M. Plokhy.* Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute // *S. Frederick Starr*, ed. The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia (Armonk, N.Y., 1994).

лком увійшли до складу Російської імперії упродовж XVII — XIX ст., коли Москва поширила свою владу на степ[2]. У цьому довгому і складному процесі треба було і давати, і брати, як у матеріальному, так і в символічному розумінням. Що стосується запорозьких козаків, 1775 р. їхнє військо остаточно розпустила Катерина II. (Дехто втік на південь, в Оттоманську імперію, проте багато запорозьких козаків були «переселені, щоб стати Чорноморським військом на Кубані на Північному Кавказі)[3]. На початку XIX ст. донське козацтво, найбільше військо в Російській імперії, цілковито відійшло, як і інші козацькі формування, під царський контроль[4]. В обмін на вірність і військові послуги воно отримало певний ступінь самоврядування під юрисдикцією військового міністерства, і навіть після того, як у більшості міст і сіл європейської частини Росії внаслідок скасування кріпацтва було запроваджене громадське самоврядування (*земства*), донське козацтво було звільнене від цієї експансії цивільної влади аж до 1917 р. (за винятком короткочасного існування тимчасового земства 1870-х рр.). Козацька верхівка стала дворянами та урядовцями. Козакам загалом був наданий особливий юридичний статус (вони стали окремим *станом*), і, що найважливіше, козакам не треба було платити подушну подать (аж поки її скасували 1887 р.) і відбувати трудову повинність чи сплачувати податки грошима. Одне слово, козаки стали важливою воєнною силою імперії. За

---

[2] Про таку саму операцію з гетьманщиною (Малоросією, що обіймала території Київської, Полтавської і Чернігівської губерній, на відміну від Новоросії), див.: *Zenon E. Kohut.* Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760—1830 s (Harvard Ukrainian Research Institute, 1988).

[3] *Robert H. McNeal.* Tsar and Cossack, 1855—1914 (Houndmill and London, 1987), p. 15.

[4] Чудовий аналіз цього процесу див. у вид.: *Bruce W. Menning.* The Emergence of a Military-Administrative Elite in the Don Cossack Land, 1708—1836), y: *Walter McKenzie Pintner, Donald Karl Rowney,* ed. Russian Officialdom: The Bureaucratization of Russian Society from the Seventeenth to the Twentieth Century (University of North Carolina Press, 1980), p. 130—161.

іронією долі, саме тому революціонери вбачали в козаках опору контрреволюції, гнобителя революційного руху[5].

Одначе Москва й боялася притаманного козакам палкого прагнення незалежності. Участь запорозьких козаків у повстанні селян (гайдамаків) 1768 р. на Правобережній Україні (*Коліївщина*) послужила слушним приводом для розпуску їхнього війська. Вихідцями з донського козацтва були багато керівників широких селянських бунтів: Стенька Разін (1672 р.), Кондратій Булавін (1707— 1709 рр.), Омелян Пугачов (1792— 1794 рр.). Стосунки між царями і козаками були такими важливими, що «коли Микола I призначив першого верховного отамана, він приїхав зі своїм сином до Новочеркаська, столиці донського козацтва, для церемонії представлення. Після Миколи I кожний наступний цар старався здійснити принаймні один офіційний візит на Дон, де існувала найбільша і найдавніша козацька громада»[6]. В уяві простих людей козаки також «уособлювали прагнення кращого світу і своєрідної анархістської свободи»[7].

Козацькі бойові традиції найповніше виявилися під час громадянської війни, що вибухнула після Жовтневої революції 1917 р. Донбас став театром воєнних дій, де, як описано у знаменитому романі Михайла Шолохова про Дон, багато донських козаків боролися на боці білих. Бойові традиції козаків допомогли і червоним, як розповідається в романі Шолохова та оповіданнях Ісаака Бабеля, проте навіть червоні козаки неохоче підкорялися більшовицькій владі. Про це яскраво свідчить доля героя громадянської війни, офіцера козацької Червоної армії Пилипа

[5] Прекрасне дослідження того, як кожен політичний діяч уявляв собі Дон і донське козацтво у всій різноманітності їхніх ролей, див. у вид.: *Peter I. Holquist.* A Russian Vendee: The Practice of Revolutionary Politics in the Don Countryside, 1917—1921 (Ph.D. diss., Columbia University, 1995).

[6] *Mc Neal.* Tsar and Cossack, p. 1.

[7] *Jeffrey Brooks.* When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861—1917 (Princeton University Press, 1985), p. 177.

Миронова, чиє незалежне мислення викликало підозри в Москві, тож його заарештували і стратили[8].

Як і інші прикордонні регіони, російсько-український південь мав тенденції до відокремлення. Він традиційно приваблював старовірів і сектантів, які шукали тут свободи. Донбас і Новоросія загалом були бастіонами «величезного поширення сект»[9]. За словами одного кубанського козацького отамана, «генія російського народу» завжди вабив південь; отже, реформа Петра I була помилкою; для росіян козаки були втіленням притягальної сили півдня. 1919 р. цей отаман звернув на це увагу командира білої армії О. І. Денікіна, який утік на вільний південь із півночі, захопленої більшовиками[10].

Козацької войовничості або їхньої леґендарної сили боялися навіть у 1960-х роках. При першій звістці про знаменитий страйк 1962 р. у Новочеркаську, на краю Донбасу, радянське військове командування Північного Кавказу відреаґувало заявою: «взбунтовались казаки». Гнів народу проти Москви був таким, що люди побили жінку і вирвали їй волосся лише тому, що вона мала прізвище Хрущова[11], як у радянського лідера в Москві.

Навіть на колишній землі запорозьких козаків громадянська війна, здається, оживила їхні бойові традиції у формі широкомасштабної анархістської селянської війни (*махновщина*), яка захопила Донбас. Упродовж громадянської війни, яка тривала з 1918 по 1920— 1921 рр., більшовики закидали українським селянам те, що в них «надзвичайно чітко викристалізувалася індивідуалістична свідомість і міцні анархістські тенденції». Українські селяни,

---

[8] *Sergei Starikov, Roy Medvedev.* Philip Mironov and the Russian Civil War, tr. Guy Daniels (New York, 1978).

[9] *Семенов-Тян-Шанский В. П.* (ред.). Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Том 14. Новороссия и Крым.— Санкт-Петербург, 1910.— С. 182.

[10] *Шкуро А. Г.* Записки белого партизана.— Москва, 1991.— С. 149.

[11] *Никитина Ольга.* Новочеркасск: хроника трагедии // Дон (Ростов), 1990.— № 8.— С. 124.

що не приєдналися ані до радянської влади, ані до білої армії, були не схожі на своїх російських колег[12]. А загалом козацька спадщина становила основу української національної свідомості[13] і, в очах Москви, породжувала сепаратистські прагнення вільної, незалежної України. Отже, за радянської влади академічні дослідження українського козацтва були дуже обмежені, а «інколи були практично табу». Всі українські політичні групи, зокрема й молода Українська Радянська республіка, використовували козацьку символіку. І коли нещодавно вималювався і став реальним шанс здобути незалежність, козацьке минуле стало «фокусом національного самоототожнення»[14].

Як показує утворення козацького війська, Дикий степ відіграв важливу роль в історії України й Росії. Багато козаків були спершу втікачами, шукачами свободи. Поет Тимко (Хома) Падура (1801— 1870) співав:

> Козак пана не знав звіка,
> Бо зродився на степах[15].

Упродовж років до козаків приєднувалися у степу численні селяни, які рятувалися від політичних та економічних утисків на півночі. Наприклад, знаменита опричнина Івана Грізного завдала країні великої руйнації, і багато селян знаходили притулок у степу[16]. Почасти у відповідь на

---

[12] Восьмая конференция РКП *(б)*, декабрь 1919 г. Протоколы.— Москва, 1961.— С. 81.

[13] Про те, як це відображено в літературі, див.: *George Grabowicz.* Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol', Ševčenko, Kuliš // Harvard Ukrainian Studies, 5:2 (лип. 1981), p. 171—194.

[14] *Frank Sysyn.* The Emergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // Social Research, 58:4 (зима 1991), p. 846, 848, 864. Див. також: *O. W. Gerus.* Manifestations of the Cossack Idea in Modern Ukrainian History: The Cossack Legacy and Its Impact // Український історик (Нью-Йорк), 19:2 (1982). Герус стверджує, що Центральна рада 1917—1918 рр. «багато в чому вважала себе продовженням республіканських традицій запорозьких козаків і їхніх соціальних міфів» (с. 33).

[15] *Чижевський Дмитро.* Історія української літератури від початків до доби реалізму.— Нью-Йорк, 1956.— С. 474.

[16] Див., напр.: *Платонов С. Ф.* Иван Грозный, анг. видання і переклад Joseph L. Wieczynski (Gulf Breeze, Fla., 1974).

вимогу поміщиків стримати переселення їхніх селян у вільний степ, на південь та в інші регіони, Московська держава в XVI — XVII ст. запровадила кріпацтво [17]. Позбавлення свободи пересування не зупинило масової втечі селян. Навпаки, це дало їм іще один привід для втечі. Декого з них ловили і повертали їхнім власникам, проте інші здобували у степу волю. Їхнє переселення Москва сприймала не цілком негативно, оскільки вважала, що це сприятиме надійнішому захисту південних кордонів від «невірних» мусульман.

Степ приваблював також різного роду злочинців і переслідуваних політично чи релігійно людей, які шукали собі притулку: тут «вони почувалися як риби у воді»[18]. Багато протестантів, католиків і старовірів — тих, хто дотримувався давніх обрядів після розколу церкви в XVII ст.,— оселялися в степу. Неправославні християни становили значний відсоток місцевого населення (зокрема й козаків). Коли революційний рух набрав сили і політичні переслідування стали жорстокішими, на південь почали тікати й революціонери.

Економічний розвиток у степу, особливо у другій половині XIX ст., привабив сюди багато народу з центральної Росії та України, які шукали тут вільнішого і кращого життя. Наявність економічних можливостей спонукала до переселення сюди і багатьох євреїв, причому вони заселяли й землі на захід від області Війська Донського, що були в межах зони осілості [19].

Однак більшість уявлень, пов'язаних із вільним степом, виявилася лише міфом. Багато людей, які втекли від утисків, знову стали об'єктом нещадної експлуатації після того, як у XVIII ст. було знову запроваджене або ж посиле-

---

[17] Див.: *Richard Hellie.* Enserfment and Military Change in Muscovy (University of Chicago Press, 1971).

[18] *Сурожский П.* Край угля и железа. Очерки // Современник.— 1913.— № 4.— С. 300.

[19] *John D. Klier, Shlomo Lambroza.* eds. Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History (Cambridge University Press, 1992), p. 140, 334 (Alexander Orbach and Hans Rogger).

не кріпацтво. Після розкріпачення 1861 р. зміцніли господарства дрібномаєтного дворянства і куркулів. Справді, селяни, більшість із яких були українці, обробляли значно більші земельні наділи, ніж російські селяни на півночі, і напередодні 1905 р. заборгованість у сплаті викупу за землю в Донбасі була набагато меншою, ніж, скажімо, в Тулі. Саме тому місцеві українці загалом значно неохочіше йшли на роботу в шахти і на заводи. Проте в українському степу економічна диференціація селянства була інтенсивнішою, аніж в інших місцях[20]. Тому народна ненависть до куркулів була в степу дуже сильною[21]. Після скасування кріпацтва в житті людей і в сільському господарстві, і в промисловості була присутня безперечно капіталістична логіка, проте на півдні завжди були свої специфічно південні риси, як зауважив письменник Костянтин Паустовський:

> «Важко було зрозуміти одразу, хто населяв Юзівку. Незворушний швейцар готелю пояснив мені, що це „підлипали" — скупники поношених речей, дрібні лихварі, базарні перекупки, куркулі, шинкарі і шинкарки, що підгодовувалися біля околишніх робітничих і шахтарських селищ»[22].

Степ був далебі не вільний.

Так само «вільний» степ не завжди відповідав своїй репутації в політичному аспекті. Наприклад, формально демократичне врядування донських козаків у формі *кругів* і отаманів було значною мірою міфічним, утративши ту маленьку частку реального, що була в ньому до того, як козаки опинилися під владою Москви.

---

20 *Кирьянов Ю.* Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914—1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период империализма.— Москва, 1962.— С. 225, 253.

21 Див., напр., спогади Володимира Сосюри, який зростав у Донбасі: Третя рота // Київ, 1988.— № 1.— С. 88, 90.

22 *Паустовский Константин.* Собр. соч., т. 4.— М., 1968.— С. 457—458. Таку саму оцінку можна побачити і в ГАРФ, ф. 5459, оп. 7, спр. 2, арк. 83—84.

Романтичний образ степу також не був властивий Донбасу. Той, хто приїхав у Донбас, був би розчарований, не знайшовши тут «солодкої гіркоти полину», яку традиційно пов'язують зі степом. Донбас пахнув пилюкою і димом. Скрізь було «те саме — степ, заводи, шахти, степ»[23].

Проте «сам міф мав величезне значення, бо давав кожному модель вирішення проблеми», як колись зауважив Альберт Гіршман із приводу американського Заходу[24]. А міфологія (і образ) вільного степу вплинули й на політику[25]. Точнісінько, як козаки, жителі вільного степу — некозаки — здавалися Москві непокірними борцями за свободу і незалежність. Справді, їхня репутація зовсім не підбадьорювала центр. Саме тут, у степу, здебільшого під проводом козаків, відбулися головні селянські повстання в XVII — XVIII ст. У XX ст. історія повторилася, підкріплена цього разу новими елементами в містах (робітничим рухом). Для Москви образ вільного степу був більше, ніж просто міфом.

Слід бути обережним, наголошуючи на силі міфу, культури і традиції. Тридцять років тому Беринґтон Мур Молодший застерігав від твердження, що «культурна і суспільна неперервність не потребує пояснення»:

---

23 *Борисов С.* По Донецкому бассейну // Новый мир.— 1929.— № 12.— С. 124.

24 *Albert O. Hirschmann.* Exit, Voice and Loalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States (Harvard University Press, 1970), p. 107.

25 Міфи та образи географічного регіону — це конструкції, на які часто впливає політика. Прекрасний аналіз цієї теми стосовно Дону див. у вид.: *Holquist.* A Russian Vendee, і стосовно Сибіру: *Mark Bassin.* Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century // American Historical Review, 96:3 (лип. 1991). Донбас, що лежав між двома історичними козацькими територіями, також успадкував дещицю образу слобідщини («землі вільних громад»), створеного в XVII ст. втікачами, що тікали від польсько-козацьких воєн на територію сучасного Харківсько-Північнодонбаського регіону. Про *слобідщину* див.: *Michael Hrushevsky.* A History of Ukraine, ed. *O. J. Frederiksen* (Yale University Press, 1941), p. 274. Про важливість географії для істориків див.: *David Hooson.* ed. Geography and National Identity (Oxford, 1994) і *Patricia Yaeger*, ed. The Geography of Identity (University of Chicago Press, 1996).

> «Щоб зберегти і передати систему цінностей, людей б'ють, карають, саджають у в'язниці, кидають до концтаборів, засипають лестощами, підкуповують, роблять із них героїв, заохочують читати газети, ставлять до стіни і розстрілюють, а іноді навіть навчають соціології»[26].

За винятком слів, що людей вчили соціології, зауваження Мура можна застосувати до російсько-українського степу, змінивши ролі: царський уряд вживав жорстоких заходів, щоб знищити дух вільного степу, коли прагнув приєднати прикордонні козацькі держави до своєї імперії.

Навіть за радянського режиму степ загалом, і Донбас зокрема, давав притулок безправним політично, особливо куркулям, у яких конфіскували майно і які рятувалися від колективізації та голоду, про що йтиметься в наступних розділах. Жах і привабливість Донбасу добре описав письменник Борис Антоненко-Давидович, який приїхав сюди 1929 р. Широкі відкриті простори Донбаського степу, поцятковані високими териконами, так відрізнялися від Донбасу його фантазій, що не викликали в ньому жодного почуття, жодної «історичної романтики», так тісно пов'язаної з Диким степом. Проте йому здалося, що тут зароджується якась нова історія, якась нова особлива романтика. Можливо, тут навіть поставала нова Україна[27]. Попри всі утиски радянської влади, Донбас утримував аспект свободи.

Частиною «дикості» степу були міжетнічні конфлікти. У степу перебувало стільки різних етнічних груп, що він став полем битви постійних міжнаціональних воєн. Навіть уже тоді, як Російська імперія завоювала південь і колонізувала його переважно слов'янським населенням, степ (і Донбас теж) усе ще зберігав багатоетнічний характер. Згідно з першим всезагальним переписом 1897 р., «етніч-

---

26 *Barrington Moore Jr.* Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World (Boston, 1967), p. 486.

27 *Антоненко-Давидович Борис.* Землею українською (Philadelphia, 1955), p. 141 (це репринт українського видання 1942 р.).

ний» склад населення Донбасу (в Бахмутському, Слов'яносербському і Маріупольському повітах) був такий (у відсотках): українці — 52,4; росіяни — 28,7; греки — 6,4; німці — 4,3; євреї — 2,9; татари — 2,1; білоруси — 0,8; і поляки — 0,4[28].

Яким етнічно різним був Донбас, можна побачити на прикладі українського поета Володимира Сосюри (1898— 1965), який народився в місті Дебальцеве на Донбасі. Серед своїх предків він мав щонайменше шість націй: серби, угорці, євреї, українці, французи і карачаї[29]. Доньскі козаки, суміш росіян і українців, включали особливу групу неслов'ян: калмиків[30]. Так само серед запорозьких козаків було багато неслов'ян: євреїв, татар, поляків, турків. Микита Хрущов тепло згадує болгарських фермерів дореволюційного Донбасу, «які вели багато найкращих сільських господарств. Вони були прекрасними організаторами. Вони буквально затопили ринки високоякісними, дешевими продуктами»[31]. У Донбасі було багато німецьких фермерів, нащадків тих німців, які приїхали заселяти степ за правління Катерини II.

У Донбасі говорили багатьма мовами, проте основними були російська й українська. Доньскі козаки розмовляли «козацькою мовою», російською з елементами української і татарської. У містах основною мовою була і є росій-

---

28 Підраховано за даними Первой всеобщей переписи Российской империи, 1897 г. (Санкт-Петербург, 1904—1905), 13:74—75. (У переписі 1897 р. національність визначалася «рідною мовою»). В Донській губернії, до якої входила східна частина Донбасу, росіяни становили 67,2 %, а українці — 28,1 %. (Див.: *Семенов-Тян-Шанский.* Россия.— С. 182.) Грецьке населення було зосереджене на узбережжі Азовського моря, особливо в районі Маріуполя, про що свідчить і ця грецька назва. Євреї жили головним чином у західній частині, оскільки і Дон, і Харків не входили до територій, які дозволялося заселяти євреям.

29 *Сосюра.* Третя рота.— С. 63. Карачаї — це мусульмани, гірські племена, що вийшли з Північного Кавказу.

30 *McNeal.* Tsar and Cossack, p. 10.

31 Khrushchev Remembers: The Last Testament, переклад і редакція *Strobe Talbott*, передмова *Edward Crankshaw* і вступ *Jerrold L. Schecter* (Boston, 1974), p. 187. Про болгарських фермерів на Донбасі див. також: ГАРФ, ф. 5459, оп. 9, д. 145, л. 167.

ська, як писав у дореволюційні роки про Луганськ меншовицький активіст Георгій Денік:

> «Мене вразив той факт, що в самому Луганську я не почув ані слова по-українському. Коли я йшов у квартали, де жили робітники, а я робив це досить часто, ніхто не розмовляв українською. Зате коли я зустрічав неробітників, селян чи міщан, мені іноді було важко порозумітися з ними. Існував вражаючий контраст між містом та промисловим населенням загалом, і селянством»[32].

Деякі менш освічені мешканці Донбасу розмовляли (і певною мірою розмовляють і досі) російсько-українським суржиком, «українсько-російським діалектом»[33]. Часто люди в українсько-російських прикордонних регіонах не ототожнювали себе ані з українцями, ані з росіянами, називаючи себе *перевертні* або *перевертыши*[34].

Однак міжетнічне співіснування майже неминуче означає міжетнічні конфлікти. У промисловому Донбасі татари, мусульмани часто були для слов'ян жертвами. Місцева влада переслідувала татар, що, як стверджувала вона, не є людьми[35]. 1902 р. на вугільній шахті Якобенка російські шахтарі, роздратовані чутками, що їхні низькі заробітки пояснюються напливом татарських робітників, вдерлися до їхніх бараків, побили і порізали їх[36].

---

32 *Leopold Haimson*, у співавторстві з *Ziva Galili y Garcia* та *Richard Wortman*. The Making of Three Russain Revolutionaries: Voices from the Menshevik Past (Cambridge University Press, 1987), p. 354.

33 Див.: *Bohdan Krawchenko*. Socail Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine (New York, 1985), p. 79. Докладніше див. у вид.: *Німчинов І.* До язикової проблеми в Донбасі // Культура і побут.— 1925.— 15 листоп. (додаток до газети Вісті ВУЦВК).

34 *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX — XX века).— Москва, 1988.— С. 49.

35 *Зайцев Ф.* Большевики Юзовки до 1918 года // Литературный Донбасс.— 1933.— № 10—12.— С. 156.

36 5-летний обзор деятельности Союза горнорабочих в Донецком бассейне (1920—1925 гг.) и краткий очерк рабочего и профессионального движения горняков Донецкого бассейна до 1920 года.— Артемівськ, 1925.— С. 18.

Стосунки між росіянами і українцями були інколи напруженими. В сільській місцевості вони жили дуже схожим життям, проте села були або російськими, або українськими і майже не змішувалися одне з одним. Деякі особливості життя, як, наприклад, російський звичай будувати огорожі навколо будинків, українцям не подобався[37]. Здається, в містах і робітничих селищах стосунки були ще напруженішими. Росіяни і українці мали одні для одних образливі назви (*хохлы* [жмут волосся на поголеній голові козака] для українців, *кацапи* [звична образлива назва, що означає «цап»], *грачі*, *кугути* для росіян тощо)[38]. Російські шахтарі «постійно ворогували» з місцевими українцями, головним чином через жінок. Робітники крали речі у селян просто «щоб допекти ненависному *хохлу*»[39]. За словами колишнього більшовицького активіста, в Донбасі їхня ворожнеча «систематично виливалася в найдикіші форми різанини»[40]. В дореволюційному Луганську існувала постійна ворожнеча між його трьома районами — самим містом, де жили російські робітники, лівобережним селом Кам'яний Брід і правобережною Гусинівкою, де жили ремісники (багато з яких були євреями). Вони так ненавиділи одні одних, що було небезпечно

---

37 *Семенов-Тян-Шанский.* Россия.— С. 189. Див. також: *Ворошилов К. Е.* Рассказы о жизни. Воспоминания. Книга первая.— Москва, 1968.— С. 11; *Чижикова.* Русско-украинское пограничье.— С. 47. Про таке саме, взаємно підозріле ставлення одні до одних росіян і українців в Полтаві на початку 1930-х років див. у вид.: *Копелев Лев.* И сотворил себе кумира (Ann Arbor, Mich., 1978).— С. 135—136.

38 *Зайцев.* Большевики Юзовки.— С. 156. Класичний роман М. Шолохова «Тихий Дон» також зображує яскраві картини таких суперечок на Дону.

39 *Ауэрбах А. А.* Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина.— 1909.— № 12.— С. 555. Про ворожнечу між росіянами і українцями в Донбасі див. також: 5-летний обзор.— С. 19.

40 *Харечко Т.* Социал-демократический союз горно-заводских рабочих. Из истории революционного движения в Донбассе 1900—1908 гг. // Летопись революции.— 1925.— № 3.— С. 13. Див. також: *Гамбаров Александр.* Очерки по истории революционного движения в Луганске, 1901—1921 гг. // Летопись революции.— 1923.— № 4.— С. 46.

перетинати кордон іншого району: вас могли примусити «плазувати по пилюці й по болоту», насміхалися б із вас, як тільки можна, і врешті б побили. Здається, місцеві українці в багатьох випадках брали гору: четверо-п'ятеро українців могли побити аж до двадцяти п'яти росіян; якщо українець у Луганську був вихідного дня в доброму гуморі, він ішов у район робітничого класу «*бити кацапів*». Він міг вдертися до церкви під час служби і почати бійку[41].

У найскладніші і найсерйозніші конфлікти були втягнені євреї. Згідно з одним повідомленням, «вся політика і робота влади були скеровані проти євреїв. Церква, школа і весь апарат поліції були пристосовані до цькування і гноблення цієї частини населення»[42]. В Донбасі, як і в інших регіонах України і Польщі, періодично відбувалися погроми. Євреї мали право оселятися лише в межах смуги осілості, їхнє матеріальне і духовне життя підлягало низці офіційних обмежень. Дехто з них мав змогу навчатися в професійних школах, як-от гірничих інститутах, які забезпечували дедалі більшу кількість технічного та інженерного персоналу з євреїв[43]. Але більшість євреїв працювала в «традиційних» сферах, як-от «торгівля і ремісниче діяльність, домінуючи в забезпеченні послугами поселень у Донбасі, які швидко зростали». Тут, як і скрізь у межах смуги осілості, вони були змушені конкурувати у своїх професіях із росіянами й українцями, які так само, як і євреї, приїхали сюди в пошуках нових можливостей. Небагато євреїв працювали фізично на шахтах і заводах. Таким чином, не лише їхня національність і релігія, а й зосередження їх у межах певних професій сприяли їхній ізоляції від робітничого населення Донбасу. Робітники дивилися на євреїв, власників крамниць і корчем, як на чужинців, які спільно з керівництвом шахт і заводів експлуатували їх. Проте для неєвреїв вони були не просто

41 *Ворошилов.* Рассказы о жизни.— С. 121—122; *Николаенко И.* Революционное движение в Луганске.— Харків, 1926.— С. 7—8.

42 *Зайцев.* Большевики Юзовки.— С. 156.

43 *Theodore H. Friedgut.* Iuzovka and Revolution, vol. I, Life in Russia's Donbass, 1869—1924 (Princeton University Press, 1989), p. 197—198.

«експлуататорами», а «єврейськими експлуататорами». Наприклад, 1892 р., під час знаменитого холерного бунту в Юзівці, який закінчився погромами євреїв, «натовп грабував спочатку лише єврейські крамниці, а коли власник доводив своє російське походження, показуючи ікону, бунтівники платили йому за весь відібраний товар. І лише напившись до безтями, бунтівники спалювали і грабували всіх без розбору»[44].

На Донбасі, як і скрізь по Україні, антиєврейські погроми відбувалися періодично, особливо наприкінці XIX і на початку XX ст. Донбас майже оминули перші широкомасштабні погроми 1881—1882 рр.[45], але 1892[46] і 1903 р. привид погромів блукав Донбасом. В останньому випадку погроми, що прокотилися Кишиневом навесні 1903 р., породили численні загальнопоширені чутки про неминучі погроми в Донбасі. Євреї переїздили в безпечніші місця, а адміністрація шахт утікала, рятуючись від небезпеки. Соціал-демократи, які готували першотравневі демонстрації, змушені були скасувати їх, боячись, щоб, за їхніми власними словами, шахтарі не взяли участі в погромах. Однак вчасно послані козацькі війська запобігли виникненню погромів 1903 р.[47]. Невеликий погром мав місце у лютому 1905 р. в шахтарському селищі Рикове (неподалік Луганська): три тисячі страйкарів напали на крамницю Давидовича і рознесли її[48].

---

44 *Там само.*— С. 201.

45 Материалы для истории антиеврейских погромов в России, т. 2.— Петроград, Москва, 1923.— С. 531, подають лише два погроми в Маріуполі та околицях. Про погроми 1881 р. загалом див. у вид.: *Michael Aronson.* Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogrom in Russia (University of Pittsburgh Press, 1992). Див. також статті того самого автора, Moshe Mishinsky, Erich Haberer у вид.: *Klier, Lambroza.* Pogroms.

46 Див.: *Theodore Friedgut.* Labor Violence and Regime Brutality in Tsarist Russia: The Iuzovka Cholera Riots of 1892 // Slavic Review, 46:2 (літо 1987 р.).

47 Искра (Женева, Швейцарія).— № 45 (1 серп. 1903).— С. 7.

48 *Невский В.* Январские дни 1905 года в Екатеринославе и Донецком бассейне. По архивным документам // Пролетарская революция.— 1923.— № 3.— С. 55, 60.

На Донбасі, як і скрізь, найруйнівніші погроми відбулися у жовтні 1905 р., через кілька днів після того, як Микола II видав знаменитий Жовтневий маніфест, що обіцяв політичні поступки тоді, як тривога за майбутнє самодержавства мобілізувала консервативні елементи[49]. В Юзівці, де вибухнув один із найбільших у Донбасі погромів, вбито щонайменше дванадцять євреїв[50]. Юзівський погром почався з того, що невеличка група людей, яка нібито складалася головним чином із євреїв, показала робітникам Жовтневий маніфест, щоб ті ознайомилися з ним. Робітники натомість відповіли диким погромом. Було знищене майже все єврейське майно, зокрема і Юзівська синагога. Робітники і заводів, і шахт заганяли євреїв (серед яких були жінки і діти) до лікарень сокирами. Шахтарі скрізь шукали євреїв, які ховалися в навколишніх селищах[51]. Кількох євреїв живцем кинули в доменну піч[52]. Микита Хрущов, тоді одинадцятирічний хлопчик, бачив цей погром на власні очі:

> «У дитинстві, живучи в Донбасі, я був свідком єврейського погрому... Був гарний, сонячний осінній день... Народ кинувся на інший бік схилу. Солдати ж не пускали до міста робітників. Пролунав залп. Хто кричав, що стріляють угору, хто кричав, що стріляють холостими і тільки для острашки, але якісь солдати стріляють бойовими патронами. Горлали, хто як міг. Потім

---

[49] Див.: *Shlomo Lambroza.* The Pogroms of 1903—1906 // у: *Klier* і *Lambroza.* Pogroms. Про Одесу, місто, де було найбільше погромів, див.: *Robert Weinberg.* The Revolution of 1905 in Odessa: Blood on the Steps (Indiana University Press, 1993), розд. 7.

[50] *A. Linden* (ред.). Die Judenpogrome in Rußland (Köln, Leipzig, 1910), S. 217.

[51] Восход (Санкт-Петербург).— 1905.— № 42—43, кол. 34 і № 47—48, кол. 18—21. Див. також: *Heinz-Dietrich Löve.* Antisemitismus und reaktionäre Utopie. Russischer Konservatismus im Kampf gegen den Wandel von Staat und Geselschaft (Hamburg, 1978), S. 240—241 (Юзівку неправильно названо Юзоков); *Степанов С. А.* Черная сотня в России (1905—1914 гг.).— Москва, 1992.— С. 77.

[52] *Шкловский Л. (Сергей).* Воспоминания о 1905 годе // Пролетарская революция.— 1926.— № 1.— С. 201; *Сурожский.* Край угля и железа.— С. 304.

настала пауза, і народ знову кинувся на вояків. Уже пізно ввечері люди розійшлися. Я чув потім розмови робітників із нашої шахти, які потрапили в Юзівку. Вони розповідали, як там грабували євреїв, і самі приносили якісь трофеї: хто — чоботи, цілий десяток, хто — одяг. Інші розказували, як пішли юрбою євреї з якимись прапорами і несли на собі свого царя! Їх зустріли росіяни з кийками. Тут єврейський цар сховався на шкіряному заводі. Завод підпалили. Він справді згорів. А в ньому начебто згорів їхній цар.

Другого дня прямо зі школи я побіг у Юзівку, подивитися, що там діється. Ніхто нікого не затримував, народ сунув усіма вулицями містечка. Грабували. Я бачив розбиті годинникові магазини, пух і пір'я літало по вулицях. Коли грабували єврейські помешкання, то розпорювали перини, а пух витрушували... Я почув, що багато побитих євреїв лежать у заводській лікарні, і вирішив зі своїм дружком сходити туди. Прийшли ми з ним і побачили жахливу картину: лежало багато трупів у декілька рядів»[53].

Немає жодної впевненості, чи всі подробиці цього спогаду і його пояснення причин погрому точні[54]. Проте коментарі Хрущова є цінним свідченням напруженості, що панувала в Юзівці.

У Луганську погроми були менші, зареєстровано лише один смертельний випадок[55]. Але було багато пограбувань, а одну жінку зґвалтували, примусивши її доньку тримати свічку і дивитися на це. Людей не відпускали, якщо вони

---

[53] *Хрущев.* Воспоминания // Вопросы истории.— 1991.— № 4.— С. 56—57. Чорносотенці були організацією крайніх правих сил.

[54] Про погроми в Юзівці та інших місцях див. у вид.: *Charters Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870—1905 (Princeton University Press, 1992), розд. 7.

[55] На думку С. М. Рижкова, все обійшлося більш-менш мирно завдяки вчителеві й делегатові першої Думи від Катеринославської губернії: «неозброєний учитель» (Рижков?) і «неозброєні робітники» розігнали погромників. Він урочисто заявив, що російський народ не має ненависті до євреїв. Государственная дума. Стенографический отчет. 1906 год. Сессия первая. Том II. Заседания 19—38 *(с 1 июня по 4 июля).*— Санкт-Петербург, 1906.— С. 956.

показували хрест на грудях: їм треба було представити «істотніший доказ»[56], найчастіше — необрізану крайню плоть. У Луганську погромники, натовп, що на початку складався зі 150 чоловік, ніс портрет царя і червоний прапор. Свідок, який це спостерігав, соціал-демократ, не міг збагнути, що означає ця очевидна суперечність: патріотичну маніфестацію чи революційну демонстрацію[57].

Національна і релігійна ненависть та забобони, безперечно, були першопричинами погромів, але були й інші важливі фактори. Візьмімо, наприклад, географію погромів. Як помітили дослідники, обидві хвилі погромів — 1881—1882 та 1903—1906 рр.— були зосереджені в основному в кількох губерніях: Київській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Бессарабській, Подільській, Катеринославській,— інакше кажучи, в усьому південно-українському степу. На північному заході (Литва і Білорусь), де єврейське населення також було численним, погроми або не відбулися взагалі, або були незначні[58]. Деякі росіяни часто пояснювали це «козацькими традиціями» українського народу (зокрема й масовим убивством євреїв 1648 р. за часів козацького гетьмана Богдана Хмельницького та різаниною євреїв, яку здійснювали селяни і козаки, що брали участь у Коліївщині 1768 р.)[59]. Проте нові

---

56 ДАЛО, СІФ 94 ф.

57 *Николаенко.* Революционное движение.— С. 28. Про погроми в інших частинах Донбасу див.: *Linden.* Die Judenpogrome, p. 204—210 (Бахмут), 227—240 (Маріуполь), 245 (Ясинувата та інші станції). Див. також: *Харечко Т.* Октябрьско-декабрьский подъем 1905 г. в Донбассе // Летопись революции.— 1925.— № 5—6.— С. 8—10, 13—14. Погроми сталися й на сході Донбасу, в області Війська Донського, де жило порівняно небагато євреїв. Див. про Олександрівськ-Грушевський у вид.: *Харечко.*— С. 14. У донських антрацитових шахтах жертвами погромів, кажуть, була «крамольна» інтеліґенція. (Пролетариат в революции 1905—1907 гг. К 25-летию революции 1905 г. [Москва, Ленинград, 1930].— С. 203). В місті Ростов, відразу на межі з Донбасом, де з 144 000 населення 14 000 були євреї, теж пройшли погроми. Див.: *Linden.* Die Judenpogrome, p. 488—498.

58 Див. карти у вид.: *Klier, Lambroza.* Pogroms, p. 43, 194.

59 *John Klier.* The Pogrom Paradigm in Russian History, у: *Klier, Lambroza.* Pogroms, p. 14.

погроми були не так новою версією давніх звірств, як наслідком напруг, що сформувались у процесі швидкого економічного розвитку, і справді, саме в степу давня суспільна структура перебувала під найбільшим тиском.

Як переконливо довів у своєму нарисі Ганс Роґер, погроми були, «по суті, міським явищем, відображенням соціальних і міжнаціональних напруг у південних містах, які швидко зростали». Головними погромниками були члени найнижчих прошарків середнього класу (міщани) і «мігранти з внутрішніх російських губерній, куди більшість євреїв не допускали». Це були «залізничники й будівельники, поденники, вантажники і волоцюги» (у випадку Донбасу слід було б додати заводських робітників і шахтарів), які «втікали від злиднів у міста, порти, на заводи і майстерні півдня». Але «в щойно заснованих селищах чи міських халупах» вони стикалися з євреями (що, як і вони самі, приїхали у степ у пошуках кращого життя), дивлячись на цю «зневажену й чужу групу як суперників у пошуках роботи, як суперників-роботодавців, покупців чи продавців предметів першої необхідності»[60]. Натомість консервативні елементи були стривожені швидким економічним розвитком, що підточував старий суспільний лад і створював велику напруженість у містах. Ці люди вбачали в євреях втілення всього того, що їх лякало: змін, сучасності і життя без коріння, без зв'язку з народом і краєм[61]. Коли ці дві сили зіткнулися, як-от 1905 р., наслідки виявилися згубними.

Без народного юдофобства погроми б не відбулися, але воно саме не може пояснити географії погромів. Звісно, як стверджує Шломо Ламброза, те, що в степу організація єврейської громади була обмеженою і бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії) «ще не заснував загонів самооборони», також може бути однією із причин зосередження погромів на півдні[62]. Проте

60 *Hans Rogger.* Conclusion and Overview, у: *Klier, Lambroza.* Pogroms, p. 336.

61 Див.: *Löve.* Antisemitismus und reaktionäre Utopie.

62 *Lambroza.* The Pogroms in 1903—1906 у: *Klier, Lambroza.* Pogroms, p. 230. Про бунд див. у вид.: *Henry J. Tobias.* The Jewish Bund in Russia: From Its Origins to 1905 (Stanford University Press, 1972).

цю слабкість певною мірою можна пояснити тим, що євреї в степу більше пов'язані з конкурентним економічним розвитком, ніж євреї на північному заході[63]. Лише небагато єврейських робітників знали ідиш, що ускладнювало для бунда їхнє об'єднання. На думку Ганса Роґера, в Західній Європі визволення євреїв і конкуренція, яку вони створювали, були важливими причинами погромів. «Якби звільнення євреїв було в Росії фактом, а не химерою правих, її антисемітизм знайшов би ширший відгук», ніж він мав насправді після 1905 р.[64]. Роґер висловив також думку, що бунти проти негрів на американській півночі в XIX — XX ст. мають багато спільного з антиєврейськими погромами на півдні Російської імперії. І навіть якщо ці заворушення відбувались у докорінно різних політичних системах, одні — в автократичній державі, інші — в ліберально-демократичній, в обох країнах антагонізм виник під «впливом змін у міському середовищі»[65].

Географія важлива для розуміння політики Донбасу. Він міститься між двома історичними козацькими регіонами. Козацькі сили як приборкувачі народних виступів символізували стару Росію, статус-кво, і їхня присутність у Донбасі і навколо нього забезпечувала могутній консервативний чинник донбаської політики. А водночас козацький дух свободи і далі був загрозою для центральної влади — і царської, і радянської. Попри всю характерну для Донбасу економічну експлуатацію, він був притулком для тих, хто втікав від злиднів і гноблення. І нарешті, Донбас був місцем, де історично зібралося багато різних етнічних груп. Міжнаціональну напругу посилював швидкий еко-

63 *Friedgut.* Iuzovka and Revolution, p. 204. Таким чином, бунду доводилося конкурувати з російськими соціал-демократами. Див.: *Tobias.* The Jewish Bund, p. 117.

64 *Hans Rogger.* Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia (University of California Press, 1986), p. 227.

65 *Rogger.* Conclusion and Overview, у: *Klier, Lambroza.* Pogroms, p. 361. Про загальнішу аргументацію, яка пов'язує націоналізм і промислове суспільство, див. у вид.: *Ernest Gellner.* Nations and Nationalism (Cornell University Press, 1983).

номічний розвиток. Саме на цьому історичному й соціальному тлі точилися політичні битви в Донбасі[66].

Робоча сила і насильство

Виникнення сучасної промисловості і її швидкий розвиток у Донбасі у другій половині XIX ст. поновили символічне прикордоння, створюючи величезні можливості, а отже, приваблюючи чимало людності з різних кінців імперії. Донбас врешті став утіленням багатьох рис історичного дикого степу (свободи і насильства) у їхніх сучасних образах.

Внаслідок промислового розвитку виникла велика кількість робітничих селищ і колоній у Донбасі. Це були типові селища, що містилися на території певного промислового підприємства, де майже всі були пов'язані з цим підприємством і воно керувало майже всім. Юзівка — добрий приклад таких селищ, як і довів Теодор Фридгат[67]. У них панувала особлива феодальна атмосфера. За словами Микити Хрущова, який працював на компанію Г'юза,

> «Цікаво зазначити, що на шахті не було управління фінансів, не було навіть жодного бухгалтера чи касира, який би виплачував гроші. Хазяїн усе робив сам. Він видавав платню, підраховував обсяги видобутку і стежив за всім. Він справді тримав під контролем усю шахту, виконуючи обов'язки і керівника, і бухгалтера, і касира. Він знав, скільки повинен отримати кожний робітник, і платив їм»[68].

Макіївці були властиві ті самі риси, які спостеріг 1908 р. гість із Франції:

---

66 Прекрасний аналіз суперництва національних ідентичностей в Новоросії загалом див. у вид.: *Terry Martin.* The Empire's New Frontiers: New Russia's Path from Frontier to Okraina. 1774—1920 // Russian History // Histoire Russe, 19:1—4 (1992).

67 *Friedgut.* Iuzovka and Revolution.

68 Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes, Strobe Talbott, Jerrold L. Schester (Boston, 1990), p. 7. Хрущов пише про 1909 рік.

> «Водночас Макіївський район — один із найважливіших у Донецькому басейні, що, своєю чергою, є одним з найіндустріалізованіших регіонів Росії. Окрім безмежно родючого ґрунту, під землею сховані багатства, які ще тридцять років тому були не відкриті і їх ніхто не розробляв. І земля, і надра належать різним промисловим концернам, значна кількість яких — французькі; саме вони побудували міста і села навколо вугільних родовищ і доменних печей, вони керують ними і збирають із мешканців податки. Тут ми бачимо справжню феодальну систему, де високий комин замінив замок»[69].

Ці селища і міста відрізнялися від інших промислових центрів, як-от Санкт-Петербурґа і Москви, де промисловість розвинулася принаймні почасти на базі наявних ресурсів. Справді, ці міста і центри, як довів Деніел Бровер, відчували нестачу людських ресурсів і були вимушені покладатися на приїжджу робочу силу (тому він і назвав їх «містами переселенців»)[70]. Але рідко заселеному Донбасу доводилося будувати свою промисловість зі строкатої публіки, розраховуючи майже тільки на робочу силу переселенців, і тому, якщо в Москві і Санкт-Петербурзі індустріалізацію фінансували приватний, державний та іноземний капітали, в Донбасі рушійною силою економічного розвитку був іноземний капітал. Напередодні Першої світової війни 26 із 36 акціонерних товариств вугільної промисловості Донбасу майже цілковито належали іноземному капіталу. Ці фірми забезпечували 95,4 відсотка видобутку вугілля акціонерними товариствами і понад 70 відсотків усього видобутку вугілля в Донбасі. Управи 19 з 29 компаній містились у Франції й Бельгії[71].

---

69 *Patrick A. Croghan.* The Peasant from Makeyevka: Biography of Bishop Pius Neveu, A. A. (Worcester, Mass., 1982), p. 14.

70 *Daniel R. Brower.* The Russian City between Tradition and Modernity, 1850—1900 (University of California Press, 1990).

71 *Зив В. С.* Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности.— Петроград, 1917.— С. 59; *Бакулев Г. Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна.— Москва, 1955.— С. 150—153; *Вовыкин В. И.* Французский капитал в акционерных

Іноземні й російські керівники в Донбасі жили на широку ногу. Директори мешкали в «палацах» із великими садами, де росли рідкісні дерева, а десятники, власники крамниць і головні бухгалтери — у затишних квартирах, де було від 4 до 12 кімнат і працювали слуги[72]. Екстравагантність панів набирала іноді дивних форм. Керівником Макіївської шахти на початку 1890-х р. був транспортний інженер А. Н. Глєбов. «Живучи за 25 верст від копальні в садибі Іловайських „Зуївці", Глебов приїздив на шахту на шаленій трійці із дзеленчанням і галасом або пізно вночі, або вранці на світанні — таким несподіваним приїздом він „контролював" роботи»[73]. Є свідчення, що інший директор шахти поблизу Юзівки 1892 р. так само хизувався своєю силою і багатством[74]. Звісно, вони жили зовсім ізольовано від робітників. Зате місцеві селяни ставилися до керівництва як до нової аристократії: «Особливо урочисто вітали з великими святами, на жаль, завжди отримуючи „на водку" — від тієї традиції було неможливо відмовитися»[75].

Дикий степ був ареною дикої експлуатації. На робочих місцях влада адміністрації часто була необмеженою. Шахтаря протягом дня нещадно експлуатували і принижували. Розповідали, що іноземні десятники були дуже нахабними і часто били російських робітників[76]. Гірничий ін-

---

предприятиях в России накануне Октября // История СССР.— 1991.— № 4.— С. 180. Видобуток антрациту, особливо в східному Донбасі, перебував головним чином у руках російського капіталу, фінансованого кредитними установами Санкт-Петербурга, а іноземним компаніям належало приблизно 15—20 % видобутку донбаського антрациту. (*Зив В. С.* Иностранные капиталы.— С. 64).

72 *Зайцев.* Большевики Юзовки.— С. 153. Див. також: *Левус.* Из истории революционного движения в Донецком бассейне // Народное дело. Сборник.— 3 (1909).— С. 47—48. Більше прикладів див. у вид.: *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms, p. 35—36.

73 *Фенин.* Воспоминания.— С. 60.

74 Див.: *Вересаев В.* В студенческие годы.— Собр. соч., т. 5.— Москва, 1961.— С. 333.

75 *Фенин.* Воспоминания.— С. 94.

76 Див., напр.: *Ворошилов.* Рассказы о жизни.— С. 57, 63. І проте Ворошилов писав, що в нього залишилися і теплі спогади про іноземців. Див. також: *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms, p. 64.

женер. Олександр Фенін стверджував, що він і його товариші інженери «зуміли завоювати міцні симпатії робітників», але в листівці 1903 р. писалося, що Фенін ставився до робітників гірше, ніж до тварин[77].

Навіть *артілі* (незалежні робітничі бригади) не були вільні від експлуатації. Робітники часто організовували артілі, щоб упоратися з важкою, небезпечною роботою і боротися проти експлуатації. Загалом артілі були тісно згуртованими організаціями, які забезпечували (або принаймні мали забезпечувати) рівність, взаємодопомогу і автономію. Інакше кажучи, артілі були своєрідною, перенесеною в місто сільською громадою (*миром, общиною*), яку селяни ідеалізували і яка зберігала їхні характерні особливості. Артіль могла занадто старанно опікуватися своїми членами, як це часто і траплялося, проте її керівників (*артільників*) чи старшин звичайно обирали (і шанували) члени артілі. Такі громади були особливо важливі при виконанні небезпечних підземних робіт, і розпуск артілей після революції 1917 р. знищив ці традиційні зв'язки у підземних роботах, внаслідок чого виникли небезпека і плутанина[78]. Проте експлуатація існувала і в артілях. Згідно з одним повідомленням, у Росії, на відміну від Італії, артілі чомусь стали залежними в роботі від підрядчиків (артільні старшини часто працювали на них) і зазнавали експлуатації з їхнього боку[79].

Щоб організувати працю, адміністрація запровадила штрафи за найменше порушення умов роботи, позбавляючи робітників 10—25 % їхнього заробітку[80]. (Це врівноважувало відносно високу зарплатню донбаських робітни-

---

77 *Фенин.* Воспоминания.— С. 49, і: Последние новости // Летопись революции.— 1923.— № 2.— С. 242.

78 Щодо артілей, див. мою статтю "'Workers' Artels and Soviet Production Relations" у: *Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch, Richard Stites.* Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture (Indiana University Press, 1991).

79 Див.: *Воронов Б.* Артельный труд. Как организовать трудовые артели, 2-е вид.— Москва, 1918.— С. 11.

80 Така практика існувала навіть напередодні революції 1917 року. Див.: *Кирьянов Ю.* Рабочие Юга России, 1914— февраль 1917 г.— Москва, 1971.— С. 64.

ків). Тому гірничих інженерів вважали за «гірничих офіцерів»[81]. Фенін стверджував, що історично в Росії слово «інженер» було синонімом «загребущої людини», «майже всуціль безсоромного хижака»[82]. Мало того, в Донбасі їх іноді навіть прозивали слугами іноземного капіталу, оскільки багато з них працювали на іноземні концерни. Адміністрація звичайно виплачувала платню з запізненням, щоб затримати робочу силу, але ця платня часто видавалася тільки як кредити чи талони для крамниць і корчем, що належали компанії. Робітників, багато з яких були неписьменними чи малописьменними, обманювали на роботі, у крамницях і в конторі[83]. Праця була не вільною, а, як казали робітники, важкою: «Що Сибір, у нас свій Сибір»[84].

Майже в усіх повідомленнях про робітничий рух у Донбасі стверджується, що було важко організувати робітників, особливо шахтарів. Копальні були розкидані по всьому степу, між ними майже не було зв'язку. Незадоволені робітники переходили з шахти на шахту; так само робили ті, кого переслідувала адміністрація, і втікачі, які не мали належних документів. Етнічне різноманіття ще більше ускладнювало завдання організації, а ворожнеча і розкол залишалися сильними навіть усередині однієї етнічної групи, наприклад, серед росіян, які часто були вірними членами лише своїх бараків і земляцтв (груп людей з однієї сім'ї, роду, села, району чи області)[85]. Ба більше, як

81 *Гамбаров.* Очерки.— С. 49.

82 *Фенин А. И.* Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России *(*1883—1906 гг.*)*.— Прага, 1938.— С. 40. Англійський переклад неточний. (*Fenin.* Coal and Politics, p. 36).

83 Пролетариат в революции 1905—1907 гг.— С. 190; Робітничий рух на Україні *(*1885—1894 рр.*)*. Збірник документів і матеріалів.— Київ, 1990.— С. 321; а також: *Новополин Г.* Первые «беспорядки» горнорабочих (1887 год) // Пролетарская революция.— 1923.— № 2.— С. 13.

84 *Пасюк А. Н.* Рабочее движение на предприятиях Новороссийского О-ва (1872—1905 гг.) // Летопись революции.— 1926.— № 3—4.— С. 205.

85 Див.: *Ворошилов.* Рассказы о жизни.— С. 67; *Харечко.* Социал-демократический союз горнозаводских рабочих.— С. 12—13; *Гамбаров.* Очерки.— С. 46—47.

довів Теодор Фридгат, існувала чітка різниця між заводськими робітниками («які рухалися до сучасної культури, перебуваючи в тому, що поступово набирало обрисів міського поселення») і шахтарями («що застигли в агонії безладного переходу від села до індустрії»), «двома цілком відмінними суспільствами»[86]. Додаймо до цієї різниці відмінності в уміннях, цілях, релігії, віці й регулярності зайнятості, і ми отримаємо дуже чітко розділені групи робітників.

Натомість південні промисловці (серед яких більшість становили донбаські підприємці) були одними з найорганізованіших у імперії. Вже 1874 р. вони заснували Спілку південних виробників вугілля та сталі, яка «обстоювала швидку економічну модернізацію країни». Багато південних підприємців домагалися створення синдикатів, щоб сприяти «централізації і контролю промисловості, які добре відповідали абсолютизму». 1902 р. уряд санкціонував створення «Продамету» (синдикату виробників сталі), а 1904 р. виникло «Продвугілля» (синдикат виробників вугілля)[87]. Спілка стала широкою і впливовою групою людей, об'єднаних спільними інтересами, яка мала багатьох своїх лобістів у стратегічно важливих організаціях[88].

Історики погоджуються з тим, що донбаські промисловці були відносно «освіченими». Алфред Рібер стверджував, що вони «виявляли до своїх робітників турботу скорше ієрархічну, ніж патерналістську. Тобто до робітників ставилися як до найманих працівників, а не як до „членів

---

86 *Friedgut.* Iuzovka and Revolution, p. 330.

87 *Susan McCaffray.* The Association of Southern Coal and Steel Producers and the Problems of Industrial Progress in Tsarist Russia // Slavic Review, 47:2 (осінь 1988), p. 464, 478. Див. також: *Alfred J. Riebern.* Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia (University of North Carolina Press, 1982), p. 222—243 і 333—345; *Ляшенко В.* Торгово-промышленная буржуазия Донбасса в 1861—1917 гг. // Город (Донецк), 24 (61) (22—28 черв. 1992 р.), p. 7; і *René Girault.* Emprunts russes et investissements français en Russie 1887—1915 (Paris, 1973), p. 364—371, 449.

88 1917 року вона мала понад 200 лобістів. Див.: *Афонін Ю. В.* Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. // Український історичний журнал.— 1990.— № 9.— С. 49.

сім'ї", як це було в Москві»[89]. Вважають, що однією з причин їхнього піклування про добробут робітників була необхідність приваблювати і утримувати робочу силу в регіоні з нестачею робочої сили. Справді, південні промисловці без дозволу влади ініціювали 1884 р. створення фонду соціального забезпечення з інвалідності й витрачали на цей фонд третину бюджету спілки[90]. Їхня політична орієнтація полягала в неприєднанні до жодної партії. Один відомий донбаський інженер пригадує, що навіть під час революції 1905 р. «я був цілком спантеличений труднощами визначення політичної орієнтації більшості моїх друзів і навіть моїх власних поглядів»[91]. Сьюзен Маккефрі назвала їхню позицію «капіталізмом загального добробуту», або «лібералізмом загального добробуту»[92].

Незважаючи на все це, між робітниками і дирекцією існував, як зазначено у рапорті катеринославського губернатора про холерний бунт 1892 р. в Юзівці, величезний дисбаланс сили — добробут робітників цілком залежав від волі начальства; а насправді дирекція безкарно експлуатувала робітників. (У примітці, зробленій на полях міністром внутрішніх справ, читаємо: «Можливо, в цьому й полягає суть питання?»). В цьому розумінні у промислових містах і поселеннях Донбасу були міцні патерналістські відносини. Як і в інших місцях та країнах, сильний патерналізм часто робив робітників пасивними. Тільки-но виникав конфлікт, одразу вдавалися до жорстокої

89 *Rieber.* Merchants and Entrepreneurs, p. 235.

90 *Там само.*

91 *Фенин.* Воспоминания.— С. 142. Багато з них потім приєдналися до ліберальної партії кадетів (конституційно-демократичної партії). Однак Фенін писав, що «вже саме загальне виборче право було для мене, оскільки я добре знав російське селянство, зовсім неприйнятним» (с. 165).

92 *Susan P. McCaffray.* The Politics of Industrialization in Tsarist Russia: The Association of Southern Coal and Steel Producers, 1874—1914 (Nothern Illinois University Press, 1996). Їхні погляди можна порівняти з поглядами нафтових промисловців Баку. Див.: *Ronald Grigor Suny.* A Journeyman for the Revolution: Stalin and the Labour Movement in Baku, June 1907— May 1908 // Soviet Studies, 23:3 (січ. 1972).

сили, і робітників шмагали так, наче вони були дітьми або рабами, чию поведінку належить виправляти батьківським ременем. Повсякденне життя в Донбасі було таким сповненим насильства, що російська преса приписувала дику експлуатацію жорстокому капіталізмові, чужому для Росії; це був зручний хід: адже в Донбасі переважав іноземний капітал.

> «Експлуатація існує повсюди, де є люди, які працюють, і люди, які використовують працю інших. Проте ніде в Росії, на жодному заводі, вона не набула таких величезних розмірів „непорозуміння"... Смертність серед робітників підприємств Г'юза перевищує смертність серед каторжан у сибірських копальнях»[93].

Не дивно, що історія Донбасу позначена періодичними потужними вибухами протесту.

Один із перших конфліктів на Донбасі стався в Юзівці 1874 р. Шахтарі вимагали підвищення заробітної платні; вони хотіли, щоб їхній страйк підтримали й робітники прокатних цехів. Адміністрація підприємств Г'юза завезла прокатникам (які отримували значно більшу платню) кілька діжок горілки. Коли шахтарі прийшли неозброєні, прокатники під керівництвом клану Г'юза напали на них із залізними прутами. Прокатники гналися за робітниками десь із милю, а потім зупинилися, «нібито засоромившись зробленого», але насправді вони просто були п'яні. Тоді службовці сіли на коней і заходилися ловити шахтарів, хапали їх по одному і побили одного залізним прутом. Ватажків бунту вислали в їхні рідні села під нагляд поліції. Влітку, щоб попередити сезонний відплив робітників, Г'юз не віддавав паспорти тим, хто хотів їхати геть. А коли вони почали покидати роботу без документів, Г'юз наказав начальнику залізничної станції не продавати квитки тим, у кого не було паспорта, і відсилати їх назад на підприєм-

[93] Цит. у вид.: *Louise McReynolds.* The News under Russia's Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press (Princeton University Press, 1991), p. 110—111.

ство[94]. Наступного року робітники заводів Г'юза, розлючені затримкою у виплаті заробітку, пограбували крамниці і корчми, коли обіцяний їм кредит був анульований[95].

5 травня 1887 р. повстали робітники шахт № 11, 18 і 19 в Рутченковому поблизу Юзівки, вони обікрали і розбили крамниці, а причиною послужило те, що сезонне підвищення зарплатні (щовесни, коли робочої сили меншало, платню підвищували, щоб утримати робітників) було меншим, ніж у попередні роки. Оскільки на шахтах не було жодного фахівця, який розмовляв би російською, вони не змогли повідомити свої вимоги. Врешті тисяча п'ятсот шахтарів зібралися в конторі адміністрації, і коли директор Вінсент відмовився ще підвищити їм платню, робітники погрожували йому словами, і Вінсент повідомив про це начальника бахмутської поліції. Коли того самого вечора про це дізналися шахтарі, кілька сотень їх вдерлися до броварні, напилися пива, а тоді перейшли в корчму і почали пити горілку. Наступного ранку кількасот шахтарів знову пішли до броварні, цього разу зірвали замок зі складу і знову випили все пиво. Опівночі того самого дня близько півтори тисячі шахтарів знову зібралися разом і рушили із засвіченими головними лампами (за деякими даними, вони були озброєні кайлами) на підприємства Г'юза, на відстані п'яти кілометрів. По дорозі вони зруйнували кілька будинків, пограбували корчму, випили всю горілку, яка там була. Озброєні робітники, яких зібрала поліція на заводі Г'юза, розігнали демонстрацію, переслідуючи демонстрантів усю ніч. Сорок сім (за деякими повідомленнями, сорок) шахтарів були заарештовані. Проте ще два дні робітники в Рутченковому відмовлялися працювати. Коли в Рутченкове прибув віце-губернатор Катеринославської губернії з двома батальйонами солдатів і шахтарям наказали вийти на роботу, страйк закінчився.

---

[94] Робітничий рух на Україні. Становище та боротьба робітничого класу, 1861—1884 рр. Збірник документів і матеріалів.— Київ, 1986.— С. 124—125.

[95] *Там само.*— С. 127.

В офіційних повідомленнях писалося, що заробітна платня робітників зменшилася через великі штрафи «за непоштивість до начальства» і що адміністрація шахти давала шахтарям талони (замість грошей), щоб вони купували товари в крамницях компанії за цінами, вищими, ніж на ринку. За словами жандармського офіцера, робітники вважали, що «хоч їх і покарають за заворушення, то принаймні збагнуть їхнє становище і бодай трохи поліпшать його». Після страйку навколо шахт і заводів для охорони були дислоковані козацькі полки[96].

Значно деструктивніша подія, так званий холерний бунт, сталася 1892 р. на підприємстві Г'юза, зібравши велику данину людських життів. Війська використали понад 150 бойових патронів і застосували шаблі та списи проти повсталої юрби. Принаймні 23 робітники були вбиті (за деякими даними, 50 а то й більше) і семеро померли від опіків. Загалом були спалені і пограбовані 182 крамниці, 11 корчем, 7 приватних будинків і одна синагога. Заарештовано до 500 чоловік. Бунт швидко охопив усю область Війська Донського. Шахтарі масово втікали з шахт від епідемії і переслідувань, унаслідок цього видобуток вугілля впав на 60 відсотків. І однак із початку епідемії в липні до 6 листопада холера забрала життя 738 чоловік у степовому промисловому поясі[97].

Безпосередньою причиною бунту був страх перед епідемією, яка поширилася на Донбас з Астрахані на Волзі. Епідемія виявила глибокий соціальний розкол серед шахтарської спільноти. Щороку кількість «безпритульних, мандрівних» переселенців зростала. Згідно з рапортом губернатора Катеринославської губернії, люди зачаїли злобу проти тих, хто відповідав за їхню долю, і проти тих,

---

[96] Робітничий рух на Україні (1885—1894 рр.).— С. 113—131; *Новополин.* Первые «беспорядки».— С. 13; *Brower.* The Russian City, p. 216.

[97] Робітничий рух на Україні (1885—1894 рр.).— С. 285, 297, 318; *Кольпенский В.* Холерный бунт в 1892 году // Архив истории труда в России, т. 3.— Петроград, 1922.— С. 112; *Сурожский.* Край угля и железа.— С. 303. Докладний опис цього бунту див. у вид.: *Friedgut.*— Labor Violence and Regime Brutality in Tsarist Russia.

хто скористався з їхньої слабкості; вони були готові помститися за першої нагоди. Коли спалахнула пошесть холери, одну селянку ізолювали в карантинному бараці. Запідозривши, що лікарі вирішили її там убити, робітники збунтувалися. Виступило від п'ятнадцяти до двадцяти тисяч чоловік. Бунт тривав понад двадцять чотири години і був придушений Дванадцятим Донським козацьким полком і поліцією. Г'юз самовпевнено думав, що його робітники (п'ять тисяч), багато з яких уже оселилися тут, відтепер будуть задоволені і слухняні. Насправді, коли почався бунт, «усі робітники» покинули завод і приєдналися до натовпу бунтівників. Вони не слухали представників адміністрації, яка намагалася спростувати чутки про страшний намір лікарів. Бунтівники вислухали проповідь священика і поцілували на знак поваги святий хрест, але порадили священикові іти додому і протестували далі. Натовп довіряв і виконував накази лише своїх ватажків «із числа невідомих мандрівних людей»[98].

Ватажків бунту заарештували і прилюдно відшмагали на спаленій до останку головній площі Юзівки. Місцевих селян мобілізували, щоб вони вчинили покарання, яке тривало три дні. Навіть найдужчі вже не могли кричати після десяти ударів. Військовий лікар визначив за зовнішнім виглядом, скільки ударів витримають робітники. Зовнішній вигляд виявився оманливим, і деяких виносили мертвими. Інших засудив військовий трибунал; вісьмох із них — до смерті[99].

Менш руйнівні заворушення часто відбувалися в 1890-х рр., у період широкого промислового розвитку Російської імперії[100]. Наприклад, у середині 1890-х рр. у Голубівці

---

98 Робітничий рух на Україні (1885—1894 рр.).— С. 280—287.

99 *Харечко.* Социал-демократический союз горнозаводских рабочих.— С. 9—10; *Зайцев.* Большевики Юзовки.— С. 157; Старая Юзовка 1869—1905.— Москва, 1937.— С. 91—92.

100 Перелік таких подій, див. у вид.: *Потолов С. И.* Рабочие Донбасса в XIX веке.— Москва, Ленинград, 1963, вставка між сторінками 248—249. Див. також: *Гессен Юрий.* История горнорабочих СССР. Том второй. Вторая половина 19-го века.— Москва, 1929.— С. 141—149.

три тисячі робітників рознесли дощенту приміщення адміністрації, скинули підйомний кран у стовбур шахти і пошкодили обладнання. (Причина цього бунту невідома). Влада озброїла селян із навколишніх сіл і кинула їх проти шахтарів. До селян приєдналися і два ескадрони козаків. Кожного з арештованих робітників відшмагали, давши шістдесят різок [101]. 1900 р. страйкарів із шахт Макіївки і Прохорівки, які вимагали кращих умов праці, теж покарали різками [102].

До 1904 р. шмагання (і фізичне покарання загалом) селян (більшість робітників належали до стану селян) було законним [103]. Проте ця практика (яка не припинилася, як ми побачимо далі, навіть після 1904 р.) була свідченням глибокого соціального розколу, притаманного царському режиму. Вона зовсім не узгоджувалася з нібито ліберальними ідеями донбаських промисловців, зате відповідала давнім відносинам поміщика і кріпака, хазяїна і слуги. Фактично зберігався старий режим. Його стійкість часто пояснюють тим, що в Донбасі бракувало громадянського досвіду. Мовляв, так званий третій прошарок, такі професійні групи, як лікарі, вчителі, агрономи і статистики, що мали б перенести такий досвід зі свого середовища у *земства* (органи місцевого самоврядування), був «у Донбасі дуже нечисленним» [104]. Неясно, чи це справді було так, згідно з статистикою, коли йдеться про західну, українську частину Донбасу [105]. (Східний Донбас у складі області Війська Донського не мав *земств*). Крім того, представників третього прошарку, з якими контактували робітники, наймали на роботу здебільшого донбаські компанії,

---

101 *Левус.* Из истории.— С. 53—54.

102 *Там само.*— С. 57.

103 Про історію фізичних покарань у Росії див. у вид.: *Евреинов Н.* История телесных наказаний в России.— Нью-Йорк, 1979.

104 Це один із висновків Фридгата після дослідження Донбасу. Див. його книжку: Iuzovka and Revolution.

105 Див. різні статистичні дані у вид.: *Веселовский В. В.* История земства за сорок лет: в 4-х т.— Санкт-Петербург, 1909—1911.

приватні підприємці. (Хоча містечка, що належали якійсь компанії, іноді були досить великими, їм не надали статусу муніципальних). Отже, на думку робітників, ці фахівці належали до адміністрації. (Тому на лікарів дивилися, як на ворогів). Хоча Донбас і становив крайній випадок, у російських містах загалом теж існувала широка прірва між ідеалами і грубою реальністю. Деніел Бровер назвав це «протистоянням між мрійниками та бізнесовою елітою, з одного боку, і переселенськими містами,— з другого»[106].

Донбаські бунти були скеровані проти тих, кого робітники вважали своїми гнобителями, і проти їхніх спільників: управителів, купців, корчмарів, медиків та іноземців загалом. У ленінській теорії стихійності як ворога свідомості часто стверджується, що робітників, здається, не хвилювали «фундаментальні суспільні, економічні та політичні зміни»[107]. У пострадянські 1990-і роки деякі спостерігачі висловилися б так само щодо браку в донбаських шахтарів цікавості до «фундаментальних» проблем (розділ 8).

Проте вони могли дивитися на фундаментальні питання з погляду самодержавства. Вважається, що міф про доброго царя і злих урядовців — міцно вкоренився серед російського та українського селянства[108]. Хоча бунти були руйнівними, як свідчать події 1887 р. в Рутченковому, про які йшлося вище, ці бунти «ритуалізували несамовитість, із якою робітники зверталися до царської влади»[109]. За словами Олександра Феніна, шахтарі, які ще не втратили зв'язку з селом, були «схильні вважати участь у страйку за своєрідний „бунт", за те, що, хоч і матиме кару

106 *Brower.* The Russian City, p. 225—226.

107 Див. леніністську інтерпретацію Віна у вид.: *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms, p. 128.

108 *Daniel Field.* Rebels in the Name of the Tsar (Boston, 1989). Один з двох випадків, які проаналізував Філд, стався на Україні (в Чигирині, на південь від Києва).

109 *Brower.* The Russian City, p. 223. Серед його прикладів є донбаські бунти 1887 р. (P. 216—217).

з боку начальства, сповнена протесту і розгулу»[110]. Інакше кажучи, розуміння робітниками світу, в якому вони жили, їхнє сприйняття своєї ідентичності, їхнє уявлення про моральну економіку визначалися і моделювалися офіційним політичним курсом: добре самодержавство, вірний *народ*, а між ними — гнобительські елементи. Лікарі, виховані в дусі сучасної медичної науки, дуже добре вписувалися в таке бачення світу. Навіть шмагання відповідало уявленню про народ як про масу, що кається перед царем.

Однак можна було б заперечити, що насправді робітники просто використовували ці уявлення для своєї власної мети. Так само як і селяни, яких вивчав Деніел Філд, робітники були лукавими, честолюбними і завбачливими. Є свідчення, що донбаські робітники були меткими операторами на ринку і добре знались на його механізмі. Наприклад, вони часто страйкували навесні, як-от 1887 р., щоб домогтися максимального результату, оскільки тоді через відплив робітників на ринку робочої сили попит перевищував пропозицію[111]. Цілком очевидно: та ринкова сила, що діяла на півдні, була величезною трансформаційною силою і становила загрозу для традиційної суспільної і моральної структури самодержавства, і саме тому самодержавство весь час амбівалентно ставилось до швидкого капіталістичного розвитку[112]. Однак незважаючи на часті страйки, царська влада була переконана, що робітники не схильні організовуватися (а чого їм бути схильними, якщо вважали, що вони діяли традиційним способом), і тому урядовцям здавалося, що шахтарі менш політично ненадійні, ніж заводські робітни-

110 *Фенин.* Воспоминания инженера.— С. 148. Англійський переклад цієї фрази у вид.: *Fenin.* Coal and Politics, p. 140, неточний.

111 Про цю тактику переговорів див.: *Колодуб Е.* Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках, 2-е вид.— Москва, 1907.— С. 44.

112 Див. класичну працю: *Theodore von Laue.* Sergei Witte and the Industrialization of Russia (Columbia University Press, 1963).

ки[113]. (Дослідження засвідчують, що, хоча в інших країнах у вугільній промисловості теж трапляються страйки і бурхливі протести, вона може бути й мирною)[114]. До кінця XIX ст., на радість царській владі, революціонери не змогли організувати донбаських шахтарів [115]. Поведінка гірників так нагадувала поведінку селян Філда, що услід за Філдом можна зробити висновок: «ми не можемо визначити співвідношення щирості й обману в самих селянах»[116].

Однак з початком XX ст. підпільні організації соціал-демократів (марксисти), народники (згодом соціал-революціонери, есери) та анархісти врешті стали діяти в Донбасі на постійній основі[117]. Важко з'ясувати, наскільки їм вдавалося організовувати робітників, особливо шахтарів. Анархісти не були дуже організованими вже за самим своїм визначенням; до партії есерів входили різні групи. А щодо марксистів, то в дикому степу Донбасу помірковані меншовики були значно сильніші, ніж більшовики.

---

113 *Харечко.* Социал-демократический союз горно-заводских рабочих.— С. 13—14.

114 Див.: *Gaston V. Rimlinger* // International Differences in the Strike Propensity of Coal Miners: Experience in Four Countries // Industrial and Labor Relations Review, 12:3 (квіт.1959). (Під «чотирма країнами» автор має на увазі Велику Британію, Францію, Німеччину і Сполучені Штати. Суперечливу поведінку шахтарів він пояснює їхньою політичною і географічною ізоляцією та їхньою тісною солідарністю). Цікаве порівняння німецьких шахтарів і робітників чавунно- і сталеливарних заводів див. у вид.: *Barrington Moore Jr.* Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt (London, 1978), розд.7. Нове дослідження войовничості шахтарів див. у вид.: *Roy A. Church, Quentin Outram, David N. Smith.* The Militancy of British Miners, 1893—1986: Interdisciplinary Problems and Perspectives // Journal of Interdisciplinary History, 22:1 (літо 1991), який виділяє три фактори: структуру, свідомість і організацію.

115 Деякі члени «Народної волі», партії народників, діяли в кінці 1880-х рр., проте їхні зусилля, здається, не дали майже ніяких результатів. Див.: *Левус.* Из истории.— С. 50. Про діяльність «Народної волі» на всьому Півдні див.: *Norman M. Naimark.* Terrorists and Social Democrats: The Russian Revolutionary Movement under Alexander III (Harvard University Press, 1983), розд. 4.

116 *Field.* Rebels, p. 214.

117 Див.: *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms, розд. 5.

Це може означати, що організована частина донбаських робітників, яка була дуже невеликою, надавала перевагу відкритій економічній боротьбі за конкретні здобутки [118].

Революція 1905 р., що відбулася тоді, коли Росія програвала війну Японії, розділила Донбас, як і всю імперію, на два табори. І привілейований, освічений клас, і нижчий клас об'єдналися у політичній незадоволеності режимом, що не припускав жодної політичної ініціативи з боку суспільства. Царський моральний устрій впав 1905 р., символом цього стала Кривава неділя, заворушення у містах і селах, що супроводилися масовими вбивствами, і боротьба, що не припинялася і в 1906— 1907 рр. Чартерз Він описав цей процес на Донбасі [119].

Один уважний спостерігач революції в Донбасі відзначав, що на початку 1905 р. у політичному світогляді донбаських робітників відбулася помітна зміна. Агітація революціонерів була, ймовірно, одним із факторів, а робітники, безперечно, зробили висновки зі своєї боротьби за виправлення того, що вони вважали несправедливістю. Фенін, наприклад, писав, що 1905-й і попередні кілька років «внесли щось нове у настрій робітників, що став взагалі підвищеним. Іноді ми бачимо навіть зухвалі, неможливі раніше виступи». «Колишній авторитет влади був якщо не цілком повалений, то сильно розхитаний. У нас робітники вже починали вбачати прямого ворога» [120]. На думку іншого спостерігача, внаслідок тогочасного «визвольного руху» старі «патріархальні» стосунки між робітниками та їхніми хазяями змінилися на ворожі. Відтепер деякі робітники, хоч як мало їх, може, було, дивилися на промисловців не як на роботодавців, а як на експлуататорів. «Втративши віру в Бога», вони розуміли «свободу» просто як свободу нападати на хазяїв із ножем чи револь-

---

118 Див. цікаве повідомлення Джорджа Деніка у вид.: *Haimson.* The Making of Three Russian Revolutionaries, p. 355—356. Луганськ мав «усе те, що в більшості випадків відрізняє меншовиків від більшовиків», але тут переважали більшовики.

119 *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms.

120 *Фенин.* Воспоминания инженера.— С. 148—149.

вером [121]. І справді, політичний тероризм на Донбасі здійснювали робітники-революціонери під впливом есерів [122].

Ці індивідуальні спостереження слід уточнити. По-перше, в повсякденному житті зухвалість робітників прибирала форми радше приниження, ніж тероризму. Вивезення брутальних хазяїв у тачках було улюбленою розвагою робітників. «Маленьких негідників» просто вивозили із заводів і шахт і викидали на вулицю. Великих негідників карали з куди помпезнішим ритуалом. Наприклад, цілий почесний караул, робітники з мітлами, вивозили надвір такого собі Закопиркого, десятника з Луганська. З управителями обходилися суворіше. В Луганську «Таусона» (імовірно, Tawson чи Towson, англійця) засунули в мішок і виваляли в грязюці, а вже потім витягнули з мішка [123]. По-друге, робітники, може, й не втратили свою «віру в Бога». Наприклад, 14 грудня в Дебальцевому велика юрба людей прийшла до церкви, щоб взяти участь у похороні загиблих товаришів. Без найменшого відчуття суперечності вони проспівали духовний гімн, а потім революційні пісні [124].

Однак мова політики в Донбасі почала мінятися [125]. Робітники в Донбасі почали відкрито висловлюватися проти царя [126]. Старий міф про царя уже перестав бути вірогідним (якщо він взагалі був коли-небудь вірогідним).

---

121 *Ауэрбах А. А.* Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина.— 1909.— № 12.— С. 560.

122 *Левус.* Из истории.— С. 68; *Зайцев.* Большевики Юзовки.— С. 161. Безперечно, тероризм почасти був відповіддю на офіційний терор. Наприклад, у лютому 1905 року страйки шахтарів двох донбаських копалень закінчилися стріляниною з боку поліції, семеро робітників загинуло. Див.: Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906. К 20-ти летнему юбилею революции 1905 г.— Катеринослав, 1924.— С. 223.

123 *Гамбаров.* Очерки.— С. 73—74.

124 *Там само.*

125 Про зв'язок між мовою і «класовими» виступами див. у вид.: *Gareth Stedman Jones.* Language of Class: Studies in English Working Class History, 1832—1982 (Cambridge University Press, 1983).

126 *Левус.* Из истории.— С. 66.

1905 р. донбаські робітники марширували, виспівуючи, звичайно ж, російською:

> А у Питере на троне
> Сидит чучело в короне[127].

В іншій пісні грудня 1905 р. говорилося: «От Варшавы до Алтая нет дурнее Николая»[128].

Проте серед робітників не було одностайної думки. У збройному повстанні у грудні 1905 р. в Горлівці, «вигрібній ямі» Донбасу, багато повстанців викрикували: «Царь — сволочь!» Але, як згодом розповів один донбаський шахтар, він не знав, наволоч цар чи ні, та однаково прийшов підтримати своїх озброєних товаришів [129]. Повстання виникло з суперечки між робітниками і підприємцями в цьому селищі, переросло у збройний конфлікт із владою, в якому взяли участь кілька тисяч залізничників, шахтарів, заводських робітників та інших людей з усього Донбасу. В одній з найбільших і найкривавіших сутичок в імперії 1905 р. кількасот козаків розгромили кілька тисяч озброєних робітників. У робітників було 250 гвинтівок, 500 револьверів, 400 рушниць різного типу і тисячі списів, а також доволі динаміту та інших боєприпасів. Однак робітники зазнали поразки, бо, крім браку керівництва і військової підготовки, вони ще сподівалися, що полки відійдуть і справа не зайде так далеко [130]. Більш як тисяча робітників упали навколішки, благаючи про пощаду, плакали і співали державний гімн. Військовий командир Угринович був такий вражений їхніми зойками і «невдаваним відчаєм», «жалюгідним виглядом і малодушністю», що навіть не склав списку заарештованих.

---

127 *Сосюра.* Третя рота.— С. 78.

128 *Ершов К. Г.* Декабрьское вооруженное восстание в Донбассе // Каторга и ссылка.— 1930.— № 8—9.— С. 12.

129 *Там само.*— С. 13. Цікавий опис ставлення народу до царя див. у вид.: *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms, p. 249.

130 *Ершов.* Декабрьское вооруженное восстание в Донбассе // Каторга и ссылка.— 1930.— № 10.— С. 56, 61—62.

Малюнок 2.1. Покарання донбаського робітника за участь у революційній боротьбі 1905 р. Взято з вид.: *Щербань А. Н., Рутенка А. А.* Страницы летописи Донецкой.— К., 1963.— С. 74.

«Невдаваний відчай» і каяття бунтарів були скорше хитрою тактикою, щоб урятувати свої життя, а не демонстрацією їхньої віри в доброту царя. Справді, «невдаваний відчай» не врятував їх від принизливого покарання. Затриманих примусили скласти присягу (їм, мабуть, довелося стати навколішки перед портретом царя і навіть поцілувати імператорський прапор) і заспівати «Боже, царя храни». Інших козаки шмагали доти, доки вони вже не могли ворухнутися [131]. Після 1904 р. таке покарання стало незаконним, проте його й далі широко застосовували. Шмагання нагайками було дуже популярним у

131 *Там само.*— С. 60, 65—66, а також: Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков.— С. 460. Зі страху перед терором донбаські шахтарі масово втікали, внаслідок чого після повстання кількість шахтарів скоротилася наполовину.

Донбасі як «засіб умовляння» шахтарів [132]. Покарання і приниження через шмагання нагайками на багато років залишало відчуття гіркоти серед донбаських робітників. Наприклад, коли інженер Н. Н. Березовський, який працював на Успенській копальні поблизу Луганська з 1905 по 1910 р., був викликаний до суду під час знаменитого процесу в Шахтах у 1928 р., шістнадцять колишніх робітників шахти написали народному судді листа, в якому звинуватили інженера в тому, що він шмагав і катував шахтарів 1906 р.[133].

У кінцевому підсумку кількадесят робітників засудили, а більшість виправдали на тій підставі, що вони «зовсім темні люди»[134]. Хоч яка була тактика «зовсім темних людей», здається, міф про царя зберігав певну силу в офіційному дискурсі. Як добре видно з покарання винних 1909 р., з тридцяти двох повстанців, засуджених до смерті, двадцять чотири, що покаялися, уникнули страти, а восьмеро тих, які не покаялися, були страчені 1909 р.[135].

Політична поведінка донбаських робітників, особливо шахтарів, ставила перед революціонерами деякі важкі питання. По-перше, на відміну від робітників у столицях та інших промислових центрах [136], донбаські шахтарі не виявляли цікавості до самоорганізації. (Я повернуся до цієї теми згодом, у цьому ж розділі). По-друге, революція і реакція, здається, поєднались у хвилі антиєврейських погро-

---

132 *Покровский П.* Как живет донецкий шахтер // Русское богатство.— 1913.— № 12.— С. 256.

133 ГАРФ, ф. 9474, оп. 7, д. 259, л. 89—90.

134 Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков.— С. 460—461.

135 Донбасс в революции 1905—1907 годов.— Сталіно, 1955.— С. 71, і: *Харечко.* Октябрьско-декабрьский подъем в Донбассе.— С. 51.

136 *Laura Engelstein.* Moscow, 1905: Working-Class Organization and Political Conflict (Stanford University Press, 1982); *Jerald D. Surth.* 1905 in St. Petersburg: Labor, Society, and Revolution (Stanford University Press, 1989). Навіть нафтовиків у Баку, здається, було легше організувати. Див.: *Ronald Grigor Suny.* The Baku Commune, 1917—1918: Class and Nationality in the Russian Revolution (Princeton University Press, 1972), розд. 2.

мів. Як писав Хрущов у своїх мемуарах, цитованих вище, прості донбаські робітники були активними учасниками цих погромів. Звісно, деяка частина робітничого класу, особливо шахтарі, була залучена до озброєних ватаг підприємств або стала на бік контрреволюції, нападаючи зі зброєю на своїх товаришів[137]. 1905 р. і в наступні роки сумнозвісні «чорні сотні», угруповання радикального правого крила, також вербували донбаських робітників, особливо шахтарів[138]. А в деяких копальнях чорносотенцям вдалося загітувати шахтарів записатися в «Союз російського народу», який часто називають профашистською організацією[139]. Однак 1905 р. багато робітників взяли участь як у страйках та повстаннях, так і в погромах[140]. Справді, один свідок юзівських погромів стверджував, що «темні маси» в кількості близько тисячі чоловік перевершили чорносотенців «у жорстокості і нелюдяності». Він впадав у відчай від «страшенно важкої і страшенно довгої» справи виховання цих «темних мас»[141].

---

137 Див. випадок з шахтарями Должанської копальні у вид.: 5-летний обзор.— С. 18—19.

138 *Linden.* Die Judenpogrome, p. 211; *Мойсеенко П. А.* Воспоминания, 1873—1923.— Москва, 1924.— С. 146—149; *Харечко Т.* Из истории РСДРП в Донбассе // Летопись революции.— 1927.— № 3.— С. 129—131. А загалом до чорних сотень входили й «чисті пролетарі», кваліфіковані робітники з великим стажем. Про це див.: *Степанов.* Черная сотня.— С. 223—225.

139 *Харечко.* Из истории РСДРП в Донбассе.— 1927.— № 3.— С. 130—131. У 1905—1907 рр. у Катеринославській губернії було 17 386 членів «Союзу», більше, ніж у Московській (12 000) чи Петербурзькій (11 081) губерніях. На Дону їх налічувалося 3059. Див.: *Киселев И. Н., Корелин А. П., Шелохаев В. В.* Политические партии в России в 1905—1907 гг.: численность, состав, размещение. (Количественный анализ) // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 77. Див. також: *Самарцев І. Г.* Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.) // Український історичний журнал.— 1992.— № 1.— С. 99.

140 Це один із головних висновків Віна: *Wynn.* Workers, Strikes, and Pogroms. Див. також: *Löve.* Antisemitismus und reaktionäre Utopie, p. 90. Про погроми в шахтарських селищах в Слов'яносербську, неподалік Луганська, див. у вид.: *Степанов.* Черная сотня.— С. 58.

141 *Юлий В.* Черные или темные? (Поездка в Юзовку) // Восход.— 1905.— № 47—48.— С. 21.

Революціонерам було важко впоратися з цими очевидними суперечностями: «Російські революційні партії, за одним чи двома прикметними винятками, рідко виступали проти жовтневих погромів». Їхня проблема мала історичне коріння. Як проникливо зауважив Джонатан Франкель,

> «те, що революціонери в Росії загалом схвально поставились до погромів, було насправді не дивно. Внутрішня тенденція революційного популізму ідеалізувати *народ* була тут підкріплена різною мірою бакунінським *бунтарством* (ідеологія селянської жакерії) і якобінськими поглядами Ткачова чи навіть Нечаєва (виправдання засобів метою). Мало того, боротьба (буквально на життя і на смерть) проти царату, постійне ослаблення бойових лав через арешти і невдалий замах на Олександра II (1881 р.) з метою повалити режим неминуче призвели до того, що багато революціонерів вбачали в погромах апокаліптичний зміст»[142].

Деякі єврейські революціонери також «вважали антисемітські масові вбивства добрим знаком»[143]. Навіть 1905 р. і згодом антисемітські й національні проблеми не стояли на порядку денному революціонерів. Хрущов писав, що «потім багато робітників отямилося... Вони розібралися, що євреї зовсім не вороги робітників, що серед євреїв є учасники і лідери робітничих страйків. Головні політичні оратори були тоді з єврейського середовища, і їх охоче слухали робітники на мітингах»[144]. Але, як він також за-

142 *Jonathan Frankel.* Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862—1917 (Cambridge University Press, 1981), p. 101, 150. (Бакунін, Ткачов і Нєчаєв — російські революціонери).

143 *Erich Harber.* Cosmopolitanism, Antisemitism, and Populism: A Reappraisal of the Russian and Jewish Socialist Response to the Pogroms of 1881—1882 у: *Klier, Lambroza.* Pogroms, p. 111. Як сумний коментар до становища юзівських євреїв існують свідчення, що, за кількома винятками, переважна кількість «більш-менш заможних» євреїв у Юзівці «вперто відмовлялися допомогти своїм бідним братам». Див.: Отчет о деятельности правления общества пособия бедным евреям в Юзовкае, Екат. губ., за 1907 год.— Юзівка, 1908.— С. 3.

144 *Хрущев.* Воспоминания // Вопросы истории.— 1991.— № 11.— С. 57. На думку Деніка, меншовики в Донбасі були «практично всі єв-

значає, «зародки антисемітизму збереглися в нашій системі»[145]. Вони виявлялися в різних формах упродовж усього досліджуваного в цій книжці періоду.

Войовничість донбаських робітників, як і тих московських робітників, котрі підтримували тісний зв'язок зі своїми селами[146], можна зрозуміти, якщо глянути на їхні життєві цілі. Оскільки багато донбаських робітників хотіли назбирати трохи грошей і повернутися до рідного села, їхнє тимчасове перебування в місті робило войовничість менш ризикованою. Такі типи поведінки були зафіксовані і в інших країнах, наприклад, у робітників-іммігрантів у Сполучених Штатах. Робітникам не були потрібні постійні організації. Щоб довести це, слід уважно проаналізувати, поміж інших факторів, і економічні коливання в сільському господарстві, і характер робітничих виступів у промисловості.

Однак можна було б висунути гіпотезу, що у своїй боротьбі донбаські робітники намагалися захистити свій простір свободи. Робітники хотіли захистити свою свободу та незалежність, і своє чуття гідності, справжнім чи символічним охоронцем яких були їхні реальні чи уявні спільноти[147]. Революціонери не спромоглися зрозуміти, що ці спільноти не обов'язково повинні бути політичними партіями, профспілками чи іншими формами їхнього власного виробництва. Ці спільноти могли б бути скорше патерналістськими й плинними і такими маленькими та конкретними, як перенесені в місто сільські громади (*артілі*),

---

реями». Див.: *Haimson.* The Making of Three Russian Revolutionaries, p. 345.

145 Khrushchev Remembers, p. 269.

146 Див.: *Robert Eugen Jonhson.* Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century (Rutgers University Press, 1979).

147 Тут можна провести аналогію з дослідженням Бенедикта Андерсона націоналізму як уявної політичної спільноти. Див.: *Benedict Anderson.* Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism (London, 1983).

бараки, *земляцтва* і сусідства, або ж такими широкими й абстрактними, як «вільний степ», «робітничий клас» чи навіть «Україна» або «Росія». Отже, це міг би бути водночас донбаський робітник із Курська, російський патріот і антисеміт, побожний вірний і п'яничка, що б'є свою дружину, ревний захисник вільного степу й учасник революційних подій 1905 р. Люди ототожнювали себе з багатьма реальними і уявними суспільствами і громадами, які, своєю чергою, утворювали їхній духовний світ.

Церква була частиною їхнього духовного світу, а революціонери і цар — їхніми оборонцями чи ворогами, залежно від конкретних обставин, але були і явні чужаки, як-от директори, інженери, освічені люди, євреї та іноземці. Робітникам не треба було б організовуватися, якби вони зрозуміли, що їхні спільноти вже існують. Люди могли вибирати, ідеологічно, екзистенційно та емоційно, до кого вони належать (українець міг стати російським націоналістом, росіянин міг виступити проти Росії і таке інше), проте в реальному житті вони грали певні ролі залежно від їхнього справжнього чуття належності. Наприклад, коли вони помічали загрозу для своїх духовних громад, це виправдовувало насильство. Принаймні тією мірою, якою їхня належність була духовною та емоційною, вони вдавалися до насильства і з духовних та емоційних причин, і через розрахунок. Потім ця гіпотеза підтвердилася подіями 1917 р. (див. розділ 3).

Чуття спільноти донбаських робітників схоже на те чуття, про яке писав Марк Стейнберґ, характеризуючи друкарів у Москві та Санкт-Петербурзі[148]. Однак, на відміну від друкарів, про яких розповідає Стейнберґ, донбаські робітники, і передусім шахтарі, майже не претендували на універсальність своєї боротьби за свободу, гідність і духовний устрій. Вони ніяк не пов'язували свої вузькі,

148 *Mark D. Steinberg.* Moral Communities: The Culture of Class Relations in the Russian Printing Industry, 1867—1907 (University of California Press, 1992), і: Workers on the Cross: Religious Imagination in the Writings of Russian Workers, 1910—1924 // Russian Review, 53:2 (квіт. 1994).

егоїстичні вимоги зі всесвітнім визволенням робітників і всього людства. Це не було свідченням їхньої «відсталості». Як довів Ісая Берлін, претензія на всесвітнє визволення була небезпечним елементом «раціональних» міркувань [149], і для донбаських робітників не було історичної необхідності набувати марксистського, класового світогляду. Стейнберґ стверджує, що «відкриття себе» було важливим етапом у розвитку свідомості російських друкарів. Проте донбаським шахтарям не треба було відкривати «себе»: козацький міф, підкріплений відкритим простором степу і темним, неопанованим підземним світом, вже сам собою забезпечував їм спільноту. Вони були більше зацікавлені в тому, щоб захистити свій простір, ніж у тому, щоб визволити його. Їхня боротьба була скоріше захистом, а не атакою. Їхнє чуття спільноти було близьким до властивого селянам бачення своєї спільноти — *миру* [150]. Проте на відміну від *миру*, який відкидав чужих, відкритий степ, як і американський Захід та Сибір, не був закритим: степ не відкидав тих, хто шукав тут свободу [151].

Вияв гніву селян у Донбасі в 1905— 1906 рр. набув такого самого розмаху, як і гнів робітників: підпали, руйнування і плюндрування поміщицьких маєтків, озброєні напади на представників влади [152]. 1905 р. Фенін подумав, що йому поталанило, що він — інженер, коли почув, як

149 *Isaiah Berlin.* Two Concepts of Liberty, в його: Four Essays on Liberty (Oxford University Press, 1969).

150 Див.: *Ben Eklof, Stephen P. Frank*, eds. The World of the Russian Peasant: Post-Emancipation Culture and Society (Boston, 1990).

151 Про відкриту гостинність прикордонь див. у вид.: *Leonard Thompson, Howard Lamar.* The North American and Southern African Frontiers, у: *Thompson* і *Lamar*, eds. The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared (Yale University Press, 1981), p. 18.

152 Див., напр.: Наш край. Документы по истории Донской области.— Ростов, 1963.— С. 373—375. Географічний аналіз селянських заворушень див. у вид.: *Дубровский С. М.* Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг.— Москва, 1956.— С. 61—62, який називає степний регіон України одним з найактивніших.

українська селянка кричала робітникам: «Та хіба ж я за панів, та я любому пану глотку перерву!»[153]

Однак національні почуття донбаських селян (більшість яких були україномовними) були не виражені, і то не тільки через політичні утиски та організаційні проблеми, а й через «нереалістичні заяви інтеліґенції, що часто не відповідали інтересам селян, хоча вони були адресовані саме їм»[154]. Українським селянам на сході не потрібен був український націоналізм, щоб висловити властиві їм потреби. Вони мали свою власну культурну та ідеологічну спадщину, козацьке минуле, яке допомогло їм сформулювати їхні мрії і вимоги. Ця тенденція виявилася під час громадянської війни з 1918 по 1920— 1921 рр. Після революції 1905— 1906 рр. відкрите насильство в селах загалом припинилося, натомість в усіх європейських губерніях імперії селяни врешті висловили «свою відверту ворожість і несприйняття влади у формі поширеного спонтанного «хуліганства» (яке поставало в різних подобах: від прилюдних скандалів і сварок до «нападу й побиття, зґвалтування, підпалів і вбивств»)[155].

Насильство довго було в степу способом життя. Після 1905 р. насильство набуло значно ясніше вираженого політичного характеру, ніж раніше. Робітники частіше сварилися з управителями, обзиваючи їх і погрожуючи їм. Тому вважали, що службовцям шахти небезпечно (а отже, й неможливо) ходити по території копальні без револьвера в кишені й батога в руці[156]. Політичні мітинґи іноді закінчувалися тим, що поліція і

153 *Фенин.* Воспоминания инженера.— С. 169.

154 Див. обговорення 1905—1907 рр. у вид.: *Rudolf A. Mark.* Social Questions and The Ukrainian National Republic in 1919—1920 // Harvard Ukrainian Studies, 14:1—2 (черв. 1990), p. 118.

155 *Neil B. Weismann.* Rural Crime in Tsarist Russia: The Question of Hooliganism, 1905—1914 // Slavic Review, 37:2 (черв. 1978 р.).

156 *Покровский.* Как живет донецкий шахтер.— С. 256.

війська стріляли в робітників[157]. 1907 р. в Луганську троє соціал-демократів убили начальника поліції заводу Гартмана Григор'єва, відомого своєю грубою жорстокістю, коли він гуляв по міському парку[158]. Подекуди «в охоронців старого порядку» кидали бомби, стріляли з рушниць[159]. До кінця 1906 р. шахта № 21 Вознесенської компанії залишалася неприступною для поліції та драгунів: на кожному перехресті їх чекали робітники з бомбами[160]. Чорносотенці влаштовували заворушення на вулицях і в громадських місцях. Робітників били і батожили, на їхні житла нападали. Натомість у різних місцях Донбасу час від часу знаходили тіла вбитих поліцаїв і козаків[161]. Коли соціал-демократична партія заборонила тероризм проти окремих осіб, терористи перейшли в партію есерів і в анархістські групи[162].

Степ забезпечував певну свободу в Донбасі. Наприклад, політичні збори робітників часто відбувалися вночі не таємно, а у відкритому степу, тому що поліція і козаки, боячись бомбових атак із несподіваних місць, не наважувалися наблизитися до них[163]. Те, що шахти, розкидані по

---

157 Див. матеріал про Юзівку в травні 1907 року в: ЦДІА, ф. 705, оп. 2, спр. 4, арк. 67.

158 *Гамбаров.* Очерки.— С. 76—77 (всі три вбивці втекли). Див. також: *Ворошилов.* Рассказы о жизни.— С. 331—332; *Левус.* Из истории.— С. 82, пише, що це була справа рук есерів. Про інші випадки див.: ЦДІА, ф. 705, оп. 2, спр. 4, арк. 301.

159 *Левус.* Из истории.— С. 82. Про випадки вбивства інженерів див.: ЦДІА, ф. 705, оп. 2, спр. 4, арк. 79; Труды экстренного съезда горнопромышленников юга России (15—21 мая 1907 г.). Часть 2-я. Стенографический отчет.— Харків, 1907.— С. 76—77.

160 *Харечко.* Из истории РСДРП в Донбассе.— 1927.— № 2.— С. 168. Динаміт був легко доступний у шахтах, і його часто крали. Див.: ЦДІА, ф. 705, оп. 2, спр. 4, арк. 93, 98, 101, 112, і т. п.

161 *Харечко Т.* Из истории РСДРП в Донбассе (1906—1909 гг.) // Летопись революции.— 1927.— № 1.— С. 195; *Ворошилов.* Рассказы о жизни.— С. 363—364.

162 *Харечко.* Из истории РСДРП в Донбассе // Летопись революции.— 1927.— № 1.— С. 196, і 1927.— № 3.— С. 129.

163 *Харечко.* Октябрьско-декабрьский подъем 1905 г. в Донбассе.— С. 6, та: Из истории РСДРП в Донбассе // Летопись революции.— 1927.— № 2.— С. 156.

всьому степу, були ізольовані одна від одної, також допомогло робітничому населенню уникнути гноблення і експлуатації: шахтарі переходили з шахти на шахту і ховалися там. (Висока плинність кадрів була почасти виявом цієї географічної особливості). До того ж сама специфіка праці в шахтах обмежувала контроль із боку керівництва: за підземними роботами було важко наглядати. Інакше кажучи, якщо не були можливими чи бажаними ані покора, ані повстання, ані втеча[164], залишалася четверта можливість, чи вибір: щоденні форми опору вже чекали напоготові[165].

Політичне насильство нижчих класів Донбасу було відображенням соціально-політичного розколу, який розділив донбаське суспільство. Саме в Донбасі, можливо, більше, ніж деінде (через його зв'язки з козацтвом), привид пугачовського бунту і народних повстань переслідував «поважне товариство». Олександр Фенін, який у грудні 1905 р. бачив у Дебальцевому озброєних робітників, згадував «масу людей, озброєних щонайфантастичніше — саморобні списи, мисливські рушниці, навіть коси надавали юрбі вигляду якогось пугачовського збіговиська»[166]. Войовничість шахтарів нагадала міському голові Луганська пугачовщину[167]. В народній уяві козаки як політична сила й далі уособлювали насильницьку міць держави, але тут, як і в інших місцях, деякі козацькі полки приєдналися до бунту, що був свідченням опору військовій мобілізації і виявом незадоволення жалюгідним станом своїх господарств[168]. Повстання було не суто еконо-

---

164 Тут я маю на увазі вид.: *Hirschman.* Exit, Voice, and Loyalty.

165 Див.: *James C. Scott.* Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance (Yale University Press, 1985). Проте знаменитим став інший вихід: тяжке пияцтво. Суворі політичні утиски паралізували активність шахтарів, дехто з них шукав розради в пияцтві.

166 *Fenin.* Coal and Politics, p. 158—159.

167 *Шкловский.* Воспоминания.— С. 207. Про страх лібералів перед пугачовщиною див. також: *Rogger.* Jewish Policies, p. 199.

168 Див.: *John Bushnell.* Mutiny amid Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905—1906 (Indiana University Press, 1985). Про випадки підтримки з боку козаків робітничих виступів 1906 року див. у вид.: Донбасс в революции 1905—1907 годов.— С. 76—77.

мічним, а політичним: деякі козаки згадали «той давній козацький дух свободи, який витворили козаки, який жив у них і який упродовж сторіч наша російська самодержавна бюрократична влада душила в козаках»[169]. Цей заколот був провісником відмови козаків підтримати царя в лютому 1917 р. Багато збіднілих козаків і відставних солдатів не мали іншого вибору, окрім як працювати на шахтах[170]. Хоча робітники і революціонери боялися їхньої присутності, перехід людей із військового стану в категорію промислової робочої сили означав, що старий порядок руйнується під тиском економічного розвитку. Як і скрізь, «поважне товариство» в Донбасі було налякане привидом пугачовщини. Те, що вони бачили в реальності — зневагу до індивіда і до власності,— суперечило їхнім ліберальним переконанням[171].

Провал 1912 р. закону про лікарняні каси став виявом тих розбіжностей, які не допускають політичного компромісу. У Москві, Санкт-Петербурзі та інших містах лікарняні каси схвалили і робітники, і керівництво, і вони сприяли швидкому створенню суроґатних профспілок і культурних організацій робітників[172]. Проте в Донбасі в більшості випадків їх відкинули обидві сторони: робітників розгнівала умова, яка вимагала від них робити внески в ці каси, а власники підприємств, розчаровані фінансовими витратами, які вони накладали самі на себе, боялися, що відрахування з платні робітників спровокують бунт. Вимогу промисловців, щоб уряд сам створив національ-

169 Цит. у вид.: *McNeal.* Tsar and Cossack, p. 133.

170 *Левус.* Из истории.— С. 84; *Кольпенский.* Холерный бунт.— С. 112.

171 Найкращу оцінку дано у вид.: *Roberta Thompson Manning.* Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government (Princeton University Press, 1982).

172 Див., напр., про Москву у вид.: *Diane Koenker.* Moscow Workers and the 1917 Revolution (Princeton University Press, 1981), p. 73—74. Більш критичний погляд на фонди підтримки хворих у Санкт-Петербурзі див. у вид.: *Robert B. McKean.* St. Petersburg between the Revolutions: Workers and Revolutionnaries, June 1907—February 1917 (Yale University Press, 1990), p. XIII, 163—164, 182, 489.

ний фонд підтримки хворих, не задовольнили. Тому в промисловому центрі з винятково високим рівнем нещасних випадків і хвороб існувало лише кілька фондів підтримки хворих[173].

Робітничі організації, і передусім профспілки, були узаконені після революції 1905 р. Деякі утворилися, але швидко розпалися[174]. Напередодні Першої світової війни в Донбасі існувало лише дві спілки слюсарів у Луганську та Сулині і приблизно десять невеликих об'єднань ремісників (чинбарів, кравців, докерів, друкарів)[175]. Жандарми й *охранка* (таємна поліція) буквально заганяли революціонерів у підпілля чи на заслання або ж саджали їх у в'язницю. Внаслідок цього, після революції 1905 р., Донбас, за деякими даними, був найспустошенішим з усіх промислових центрів[176]. Соціально-політичний розкол, що утворився таким чином у Донбасі, можна приблизно порівняти з тим, що Леопольд Геймсон назвав двоїстою поляризацією в російському суспільстві напередодні Першої світової війни: розколом «між робітниками й освіченим, привілейованим суспільством» і прірвою між «широкою масою привілейованого суспільства» і «нікчемним, безпорадним царатом»[177]. Не те що в Донбасі бракувало елементів сучасної громадянської системи, які допомогли б заснувати сучасне громадянське суспільство,— просто нижчі класи Донбасу через свою глибоку підозру до «поважного» суспільства заперечували саме уявлення про громадянськість. На відміну від петербурзьких робітни-

---

173 *Кирьянов Ю.* Рабочие Юга России. 1914— февраль 1917 г.— Москва, 1971.— С. 197—203. Промисловці також сперечалися з земством з приводу їхньої частки витрат на місцеве врядування.

174 Див.: Профессиональные союзы рабочих России. 1905 г.— февраль 1917 г. Перечень организаций, т. I.— Москва, 1985.— С. 89, 90, 103, 104, 105, 108, 109.

175 *Кирьянов.* Рабочие Юга России.— С. 190.

176 *Харечко Т.* Накануне Февральской революции в Донбассе // Летопись революции.— 1927.— № 4.— С. 175.

177 *Leopold H. Haimson.* The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905—1914 // Slavic Review, 23:4 (груд. 1964), 24:1 (берез. 1965).

ків, яких аналізував Геймсон, донбаські робітники не так легко піддавалися впливові більшовиків, що й засвідчив 1917 р. (розділ 3)[178].

А між тим, як зауважив один проникливий спостерігач, донбаське суспільство погрузло «у відносинах вічної і гострої ворожнечі»: промислові управителі дивилися на шахтарів як на брудні, смердючі людські істоти нижчого ґатунку, тоді як шахтарі бачили в начальстві свого найпідступнішого ворога[179].

---

178 Це нагадує критику МакКіна Геймсонових поглядів на Санкт-Петербург: «Жодна з соціалістичних груп, зокрема й більшовики, не ввійшла в нову вільну Росію [1917 року] з міцною законною чи незаконною структурою, маючи лише незначну кількість прихильників серед меншості кваліфікованих робітників-чоловіків». (*McKean.* St. Petersburg, p. 494). Ретельне культурне дослідження: *Joan Neuberger.* Hooliganism: Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900—1914 (University of California Press, 1993) доходить того самого висновку (див. С. 24, 261—64, 271). Ще одне культурне дослідження — *Петрушки* («російського аналога Панча і Джуді»), який «змінився і розвинувся насамперед на Україні і на півдні»,— також вказує на існування в міській народній культурі тієї самої глибокої недовіри до будь-якої влади. Див.: *Catriona Kelly.* Petrushka: The Russian Carnival Puppet Theatre (Cambridge University Press, 1990) (цит. із p. 78). Однак нам навіть невідомо, чи ця форма «народної культури» взагалі існувала в Донбасі.

179 *Покровский.* Как живет донецкий шахтер.— С. 256.

Розділ 3
ВІЙНА, РЕВОЛЮЦІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА

Сім років, з 1914 до 1921 р., свідчать про те, наскільки далеким був Донбас від центрів політичної влади в Москві та Києві. І хоча в шахтарів Донбасу були вияви певного патріотизму, в революційну добу вони проявили очевидну необізнаність чи байдужість до національної політики. Інтереси людей Донбасу полягали в захисті їхньої свободи та території, що її ґарантувала. Їх не цікавила ані «класова» ідеологія (представлена більшовиками в російських столицях), ані «нація» (представлена українськими націоналістами в Києві). Очевидний брак політичних поглядів у жителів Донбасу спантеличував та дратував і більшовиків, і націоналістів, а їхнє прагнення свободи викликало спалах терору з боку контрреволюціонерів.

Війна та патріотизм

Початок війни на Балканах 1914 р., який незабаром переріс у Першу світову війну, став важливою подією, як для країни в цілому, так і для Донбасу. Майже ніхто не здогадувався, що ще одна війна може спричинити ще одну революцію. Перша реакція населення на війну здавалася позитивною, її навіть з ентузіазмом привітали. Багато європейських соціалістів і російських марксистів (зокрема й батько російського марксизму — Г. В. Плеханов) підтримали війну, забувши про «пролетарський інтернаціоналізм». На Донбасі майбутній лідер робітничої опозиції в Комуністичній партії зауважив, що «значну кі-

лькість робітників» затопила хвиля шовінізму [1]. Інше джерело стверджує, що шахтарі були найвойовничиші: вони були «засліплені „патріотизмом“», якого позбулися лише після поразок на фронті, економічного краху країни і підпільної антивоєнної пропаганди більшовиків [2].

Як розповідав один спостерігач, коли почалася війна, в Юзівці на головній вулиці зібрався натовп, агітатори виголошували патріотичні промови: «Смерть Австрії та Німеччині! Хай живе Росія! Ура!!!» (Цей спостерігач каже, що «багато, багато робітників» вірили у війну. На ринку продавали безліч портретів «царів, королів, президентів та різних генералів». Люди вважали за необхідне повісити портрет царя не тільки вдома, а й у бараках. У бараках цей спостерігач бачив, як чоловік на ймення Суржак Тишка, що доти проклинав і Бога, і царя, забив цвяха й повісив на стіну портрет Миколи)[3]. Інший спостерігач описав події в Юзівці трохи інакше. Натовп зібрав ватажок «чорної сотні» Зозуля. Там було лише кілька сотень демонстрантів, що несли плакати і співали «Боже, царя храни». Хоча він визнає, що «більшість робітників» були «патріотично настроєні»[4].

Однак мобілізацію на війну, як і призов загалом, часто супроводили протести. Наприклад, у липні 1914 року двадцять тисяч донбаських юнаків мобілізували із сіл та шахт і зібрали в Луганську. Казали, що багато з них були «шовіністично настроєні». На їхнє прохання в церквах відправили службу. Потім вони попросили випити перед від'їздом на фронт. Вони думали, що в інших місцях Донбасу рекрутам безкоштовно дають спиртне. Коли їм від-

---

[1] *Шляпников А.* Накануне 1917 года. Воспоминания и документы о рабочем движении и революционном подполье за 1914—1917.— Москва, 1920.— С. 276

[2] *Кирьянов Ю.* Рабочие Юга России. 1914—февраль 1917 г.— Москва, 1974.— С. 221

[3] ГАРФ, ф. 6870, оп. 1, спр. 150, арк. 1—2 (мемуари Галузіна В.). Галузін був меншовиком і, можливо, схильним описувати людей як патріотів, щоб захистити свої погляди на війну.

[4] *Зайцев Ф.* Как мы творили Октябрь (1917—1918 гг. в Юзовке) // Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 132.

мовили у вимозі відкрити державний винний склад, їхній гнів переріс у справжній бунт, що закінчився грабунками та антиєврейськими погромами: рекрути розбили майже всі крамниці на головній вулиці. П'яний натовп, можливо, дотримуючись своїх войовничих традицій, кинувся на поліцая, який упав на землю. За офіційними даними, поліція та солдати, викликані для придушення бунту, застрелили трьох чоловік[5].

Інші повідомлення дуже по-різному описують населення Донбасу[6]. В Катеринославі, на захід від Донбасу, резервісти побили керівника «Союзу російського народу» Кузьму Мартинова за його патріотичні промови. Наступні його спроби закликати до патріотизму викликали таку ж реакцію. Один анонімний спостерігач зазначав, що не бачив аніякого ентузіазму, жодної «веселої фізіономії» серед мобілізованих: спостерігалися «цілковита апатія до особи та намірів зовнішнього ворога і дуже осмислене та яскраво вороже ставлення до внутрішнього ворога», яким у цьому випадку була поліція[7]. Тож жителі Донбасу запитували: «Чому стражників не забрали на війну?»[8] Коли шахтарів Варваропольського вугільного родовища вели до залізничної станції, вони роззброїли конвоїрів і руши-

---

[5] *Гамбаров Александр.* Очерк по истории революционного движения в Луганске, 1901—1921 гг. // Летопись революции.— 1923.— № 4.— С. 80; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, июнь 1914 г.— февраль 1917 г. // Сборник документов и материалов.— Киев, 1966.— С. 12—17; Рецензія Рашкова А. в: Літопис революції.— 1929.— № 5—6, С. 352; *Кирьянов Ю. И.* Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914—1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период империализма.— Москва, 1962.— С. 244.

[6] *Кошик О. К.* Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової імперіалістичної війни // Український історичний журнал.— 1959.— № 3.— С. 34

[7] Рабочее движение на Украине.— С. 16—17; *Кошик.* Антивоєнні виступи.— С. 35; *Беркевич А. Б.* Крестьянство и всеобщая мобилизация в июне 1914 г. // Исторические записки, т. 23 (1947).— С. 23—24.

[8] *Гриценко А. П.* Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки Першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р.— січень 1917 р.) // Український історичний журнал.— 1958.— № 4.— С. 79.

ли додому, співаючи революційних пісень[9]. У липні 1914 р. в Макіївці виникла сутичка між резервістами і робітниками заводу, з одного боку, та поліцією і козаками з другого. Страйкарі вбили одного жандарма та крамаря, який допомагав поліції, стріляючи в демонстрантів. Бунт тривав і наступного дня. Резервісти захопили потяг, що мав відвезти їх на фронт. Згідно з рапортом поліції, були вбиті п'ятнадцять чоловік; бунт придушили[10]. Схожі бунти, що супроводилися перестрілками з поліцією, козаками та власниками крамниць, відбувалися в той час у різних місцях Донбасу[11].

Однак більшість мобілізованих таки йшла на війну. Йшли, тому що, як сказав більшовицький активіст на Донбасі, «йшли інші»[12]. Алан К. Вайлдмен відзначав, що типовими серед мобілізованих були такі міркування: «Все суспільство, здавалося, казало, що вони повинні йти. Не в змозі знайти причини, вони просто пливли за течією і тримали свої думки при собі»[13]. Проте невідомо, чи справді мобілізовані чоловіки «були не в змозі знайти причини».

Навіть 1917 р., коли все населення країни було проти війни, робітники Донбасу загалом ще підтримували війну, і це спантеличувало антивоєнну більшовицьку партію.

---

9 *Кирьянов.* Рабочие Юга России.— С. 219.

10 *Кошик.* Антивоєнні виступи.— С. 36; *Гриценко.* Селянський рух.— С. 77. (Стаття «Уличные беспорядки и выступления рабочих в России» // Исторический архив.— 1995.— № 4.— С. 95—96, повідомляє, що загинуло 13 чоловік). Див. також: *Кирьянов Ю. И.* Были ли антивоенные стачки в России в 1914 году? // Вопросы истории.— 1994.— № 2.— С. 47.

11 *Кошик.* Антивоєнні виступи.— С. 36; *Гриценко.* Селянський рух.— С. 77—78. (Бахмут, Хрустальськ та Ясинувата). Див. також: *Беркевич.* Крестьянство.— С. 24.

12 *Батов А.* В донбаському підпіллі // Літопис революції.— 1930.— № 1.— С. 152. Див. також: *Кирьянов.* Крестьянство степной Украины.— С. 243.

13 *Allan K.Wildman.* Вайлдмен далі стверджує, що виступи проти призову свідчили, що багато робітників «вважали війну за непотрібну ризиковану справу вищого класу, за яку їм доведеться платити, і вони намагалися помститися різними способами, підступними і не такими підступними».

Оскільки вони тримали свої думки при собі, важко однозначно сказати, який саме патріотизм панував серед них, але народний патріотизм не обов'язково означав вірність царю[14]. Як виявиться 1917 р., війна в політичному дискурсі набула певного морального, антибуржуазного характеру.

Тим часом ті, що залишилися на Донбасі, були «мілітаризовані». В серпні 1914 р. 30 відсотків шахтарів Донбасу були мобілізовані на фронт. Їхня мобілізація створила нестачу робочої сили, особливо нестачу кваліфікованих робітників, і промисловці Донбасу просили Москву про повернення робітників на шахти. Тому у вересні 1914 р. від 7 до 10 відсотків мобілізованих шахтарів повернулися назад на шахти[15]. За деякими винятками, як-от посильні та куховари, багатьох із тих, хто працював на шахтах, надалі звільняли від воєнної мобілізації. Натомість вони були зобов'язані працювати на шахтах як призвані на військову службу. У березні 1914 р. таких «військовозобов'язаних» із відкладеним призовом налічувалося 45 відсотків від майже 290 000 робітників шахт Донбасу. (Серед них військовополонені становили понад чверть загальної кількості шахтарів. Керівники Донбасу віддавали перевагу військовополоненим, бо ті не могли страйкувати)[16]. «Військовозобов'язані» були прикріплені до свого робочого місця. Це викликало у них велике незадоволення: «Ми тут наче кріпаки». Згодом деякі обмеження були скасовані, однак шахтарі й далі не мали свободи пересування[17].

Мілітаризація шахтарів мала додаткову перевагу — зменшувала величезну плинність робочої сили. Війна спричинила вугільний голод у країні, хоча видобуток вугілля практично безперервно зростав з 1913 до 1917 р.

---

[14] Про це див.: *Hubertus F. Jahn.* Patriotic Culture in Russia during World War I (Cornell University Press, 1995).

[15] *Кирьянов Ю. И.* Влияние первой мировой войны на изменение численности и состава рабочих России // Вопросы истории.— 1960.— № 10.— С. 91.

[16] *Там само.*— С. 94.

[17] *Либерман Лев.* Шахтовладельцы и шахтеры // Русские записки, 1916, декабрь.— С. 241—242.

Цього досягали лише коштом додаткової робочої сили, кількість якої швидко збільшувалася. Однак продуктивність праці при цьому зменшувалася[18]. Це становило ще одну причину зменшити плинність кадрів, яка негативно впливала на продуктивність. Робота влітку на полях під сонечком, яку звичайно виконували багато робітників, була частиною їхнього виробничого циклу: це був сезонний відпочинок від важкої праці під землею; шахтарі не хотіли працювати під землею ввесь рік. Їх доводилося заганяти під землю[19]. Незважаючи на заборону сезонної роботи, до 30 відсотків шахтарів виїздили в села, де під час війни також гостро не вистачало чоловічих рук[20].

В умовах війни експлуатувати робочу силу було легше. До 1917 р. реальна зарплатня шахтарів та робітників донбаських заводів впала на 42,6 відсотка порівняно з 1913 р.[21]. Їхній заробіток зменшували ще й різні штрафи та відрахування на церкву, школу та солдаток (дружин солдатів). Підземна робота тепер була узаконена для жінок та неповнолітніх, і для «всіх без винятку» робочий день тривав дванадцять годин[22]. Споживспілки експлуатували робітників, а не допомагали їм. Тому робітники називали їх «потребиловки-грабиловки»[23]. Казали, що серед новобранців багато синів заможних селян, які купили робочі місця на заводах та шахтах, щоб уникнути військової служ-

18 Див. таблицю у вид.: Горнозаводское дело.— 1919.— № 3—4, С. 16 640; *Острогорский М.* Рабочее движение в Горловско-Щербиновском районе Донбасса (в годы империалистической войны) // Літопис революції.— 1928.— № 3.— С. 80; та: *S. O. Zagorsky.* State Controle of Industry during the War (Yale University Press, 1928), appendixes XXI, XXII, XXX.

19 *Либерман.* Шахтовладельцы и шахтеры.— С. 240—241, 244.

20 Горнозаводское дело.— 1915.— № 8.— С. 10 510; 1916.— № 4.— С. 12 844—12 845; *Кирьянов.* Влияние первой мировой войны.— С. 98—99.

21 Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей.— Харків, 1929.— С. 25. Див. також: *Кирьянов.* Рабочие Юга России.— С. 77, де автор стверджує, що зменшення становило 30—50 %.

22 *Острогорский.* Рабочее движение.— С. 83.

23 *Там само.*— С. 86.

би. Вони були «найконсервативнішим і найбоягузливішим елементом» і охоче виконували роль страйколомів[24]. Керівників та учасників страйків арештовували і відправляли на фронт.

Однак страйки тривали й далі[25]. У багатьох джерелах повідомляється, що меншовики, наголошуючи на легальній, економічній боротьбі, мали великий вплив на Донбасі під час війни[26]. Але за словами свідків тих часів, всі страйки були спонтанними, без лідерства політичних партій чи навіть найпримітивніших страйкових комітетів[27]. Страйкували і робітники заводів, і шахтарі, однак робітники, краще оплачувані й більш забезпечені, часто відмовлялися підтримувати страйки шахтарів як морально, так і матеріально[28].

У квітні — травні 1916 р. відбувся загальний страйк шахтарів у Горлівці-Щербинівці. Згідно з офіційним повідомленням, це був суто економічний страйк із вимогою 50-відсоткового підвищення зарплати; ніяких дій політичних партій не спостерігалося (вони відбувалися лише серед працівників заводу)[29]. За іншим джерелом, він був ор-

---

24 *Харечко Т.* Накануне Февральской революции в Донбассе // Летопись революции.— 1927.— № 4.— С. 166; *Зайцев Ф.* Большевики Юзовки до 1918 года // Литературный Донбасс.— 1933.— № 10—12, С. 166—167. Щодо антинімецьких виступів загалом див.: *Кирьянов Ю. И.* «Майские беспорядки» 1915 г. в Москве // Вопросы истории.— 1994.— № 12, особливо с. 143.

25 Про страйки під час війни див. у вид.: *Кирьянов Ю. И.* Стачечная борьба рабочих Екатеринославской губернии в годы первой мировой войны (июль 1914—февраль 1917 г.) // История СССР. 1960.— № 4.

26 *Харечко.* Накануне.— С. 171, 184—185; Борьба за Октябрь на Артемовщине.— С. 31—32; *Кирьянов.* Рабочие Юга России.— С. 187; *Терехов Р. Я.* Так началась борьба. Из воспоминаний.— Сталино, 1957.— С. 52, тощо.

27 *Харечко.* Накануне.— С. 171, 176; *Острогорский.* Рабочее движение.— С. 93—94.

28 Див., напр.: *Острогорский.* Рабочее движение.— С. 92, та: Борьба за Октябрь на Артемовщине.— С. 31.

29 Стачка шахтеров Гороловско-Щербиновского района Донбасса (19 апреля — 11 мая 1916 г.) // История пролетариата СССР.— 1934.— № 2.— С. 131.

ганізований страйковим комітетом більшовиків[30]. Хай там як, але поденні робітники, найменш забезпечені, силою примусили краще оплачуваних робітників приєднатися до страйку. Загалом тридцять тисяч (за деякими даними, сорок п'ять тисяч) чоловік, серед них і жінки, і діти, приєдналися до страйку, але їх не підтримали механіки і робітники електростанцій. Адміністрація у відповідь прислала солдатів. У сутичці вбито чотирьох (чи п'ятьох, за деякими даними) робітників. Понад три сотні робітників були заарештовані. Їх відшмагали й побили шаблями солдати[31]. Крім того, понад тисячу шахтарів призовного віку заарештовано й послано на фронт[32]. На місця, що звільнилися, взяли «жовту робочу силу» — дешевих і неорганізованих китайців. За описами, після придушення страйку розлючені робітники були готові «поламати машини, затопити рудні, побити адміністрацію»[33].

На думку робітників, шахти та заводи мали значний прибуток на «вугільному голоді», викликаному війною, та на квотах на виробництво сталі і вугілля, визначених Спілкою південних виробників сталі та вугілля[34]. Наприклад, вважають, що німецьке підприємство Гартмана в Луганську збільшило свій прибуток на 75 відсотків з 1913 до 1915—1916 рр.[35]. З огляду на це, робітники мали всі

---

30 *Острогорский.* Рабочее движение.— С. 95. Див. також: *Никифорова Л. Р.* Горловская забастовка 1916 г. // Исторические записки, т.4 (1953). Про цю суперечність див. у вид.: *Theodor H.Friedgut.* Professional Revolutionaries in the Donbass: The Caracteristics and Limitations of the Apparat. Canadian Slavonic Papers 27:3 (September 1985), p.293.

31 *Острогорский.* Рабочее движение.— С. 95—101, та: Стачка шахтеров Горловско-Щербиновского района Донбасса.— С. 105—132.

32 *Кирьянов.* Рабочие Юга России.— С. 252.

33 *Батов.* В донбаському підпіллі.— С. 158. Див. також: *Батов А., Острогорский М.* Письмо в редакцию журнала «Летопись революции» // Літопис революції.— 1928.— № 1.— С. 340.

34 Про квоти див. у вид.: *Манжосов В. А.* Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917—1919 рр. // Український історичний журнал.— 1991.— № 10.— С. 78.

35 *Харечко.* Накануне.— С. 165.

підстави стверджувати, що їх ще більше експлуатують, ніж до війни[36]. Навіть у «суто економічних страйках» були очевидними «політичні» вимоги, щоб адміністрація з повагою ставилася до робітників[37]. Наприкінці 1916 р. над Донбасом замаячив привид голоду, хоча родючі південні степи були краще забезпечені харчами, ніж північні губернії[38].

1916 року, за словами одного свідка, на Донбасі лунали голосні вигуки: «До біса вашу війну!» Під «вашою війною» тут розуміли «війну царя та його уряду, яка щодня ставала дедалі непопулярніша»: «Люди майже відкрито говорили, що цар — п'яниця, цариця — підкуплена німецька шпигунка, а придворні міністри, призначені царем, продають Росію німцям»[39].

Зміна старого устрою

Продовольча криза змусила робітниць столиці вийти на вулиці в Міжнародний жіночий день, 23 лютого 1917 р. Страйк і демонстрація швидко розросталися. За тиждень, 2 березня, впав царський уряд: Микола II зрікся престолу, а його брат Михайло відмовився стати престолонаступником.

---

36 Юзівка, можливо, була винятком. Тут Новоросійська компанія створила власну мережу постачання продуктів та інших споживчих товарів і раціонувала їх. Тому з 1914 по 1917 р. там не було інфляції і не було робітничих страйків. (*Зайцев.* Большевики Юзовки до 1918 года.— С. 168). Однак в іншому місці Зайцев пише, що навіть в Юзівці наприкінці 1916 року був страйк; людей хапали на вулиці та вдома (Как мы творили Октябрь.— С. 133).

37 Див., напр., опис страйку в Горлівці-Щербинівці 1916 р. у вид.: Стачка шахтеров Гороловско-Щербиновского района Донбасса.— С. 123; *Кирьянов.* Стачечная борьба рабочих Екатеринославской губернии, наводить список з двадцяти семи «політичних страйків» з понад півмільйоном учасників.

38 Восени 1916 року багато шахтарів, що пішли на літні польові роботи, не повернулися з сіл, де було краще з продуктами харчування. *Кирьянов.* Рабочие Юга России.— С. 47—48.

39 *N. M. Borodin.* One man in his time (London, 1955), pp.12—13.

Новина про революцію в столиці швидко долетіла до Донбасу. Значну частину місцевої преси контролювала цензура. В Каменську (згодом Каменськ-Шахтинський), коли чутки про революцію підтвердилися, «на вулицях виголошували нескінченні промови, серед людей поширювали багато листівок, усі співали „Марсельєзу" та „Мы жертвою пали в борьбе роковой". Усі портрети царя спалювали чи рвали»[40].

Старий устрій був повалений, і революційна політика стала надзвичайно мінливою. В цьому процесі жодна політична партія не змогла завоювати серця й думки робітників Донбасу. В своєму політичному житті ці робітники керувалися власним розумінням справедливості та моралі.

Тут, як і в столиці, одним із найперших наслідків революції було швидке зростання злочинності[41]. На хвилі революційної свободи разом із політичними в'язнями з царських в'язниць вийшли й злочинці. Стара поліція була розпущена чи недієздатна, а нову міліцію сформували не відразу. Наприклад, у Луганську злочинці щоночі вчиняли «неймовірну кількість крадіжок». Нашвидкуруч були створені робітничі дружини, часто під керівництвом соціалістів-революціонерів (есерів). Вони організовували облави і «карали злочинців [очевидно, відразу розстрілювали], спійманих на місці злочину». Інших виганяли з міста, і вони втікали в села, де вчиняли ще більше злочинів. Робітничі дружини на вантажівках виїздили в села. Потім, за деякими даними, злочинність зменшилася[42]. (Однак у червні одна газета в Луганську однаково писала, що місто воює з великою кількістю грабіжників і вбивць. Очевидно, багатьох злочинців карали самосудом, як у столиці,

---

40 *Там само*, р. 14.

41 Цікаві факти про злочинність у столиці 1917 р. див. у вид.: *Tsuyoshi Hasegawa*. Crime, Police, and Mob Justice in Petrograd during the Russian Revolution of 1917, in *Charles E. Timberlake*, ed. Religion and Secular Forces in Late Tsarist Russia: Essaus in Honor of Donald W. Treadgold (University) of Washington Press, 1992).

42 *Николаенко И.* Февральская революция в Луганске (Из воспоминаний) // Летопись революции.— 1927.— № 3.— С. 38—39.

тому що багато газет закликали населення не вдаватися до самосуду)[43]. В Макіївці невдовзі після Лютневої революції шахтарі всюди запровадили «робітничий контроль». Не довіряючи фахівцям та інтеліґентам, вони сформували міліцію і навіть виступали у ролі суддів. Казали, що вони тримали в своїх руках всі організації[44].

Деякі революціонери жорстоко розправлялися з колишніми шпигунами охранки та аґентами поліції. Дикий степ не зрадив своєї слави краю насильства. Наприклад, у Гуляйполі, що на західному кордоні великої території Донбасу, Нестор Махно (1889—1934), відомий ватажок анархістів, якого амністією Тимчасового уряду 2 березня звільнено з царської в'язниці після майже дев'яти років ув'язнення, повернувся зі столиці до рідного краю, щоб негайно помститися. Ще 1905 р. в Гуляйполі схоплених на вулицях «жорстоко шмагали. Тих, кого арештували у власних будинках, вели вулицями й били прикладами, щоб нагнати на людей страху». 1908 р. Махна заарештували, судили й оголосили вирок — смерть через повішання (цей вирок згодом був пом'якшений); Махна зрадили члени його анархістсько-комуністичної групи, які були інформаторами поліції[45]. Він знайшов імена тих аґентів в архівах поліції. Махно витяг Кирика Басецького з домівки і застрелив на вулиці. Він підстеріг Сергія Мартиненка за обідом і застрелив через вікно, коли той пережовував шматок їжі. Дмитрія, священика, повезли до глинища, відрубали йому голову і провезли її містом на возі[46].

Відразу проступили й антисемітські настрої. Як і в жовтні 1905 р., революція викликала стурбованість май-

---

43 Донецкий пролетарий.— Луганск.— 21 июня 1917.

44 Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 г. Протоколы.— Москва, 1958.— С. 160.

45 *Michael Palij.* The Anarchism of Nestor Makhno, 1918—1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution (Univ. of Washington Press, 1976), p. 68.

46 *Беспечный Тарас.* Нестор Махно — бунтарь с рождения.— Донбасс.— 1992.— 29 февраля.

бутнім нової держави. Політична нестабільність, продовольча криза та інфляція підвищили соціальну напругу. В країні вважали, що євреї, нещодавно звільнені від правових обмежень, одержали найбільше вигоди від революції. Через те в різних місцях України відбулися невеличкі погроми[47].

Падіння старого режиму супроводило створення нових альтернативних організацій, щоб заповнити вакуум влади. На Донбасі, як і в інших районах, були організовані ради робітничих та селянських депутатів. Однак на Донбасі деякі шахтарські ради очолювали спочатку промисловці[48]. Н. Ф. фон Дитмар, президент Спілки південних виробників вугілля та сталі, заявив, що «єдино можливий засіб правління в Росії — республіканський... існує настійна необхідність відкинути раз і назавжди фальш монархізму». Він та інші промисловці вважали себе «учасниками революції» і в березні ухвалили постанову пожертвувати гроші для політичних в'язнів, збираючи по рублю з кожного робітника! Вони запропонували восьмигодинний робочий день і деяке підвищення зарплатні[49]. Однак робітники, здавалося, не прийняли нових політичних поглядів своїх шефів. У Луганську, наприклад, після Лютневої революції стало важко утримувати робітників від застосування сили проти начальства[50].

1917 р. глибокий соціально-політичний розкол у Донбасі виявився в конфлікті, що спалахнув між робітниками та керівництвом. Виявилося, що, на відміну від «учених» ро-

---

47 *Черниковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917—1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений).— Берлин, 1923.— С. 29—31.

48 Див., напр.: *Зайцев Ф.* Октябрь в Юзовке // Октябрьская революция. Первое пятилетие.— Харків, 1922.— С. 619; *Манжосов.* Представницькі організації.— С. 79.

49 *Манжосов.* Представницькі організації.— С. 79.

50 *Николаенко.* Февральская революция в Луганске.— С. 32. Про таке саме відкидання нових республіканських і нових соціалістичних поглядів на Дону див.: *Peter I.Holquist.* A Russian Vendee: The Practice of Revolutionary Politics in the Don Countryside, 1917—1921 (Ph.D. diss., Columbia University, 1995).

бітників Москви та Петрограда, шахтарі Донбасу виявили свою відсталість одразу ж після Лютневої революції. Вони майже не цікавилися такими інституціями, як колективні угоди і ради примирення. Коли став можливим і популярним вступ до профспілок, вони, на відміну від багатьох інших груп робітників та ремісників, дуже неохоче об'єднувалися у профспілки[51]. Натомість вони вдавалися до прямих дій проти керівників — обшукували їх, виганяли з шахт, арештовували[52]. Коли самодержавство впало, шахтарі Донбасу не обманювали себе ілюзіями щодо форми політичного устрою[53]. Те, що Леопольд Х. Хаймсон назвав «браком мінімального консенсусу — не лише щодо інституційної основи, політичного та соціального устрою, а й щодо морального устрою»[54],— виявилося на Донбасі в екстремальній формі. Тому події 1917 р. на Донбасі характеризують як «один суцільний безперервний конфлікт»[55].

---

51 *Ziva Galili.* The Menshevik Leaders in Russia's Revolution: Social Relations and Political Strategies (Princeton University Press, 1989), p. 98, говорить про «високоорганізованих робітників шахтарських регіонів Донбасу», але, здається, це стосувалося лише кількох заводів. Об'єднання шахтарів у профспілки виявилося складним навіть після Лютневої революції. Див.: *Меллер В. Л., Панкратова А. М.* (ред.). Рабочее движение в 1917 году.— Москва, 1926.— С. 246.

52 Див.: *Бощерский В. Я.* Стачечное рабочее движение в Донбассе в период подготовки Октября // Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г.— Москва, 1964; *Лисецкий А. М.* Большевики во главе массовых стачек (март — октябрь 1917 г.).— Кишенев, 1974.— С. 267—268.

53 Їх можна порівняти з російськими та вірменськими робітниками в Баку, які впродовж 1917—1918 рр. «опікувалися збереженням свободи, відвойованої в лютому, і зміцнення своїх економічних позицій через трудові договори». Див.: *Ronald Grigor Suny.* The Baku Commune, 1917—1918: Class and Nationality in the Russian Revolution (Princeton University Press, 1972), p. 346.

54 *Leopold H.Haimson.* The Problem of Social Identities in Early Twentieth Century Russia: Observations on the Commentaries by Alfred Rieber and William Rosenberg // Slavic Review, 47:2 (осінь 1988), p. 516.

55 *Балабанов М.* Конфликты в Донбассе в 1917 году // Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. Сб. 1. Профессиональное движение в 1917 году.— [Харків], [1928].— С. 65—66.

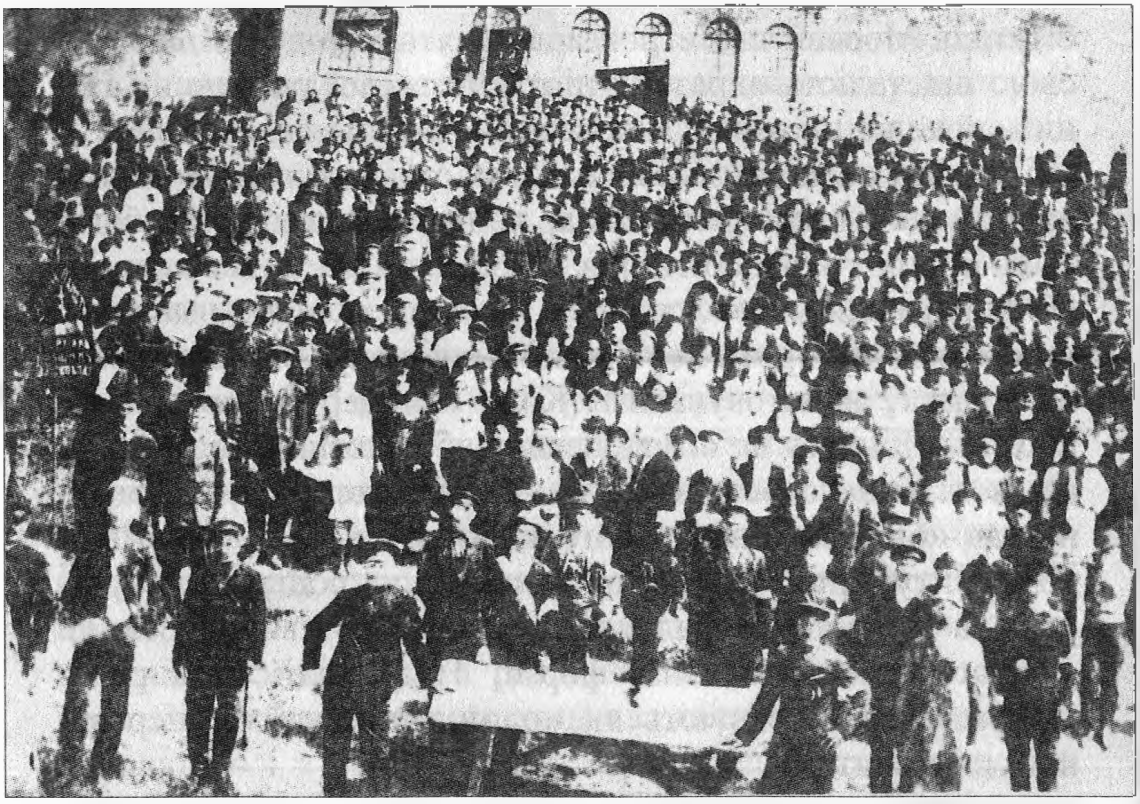

Малюнок 3.1. Мітинг на Ґуставській шахті, Лутугине поблизу Луганська, весна 1917 р. Зверніть увагу на хрест на плакаті ліворуч з написом: «Вічна пам'ять героям, які загинули за свободу». З ДАЛО, ф.П-7118, оп.1, спр.111.

Відразу після Лютневої революції почалося те, що адміністрація шахт називала «ексцесами» з боку шахтарів: запровадження де-факто восьмигодинного робочого дня та свавільне звільнення підрядчиків, старших керівників, інженерів та техніків з подальшими «насильницькими арештами»[56]. Впродовж усього 1917 р. промисловці засипали Тимчасовий уряд проханнями про допомогу та втручання. В одному з таких прохань від 27 травня 1917 р. сказано: «Диктатура робітничого класу здійснена в її найпримітивнішій формі. Робітничий клас, захоплений при-

56 Див.: ДАДО, ф. 306, оп. 1, спр. 3, арк. 28, і скарги керівників, наведені у вид.: *Меллер, Панкратова.* Рабочее движение.— С. 123. Див. також: Горнозаводское дело.— 1917.— № 13—14 (15 квіт.).— С. 15 605; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів, березень 1917—березень 1921 рр.— Київ, 1957.— С. 140—141.

вабливими перспективами, які малюють йому безвідповідальні вожаки, очікує настання золотої доби, і жахливим буде його розчарування, яке не можна не передбачити»[57]. Як повідомлено в одному рапорті, на серпень 1917 року в Донбасі вже не існувало державної влади, недоторканості оселі чи особистої безпеки[58].

З березня 1917 до січня 1918 року на шахтах Донбасу зафіксовано 149 випадків насильства, з яких 127 припало на літо й осінь (із 1 липня до 20 вересня). Основними причинами конфліктів були «втручання у внутрішні порядки» (72 випадки) та зарплатня (38 випадків), за ними йшли тривалість робочого дня (15 випадків) та закриття шахт і звільнення робітників (15 випадків)[59]. Велика кількість «втручань у внутрішній порядок» означала, що робітники сперечалися з начальством на робочому місці. Іншими словами, ці дані свідчать, що влада на робочому місці була головним предметом суперечки і шахтарі прагнули звести давні рахунки з начальством, а водночас хотіли значно збільшити зарплатню і скоротити робочий день.

Випадок на Чистяківській копальні Південноросійської вугільної компанії є типовим і повчальним. Одного дня наприкінці березня делеґовані робітники прийшли до контори компанії і вимагали серед інших пунктів звільнити одного механіка, проти якого були висунуті три звинувачення: 1) до революції він накладав надмірні штрафи; 2) він не давав робітникам нормально заробляти, призначаючи лише двох робітників там, де потрібні були три або чотири; 3) він не віддав наказу замінити зубчату передачу на паровій лебідці, хоча її зубці вже давно зламалися, і робота могла припинитися зовсім. Механік відповів: 1) штрафи були необхідні через «погану роботу» шахтарів, але ці штрафи накладали згідно з правилами компанії,

---

57 *Меллер, Панкратова.* Рабочее движение.— С. 126.

58 Див.: Борьба за власть Советов на Дону, 1917—1920 гг. Сборник документов.— Ростов-на-Дону, 1957.— С. 78—79.

59 *Балабанов.* Конфликты в Донбассе.— С. 52—54. Це далеко не повні дані про «більш менш-великі конфлікти», які зрештою були вирішені.

і після лютого він не штрафував їх; 2) у нього є великий досвід роботи в гірничій промисловості, і тому він краще знає, скільки робочих рук потрібно і де; 3) зубчата передача, замовлена чотирнадцять місяців тому, ще не була доставлена. В управлінні вирішили, що звинувачення безпідставні, і механік пішов у «відпустку». Коли він повернувся, робітники посадили його в тачку і возили «по всіх шахтах». Одночасно перерізали його телефонну лінію і забрали коней, щоб він не міг працювати. (Інженерам звичайно давали коня для переїздів і роботи). Рада примирення, рекомендована керівництвом, відмовилася розглядати цю справу на тій підставі, що цей випадок був не конфліктом інтересів, а «непорозумінням між робітниками та службовцем». Робітники відмовилися ґарантувати безпеку механіку.

Зрештою справу передали до «товариського суду» шахтарів. Проведений у червні, суд оголосив, що: 1) до революції механік поводився деспотично зі своїми підлеглими; 2) останнім часом його поведінка не змінилася і він з неповагою ставився до робітничих організацій; 3) займаючи відповідальну посаду, він залишав шахти, не повідомляючи про це шахтарський комітет, який повинен був брати відповідальність за роботу на себе. Суд вирішив примусити його піти з посади. Однак, передбачаючи неминучий результат, керівництво ще раніше звільнило його, дозволивши йому жити в його квартирі, поки не з'явиться новий механік. Після цього робітники вигнали його і з квартири, і з шахти[60].

Таких випадків було багато. Робітники або оселялися самі в квартирах, відібраних в інженерів та конторських службовців, або знищували ці квартири[61]. У таких ситуаціях майже не зараджували ані новостворені робітничі ради, ані відділ прокуратури[62]. Наприклад, коли у червні зайнявся

[60] *Там само.*— С. 60—61.

[61] ДАДО, ф. 306, оп. 1, спр. 32, арк. 2.

[62] Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні.— С. 135—136.

вогонь на шахті братів Яковенків, натовп обурених робітників заарештував управителя, інженера Когана. Його привели до виконкому ради, де погрожували самосудом (що могло означати будь-що — від карикатури на суд до лінчування). Зрештою, Когана звільнили на прохання деяких робітників, після чого він зник[63]. У серпні натовп робітників затримав і управителя компанії «Російський провіданс» у Маріуполі Фер'є, громадянина Франції, і обшукав його будинок. Робітники відібрали у Фер'є револьвер і ящик вина. На Камишеватській шахті, як і всюди, була гостра нестача продовольчих товарів. Робітники побили і обікрали власника шахти[64]. Багато інших директорів, інженерів та старших майстрів стали жертвами арештів та побоїв, їхню зброю та коней конфіскували[65]. Хіміка Володимира Іпатьєва, який відвідав Донбас 1917 р., не побили, але він зіткнувся з такою реакцією на хімічному (пороховому) заводі: «Я виголосив промову [без сумніву, промову на користь війни] перед робітниками, яку загалом зустріли позитивно; але коли я йшов із заводу, хтось крикнув навздогін: «Співай свою пісню, поки можеш». Іпатьєв відчув, що «на обрії ще одна революція, перша мета якої — мир»[66].

Шахтарі часто організовували великі збори для самосуду над інженерами та майстрами, так само як чинили селяни зі злочинцями та порушниками правил і звичаїв громади. Це вважали за найбільше приниження. Наприклад, у серпні 1917 р. майстра Об'єднаної вугільної компанії Василя Майкута засудили за те, що він вимагав дотримання порядку на роботі. (Такі вимоги робітники вважали зазіханням на свою важко здобуту свободу). Після тривалих суперечок натовп робітників сказав Майкуту, що єдиний вихід для нього — це зняти свій робочий кашкет («фура-

63 Горнозаводское дело.— 1917.— № 24—25 (24 черв.).— С. 15 938. Цей виступ міг бути антисемітським, тому що Коган, напевно, був євреєм.

64 ГАРФ, ф. 393, оп. 3, д. 150, л. 1—2.

65 Див., напр.: ГАРФ, ф. 1255, оп. 1, д. 31, л. 48—50 (Макіївка).

66 The Life of a Chemist: Memoirs of Vladimir N. Ipatieff (Stanford University Press, 1946), p. 257.

жку», символ вищого статусу), низько вклонитися на всі боки і просити у робітників пробачення. Майкуту пощастило — він вловив мить для втечі, однак уже не зміг повернутися на шахту[67]. Іноді самосуд закінчувався розправою. На шахті Ясинівка, наприклад, робітники вбили помічника управителя шахти[68].

Промисловці гірко скаржилися, що така анархія різко знизила продуктивність праці. Справді, упродовж 1917 р. зменшилися і видобуток, і продуктивність. За деякими даними, в першій половині 1917 р. один робітник у середньому видобував 521 пуд вугілля щомісяця, а в другій половині року — 421[69]. Однак точно невідомо, чи це було пов'язане з нібито недостатньо сильною дисципліною, чи з нестачею продовольчих товарів. Але промисловці панікували, закликали робітників: «Відкладіть вашу класову боротьбу до кінця війни». Однак вони з тривогою констатували, що в червні робітники стали вже усвідомлювати, що можуть самі керувати заводами і шахтами — адміністративно, економічно і технічно,— без власників та керівників, яких, отже, можна було звільнити[70]. Наскільки управителі були стривожені, можна побачити в їхньому видавничому органі *Горнозаводское дело*. Газета за 1917 рік переповнена повідомленнями про юрби людей, яких називають анархістами та терористами[71].

---

67 Горнозаводское дело.— 1917.— № 36—37 (25 листоп.).— С. 16 342—16 343, та: ДАДО, ф. 306, оп. 1, спр. 3, арк. 28—28 зв.

68 ДАДО, ф. 305, оп. 1, спр. 6, арк. 38. У червні, коли постало питання, що робити з колишніми поліцаями та жандармами, промисловці Донбассу підтримали пропозицію відправити їх на шахти. Див.: *Осипов Е.* Горнорабочие и горнопромышленники в 1917 году // Материалы по истории профессионального движения в России. Сборник 4.— Москва, 1925.— С. 402.

69 Народное хозяйство.— 1919.— № 5.— С. 76.

70 Горнозаводское дело.— 1917.— № 26—27 (12 черв.).— С. 16 012, 16 045. Справді, робітники самі захоплювали деякі шахти й керували ними. Про випадок у Ханженковому (Ханжонковому), біля Макіївки, див. у вид.: *Фролов А.* Октябрь в Ханжонкове // Пролетарская революция на Дону. Сборник второй.— Ростов, 1922.— С. 68.

71 Див., напр.: Горнозаводское дело.— 1917.— № 22—23 (12 черв.).— С. 15 861, та: № 34—35 (15 листоп.).— С. 16 309.

Багато принижених і наляканих керівників відмовлялися повертатися на роботу, поки перед ними не вибачаться і не ґарантують їм безпеку. Якщо ці запевнення не були переконливими, вони не поверталися на шахти[72]. У відповідь на виступи робітників промисловці вдавались до локаутів або закривали підприємства. За повідомленнями, на початку вересня були закриті двісті шахт, десь сотня тисяч робітників опинилися на вулиці[73].

Улітку 1917 р. «незаконні» вчинки, страйки і робітничий контроль у містах-столицях Москві та Петрограді були мотивовані бажанням зберегти виробництво[74], натомість шахтарі Донбасу думали про інше. Вони стверджували, наприклад, що на конях, відібраних у начальства, будуть перевозити сім'ї робітників у разі громадянської війни, загроза якої вже нависла над країною[75].

Те, що поважним прошаркам суспільства видавалося загальним розвалом порядку, було символом зміни державного устрою, яку здійснила Лютнева революція. Тільки-но колишні непривілейовані класи збагнули, що можуть безкарно нападати на привілейовані, вони взялися за це з потроєним завзяттям. Такі напади відбувалися не лише у містах та на підприємствах. Невдовзі після революції селянство з такою самою жорстокістю нападало на поміщиків, щоб відібрати землю[76]. У розпалі війни солдати і матроси повставали проти офіцерів[77].

---

72 Див., напр.: ДАДО, ф. 306, оп. 1, спр. 41, арк. 4—11.

73 *Меллер, Панкратова.* Рабочее движение.— С. 228. Див. також: *Манжосов.* Представницькі організації.— С. 82.

74 Див.: *William G. Rosenberg, Diane P. Koenker.* The Limits of Formal Protest: Worker Activism and Social Polarization in Petrograd and Moscow, March to October, 1917 // American Historical Review, 92:2 (квітень 1987), p. 319.

75 Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні.— С. 156.

76 Див.: *Котельников К. Г., Меллер В. Л.* (ред.). Крестьянское движение в 1917 году.— Москва, Ленинград, 1927, де описані й Катеринославська і Донська губернії.

77 Див., напр.: *Wildman.* The End of the Russian Imperial Army.

Зміна старого устрою не відбулася б без супровідної їй зміни уявлення про «ворога». Якщо до революції ворогом був підривний революційний елемент (чи, навпаки, царизм та його захисники), то в післяреволюційні місяці ворогом став *буржуй*. Це слово — народну назву, що виражала зневажливе ставлення до «буржуазії»[78],— 1917 р. привласнили і наповнили політичним змістом не лише більшовики, а й меншовики (есери), і навіть деякі церковні реформатори. Навіть ліберали не могли встояти перед антикапіталістичною, антибуржуазною риторикою революції, що набула великої популярності. В політичному дискурсі 1917 р. слово *буржуй* почало означати жадібну, егоїстичну особу, незважаючи на її соціальне походження. Термін став такою всеохопною лайкою, що його вживали як праві, так і ліві: «Геть Тимчасовий уряд, бий буржуїв і жидів!»[79] А офіцери флоту, розлючені вимогами моряків, теж могли назвати їх «буржуями». А прибічники Тимчасового уряду заявляли, що його міністри — не буржуї, бо вони — самовіддані патріоти. І в суспільній свідомості, і в політичній пропаганді, економічні та інші труднощі в суспільстві почали пояснювати «змовою буржуазії»[80].

Таке тлумачення слова «*буржуй*» схоже на те, що розуміли під словом «спекулянт». Як довів Ларс Т. Лі, «боротьбу більшовиків проти спекуляції слід трактувати не як продукт соціалістичної ідеології, а як докапіталістичний настрій, спільний для всієї російської політичної спільно-

---

78 Див.: *André Lirondelle.* Bourgeois et 'Bourjoui' // Le Monde Slave (Paris), 2:8—9 (лют.— берез. 1918 р.).

79 Чудове обговорення такого розуміння слова «буржуй» 1917 року див. у вид.: *Колоницкий В. И.* Антибуржуазная пропаганда и «антибуржуйское» сознание // Анатомия революции, 1917 год в России: массы, партии, власть.— Санкт-Петербург, 1994.— С. 194. Про історичне походження образливого звертання *жид* до євреїв Росії див. у вид.: *John D.Klier.* Zhid: Bibliography of a Russian Epithet // Slavonic and East European Review, 60:1 (січ. 1982 р.).

80 *Колоницкий.* Антибуржуазная пропаганда.— С. 201. Це тлумачення терміна, здається, значною мірою охопило старе значення. Див.: *Louise Mc.Reynolds.* The News under Russia's Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press (Princeton University Press, 1991), p. 110, 270; *Lirondelle.* Bourgeois et Bourjoui.

ти. Аналоги англійських середньовічних законів, спрямованих проти „перекупників", „скупників" та „здирників", і досі чинні в Радянському Союзі»[81]. Таким чином, терміни *буржуй* і «спекулянт» почали функціонувати політично так само, як сумнозвісний термін «куркуль»,— багатий селянин чи сільський *буржуй*,— що набув десь такого самого змісту[82].

Однак така політична інтерпретація не означала цілковитого перевороту старого устрою. Вона містила і нові, і старі елементи: наприклад, вияви антисемітизму. У Петрограді влітку 1917 року деякі продовольчі бунти «супроводилися погромами єврейських крамарів»[83]. У Донбасі на вулицях активно агітували проти євреїв. Соціалісти боялися, що «темні сили», які, за їхнім твердженням, «блокувалися із „жидівським" „бундом"», боротимуться проти них[84]. Коли організовували робітничі страйки, ходили чутки, що ці страйки — заклики до погромів[85]. У вересні 1917 р. натовп увірвався до бахмутського винного складу, де зберігалося 100 000 відер (1 відро = 12 літрів) горілки і 600 000 відер інших спиртних напоїв. Потім п'яний натовп напав на бакалійні крамниці, щоб узяти закуску до горілки, і бушував по всьому місту. Євреї втекли, злякавшись погромів. (Натовп звинувачував робітників-дружинників у тому, що вони «захищали буржуїв»)[86]. Навіть у са-

---

81 *Lars T. Lih.* Bread and Authority in Russia, 1914—1921 (University of California Press, 1990), p. 242.

82 Чудове обговорення цього питання див. у вид.: *Солопов А. Н.* Кого считали кулаком в 20-е годы. (К истории предпосылок перегибов в деревне) // Вопросы истории КПСС.— 1990.— № 10.

83 *Hasegawa.* Crime, Police, and Mob Justice.— P. 260.

84 Донецкий пролетарий (Луганск), 16 (3) авг. 1917.

85 *Лисецкий А. М.* Большевики во главе стачечной борьбы пролетариев Донбасса в период подготовки октябрьского штурма (сентябрь — октябрь 1917 г.) // Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, т. 3.— Харків, 1960.— С. 70.

86 *Куранов Г.* Советы на Артемовщине между февралем и октябрем 1917 года // Летопись революции.— 1927.— № 5—6, С. 187. Коли спершу спиртне вилили в річку, жителі Бахмута збіглися до води, щоб урятувати горілку, що плавала на поверхні.

мій більшовицькій партії в розпалі революційних подій восени 1917 р. антисемітизм зберігав таку силу, що, наприклад, 18 листопада 1917 р. Юзівська партійна організація поставила питання антисемітизму в партії другим на порядку денному: деякі більшовики погано ставилися до «людей інших національностей», засипаючи їх «усілякими образами»[87].

Багато спостерігачів зазначали, що в таких місцях, як донбаські шахти, де письменність була мінімальною, а елементів сучасної політики та громадянського суспільства майже не було, розквітали плітки і демагогія. Така оцінка відображала упередження спостерігачів, у цьому випадку — і промисловців, і більшовиків. Щоб визначити, наскільки преса в Донбасі впливала на формування політичного самоусвідомлення, необхідний детальний аналіз, який провели Даян П. Конкер та Вільям Г. Розенберг, розглядаючи здебільшого Москву та Петроград[88]. Однак преса відігравала значно меншу політичну роль на Донбасі, ніж у Москві та Петрограді. Практично всі джерела стверджують, що антибільшовицька агітація виявилася дуже ефективною, хоча саме більшовики підтримували робітничі «ексцеси», тимчасом, як есери, надто ж меншовики, закликали до стриманості. У Гришиному, наприклад, загальний настрій був настільки антибільшовицький, що більшовики не могли відкрито вести політичну діяльність аж до середини липня 1917 р. Над більшовиками, якщо їх упізнавали, чинили самосуд навіть без найменшої на те причини. За словами одного свідка, так було на значній території Донбасу. Антивоєнна кампанія більшовиків бу-

87 Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февр. 1917—июль 1918). Сборник документов и материалов.— Киев, 1990.— С. 445.

88 *Diane P.Koenker* and *William G.Rosenberg*. Strikes and Revolution in Russia, 1917 (Princeton University Press, 1989), розд. 7. Див. також: *Koenker, Rosenberg*. Perceptions and Reality of Labour Protest, March to October 1917 // Edith Rogovin Frankel, Jonathan Frankel, Baruch Knei-Paz // Revolution in Russia: Reassessment of 1917 Cambridge University Press, 1992.

ла такою непопулярною серед шахтарів та селян, що в Юзівці юрби людей карали більшовиків самосудом[89].

На Донбасі антибільшовицькі сили затаврували більшовиків як німецьких шпигунів, що прагнули поразки Росії і відновлення влади царя. Вони постійно згадували Ленінів «опломбований вагон». Така демагогія, за словами спостерігачів, «збивала робітника з пантелику: він гнувся і направо, і наліво. В ті дні [березень 1917 р.], хоч би що йому скажуть, усе правильно і він усім аплодує»[90]. Мітинги робітників часто мали «погромний настрій»: «Бий більшовиків!» Арешт Троцького і Луначарського і переховування Леніна й Зинов'єва після липневих подій (озброєних демонстрацій у столиці та інших містах), за свідченнями, також викликали ворожість проти більшовиків серед шахтарів Донбасу: більшовицьких аґітаторів зустрічали побоями, їх треба було рятувати від самосуду натовпів, де панували «погромні» настрої[91]. У Юзівці, меншовицькому центрі, як її назвав В. М. Молотов[92], шахтарі з кирками переслідували своїх товаришів, які були більшовиками, примушуючи багатьох активістів зректися своїх поглядів[93]. Упередження робітників використовували повною мірою: їх годували пропаґандою, буцім Ленін,

---

89 *Медне Е.* Октябрьская революция в Донбассе // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 49.

90 *Казимирчук П.* Революционное движение в Горловско-Щербиновском районе Донбасса (Воспоминания) // Летопись революции.— 1923.— № 3.— С. 45,47. Див. також: *Куранов.* Советы.— С. 179; *Николаенко И.* Луганск. История одной организации компартии // Октябрьская революция.— С. 632.

91 *Казимирчук.* Революционное движение.— С. 51, 53, 55; Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы.— Москва, 1958.— С. 92, 362. Див. також протоколи партзборів у Юзівці, де обговорено ці антибільшовицькі дії: Большевистские организации Украины.— С. 175, 215, 216, 242. Трохи прихильніший погляд на шахтарів Донбасу див. у вид.: *Вишняков И.* В борьбе за диктатуру пролетариата в Донбассе (1916—1918 гг.) // Літопис революції.— 1928.— № 2.— С. 225.

92 Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф Чуева.— Москва, 1991.— С. 352.

93 Див.: *Зайцев.* Как мы творили Октябрь.— С. 136—137, та: Октябрь в Юзовке //Октябрьская революция.— С. 622.

Троцький та інші — євреї, які зруйнували Росію[94]. На Донбасі ходили чутки про німецьке золото, начебто одержане більшовиками[95].

Усе це свідчить про те, що значна частина робітників Донбасу вірила в патріотизм, абстрактну, емоційну належність до своєї країни, що, на думку більшовиків, суперечило пролетарському інтернаціоналізму. Злісні напади на більшовиків не дивували, бо в політичному дискурсі 1917 р. брак патріотизму вважали за елемент презирливої характеристики буржуя. Отже, антикапіталісти-більшовики стали буржуями! (Дехто навіть вважав більшовиків ворогами революції)[96]. Патріотизм переважав над ідеологією, і про це свідчило те, що не лише несоціалісти, а й більшість соціалістів у Росії та за її межами підтримували війну. На мітингу шахтарів у травні 1917 р. в Гришиному більшість людності підтримала війну і лише незначна кількість була проти. Водночас виявилося, що серед робітників були й сильні антименшовицькі та антиесерівські настрої[97].

Улітку 1917 р., наприклад, на мітингу шахтарів у місті Олександровську-Грушевському стався такий інцидент. Голова місцевого революційного комітету, юрист, виступав на мітингу. «На ньому був блискучий циліндр, на огрядному тілі виднів чистий гарний костюм, а напомаджені вуса стирчали як коркотяг». Голова

> «говорив дуже гарно, і публіка уважно його слухала, але коли він сказав: „Кожен повинен бути готовий до нових жертв в ім'я невмирущої ідеї революції та в ім'я нашої перемоги у війні з Німеччиною",— настрій натовпу змінився. На платформу до промовця вискочив шахтар із чорним від сажі обличчям. Він закричав: „Понюхай оце!" — розмахуючи кулаком перед

94 *Казимирчук.* Революционное движение.— С. 63—64; Донецкий пролетарий.— Луганск, 1917.— 16 (3) авг.— С. 2.

95 Див., напр.: Донецкий пролетарий.— Харків, 1917.— 9 (22) груд.— С. 3.

96 *Казимирчук.* Революционное движение.— С. 55.

97 *Медне.* Октябрьская революция.— С. 50.

носом промовця. „Не треба нам твоїх ідеалів і війни! До ... ". А далі гострими барвистими словами було назване місце призначення.

„Правильно! До біса це жирне пузо!" — загукав натовп, і мітинг закінчився несамовитим галасом»[98].

У шахтарів були власні ідеали і власне розуміння війни. Небагатьом революціонерам вдалося справді збагнути, чого хотіли шахтарі.

По суті, ніхто, здавалося, не розумів усієї складності політичного розвитку Донбасу 1917 р. Відвертий антибільшовизм, звичайно ж, був жахливим для більшовиків. Але ця ситуація була незатишною і для меншовиків та есерів, бо шахтарі Донбасу не слухали їхніх закликів бути поміркованими. Згодом, у вигнанні, Лев Троцький намагався осягнути цей начебто суперечливий процес пошуків політичної ідентичності на Донбасі:

«Чудовим прикладом qui pro quo між угодовцями [меншовиками й есерами] та масами є присяга, яку на початку липня дали 2000 донецьких шахтарів, на колінах, простоволосі, в присутності п'ятитисячного натовпу і з його участю. „Ми присягаємося нашими дітьми, Богом, небом, землею і всім святим, що є для нас на землі, що ми ніколи не віддамо кров'ю здобуту 28 лютого 1917 року свободу; вірячи в есерів та меншовиків, присягаємося ніколи не слухати ленінців, тому що вони, більшовики-ленінці, ведуть своєю агітацією Росію до загибелі, тоді як есери і меншовики разом, в одному союзі, кажуть: земля — народу, земля без викупу; капіталістичний лад після війни повинен відійти, а замість капіталізму повинен бути лад соціалістичний... Ми присягаємося йти вперед за цими партіями, не відступаючи навіть перед смертю". Скерована проти більшовиків, клятва гірників вела насправді прямо до більшовицького перевороту. Лютнева оболонка і жовтневе ядро виступають у цій наївній і полум'яній картині з такою наочністю, що по-своєму вичерпують проблему перманентної революції.

98 *Borodin.* One man in his time, p.16.

> У вересні донецькі шахтарі, не зраджуючи ані себе, ані своєї присяги, вже повернулися до угодовців спиною»[99].

Вплив меншовиків та есерів гіпотетично можна пояснити й на основі соціології. Робітники, які поселилися на Донбасі, мали що втрачати і були схильні до поміркованості, тоді як селян приваблювала есерівська аграрна платформа. Опис Троцького також свідчить про те, що шахтарі Донбасу не дотримувалися напрямку якоїсь однієї політичної партії: вони відійшли від більшовиків через питання землі та миру, зневажаючи водночас і меншовиків та есерів за прямі дії.

Описана Троцьким сцена схожа на подію, свідком якої восени 1917 р. (ймовірно, одразу після Жовтневої революції) на вугільних родовищах в Еристовому став інший більшовик. Там працювало близько п'яти тисяч шахтарів, половина з яких були татари. Це був революційний центр. Директором копалень був чоловік на прізвище Коноплянников, який був ще й політичним вождем. Казали, що Коноплянников, як удав, «гіпнотизував увесь цей сміливий бойовий п'ятитисячний колектив». Він зміг переконати шахтарів, що «він, Коноплянников, і тільки він є втіленням революції, правди і справедливості». Він не корився Тимчасовому уряду, за словами одного уважного спостерігача, «цілком слушно називаючи його контрреволюційним». Водночас він переконував шахтарів, що кожна партія, серед них і більшовики,— «вороги народу і революції». Цей більшовицький гість став свідком такої «божевільної і дикої картини»:

---

99 *Leon Trotsky.* The History of the Russian Revolution, tr. Max Eastman (London, 1977), pp. 792—793. Однак заклик начальства до патріотизму не завжди спрацьовував. Улітку 1917 року директор Донецько-Грушівського вугільного родовища закликав шахтарів працювати старанніше, щоб підтримати воєнні зусилля країни («щоб вони не закінчилися пануванням німецького імператора»). Але шахтарі відповіли: «Дайте і нам сказати. Ви знаєте військовополонених [німців]. Хоча вони й жили під кайзером, але не дурніші за нас, вони розумні». ДАДО, ф. 306, оп. 1, спр. 3, 29 зв.

«Коноплянников із вікна двоповерхового будинку виголошує промову перед шести-семитисячним натовпом шахтарів.

„На коліна, цілуйте землю!“ — крикнув владно гучним голосом бравого командира Коноплянников. 6-тисячна маса, як підкошена трава, стала навколішки. „Підніміть руки і присягайте, повторюючи мої слова“.

„Присягаємо!“ — вилітає з шести тисяч шахтарських горлянок і гучною луною ще раз віддається в лісі. „Присягаємо! Всі помремо за Коноплянникова. За нашу республіканську комуну. Всі помремо! Нікому не викажемо. Не зрадимо. Помремо!“ Я, що всякого надивився на своєму віку, не розумію, що це? Комедія? Мелодрама?»[100]

Виявилося, що це була репетиція перед «справжньою класовою війною»: мітинґ зазнав нападу з боку «озброєного загону Тимчасового уряду». Шахтарі вірно захищали свого отамана і відбили атаку. 49 жертв у супротивника і жодної — в Коноплянникова. (Але незабаром «республіканську комуну Коноплянникова» знищили загони Каледіна, отамана донських козаків, а Коноплянникова заарештували і відправили до Новочеркаська. Його подальша доля невідома)[101].

Знаменитий рух Махна мав той самий харизматичний розмах. Упродовж 1917 р. селяни в районі Гуляйполя просто відбирали поміщицькі землі й розподіляли їх між собою. Коли Тимчасовий уряд надіслав туди своїх представників, їх прогнали. Деяких меншовиків, обраних до місцевої ради, Махно вигнав під загрозою розправи. Коли після Жовтневої революції селяни одержали землю, то і вони, і робітники вірили, що її дав не радянський уряд, а Нестор Іванович Махно[102]. Це підтверджує, що вільний степ мав дуже сильний місцевий патріотизм, був відданий

100 *Пучков-Безродный.* Октябрь в Донбасе. (Из записок красногвардейца) // Каторга и ссылка.— 1932.— № 11—12.— С. 192—193.

101 *Там само.*— С. 193—194.

102 *Беспечный.* Нестор Махно.

своїм отаманам. Антибільшовизм був частиною відцентрової сили.

Такі особливості, може, й не так уже притаманні степові, як здається на перший погляд. Мало того, вони пояснюють далеко не все з того, що відбувалося на Донбасі. Патріотизм, наприклад, поєднався з місцевими інтересами. Активістам Донбасу було добре відомо, що кожна шахта, кожне вугільне родовище, кожен завод працював за дуже різних умов і зв'язку між ними часто не було. Таким чином, у деяких місцях Донбасу більшовики були надзвичайно слабкі, а в інших — дуже сильні[103].

Це може підтвердити гіпотезу, висловлену раніше, що робітники Донбасу, особливо шахтарі, боролися за ідеї, цінності та символи, котрі, як вони вважали, захищали їхні спільноти. Ці спільноти могли бути маленькими, як артілі, бараки і земляцтва, і великими, як, наприклад, комуна Коноплянникова, «вільний степ», «робітничий клас» і навіть «Україна» чи «Росія»; ці спільноти могли бути патерналістськими, але мали забезпечувати свободу, добробут і гідність індивіда. В реальному житті можна було одночасно належати до кількох таких груп, будучи, наприклад, тамбовцем, патріотом, войовничим революціонером та антисемітом. Відданість групі або чуття належності обов'язково охоплювали відмежування від тих, кого вважали чужими. Отже, керівники та інженери були чужими, а то й ворогами (адже вони позбавляли робітників свободи і паплюжили їх). Таке ставлення поширювалося й на багатьох інших, зокрема й на іноземців та на деякі етнічні й релігійні меншини. Всі вони, кажучи тогочасною мовою, були буржуями. Церква й далі була частиною духовного світу робітників, але війна та більшовики залежно від конкретних умов могли бути як їхніми спільниками, так і ворогами.

Для більшовиків було історичною необхідністю, що робітники, маючи належний зовнішній провід, почали ототожнювати себе з «робітничим класом» та його самозва-

---

[103] Шестой съезд РСДРП (большевиков).— С. 92.

ним авангардом, більшовицькою партією, забувши про відданість усім іншим групам. А робітники не мали причин приєднуватися до жодної політичної партії, тому що політика жодної партії не могла охопити всього їхнього життя. Навіть у вузьких політичних межах для них не було нічого нелогічного в тому, щоб залишатися патріотами і називати більшовиків німецькими шпигунами, активно борючись при цьому за свободу і за своїх отаманів. Така поведінка видавалася більшовикам виявом дрібнобуржуазної свідомості. Навіть мова класу, відображена, наприклад, у слові *буржуй*, не завжди дотримувалася політики партії.

1917 р. пошуки політичної ідентичності серед донбаських шахтарів були дуже складним процесом. Самодержавство було дискредитоване; так само й лібералізм, який довгий час вважали політикою панів, що, хай там як, абсолютно несумісна з робітничими виступами. (Серед робітників слово кадет означало «непристойний»)[104]. Меншовики, есери, більшовики, українські націоналісти і меншою мірою анархісти боролися за політичну гегемонію. (Коли царат упав, український націоналізм став на Донбасі політичною силою. Тут почали з'являтися такі гасла, як «Геть із нашої хати!» та «Геть з України жидів та кацапів!»)[105].

На Донбасі, як і всюди, вплив більшовиків таки зріс улітку та восени 1917 р.[106]. Наприклад, у Луганську на серпневих виборах до міської думи більшовики здобули 29 із 75 місць (есери — 18, група домовласників — 11, меншовики — 10 тощо)[107]. (Однак у Юзівці

---

104 *Афонін Ю. В.* Монополістична буржуазія Донбасу у 1917 р. // Український історичний журнал.— 1990.— № 9.— С. 51.

105 Див., напр.: *Куранов.* Советы.— С. 184—185. Большевистские организации Украины.— С. 428; та: Горнорабочий.— 1927.— № 41.— С. 35.

106 Див.: *Alexander Rabinowitch...*

107 Донецкие пролетарии.— Луганск.— 1917.— 22 (9) авг. Див. також: *Терещенко Ю. І.* Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції.— Київ, 1974.— С. 108—109.

більшовики здобули лише 6 місць із 73, есери — 50, меншовики — 10, кадети — 5 тощо)[108]. На вересневих виборах до Луганської ради більшовики отримали 82 місця зі 120[109]. В Юзівці більшовики становили третину делегатів до ради, значно збільшивши своє представництво: в липні була тільки жменька (5—6) з загальної кількості 200 делегатів[110].

Політичне зростання впливу більшовицької партії на Донбасі відбивало втрату довіри до меншовиків та есерів в Україні й Росії[111]. Коли на Донбасі влітку з'явилася загроза «голодних бунтів», ради не змогли впоратися з продовольчою кризою, що поглиблювалася[112]. Переслідування більшовиків міліцією, керованою меншовиками та есерами, було не на користь меншовиків та есерів[113].

На листопадових виборах до Всеросійських Установчих зборів більшовики здобули перемогу, хоча й незначну, у змаганні з українськими національними групами (зокрема й українськими есерами і Селянською спілкою) та російськими есерами. 577 010 голосів, відданих у «найважливіших районах і промислових містах Донецько-Криворізького басейну» розподілилися наступним чином:

---

108 *Зайцев.* Как мы творили Октябрь.— С. 137. В Єнакієвому більшовики здобули 27,2 % (чи 11 місць з 42), есери 38,9 %, меншовики, бунд та Український соціалістичний блок 19 % голосів. (*Терещенко.* Політична боротьба.— С. 110).

109 *Гончаренко Н.* Октябрь в Донбассе.— Луганськ, 1961.— С. 165—166. Більшість більшовицьких делегатів були представниками металістів з заводу Гартмана.

110 *Зайцев.* Как мы творили Октябрь.— С. 136—137.

111 Про швидкий спад популярності меншовиків див. у вид.: *Хамрецький Ю. М.* Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил // Український історичний журнал.— 1987.— № 11.— С. 66—67.

112 Див., напр.: *Гапоненко Л. С.* Рабочий класс России в 1917 году.— Москва, 1970.— С. 451. Найкраще дослідження продовольчої кризи загалом див. у вид.: *Lih.* Bread and Authority in Russia.

113 *Зайцев.* Как мы творили Октябрь.— С. 137. Див. також: *Казимирчук.* Революционное движение в Горловско-Щербиновском районе Донбасса // Летопись революции.— 1923.— № 4.— С. 55—56.

Більшовики	186 543	(32,3 %)
Українські національні групи	132 604	(23,0 %)
Російські есери	107 917	(18,7 %)
Кадети	42 606	(7,4 %)
Меншовики	30 899	(5,4 %)
Інші	76 441	(13,2 %)

У деяких містах більшовики виступили значно ефективніше, одержавши 48 відсотків у Луганську та 47 — у Юзівці [114]. Особливо значним був відрив більшовиків від меншовиків, есерів та українських націоналістів на вугільних шахтах (16 775, 362, 2043 та 889 голосів відповідно)[115]. Однак аж ніяк не ясно, наскільки повними є наявні дані по шахтах Донбасу, бо загальна кількість голосів становила лише 20 279 [116]. Одна есерівська газета гірко нарікала, що шахтарі Донбасу, захопившись контрабандною горілкою та іграми, забули про свій «прямий громадянський обов'язок — голосування на виборах»[117]. За іншими даними, лише 5—8 відсотків шахтарів брали участь у різних організаціях [118]. Історики навряд чи погодяться з тим,

114 *Рыбалко И. К.* Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское и Всеукраинское учредительные собрания // История СССР.— 1965.— № 1.— С. 119—120.

115 Донецкий пролетарий. Харків.— 1917.— 18 листоп. (1 груд.). Див. також: ГАРФ, ф. 7952, оп. 6, спр. 13, арк. 3; *Steven L.Guthier.* The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // Slavic Review, 38:1 (1979), p. 44.

116 Існують добре збережені архівні дані про результати виборів на Дону. Більшовики здобули величезну кількість голосів на вугільних родовищах. Див.: *Кириенко Ю. К.* Революция и Донское казачество (февраль — октябрь 1917 г.).— Ростов, 1988.— С. 208—218.

117 Див.: Клич народа. Юзівка.— 1917.— 5 листоп.— С. 4.

118 Горнозаводское дело.— 1917.— № 34—35 (15 листоп.).— С. 16 279. Вибори до Всеукраїнських Установчих Зборів у січні 1918 року були ще менш популярними: у голосуванні взяла участь лише третина від тих, хто брав участь у Всеросійських виборах. (ЦДАВО, ф. 1146, оп. 1, спр. 2, арк. 24, 199; *Рыбалко.* Рабочий класс Украины.— С. 121—124. Див. також: *Зайцев Ф. І.* Жовтень на Сталінщині.— Харків, 1933.— С. 42. Результати були на користь більшовиків. «У найважливіших містах і районах Донецько-Криворізького басейну» більшовики набрали 38,5 % голосів, українські есери, Селянська спілка та інші українські

що підсумки виборів відображали тогочасну диспозицію політичних сил на Донбасі.

Як виявляється, навіть там, де більшовики переважали, робітники не завжди йшли за ними. Наприклад, у Макіївці в жовтні повідомлялося, що «навіть найвпливовіша партія більшовиків втрачає значення в очах маси»[119]. На Донбасі загалом меншовики та есери й далі об'єднувалися, щоб чинити опір більшовикам. Наприклад, коли у жовтні 1917 року нарешті відбулося об'єднання шахтарів у профспілки, і то значно пізніше, ніж утворилися інші спілки, більшовики направили найбільшу делеґацію — сорок сім чоловік — на першу конференцію профспілок, але меншовики та есери разом виявилися численнішими — сімдесят вісім делеґатів. Меншовики та есери керували профспілками шахтарів аж до 1919 року[120]. 31 жовтня 1917 року Рада Юзівки схвалила резолюцію, яку запропонували меншовики-інтернаціоналісти і яка засуджувала більшовицький переворот у Петрограді, закликаючи до «однорідної демократичної влади»[121]. В деяких інших радах на Донбасі більшовики з великими труднощами захо-

групи 31,6 %, російські есери 9,9 %, меншовики 2,2 %. (В Юзівці більшовики здобули лише 18,3 %). На вугільному родовищі Микитівки в голосуванні взяли участь лише 585 з 3101 виборців. (*Рыбалко.* Рабочий класс Украины.— С. 124). Загальний хаос і громадянська війна, що вже почалася на Донбасі, негативно вплинули на виборчу активність.

119 ГАРФ, ф. 12 515, оп. 1, спр. 31, арк. 49.

120 *Меллер, Панкратова.* Рабочее движение.— С. 248, і: 5-летний обзор деятельности Союза горнорабочих в Донецком бассейне (1920—1925 гг.) и краткий очерк рабочего и профессионального движения горняков Донецкого бассейна до 1920 года.— Артемівськ, 1925.— С. 25.

121 Див.: Донецкий пролетарий. Харків.— 1917.— 9 (22) груд. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине, окт.— дек. 1917 г., т. 2.— Киев, 1957.— С. 285. У лютому в Юзівській раді більшовики й далі мали лише 65 місць зі 143, чи 45 %. Див.: *Тригуб П. М.* Про кількість, партійний та соціальний склад Рад України в грудні 1917—квітні 1918 рр. // Український історичний журнал.— 1972.— № 1.— С. 113. У квітні вони ще на мали повноважень чи реальної влади. Див.: протокол більшовицької організації Юзівки від 13 квітня 1918 р. у вид.: Більшовицькі організації України.— С. 622.

пили керівництво [122]. Оскільки жодна партія не могла керувати радами від імені робітників, делегатів часто відкликали, ради переобирали [123]. Коли у січні 1918 р. більшовики розпустили Установчі збори, на «деяких рудниках, що ввесь час йшли за нами [більшовиками]», почалися заворушення. На мітингах багато робітників запитували, чому більшовики розпустили збори: «Ви ж самі провели вибори, а тепер розігнали» [124].

Незабаром після приходу до влади більшовиків шахтарі Донбасу відчули, що новий уряд позбавив їх «свободи, здобутої кров'ю 28 лютого 1917 року», яку вони поклялися ніколи не віддавати, присягнувши «дітьми, Богом, небом, землею і всім святим, що є для нас на землі». Арешт членів опозиційної партії, яких вистежувала нова влада, дав шахтарям підставу назвати більшовиків «жандармами революції» [125]. На Донбасі і далі поширювалися чутки про німецьке золото, яке начебто одержали більшовики [126]. З кінця 1917 року ситуація дедалі більше ускладнювалася через погіршення економічного становища. Нові більшовицькі керівники скоро стали не менш жорстокими, ніж попередні, і в скрутні часи викидали робітників на вулицю [127]. Деякі члени партії почали поводитися як диктатори, і ті, хто вступив до партії, дослухаючись до веління часу, тепер відвернулися від неї [128].

---

122 Див.: *Гончаренко Н. Г.* В битвах за Октябрь (март 1917—март 1918 гг.).— Донецьк, 1974.— С. 144—150, 155—157.

123 *Меллер, Панкратова.* Рабочее движение.— С. 142—143. Стан справ у Юзівці, наприклад, характеризували як «багатовладдя» (многоначалие): Літопис революції.— 1928.— № 3.— С. 371.

124 *Казимирчук.* Революционное движение.— С. 125.

125 Клич народа.— 1917.— 8 ноября.

126 Донецкий пролетарий. Харків.— 1917.— 9 (22) груд.

127 Див.: Протоколы 1-го делегатского областного съезда профессионального союза горнорабочих Донецкого, Криворожского и Соляного бассейнов, 25 марта — 1 апреля 1918.— Харків, 1918.— С. 22.

128 Борьба за власть Советов Донбасса. Сборник документов и материалов.— Сталіно, 1957.— С. 313 (Горловсько-Щербинівська партійна конференція у лютому 1918 р.).

Громадянська війна

Хід громадянської війни та іноземної інтервенції на периферії колишньої Російської імперії дуже відрізнявся від подій у центральних районах: на периферії був відновлений старий режим. На півдні громадянська війна характеризувалася боротьбою червоних, білих, чорних (анархістів) та зелених (селянських армій) між собою[129]. На Донбасі боротьба була такою напруженою, що близько двадцяти політичних режимів змінювали один одного[130]. Як Київ Михайла Булгакова, Донбас постійно переходив з рук у руки — до червоних, до білих і до чорних. Під час особливо безладних місяців із лютого по травень 1919 р. в Костянтинівці, що в центрі Донбасу, влада змінювалася двадцять сім разів[131]. Таким чином, Донбас перетворився на справжнє «Дике поле» кривавих розправ і жорстокості. За свідченнями, загинуло не менше 30 відсотків шахтарів Донбасу[132].

На Донбасі, на відміну від центральних міст, «перемога робочої сили над капіталом» не була досягнута «надзвичайно і, мабуть, оманливо легко»[133]. Багато шахтарів справді втекли з Донбасу, чимдалі від війни, але, на відміну від Москви, де «це протистояння зникло з повсякден-

129 Див.: *Holquist.* A Russian Vendee; *Peter Kenez.* Civil War in South Russia, 1918: The First Year of the Volonteer Army (University of California Press, 1971), and Civil War in South Russia, 1919=1920: The Defeat of the Whites (University of California Press, 1977).

130 5-летний обзор.— С. 8—9.

131 История рабочих Донбасса, т. 1.— Киев, 1981.— С. 182. Калейдоскопічну картину життя Донбасу з численними арміями, «битвами, похоронами, перестрілками, відступами, наступами» див. у вид.: *Гайдарівський Василь.* А світ такий гарний...— Буенос-Айрес, 1962.— С. 11.

132 ГАРФ, ф. 5459, оп. 1, д. 1, л. 62.

133 *Sheila Fitzpatrick.* New Perspective on the Civil War // *Diane P.Koenker, William G. Rosenberg, Ronald Grigor Suny.* Party, State, and Society in the Russian Civil War: Explorations in Social History (Indiana University Press, 1989), p. 15. Див. також: *Fitzpatrick.* The Bolsheviks' Dilemma: Class, Culture and Politics in the Early Soviet Years // Slavic Review, 47:4 (зима 1988), p. 600.

ного життя більшості робітників»[134], на Донбасі війна була «повсякденням» тих, хто наважився залишитися.

Жорстокі напади робітників на керівництво неминуче спричинювали помсту з його боку, і це добре усвідомлювали деякі робітники. Промисловці Донбасу були розлючені тим, як брутально нападали на них робітники, та їхніми ліберальними поглядами. 30 листопада, наприклад, директора Петровсько-Хрустальської антрацитової компанії С. Г. Віоліна витягли з дому на загальні збори працівників. Вони вимагали 50-відсоткового підвищення заробітної платні порівняно з узгодженою раніше та негайного запровадження восьмигодинного робочого дня без зниження оплати. Віоліну дали 10 хвилин для підписання «угоди», погрожуючи, що в разі відмови він не піде з мітингу живим. Погрозу супроводили злісні вигуки робітників. Віолін не мав іншого вибору, як задовольнити вимоги[135]. У грудні промисловці Донбасу заявили: «Сталося неминуче: Донецький басейн розхитаний, паливо- і металопостачання країни майже повністю загинули, настає останній момент економічного життя Донецького басейну»[136].

Починаючи з серпня 1917 р., промисловці Донбасу наполягали, щоб Тимчасовий уряд надіслав козацькі полки й оголосив у Донбасі воєнне становище. Справа Корнілова затримала реалізацію цього задуму. На початку жовтня ескадрони головного отамана А. К. Каледіна зайняли майже весь регіон[137]. 25 жовтня, у зв'язку з втратою телеграфного зв'язку зі столицею, Каледін оголосив воєнне становище в Донецькому вугільному басейні. Каледін пояснив, що цей захід викликаний анархічними заворушен-

134 *Diane P. Koenker.* Urbanization and Deurbanization in the Russian Revolution and Civil War // Koenker, *Rosenberg, Suny, Party.* State, and Society in the Russian Civil War, p. 99.

135 ДАДО, ф. 305, оп. 1, спр. 6, арк. 29—29зв.

136 Горнозаводское дело.— 1917.— № 40—42.— С. 16 427.

137 *Меллер, Панкратова.* Рабочее движение.— С. 229—235. Див. також: Борьба за власть Советов Донбасса.— С. 143; *Волобуев П. В.* Пролетариат и буржуазия России в 1917 году.— Москва, 1964.— С. 248, 256—261.

нями, спричиненими «агітаторами, які прибули у великій кількості з Німеччини» (маючи на увазі більшовиків)[138]. Робітники зустріли цей захід погрозами страйків[139]. З поширенням влади рад на Донбасі протистояння переросло у збройні сутички. Вже у грудні білий терор затопив увесь Донбас. У Ясинівці, наприклад, загони Каледіна розпустили робітничу раду, порвали червоні прапори, потрощили меблі, вбили двадцять робітників і скинули їх у яму з гноєм. У Макіївці, на знак помсти за збройний опір, банда Каледіна виколола очі і перерізала горлянки арештованим робітникам. Робітників, які виходили з шахти, сікли шаблями й розстрілювали, інших живцем кидали в шахти. Всього в Ясинівці і Макіївці були вбиті 118 шахтарів (серед них 44 австрійських військовополонених)[140]. У Єнакієвому антирадянський рейд закінчився розправою над усіма пійманими робітниками[141]. У січні 1918 р. люди капітана Донського козацького війська Чернецова схопили і розстріляли всіх командирів Червоної гвардії, які зібралися в Дебальцевому[142]. В іншому місці білі офіцери зібрали на шахтах усіх робітників і вислали невідомо куди; керівники шахт виселяли з квартир сім'ї заарештованих робітників[143]. У навколишніх селах білі офіцери шмагали селян і ґвалтували жінок[144].

Червоний терор був не менш жорстоким. Офіцери, кадети та інші антирадянські сили підлягали арешту і розстрі-

138 ДАДО, ф. 305, оп. 1, спр. 6, арк. 47.

139 ГАРФ, ф. 1255, оп. 1, д. 56, лл. 136—138; РЦХІДНІ, ф. 71, оп. 33, д. 241, л. 5.

140 *Вишняков.* В борьбе за диктатуру.— С. 228, 230—231, та: 5-летний обзор.— С. 38—39. Див. також: *Харечко Т.* Борьба за Октябрь в Донбассе. Организация бюро ревкомов и Центроштаба в Донбассе // Летопись революции.— 1927.— № 5—6.— С. 141—142.

141 *Холмская Е.* Из истории борьбы в Донбассе в октябрьские дни // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 55—56.

142 *Gregory P. Tschebotarioff.* Russia, My Native Land (New York, 1964), p. 147—149.

143 Донецкий пролетарий. Харків.— 1917.— 13 (26) груд.

144 *Николаенко И.* Гражданская война в Луганске // Літопис революції.— 1928.— № 1.— С. 202.

Малюнок 3.2. Тіла 118 робітників, убитих у Ясинівці та Макіївці вояками Каледіна 31 грудня 1917 р. ЦДКФФА, од. зб. 2-28891.

лу, їхні тіла виставляли напоказ [145]. Часом червоні визначали «непролетарів» з вигляду (чи на основі того, чи є на руках мозолі) і без зволікань розправлялися з ними [146]. На сході Донбасу Червона ґвардія заарештувала і жорстоко вбила багато духовенства, згодом одного священика знайшли з відрізаним статевим органом [147]. 7 січня 1918 р. червоногвардійці заарештували директора Берестовсько-Богодухівського вугільного родовища інженера Поракова і од-

145 Див.: *Ковалев П. В.* Состояние Донецкого бассейна в октябре — январе месяцах 1917/18 г.— [Москва?], [1918].— С. 3.

146 ВМА, ящик III, справа 5. (Акт расследования по делам о злодеяниях большевиков...); *James E. Mace, Leonid Heretz*, eds. Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine, 3 томи (Washington D.C., 1990), 2:1156.

147 ВМА, ящик III, справа 9 (Сообщение о гонениях большевиков...) Інші випадки див. у вид.: *Валентинов А. А.* Черная книга (Paris, 1925).— С. 38. Про звірства більшовиків на Дону див. також *Иванов Г.* Дон под большевиками весной 1918 года и восстание станиц на Дону // Донская летопись.— Белград, 1924.— № 3.— С. 126.

ного кадета (сина службовця) за звинуваченням у співпраці з білими. Того ж дня суд оголосив вирок, і їх розстріляли[148]. Керівники, інженери, майстри та інші фахівці, яких підозрювали в саботажі, ставали жертвами жорстокої розправи[149]. Наприклад, 7 січня 1918 р. бунт голодних шахтарів на Миколаївському вугільному родовищі закінчився вбивством старшого майстра, єдиного представника адміністрації, який іще залишився[150]. За деякими свідченнями, у своїй класовій війні більшовики були схильні до пияцтва і грабунку не лише багатих маєтків, а й селянських хат[151].

Ситуація ще більше ускладнювалася тим, що терор здійснювали не лише червоні та білі. На Донбасі, як і на більшій частині України, численні озброєні загони з невідомою чи вкрай непевною ідеологічною орієнтацією дуже скоро скористалися громадянською війною і почали грабувати безпорадне населення. Наприклад, незадовго до того, як Юзівку окупували німці й австрійці, більшовики втекли, і влада перейшла в руки анархістів. Вони тероризували населення і чинили «найбільші і найсвавільніші грабунки»[152].

Хоча степ і не забезпечував такого сховку, як зелені ліси для селян на півночі та півдні, він таки дозволяв козакам утекти далеко у відкриті і недоступні частини донського степу, «якнайдалі від залізниць, де Червоній ґвардії буде складно нас наздогнати»[153]. Після того,

148 ДАДО, ф. 306, оп. 1, спр. 32, арк. 3зв. Див. також: *Терехов.* Так началась борьба.— С. 84.

149 *Ковалев.* Состояние Донецкого бассейна.— С. 3; *Казимирчук П.* Революционное движение.— 1923.— № 3.— С. 65; 1923.— № 4.— С. 126.

150 *Ковалев.* Состояние Донецкого бассейна.— С. 4.

151 Большевицкие организации Украины.— С. 618, 622—623, 631; ВМА, ящик 111, справа 5 (Акт расследования).

152 Горнозаводское дело.— 1918.— № 5—6.— С. 16 535.

153 *Tchebotaroff.* Russia, pp. 179, 208, 250—251. Такі селянські загони на півночі та півдні називали «зеленими». Про найвідоміших зелених (рух Антонова) див. у вид.: *Oliver Radkey.* The Unknown Civil War in Soviet Russia: A Study of the Green Movement in the Tambov Region, 1920—1921 (Hoover Institution Press, 1976).

як у Петрограді сталася Жовтнева революція, Донбас потрапив під перехресний вогонь із Новочеркаська та Києва. Київ став центром руху за незалежність України, який представляла Центральна Рада, а Новочеркаськ, столиця Дону, набув ролі столиці контрреволюції, чи російської Вандеї[154].

Дон був найбільшою надією контрреволюціонерів, і Новочеркаськ (та Єкатеринодар, столиця кубанських козаків) зібрав на козацьких землях численні антибільшовицькі сили, які шукали політичного притулку і нової основи для політичної боротьби. Серед них були відомі генерали М. В. Алексєєв, А. І. Денікін та А. С. Лукомський, такі лідери кадетів, як П. Н. Мілюков, В. А. Степанов, А. С. Шингарьов та П. Б. Струве, октябрист М. В. Родзянко та колишній есерівський терорист і помічник Керенського Б. В. Савинков[155]. Деякі промисловці Донбасу, зокрема А. А. Свіцин, директор Новоросійської компанії в Юзівці, також втекли до Новочеркаська та Єкатеринодара[156]. За ними часто їхала інтеліґенція: професори й академіки, інженери та техніки, які шукали безпеки і роботи на антибільшовицькій території[157]. Саме на Дону в грудні 1917 року була сформована Добровольча армія, найсильніше антибільшовицьке озброєне формування у громадянській війні.

Київський націоналізм спонукав Донбас відділитися від України. Щоб протистояти створеній у Києві Центральній Раді, яка в січні 1918 р. проголосила незалеж-

154 Найкраще це описане у вид.: *Holquist.* A Russian Vendee.

155 *William G. Rosenberg.* Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917—1921 (Princeton University Press, 1974), p. 308, 311; *Kenez.* Civil War in South Russia, 1918, p. 74. Див. також: *Richard Pipes.* Struve: Liberal on the Right, 1905—1944 (Harvard University Press, 1980), p. 246—267. Див. також: *Anna Prosyk.* Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Police of the Volunteer Army during the Civil War (Edmonton, Canada, 1995), p. 39.

156 *Манжосов.* Представницькі організації.— С. 83.

157 Див., напр.: *Тимошенко С.* (металознавець, який пізніше емігрував і став професором Стенфордського університету). Воспоминания.— Париж, 1963.— С. 170—183.

ність України[158], в лютому 1918 р. промислово найрозвиненіша східна частина України та промисловий район Дону утворили Донецько-Криворізьку Радянську Республіку зі столицею в Харкові[159]. Важко сказати, наскільки населення підтримало нову республіку. Там було мало представників Донбасу і жодного представника від шахтарів (тому що, за одним зі свідчень, «більшість робітників шахтарського Донбасу», чий «політичний рівень» був дуже низький, просто «не підходили [навіть] для обласного масштабу роботи»)[160]. І це доводить, що ця республіка була бюрократичним витвором. Навіть В. І. Ленін був проти формування республіки, бо це розділило б український фронт[161]. Республіка сподівалася, що, проголосивши незалежність від України, вона захистить себе від окупації з боку німецької армії, яка, згідно з Брест-Литовським договором, підписаним з Україною, прийшла зайняти українську територію. (З таких самих причин була створена в ті часи і Донська Радянська Республіка). Такі сподівання не виправдалися: у квітні й на початку травня 1918 року більша частина Донбасу була окупована, і республіки не стало.

---

158 Про українську революцію див. у вид.: *Христюк Павло.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр., 4 томи.— Відень, 1921—1922); *John S.Reshetar Jr.* The Ukrainian Revolution, 1917—1920: A Study in Nationalism (Princeton University Press, 1952); *Taras Hunczak.* ed. The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution (Harvard University Press, 1977); *Richard Pipes.* The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917—1923 (Harvard University Press, 1954).

159 *Бош Евгения.* Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации.— Москва, Ленинград, 1925.— С. 108, та: К материалам о Донецко-Криворожской республике // Літопис революції.— 1928.— № 3. Про складні стосунки Донбасу з Україною див. у вид.: *Скрипник Микола.* Донбас і Україна // *Скрипник М.* Статті і промови з національного питання.— Мюнхен, 1974.— С. 9—18.

160 *Острогорський М.* Історія одної неправди // Літопис революції.— 1928.— № 2.— С. 338.

161 *Ленин В. И.* Полное собр. соч., т. 50.— Москва, 1965.— С. 50. Про опозицію Троцького донбаському сепаратизму див. у вид.: The Trotsky Papers, 1917—1922, ed. and annotated by Jan M. Meijer, vol. 1 (The Hague, 1964), p. 500, (doc. 267).

Однак негативне ставлення Леніна мало тривалий вплив на демаркацію території України: Москва визнала, що більша частина Донбасу, зокрема й російськомовні промислові міста та поселення, належить Україні.

Окупація

Окупація Донбасу німецькими та австрійськими військами та державний переворот Скоропадського у квітні 1918 р. (який скинув Українську Центральну Раду) допомогли відновити старий режим на шахтах і заводах. Керівники-втікачі повернулися відновлювати свої шахти, а ті, що залишилися, знов утвердили свою владу. Тріумфуючи, колишні керівники слали свої вітання Павлу Петровичу Скоропадському, гетьману України. Президент Спілки південних виробників вугілля та сталі Н. Ф. фон Дитмар навіть удався до величного титулу: «ясновельможний пане гетьмане»[162]. Незабаром підприємці закликали до цілковитого перегляду всього трудового законодавства, ухваленого Тимчасовим та радянським урядами[163]. Робочий день був збільшений, платню зменшено, профспілки проігнорували чи закрили, а страйки фактично оголосили незаконними[164].

Відновлення старого режиму означало не лише денаціоналізацію націоналізованої промисловості[165], а й терор. У Несвєтаї на Дону, наприклад, у перший день битви, 18 травня 1918 р., німці схопили і розстріляли сорок п'ять

---

162 Горнозаводское дело.— 1918.— № 7—8 (31 июня).— С. 16 554—16 555 (промова фон Дитмара 18 травня).

163 *Там само.*— С. 16 574—16 575.

164 Див.: *Колесников В.* Профессиональное движение и контрреволюция. Очерки из истории профессионального движения на Украине.— Харків, 1923.— С. 46—50. Див. також справу Адама Свіцина, директора Новоросійської компанії, у вид.: Горнотруд.— 1919.— № 2.— С. 9.

165 Про націоналізацію вугільних родовищ Донбасу див. у вид.: *Черномаз И. Ш.* Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917—март 1918 гг.).— Харків, 1958.— С. 159.

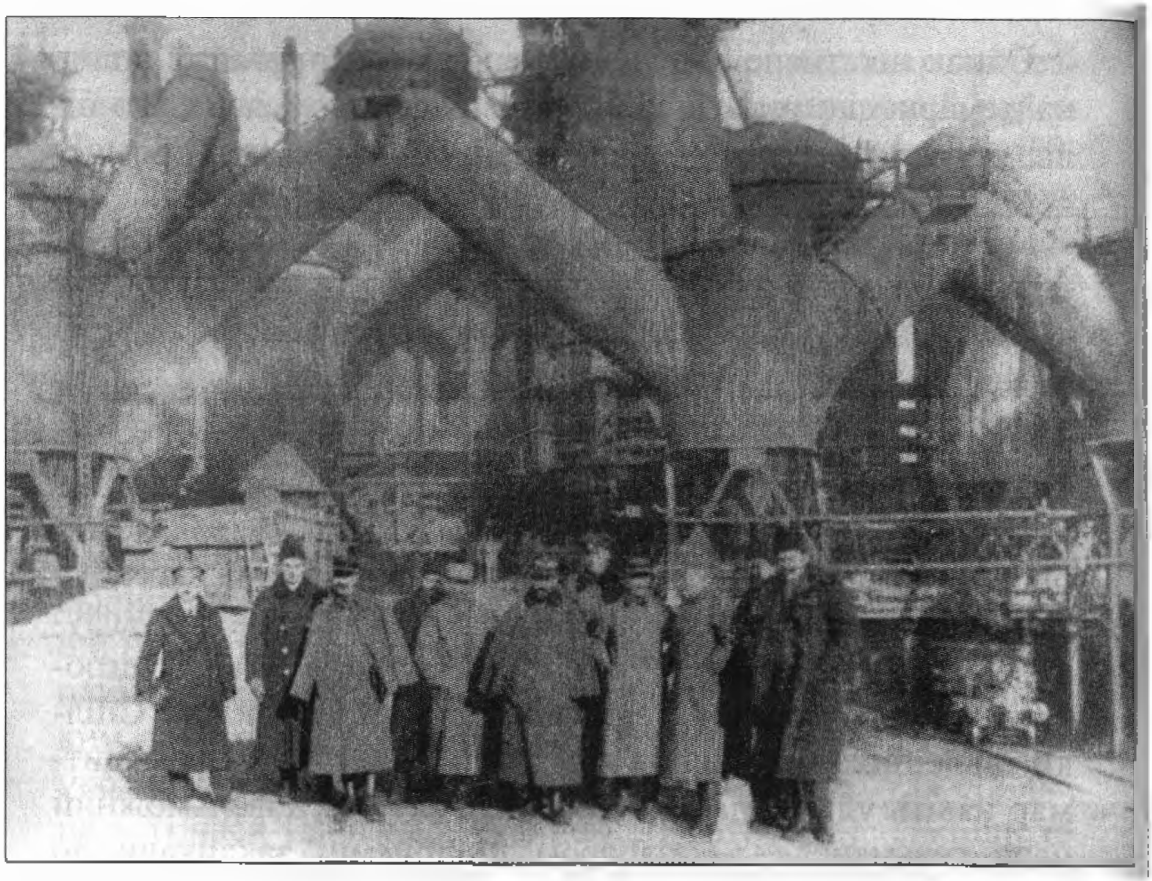

Малюнок 3.3. Група німецьких офіцерів з адміністрацією Юзівського металургійного заводу, 1918 р. Донецький краєзнавчий музей.

шахтарів[166]. В Олександрівську-Грушевському шахтарів масово розстрілювали чи кидали в шахти[167]. В цьому шахтарському містечку, де згодом відбувався Шахтинський судовий процес, у громадянській війні загинуло від восьми до десяти тисяч робітників[168].

Символом реставрації було масштабне поновлення жорстоких тілесних покарань, до яких вдавалися антибільшовицькі сили, зокрема й колишні власники шахт і заводів[169]. У Юзівці, наприклад, люди Скоропадського дали

166 *Карасев Л. В.* Шахтерская летопись. Из истории шахты им. Ленина.— Ростов, 1960.— С. 37.

167 *Борисенко И.* Советские республики на Северном Кавказе в 1918 году, том 1.— Ростов, 1930.— С. 103.

168 *Раковский Х.* Донбас (из материалов о Донецком бассейне и Донецкой губ.).— Харків, 1921.— С. 12—13, 22.

169 *Манжосов.* Представницькі організації.— С. 84.

Малюнок 3.4. Червоногвардійці після битви під станцією Морозівка, 1918 (1919?) р. На лівому транспаранті напис: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Нехай живе свобода, братерство, рівність! Нехай живе...» ЦДКФФА, од. зб. 0-10951. 0-10951.

по двадцять п'ять і більше ударів шомполами сорока політично неблагонадійним робітникам; один робітник помер унаслідок цієї екзекуції[170]. Робітників Горлівки, які почали страйк, оголосили зрадниками і засікли до смерті[171]. Жінки також зазнавали тілесних покарань[172]. Однак на терор часто відповідали терором. У різних місцях антибільшовики один за одним безслідно зникали, або їх знаходили мертвими[173].

Старий режим реставрували й у селах. Німецькі війська та прибічники Скоропадського карали селян за те,

170 5-летний обзор.— С. 48. Про практику тілесних покарань див. у вид.: *Либерман Лев.* В угольном царстве. Очерки условий труда, быта и развития промышленности в Донбасском бассейне, 3 изд.— Москва, 1924.— С. 153.

171 *Христюк.* Замітки і матеріали, 3:46.

172 Див., напр.: *Казимирчук.* Революционное движение.— С. 123 (1923.— № 4).

173 ГАРФ, ф. 6870, оп. 1, д. 150, л. 13.

що вони захопили поміщицькі землі й маєтки[174]. Німецькі поселенці, які багато натерпілися під час Першої світової війни, а потім від політики нового режиму, бо мали більш-менш великі земельні ділянки, активно допомагали німецьким військам[175]. Греки, що, як і німці, здебільшого мали великі ділянки і були багатші, ніж українські та російські селяни, також не були друзями радянської влади[176].

Насильство та жорстокість політичної помсти злякали навіть керівництво шахт; вони боялися, що шахтарі масово почнуть іти з шахт[177]. Їх побоювання справдилися: багато шахтарів утікали з шахт від голоду та знущань[178]. Шахтарі Донбасу «то поривалися йти до Червоної армії, то кидали рудники, відходячи з радянською владою, то, рятуючись від голоду, йшли на Кубань та інші хлібні райони, то від'їздили в рідні села, то знову поверталися на рудники». Цей рух був таким масовим, що його назвали «великим переселенням народів»[179].

---

174 *Колос Г. А.* Заметки о подполье и вооруженной борьбе 1918—1919 г.— Дніпропетровськ, 1927.— С. 9; *Сосюра Володимир.* Третя рота.— Київ, 1988.— № 1.— С. 109, 114, і № 2.— С. 76. Однак тілесні покарання не були монополією білих. Селян, що повстали проти реквізиції зерна, більшовики безжалісно шмагали, незалежно від статі; про таку практику в Калузі див. у вид.: The Life of a Chemist, p. 273. Махно часто шмагав своїх людей. Див.: *Сухогорская Наталья.* Воспоминания о махновщине // Кандальный звон.— Одесса.— № 6 (1927).— С. 39.

175 Див., напр.: Міжнаціональні відносини на півдні України, ч. 3.— Запоріжжя, 1993.— С. 176. Протягом Першої світової війни етнічні німці часто зазнавали нападів з боку місцевих (російських і українських) селян за те, що вони німці. 1915 року уряд конфіскував понад три мільйони десятин (1 десятина = 2.7 акрів) землі, що належала етнічним німцям імперії. Див.: *Гриценко.* Селянський рух.— С. 81—82; *Кирьянов.* Крестьянство степной Украины.— С. 246, 249.

176 *Никольский В. Н.* Национальные проблемы 20-х годов и их решение // Новые страницы в истории Донбасса. Статьи, т. 2.— Донецьк, 1992.— С. 54.

177 Горнозаводское дело.— 1918.— № 5—6 (15 трав.).— С. 16 524.

178 Див., напр.: Донецкий пролетарий.— Харків.— 1918.— 23 берез. Протоколы 1-го делегатского областного съезда.— С. 47.

179 5-летний обзор.— С. 9—10.

Згідно з одним повідомленням, внаслідок цього кількість шахтарів Донбасу поступово зменшилася з 215 000 чол. у березні до 78 239 у жовтні 1918 р., тобто за сім місяців спад становив 64 відсотки[180]. Видобуток вугілля упав з 24 836 тисяч тонн 1917 р. до 8910 тисяч тонн 1918 р.[181].

Через катастрофічну нестачу робочої сили адміністрація була змушена силоміць витягувати непокірних робітників з їхніх будинків і бараків[182]. Однак керівництво часто не платило зарплатню. Страйки вибухали всюди. Наприклад, на Софіївському вугільному родовищі 24 вересня 1918 р. відбувся стихійний страйк через заробіток за серпень. Того дня очолюваній меншовиками профспілці вдалося вмовити страйкарів припинити акцію, але наступного дня страйк поновився. Адміністрація пообіцяла виплатити заборгованість до 28 вересня, і профспілка закликала робітників припинити страйк. Однак обіцянка не була виконана, і шахтарі знову застрайкували[183]. «Упродовж усього літа 1918 року стихійні страйки були масовим явищем»[184]. На подив більшовиків, відновлений «капіталістичний» режим, незважаючи на хвилі страйків і матеріальну скруту, в якій жили шахтарі Донбасу, зміг підвищити продуктивність праці[185]. Робоча сила, що залишилася, складалася переважно зі «старих» (тобто кваліфікованих) робітників із сім'ями, які викладалися до останнього, щоб прогодувати сім'ю. Така ситуація повторилася й 1919 р. за денікінського режиму[186]. Здивовані більшови-

180 *Скляренко Е. М.* Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.). Нариси.— Київ, 1960.— С. 24.

181 *Бакулев Г. Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна.— Москва, 1955.— С. 662.

182 5-летний обзор.— С. 47.

183 ДАДО, ф. 306, оп. 1, спр. 25, арк. 9.

184 *Колесников.* Профессиональное движение.— С. 103—104.

185 Про події в Юзівці див.: РЦХІДНІ, ф. 71, оп. 35, д. 436, л. 89; Народное хозяйство.— 1919.— № 3.— С. 28.

186 Октябрь и горняки.— Москва, 1927.— С. 49—50.

ки, напевно, гадали, кому ж у такому разі належать політичні симпатії донбаських робітників.

Громадянська війна ускладнювалася інтервенцією капіталістичних держав, що прагнули ліквідувати нову владу. Передусім країни Антанти, які все ще перебували у стані війни з Німеччиною, хотіли знову втягти Росію у війну, скинувши більшовицький уряд. Ці країни були глибоко занепокоєні виникненням відкрито антикапіталістичної сили на світовій арені. Адже нова влада націоналізувала іноземні підприємства без компенсації і анулювала зовнішні борги. Франція, наприклад, яка багато вклала в південну промислову зону загалом і в Донбас зокрема, мала всі підстави прагнути повернути цю територію[187].

Під перехресним вогнем. Помста

Капітуляція Німеччини наприкінці війни восени 1918 р. ослабила владу Скоропадського в Україні, що спиралася на німецькі збройні сили. З 1918 р. (коли Скоропадського скинули соціалістична й націоналістична Директорія) до середини 1919 р. (коли майже ввесь Донбас опинився в руках А. І. Денікіна та його Добровольчої армії), Донбас знову став сценою запеклої війни та класової помсти. В Макіївці заворушення «почалися знову невдовзі після відступу німців», і «чотири довгі місяці» люди жили «серед постійного гуркоту пострілів»[188]. Білі переслідували робітників тільки тому, що вони були робітниками[189]. Наприклад, у грудні 1918 року в Юзівці за наказом генерала С. В. Денисова повісили кожного десятого заарештованого робітника. Упродовж багатьох днів сотні тіл висіли на головних вулицях; всіх інших робітників

187 *Michael Jabara Carley.* Revolution and Intervention: The French Government and the Russian Civil War, 1917—1919 (McGill-Quenn's University Press, 1983), p. 133.

188 *Patrick A. Croghan.* The Peasant from Makeyevka: Biography of Bishop Pius Neveu, A.A. (Worcester, Mass., 1982), p. 41.

189 Див.: Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні.— С. 495.

відшмагали [190]. В січні 1919 року в Єнакієвому, Горлівці та Щербинівці вбили понад п'ятсот робітників; інших повісили на центральних вулицях міст і залишили на шибеницях на кілька днів. Це повторювалося щоразу, коли приходили білі [191]. В Україні захоплених у полон червоногвардійців примушували копати собі могили перед тим, як розстріляти їх. У відомій пісні тих часів сказано:

К ним подошел молодой генерал:
— Теперь, я надеюсь, поймете:
Вы землю просили, я землю вам дам,
А волю на небе найдете! [192]

Багатьом робітникам, які були налякані білим терором, вдалося втекти з відступом червоних. У квітні 1919 р., наприклад, сорок тисяч робітників (очевидно, з сім'ями) залишили Юзівку разом із солдатами Червоної армії [193]. Ті, що зостались, стали жертвами жахливого терору. Часто, погрожуючи зброєю, їх забирали до Добровольчої армії. Непокірних жорстоко били [194]. У травні 1919 р. загони козацького генерала А. Г. Шкуро схопили в Юзівці «багатьох полонених — червоних і махновців» і повісили всіх заарештованих комуністів [195].

З Денікіним знову повернулися колишні хазяї. Цього разу вони критикували українських націоналістів, Скоро-

190 Правда.— 1918.— 4 груд.; *Лукомская И.* Пролетариат Донбасса и реализация сталинского плана разгрома Деникина // Историк-марксист.— 1940, 1 (77).— С. 106. Див. також: ГАРФ, ф. 6870, оп. 1, д. 150. л. 13; *Колос.* Заметки о подполье.— С. 20, де згадано про наказ «вішати всіх заарештованих робітників на головних вулицях і не знімати протягом трьох днів».

191 Горнотруд.— 1919.— № 1 (10 квіт.).— С. 20.

192 *Симашко Морис.* Писание по Бондарю // Литературная газета, 1 черв. 1988.

193 *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне, т 4.— Москва, Ленинград, 1933.— С. 63. Див. також: *Зайцев.* Октябрь в Юзовке.— С. 630.

194 *Туркул А. В.* Дроздовцы в огне. Живые рассказы и материалы обработал Иван Лукаш.— Белград, 1937.— С. 71.

195 *Шкуро А. Г.* Записки белого партизана.— Москва, 1991.— С. 125.

падського і Симона Петлюру (голови Директорії), з яким раніше успішно співпрацювали. Лише про Добровольчу армію та її командира генерала Денікіна вони говорили, що «ми маємо ту національну силу, яка ... приведе до відродження і створення Єдиної і Великої Росії»[196]. До Юзівки з Добровольчою армією повернувся колишній директор Новоросійської компанії Адам Свіцин і відновив долютневі порядки[197]. Як і 1918 р., часто застосовували публічні тілесні покарання. Часто жертв піддавали покаранням, які існували ще до 1905 р., на базарах та міських площах, щоб усі це бачили[198]. Білі вдавалися до тілесних покарань, бо вважали, що шахтарі були «надто озлобленим і аморальним елементом, з грубими інстинктами, що анітрохи не цінував ані своє, ані чуже життя»[199]. Як і в попередні часи, таке жорстоке ставлення викликало гнів робітників. Коли, наприклад, під час знаменитого Шахтинського процесу 1928 р. звинуватили Олександра Некрасова, робітник В. Р. Саксонов написав прокурору, що 1919 р., за білих, Некрасов працював на Парамоновських шахтах і бив та ображав робітників. З його вини тринадцять заарештованих робітників засікли до смерті[200].

Цього разу колишні власники заводів та шахт не так були зацікавлені у підвищенні своїх прибутків, як жадали помсти[201]. Робітників нещадно експлуатували за будь-якої можливості, і «нерідко в Єнакієвому, Кадіївці та інших районах»[202] люди помирали від голоду чи епідемій.

---

196 Горнозаводское дело.— 1919.— № 1—2 (5 верес.).— С. 16 595 (передовицю написав Фенін А. І. Голова Асоціації південних виробників вугілля та сталі фон Дитмар помер від тифу 5 січ. 1919 року).

197 Горнотруд.— 1919.— № 2.— С. 9; *Колесников.* Профессиональное движение.— С. 172.

198 Борьба за власть Советов на Дону.— С. 423.

199 Див. звіт у ВМА, ящик 41, справа 10 («Сводка»).

200 ГАРФ, ф. 9474, оп. 7, д. 259, л. 110.

201 *Колесников.* Профессиональное движение.— С. 172. Загалом про це див. у вид.: *Мальт М.* Деникинщина и рабочие // Пролетарская революция.— 1924.— № 5.

202 Горнотруд.— 1919.— № 3 (25 верес.).— С. 7. Див. також: ЦДІА, ф. 2161, оп. 1, спр. 279, арк. 91.

Спійманих солдатів Червоної армії, яким пощастило уникнути розстрілу чи шибениці, використовували як рабів. Наприклад, у Новоросійській компанії в Юзівці, де у вересні 1919 р. працювало 1406 солдатів, кожного дня ховали десять — шістнадцять тіл. До грудня вижило лише 458 із 1406 червоних[203]. В Олександрівську-Грушевському половина населення була вражена тифом. Медичної допомоги не надавали, хворих не ізолювали, й епідемія невпинно поширювалася. Смертність досягла 20 відсотків, вдаривши найсильніше по віковій групі від тридцяти п'яти до сорока років[204]. У різних місцях виникали відчайдушні стихійні страйки[205]. Проте, як і в 1914—1917 рр., страйкарям погрожували (і карали їх за участь у страйках) мобілізацією на фронт, внаслідок чого страйковий рух був обмеженіший за Денікіна, ніж за Скоропадського[206]. Проти білих організовували і збройні повстання, але їх жорстоко придушували[207].

Білі виправдовували свій терор помстою. Наприклад, полковник Дроздовський, який діяв на Дону та Кубані, заявив, що «ми живемо в жахливий час, коли людина перетворюється на тварину. Ці знахабнілі хулігани розуміють лише один закон: око за око, зуб за зуб. Але я б запропонував два ока за одне око і всі зуби за один зуб»[208].

Червоний терор був не менш диким, ніж білий. Особливо це виявлялося на козацьких землях на сході Дон-

---

203 *Манжосов.* Представницькі організації.— С. 86.

204 *Неботов А.* Боевые годы. Пролетарский Донбасс в борьбе за Советскую власть (1919—1920 гг.).— Сталіно, 1959.— С. 39.

205 Див., напр., про Макіївку у вид.: Профессиональное движение.— 1919.— № 40 (5 груд.).— С. 3; ВМА, ящик 28, справа 4 (Обзор о настроении...).

206 *Колесников.* Профессиональное движение.— С. 308.

207 *Павлова Л. А.* Рабочие Донбасса в условиях деникинской военной диктатуры (по материалам ЦГАСА) (неопублікована праця, Російський Державний гуманітарний університет, 1992).— С. 75, 76, 78.

208 Цит. у вид.: *Viktor G. Bortnevskii.* White Administration and White Terror (The Denikin Period) // Russian Review, 53:3 (лип. 1993), p. 357.

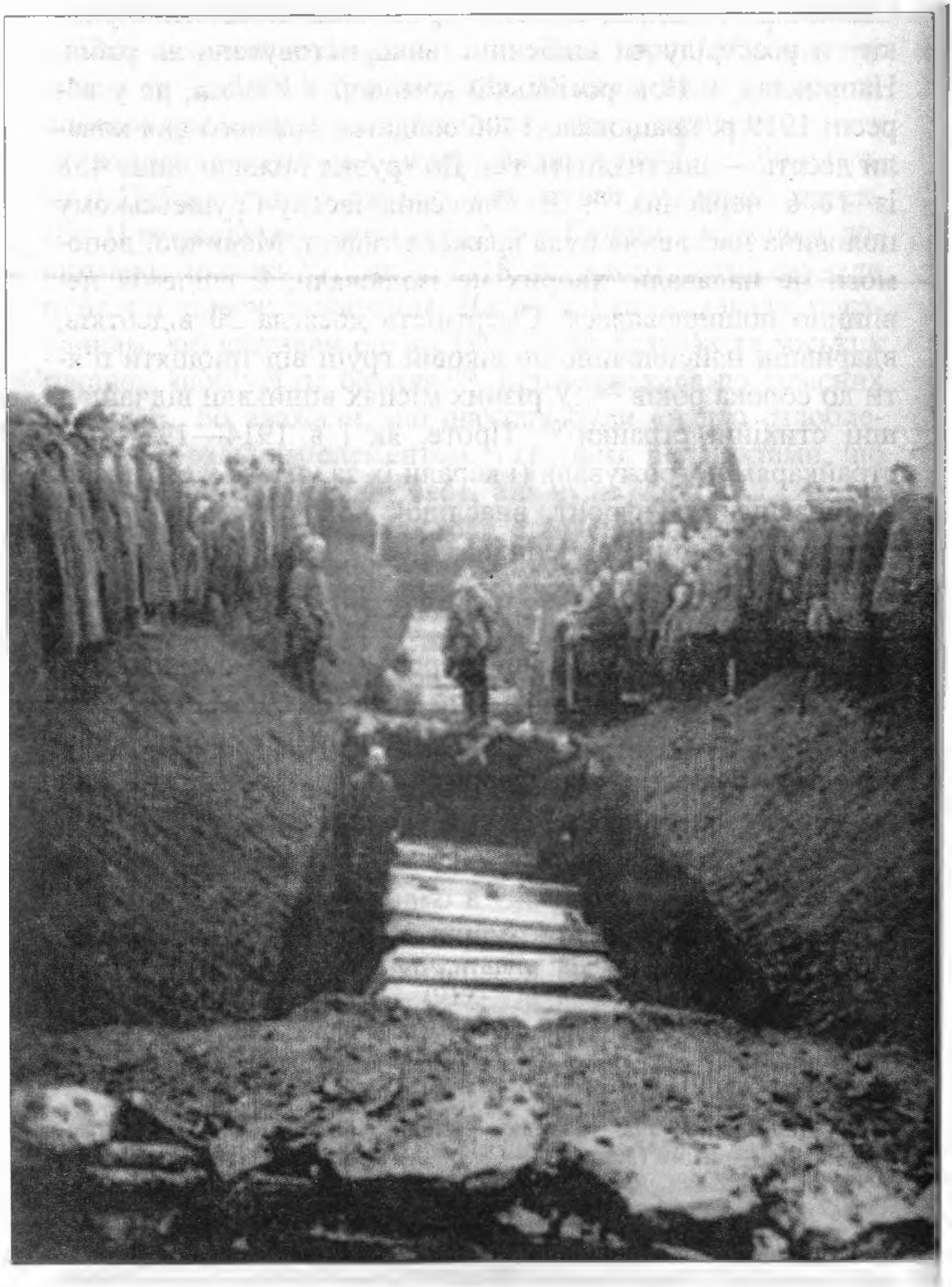

Малюнок 3.5. **Похорон шахтарів у Юзівці, вбитих денікінськими військами, 1919 р. ЦДКФФА, од. зб. 0-53773.**

Малюнок 3.6. Тіла в'язнів, отруєних денікінськими військами перед відступом з м. Артемівська (Бахмута), 1919 р. Тіла, крім того, покалічені й почасти оголені. ЦДКФФА, од. зб. 0-8596.

басу. Червоні грабували козацькі *станиці*, хапали місцевих жителів, відправляли їх до Луганська і там убивали. Їм відрізали вуха й носи, виколювали очі, розчленовували[209]. В Луганську ЧК (радянська таємна поліція) розстріляла всіх колишніх офіцерів, знайдених у місті[210]. Інженерів та техніків били робітники. Коли білі відступили, робітники напали навіть на тих інженерів та техніків, які прихильно ставилися до радянського уряду, пояснюючи це тим, що настав час розплати[211]. Значна кількість

209 ВМА, ящик 111, справа 8 (Акт расследования...).

210 *Robert Argenbright.* Red Tsaritsyn: Precursor of Stalinist Terror // Revolutionary Russia, 4:2 (December 1991), p. 171. З Луганська деякі важливі члени ЧК були направлені в Царицин, де Сталін використовував їх для проведення масштабного терору проти білих та своїх власних противників.

211 Протоколы 111-го обастного делегатского съезда профессионального союза «Горнотруд» Донецкого бассейна, Криворожского и Соляного районов, 26 апреля — 6 мая 1919 г.— Харків, 1919.— С. 67.

людей трагічно загинула[212]. Радянська влада також загалом не довіряла фахівцям, багато з яких були пов'язані з білими[213]. У грудні 1919 р. половина фахівців утекла з Донбасу з розбитими білими[214].

У Каменську, що на схід від Луганська, «багато тіл лежали на вулицях по кілька днів, аж поки їх прибрали». Один свідок розповів таку жахливу історію:

> «Одного дня повсталі червоні козаки і шахтарі-червоногвардійці витягли місцевого губернатора — отамана — з домівки і порубали шаблями на вулиці, разом із кількома схопленими білими офіцерами. Серед них був полковник „Кровопивця" [який бив своїх денщиків]. Офіцерам випала страшна смерть. Один із них, вродливий, ставний, сильний, із чорним волоссям і гордовитим обличчям, намагався закрити голову руками, але його зап'ястки розрубали навпіл. Упавши обличчям на землю, офіцер кричав, розмахуючи обрубаними зап'ястками; він наче плив у власній крові, змішаній із дорожною курявою. Отаман сидів, притулившись спиною до похиленого тину перед своєю хатою. Він притискав свої широкі долоні з розчепіреними товстими пальцями до розрізаних грудей, немов бажаючи втримати душу в понівеченому тілі. Очі на блідому обличчі з густими вусами були широко відкриті. Сльози рікою лилися з них і стікали по вусах. Обличчя полковника „Кровопивці" було кривавим місивом, рот, розсічений ударом навскіс, наче жахливо посміхався. Один козак вилаявся: „Так ти смієшся, сучий сину",— і сильно вдарив його прикладом рушниці. Після цього удару полковник почав іржати, як кінь.
>
> — Добийте їх! — викрикнув хтось із натовпу.
>
> У відповідь почулося: "Замовкни, брудна псино! Хочеш, щоб і тебе так покарали? Вони будуть відхар-

212 Конкретні випадки див. у вид.: *Манжосов В. А.* Октябрь 1917 года и техническая интеллигенция Донбасса // Новые страницы в истории Донбасса. Статьи, Т. 1.— Донецьк, 1992.— С. 110.

213 Народное хозяйство.— 1919.— № 5.— С. 29.

214 Экономическая жизнь.— 1920.— 25 лют.

> кувати, поки не вихаркають усю кров, що з нас випили. Затямив?»[215]

Коли білі повернулися, вони схопили близько двох сотень червоних козаків та шахтарів-червоногвардійців. Деякі скоро померли, «бо їхні статеві органи повільно стискали дротом, щоб примусити їх виказати своїх керівників». Білі розстрілювали кожного п'ятого зі схоплених червоних. Розправи приваблювали натовпи людей:

> «Спільну могилу вже вирили самі засуджені. Вона була довга як траншея, але не дуже глибока й неширока. Під верхнім шаром ґрунту була яскраво-жовта глина, і купа цієї глини лежала з іншого боку могили. Після дощу глина була липка і важка, і в деяких місцях у могилу стікали струмки жовтої води.
>
> Панувала незвичайна тиша, яку порушували лише постріли рушниць розстрільної команди. Здавалося, наче і виконавці вироку, і засуджені були приречені на якусь брудну й нудну роботу і поспішали якнайшвидше покінчити з нею. Коли надходила його черга, кожен засуджений швидко, по-солдатському роздягався і, поклавши складені речі на землю, йшов у заношеній, брудній білизні до свого останнього притулку, намагаючись не вступити босими ногами в холодні дощові калюжі. На краю могили дехто говорив щось пошепки, і ніхто не знав, чи то було останнє прокляття чи остання молитва. Дехто по-православному хрестився, а потім усі швидко падали в могилу»[216].

Інших забивали «товстими металевими шомполами, якими звичайно чистили рушниці. Після кількох таких ударів спина засудженого ставала схожою на січене м'ясо, і після покарання побитих знімали з лавки непритомними чи мертвими»[217].

---

215 *Borodin.* One Man in His Time, p. 19.

216 *Там само*, p. 20

217 *Там само*, p. 21.

Друзі і вороги

Шахтарі Донбасу не були сліпими послідовниками червоних. Наприклад, у травні 1919 р. в Юзівці, до того, як більшовики увійшли в місто, робітники зібралися і ухвалили постанову, що, якщо більшовики виявлятимуть неповагу до церкви і священиків, вони піднімуть бунт. Резолюцію вручили більшовикам, і церква та священики були врятовані[218].

Масовий український націоналістичний рух, здається, обминув Донбас. Справа не в тому, що націоналістичні групи мали слабку підтримку. Як засвідчили вибори до двох Установчих зборів, вони мали значну підтримку мас, особливо селян, і такі люди, як поет Володимир Сосюра, брали участь у цьому русі як новобранці[219]. Однак націоналістам не вдалося організувати своїх прихильників. Селяни піднімали повстання проти своїх ворогів і розходилися по домівках, щойно закінчувався бій[220]. За свідченням одного українця, що жив на Донбасі, такі слова, як Верховна Рада чи Скоропадський, там навіть не згадували[221]. Селянські прагнення землі і свободи були сильніші, ніж поклик українського націоналізму, цього витвору інтеліґенції. Прагнення народу виявлялися здебільшого у формі озброєних виступів проти червоних, білих, німців, Скоропадського та Петлюри. Ці виступи були новочасним гайдамацтвом (боротьбою степових повстанців), бо гайдамаків століттями прославляли в Україні, особливо в степу, за опір «кожному можливому завойовнику»[222]. Озбро-

218 *Валентинов.* Черная книга.— С. 42.

219 Див.: *Сосюра.* Третя рота.

220 *Максименко.* Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918—1919 году // Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 163.

221 *Mace, Heretz.* Oral History Project, 1:35.

222 *Arthur E. Adams.* Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign, 1918—1919 (Yale University Press, 1963), p. 234. Див. також його працю: The Awakening of Ukraine // *Donald W. Treadgold.* The Development of the USSR: An Exchange of Views (University of Washington Press. 1964).

єні загони, як і їхні попередники козаки, поводилися як найманці, приєднуючись то до одного, то до іншого табору, залежно від ситуації, і здійснювали такий самий терор, як червоні і білі[223].

Найпомітнішим серед них був рух Махна. Важливо не те, чи були його послідовники анархістами, а те, що вони підтримували своїх проводирів у боротьбі з усіма чужинцями. Рух сформували козацькі традиції незалежності і свободи[224]. Ось ці слова, що їх приписують Махну, привабили багатьох послідовників:

> «Геть будь-яку владу... щоб ми могли мати те, чого хочемо. Вбивайте євреїв, які п'ють нашу кров. Убивайте генералів, які хочуть встановити те, що вони називають законом і порядком. Убивайте землевласників, які відбирають у нас наше, і вбивайте всіх комуністів, які примусять нас поділитися з містами. Коли ми вб'ємо чимало, ми поділимо землю, і тоді ми наказуватимемо містам, що вони мають віддати нам, а ми зможемо *давати обіцянки* про те, що ми в обмін даватимемо їм»[225].

Радянські загони, що реквізували зерно, стали основною мішенню терору. «Сотні і тисячі продпрацівників» стали жертвами селян та махновців[226]. (Так само як і вояки Добровольчої армії, які часто грабували міста та села). Іноді ще з живих жертв здирали шкіру[227]. Коли махновців переслідували, їх переховували селяни, які вважали російськомовного українця Махна своїм рятівником[228].

---

223 Багато інформації про різні бандитські угруповання є у вид.: *Adams*. Bolsheviks in the Ukraine. Див. також його статтю: The Great Ukrainian Jacquerie // *Hunczak*. The Ukraine.

224 *Palij*. The Anarchism of Makhno, p. 57—60.

225 Цит. у вид.: *John Ernest Hodgson*. With Denikin's Armies: Being a Description of the Cossack Counter-Revolution in South Russia, 1918—1920 (London, 1932), p. 118 (курсив в оригіналі).

226 *Прудников Виктор*. Атаман из Гуляйполя // Вечерний Донецк.— 1990.— 7 верес.

227 Борьба за Октябрь на Артемовщине.— С. 370—371.

228 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 240; ВМА, ящик 49, справа 14 (Общественная и политическая жизнь...).

У Махна були послідовники й серед робітників[229]. За словами тогочасних спостерігачів, він мав таку популярність, що навіть деякі організації більшовицької партії в Гришиному та Юзівці були «заражені... махновщиною»[230]. Чимало сучасників просто не могли зрозуміти, кому служив Махно[231]. Багато інших бандитських груп теж ловили і вбивали комуністів. (Тому червоний терор проти махновців та їхніх прихильників був особливо жорстоким)[232]. За словами одного українця, який жив на Донбасі, ці озброєні загони не обкрадали людей і мали народну підтримку[233].

Однак вони вчиняли антиєврейські погроми. Так само як і білі, українські націоналісти та червоні. (На Дону жертвами такого терору стали калмики)[234]. Погроми на півдні під час громадянської війни були найкривавішими за всю сучасну історію. Вони почалися 1917 р., тривали 1918 р. і досягли найбільшого розмаху 1919 р., на який припадає пік громадянської війни. Погроми вчиняли всі, зокрема і Червона армія під проводом єврея Лева Троцького[235], і вояки Махна, чиїм близьким

229 Див., напр.: *Кин Д.* Деникинщина.— Ленинград, 1927.— С. 116.

230 Революционный фронт.— Харків, 1920.— № 5.— С. 56.

231 *Mace, Heretz.* Oral History Project, 1:206. Частина селян плутала цих «бандитів» з червоними. Див.: Испытание долгом. Воспоминания чекистов, 3 вид.— Донецьк, 1989.— С. 27.

232 Див.: *Савченко В. А., Басанець Л. І.* «Червоний терор» проти махновців і селян півдня України у 1917—1920 рр. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (м. Луцьк, вересень — жовтень 1993 р.).— Луцьк, 1993.

233 *Mace, Heretz.* Oral History Project, 1:37, 57.

234 *Павлова.* Рабочие Донбасса.— С. 47.

235 Див.: *Генис В. Л.* Первая конная армия: за кулисами славы // Вопросы истории.— 1994.— № 12; *Orlando Figes.* The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War, 1918—1920 // Past and Present, 129 (листоп. 1990), p. 195—196; *Делевский Ю.* Большевизм и погромы // Еврейская трибуна.— Париж.— 1920.— 8 (20 февр.); *Романчук Олег.*— Зірка Давида і тризуб Володимира на тлі Кремля // Дзвін.— Київ, 1991.— № 9, 10. Оповіді про вчинені червоноармійцями погроми, що містились у записах Леніна, були вилучені з публікацій. Див.: Исторический архив.— Москва.— № 1 (1992).— С. 217.

товаришем був єврей В. Волін (Ейхенбаум)[236]. За останніми розсекреченими даними про Троцького, він категорично відмовлявся стати командиром Червоної армії, бо був євреєм, але зрештою Ленін переконав його. 1923 р. Троцький заявив, що йому не слід було приймати командування Червоною армією, бо в критичні моменти громадянської війни агітація білих — «На чолі Червоної армії стоїть єврей» — збивала з пантелику[237]. Загалом такі заклики, як «Бий жидів — рятуй Росію», «Ради, але без жидів», «Смерть євреям і комуністам!» та «Геть з України жидів та кацапів!», використовували залежно від потреб бандитів[238]. Кількість загиблих євреїв в Україні та Білорусії з 1917 до 1921 року оцінюють у 180 000—200 000 чоловік[239].

Як і під час попередніх погромів, на Донбасі в громадянську війну було менше погромів, і вони були не такі масові, як у західних регіонах країни, де були численніші і сконцентрованіші єврейські громади. Однак щонайменше двадцять чотири погроми зафіксовано в Луганську, Юзівці, Гришиному, Єнакієвому та інших містах Дон-

236 *N.Gergel.* The pogroms in the Ukraine in 1918—1921 // YIVO Annual of Jewish Social Science, 6 (1951); *Henry Abramson.* Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917—1920 // Slavic Review, 50:3 (осінь 1991). Обидва джерела містять статистичні дані про погроми й зазначають, які сторони їх учинили. Про погроми махновців на Донбасі див., напр.: ДАДО, ф. Р-2593, оп. 1, спр. 1. Один з охоронців Махна був євреєм. Див.: Жертви репресій.— Київ, 1993.— С. 255—262 (Л. Н. Зінковський-Задов, що повернувся в Радянський Союз із вигнання в Румунії, працював на ГПУ-НКВД. Його розстріляли 1938 р. як «шпигуна». Див. також: СБ.— Москва.— 1992 (пробний номер), С. 24—25.

237 Л. Д. Троцкий защищается // Вопросы истории КПСС.— 1990.— № 4.— С. 36.

238 Див., напр.: РГВА, ф. 199, оп. 3, д. 900, л. 1.

239 Еврейские погромы 1918—1921.— Москва, 1926.— С. 74. Див. також: *Peter Kenz.* Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War // *John D.Klier, Schlomo Lambroza,* eds. Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History (Cambridge University Press, 1992), p. 302.

басу: шість учинили вояки Денікіна і вісімнадцять — «банди», як-от махновці[240].

Звичайно, зберігся і традиційний образ ворога. Можна посперечатися з твердженням Петера Кенеза, мовляв, «євреї чекали приходу Добровольчої армії з великими надіями» (більшість євреїв були ремісниками і крамарями, які страждали від більшовицької політики, спрямованої проти торгівлі)[241]. Генрі Абрамсон стверджує, що серед українських євреїв найпопулярнішими були сіоністські партії[242]. Однак євреїв убивали, бо багато білих були переконані, що більшовизм — єврейська змова; вони підозрювали євреїв у прихильності до більшовиків і вважали євреїв *буржуями*, хоч якими бідними вони були насправді.

Більшовицькі вожді та радянський уряд, почасти з метою захистити пригноблених євреїв та зупинити антисемітизм, намагалися вибудувати новий образ ворога: контрреволюціонерів усякої масті під загальною назвою класових ворогів, шкідників і саботажників. «Влада зверталася до населення із закликом бити ворога і доносити на нього. Щоправда, ці заклики до шпигунства супроводилися водночас і відповідними погрозами: «Будь-яке недонесення,— проголошував наказ голови надзвичайного воєнно-революційного трибуналу Донецького басейну П'ятакова,— трактуватимуть як злочин, спрямований проти революції, і каратимуть за нього з усією суворістю законів воєнно-революційного ча-

240 Еврейские погромы 1918—1921.— Москва, 1926.— С. 76; *Шехтман И. Б.* Погромы Добровольческой армии на Украине (К истории антисемитизма на Украине в 1919—1920 гг.).— Берлін, 1932.— С. 385. Про випадки погромів див. також: *Погребной С.* Луганск и его пролетариат // Летопись революции.— 1924.— № 4.— С. 63—64; ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 52; РВГА, ф. 198, оп. 3, д. 553, л. 61; Гражданская война на Украине, I.— Київ, 1967.— С. 326.

241 *Kenez.* Pogroms, p. 300. Див. також: *Kenez.* Civil War in South Russia, 1919—1920, p. 169.

242 Його лекція в Гарвардському інституті українських досліджень 16 берез. 1995 року.

су»[243]. Вже 1917 р. слова «саботаж» та «саботажник» стали провідними в політичному дискурсі Петрограда[244]. 1919 р. ці терміни замінили антисемітизм, ставши закликом до цькування політичних цапів розгрішення:

> «Раніше, ще за царя, казали, що „винні євреї", а тепер, коли наша система погана, кажуть, що «винні саботажники». Звичайно, саботаж — це злочин, але маленькі вади — це наслідок неправильної системи[245].

Таке розуміння саботажу стало набагато вигіднішим з погляду політики після громадянської війни, коли вороги зазнали воєнної поразки (розділ 4).

Деякі робітники були вірними і відважними солдатами Добровольчої армії. Донбаські шахтарі, набрані з Горлівки, наприклад, були найкращими, патріотичними солдатами, які боролися «за Росію»: білі «цінували їх... на вагу золота»[246]. Однак, як признавалися білі, шахтарі Донбасу загалом були не на їхньому боці[247]. На Донбасі робітники

---

243 *Sergey Petrovich Melgounov.* The Red Terror in Russia (London, 1926), p.142 цитує вид.: Харьковская звезда.— 1919.— 7 черв.— Однак Ю. (Г.) Л. П'ятаков, здається, ніколи не був «головою донецького ЧК». 1919 року він справді працював на Донбасі як член Військово-Революційної ради Тринадцятої армії Південного фронту. Див.: *Солдатенко В. Ф.* Г. Л. П'ятаков: епізоди життя і діяльності на Україні // Український історичний журнал.— 1989.— № 4.— С. 102.

244 Див.: *S. A. Smith.* Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917—1918 (Cambridge University Press, 1983), p. 167.

245 Второй Всероссийский съезд профессиональных союзов, 16—25 января 1919 года. Стенографический отчет. Часть 1-я (пленумы).— Москва, 1921.— С. 180.

246 *Туркул.* Дроздовцы в огне.— С. 75. Про набагато відоміші випадки антибільшовицьких виступів робітників див. у вид.: *S. M. Berk.* The 'Class-Tragedy' of Izhevsk: Working-Class Opposition to Bolshevism in 1918 // Russian History, 2:2 (1975). Про напади більшовиків на цих робітників див.: XI съезд РКП (б), март — апрель 1922 г. Стенографический отчет.— Москва, 1961.— С. 387—388, 455.

247 Див., напр.: *Павлов В. Е.* (упор.). Марковцы в боях и походах за Россию в освободительной войне 1917—1920 годов. Книга вторая. 1919—1920 гг.— Paris, 1964.— С. 2, 27—28; and *M. B. Steifon.* Krizis dobrovol'chestva (Belgrade,1928), p. 6, про такий самий погляд радянської інтелігенції див.: РГВА, ф. 198, оп. 3, д. 552, л. 23.

протестували проти панування білих, виколюючи очі на портретах Шкуро, Мамонтова та інших генералів[248]. По суті, від самого початку білі програли боротьбу за підтримку робітників і, усвідомивши цей програш, вважали робітників ворогами. Це різко контрастує з тим, як старанно білі дбали про залучення селянства до своїх політичних союзників[249].

Звичайно, пошуки політичної ідентичності серед шахтарів Донбасу були складні й проблематичні. Робітники та селяни лише почасти сприйняли більшовицьку ідеологію, про що свідчать спостереження французького католицького єпископа, отця Неве, зроблені в Макіївці 1919 р. і наведені його біографами:

> «Чотири чи п'ять православних священиків втекли з Макіївки, залишивши тільки одного старого священика, якого до церкви і додому супроводила група жінок, рішуче настроєних захищати його. З другого боку, о. Неве бачив багатьох червоногвардійців, які відкрито заходили до його церкви і молилися, і він знову ж був змушений признатися, що нелегко зрозуміти душу святої Росії».

Отець Неве далі зауважив, можливо, з оптимізмом:

> «Господарі завжди погано ставились до цього бідолашного народу, не довіряли йому, зневажали і експлуатували його. Ніхто ніколи не намагався прислужитися йому чи виявити до нього якусь доброту. Того дня, коли ці люди побачать таких черниць, як наші сестри з монастиря Успіння Богородиці, які добровільно працюють серед хворих злидарів, вони будуть уже на півдорозі до католицької церкви»[250].

Хоч як намагалися більшовики «прислужитися їм чи виявити до них якусь доброту», політичний процес 1917 р.,

248 *Павлова.* Рабочие Донбасса.— С. 45.

249 *Kenez.* Civil War in South Russia, p. 102.

250 *Croghan.* The Peasant from Makeyevka, p. 42—43.

розглянутий вище, був сигналом для більшовиків, що їхні справи кепські.

У воєнних умовах деякі соціальні тріщини були залатані, але з'явилися інші. Примусові заходи радянської влади та Червоної армії мали сильний негативний політичний вплив. Як і білі, Червона армія грабувала, конфіскувала та вбивала[251]. Червона армія також силою рекрутувала цивільних. У травні 1919 р., наприклад, «підрозділи 8-ї та 13-ї армій на Донбасі провели примусову мобілізацію на Бахмутському вугільному родовищі. Вони захопили шахти і, погрожуючи зброєю, просто забрали всіх шахтарів до сорока років». Скарги стурбованих місцевих рад Ленін не прийняв із воєнних причин[252]. В інших місцях Червона армія брала в облогу села і мобілізовувала чоловіків. Такі мобілізації не давали бажаного результату: декому вдавалося сховатися, а інші згодом ставали дезертирами[253]. Про татар казали, що вони особливо ненадійні, оскільки перебігали весь час від червоних до білих і навпаки[254]. У травні 1919 р. лише в Лисичансько-Бахмутсько-Куп'янському районі різні групи дезертирів налічували від тридцяти до сорока тисяч чоловік — вони не рухалися до радянської півночі, але й не хотіли приєднуватися до Добровольчої армії. Казали, що вони були надзвичайно «ворожо настроєні проти комісарів, комуністів та євреїв»[255].

---

251 Див., напр.: ВМА, ящик 47, справа 20 (Сводка сведений...за февраль и март 1919 г. ... в Луганске).

252 *Figes.* The Red Army and Mass Mobilization, p. 190.

253 ВМА, ящик 47, справа 20 (Сводка сведений о пребывании большевиков в Бахмутском районе).

254 ГАРФ, ф. 452, оп. 1, д. 42, л. 11.

255 *Там само.* Див. також: ВМА, ящик 47, справка 20 (Сводка сведений по опросу лиц, прибывших из Совдепии). Навіть багато червоних козаків під керівництвом С. М. Будьонного обстоювали незалежність і сепаратизм, висуваючи такі гасла, як «Бий жидів, комуністів, комісарів і рятуй Росію». Див.: *Генис.* Первая конная армия.— С. 70—77.

Висновки

Населення Донбасу зазнало великих втрат під час громадянської війни. У грудні 1919 року більшовики говорили, що «цей економічний центр радянської республіки» «став тепер цвинтарем донецьких шахтарів і металістів»[256]. Журнал шахтарської профспілки привітав своїх членів з їхньою відважною боротьбою:

> «У середовищі гірників не було того глибокого падіння, тієї розпусти, що виявлялася в лавах пролетаріату інших галузей виробництва, не оминаючи й передових металістів. У басейні не знали навіть, що таке „кірстовщина".
>
> Темний, неотесаний шахтар із честю вийшов із випробування у ці похмурі для пролетаріату Півдня Росії дні. За винятком декількох рідкісних випадків доброзичливого ставлення до влади з боку окремих робітників чи груп робітників, гірники в масі, після короткочасного занепадницького настрою, виявляли опозиційне ставлення до панування добровольців»[257].

Потім, несподівано, коли білі пішли, а червоні повернулися, вісімдесят тисяч шахтарів Донбасу, які залишилися, потрапили під критику більшовицької партії:

> «Із пролетаріату все найкраще пішло в Росію, пішло до Червоної армії, повернулося небагато. Залишилися ті, хто пов'язаний сім'єю, приватною власністю, бо є чимало тих, які мають будиночки при шахті, при заводі й залишаються там. Вони психологічно розбиті, сидять без роботи, вдаються до дрібної спекуляції, і це зрозуміло, тому що їсти хочеться. Їхня пролетарсь-

256 Восьмая конференция РКП(б).— С. 86 (Яковлев Я. А.).

257 *Горнотруд.*— 1920.— № 1 (22 берез.).— С. 16. Рух Кірстова («кірстовщина»), схожий на зубатовщину (поліційний соціалізм) за Денікіна, мав сильний вплив у Києві та Одесі. Про прихильніше ставлення до шахтарів, ніж до металістів, див. також: *Колесников.* Профессиональное движение.— С. 113.

ка свідомість, і без того невисока, зараз цілком розчавлена»[258].

Шахтарям навіть говорили, що на Донбасі робітничий клас перетворився на махновщину і що пролетаріату не існує[259]. Деякі робітники справді приєднувалися до Махна. Однак така зневага більшовицької партії була свідченням майбутніх проблем, у яких звинувачували «декласований пролетаріат»[260]. Громадянська війна зблизила більшовиків та шахтарів у їхній боротьбі проти спільних ворогів. Із закінченням війни настав не мирний, а неспокійний час. У роки повоєнної економічної кризи шахтарі Донбасу постійно вдавалися до страйків, а «велике переселення народів» не можна було стримати[261].

Однак, здавалося, в докорах більшовиків криється невисловлена підозра партії щодо політичної відданості тих, хто залишився під владою білих. (Крім того, деякі робітники колись утікали з радянської півночі на Донбас, де правили білі. Притік людей, налаштованих проти більшовиків, за словами однієї з білих газет, «оздоровив настрій робітників» на шахтах)[262]. Звісно, цю підозру не висловлювали прямо, але для партії було б абсурдно беззастережно вірити у відданість робітників. Вона боялася, що постійні зміни влади, тобто наявність політичних альтернатив, ослабили готовність населення підтримати радянську владу[263]. Реставрація старого режиму під час громадянської війни відрізняла Донбас від інших промислових

---

258 Восьмая конференция РКП(б).— С. 104 (Затонский В. П.). Десь таку саму критику донбаських шахтарів див. у вид.: Горнорабочий.— 1920.— № 3.— С. 44.

259 Восьмая конференция РКП(б).— С. 107 (Мануильский Д. З.).

260 Про цю проблему загалом див. у вид.: *Fitzpatrick.* The "Bolsheviks" Dilemma.

261 Див. розділ 4.

262 Последние новости (Юзівка).— № 1.— 1919.— 6 груд.

263 Цей страх чітко проступає у вид.: Сборник отчетов Народных комиссаров УССР, Уполномоченных Народных комиссаров РСФСР при Совнаркоме УССР и центральных учреждений Украины.— Харків, 1921.— С. 23.

центрів Росії. Громадянська війна дала робітникам Донбасу політичний вибір, якого не мали робітники Москви чи Петрограда. І хоча війна об'єднала більшовиків і робітників проти спільних ворогів, більшовики й далі ставилися з підозрою до робітників. Шахтарів, які залишилися і працювали на Донбасі, підозрювали у прихильності, якщо не в співпраці з білими та озброєними загонами. Як сказав український більшовицький вождь у грудні 1919 р., в Україні, де не раз змінювалася влада, «існує глибока недовіра до будь-якої влади»[264]. Такі самі підозри виникатимуть у радянської влади й до людей, які жили під німецькою окупацією під час Другої світової війни. Хай там як, більшовикам не подобалося, що багато робітників вирішили залишитися і навіть дуже продуктивно працювали за панування білих.

Досвід громадянської війни поставив перед більшовиками дуже серйозну теоретичну і практичну проблему. Якщо більшовицька партія вважала справжніми пролетарями тих робітників Москви і Петрограда, які вистояли в роки громадянської війни, і «напівпролетарями» тих, хто втік у село, то чи не можна застосовувати ці самі критерії до шахтарів Донбасу? Хіба не можна назвати «справжніми пролетарями» тих робітників, які оселилися на Донбасі і залишалися під владою білих і різних банд? І хіба не можна вважати «напівпролетарями» тих робітників, колишніх селян, які втекли з Донбасу, ймовірно, разом із більшовиками, що відступали?

До особливих умов громадянської війні слід додати ще й історичну спадщину степу. На Донбасі політичні альтернативи виникли не лише під час громадянської війни, вони вже існували в традиціях та міфах козаків і вільного степу. Як свідчать події 1917 р., більшовики здобували все більшу підтримку серед робітників Донбасу. Але робітники виявляли прихильність не тільки до більшовицької партії. Вони хотіли протистояти всім зовнішнім силам і боротися за все, що, на їхню думку, захищало їхню свобо-

264 Восьмая конференция РКП(б).— С. 97 (Раковский К. Г.).

ду та честь. Отже, підозра більшовиків до післявоєнного Донбасу посилювалася історичною спадщиною Донбасу.

З погляду партії, цю причаєну підозру нейтралізувала глибока ворожість робітників до представників старого режиму. Ті робітники, які залишилися під час панування білих та озброєних банд, відчайдушно працювали, щоб вижити. Їхню ворожість ще більше посилив гіркий досвід громадянської війни. Громадянська війна була не просто звичайною громадянською війною. Для підтримки білих та українських націоналістів у неї втручалися практично всі найбільші капіталістичні країни, зокрема й ті, які інвестували в Донбас великі капітали. Тому в уяві робітників прихильники старого режиму були представниками іноземних інтересів. Такий погляд зміцнювали й послуги, що їх антирадянські сили надавали іноземним концернам, які переважали в економіці Донбасу. Коли повернулись більшовики, в Луганську залишилося мало інтеліґенції; більшість утекла з білими. Тому до тих небагатьох інтеліґентів, які залишилися (і цілком могли бути на боці більшовиків), більшовики ставилися «украй жорстоко»[265]. Таким чином, навіть у післявоєнні мирні часи «спецеедство» й далі існувало серед шахтарів Донбасу.

---

265 ВМА, ящик 47, справа 20 (Доклад о деятельности Луганской Чрезвычайной Комиссии...).

Розділ 4
НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Нова економічна політика була загалом успішною у своїй безпосередній меті — відродити господарство країни, зруйноване війною, революцією та громадянською війною. Однак економічна вигода для Донбасу зокрема була аж ніяк не такою очевидною. І, безперечно, не досягнули в Донбасі й політичної мети — відновлення громадянського миру після класової війни. Мир був неміцний, а Донбас — так само некерований. Як і раніше, Донбас приваблював велику кількість людей, що не ладнали з законом. У донбаських шахтах знаходили притулок і роботу не тільки особи, позбавлені громадянських прав, а й колишні «капіталістичні» вороги (переважно інженерно-технічні кадри), що поверталися для відбудови промисловості, цього разу як номінальні підлеглі нового, комуністичного начальства. Друзі й вороги нової влади були змушені працювати пліч-о-пліч за нового політико-економічного устрою. Дуже мало людей вірили, що нова економічна політика (неп) буде фінальним акордом революції.

Неміцний мир

Як був у нас Микола-дурачок,
То хліб був п'ятачок,
А як прийшли розумні комуністи,
То нічого стало людям їсти.
Хліба ні за які гроші не дістанеш[1].

[1] *Короленко Владимир.* Письма к Луначарскому // Новый мир.— 1988.— № 10.— С. 211. Це була скарга одного селянина з Полтави. В цій українській пісні є русизми.

Результати громадянської війни визначив загалом початок 1920 р. Однак багато українських селян аж ніяк не могли порівняти новий режим зі старим, що й засвідчує ця народна пісня. Озброєні загони Махна та інші «бандити» ще кілька років порушували тяжко завойований мир[2]. Характерно для Дикого степу те, що багато цих бандитських груп діяли в Донбасі: Махно, Сабонов, Белаш-Кириленко, Фома Кожа, Каменюк, Золотий Зуб, Погорєлов, Громов, Мілюшенко, Шкіпко, Сироватський, Жугін, Донченко, Маслаков, Сичов, Жорж Бабицький (це лише деякі з імен). Навіть у грудні 1921 р. повідомляли, що в Донбаському краї «не було навіть натяків на утвердження робітничо-селянської радянської влади»[3]. Ці «бандити» начебто мали «цілковиту підтримку селянського населення»[4]. А тим часом червоний терор тривав. Чека Донецької губернії розстріляла в червні 1920 р. 31 чоловіка, 15 у другій половині липня, 30 у другій половині серпня і 22 у першій половині вересня[5].

Обставини 1920 р. поставили перед радянською владою й величезне економічне завдання: треба було відновити виробництво. Видобуток вугілля впав більше, ніж на 80 відсотків, з 1751 млн. пудів 1916 р. до 338 млн. пудів 1919 р.; жодна з шістдесяти п'яти доменних печей, які 1913 р. працювали на повну потужність, не діяла на початку 1920 р.[6]. Навіть наприкінці 1920 р. виробництво чавуну досягло лише 0,5 відсотка довоєнного рівня[7]. Загалом 1921 р. була закрита майже половина всіх донбаських заво-

---

2 Див.: *Кучер О. О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921—1923 рр.— Харків, 1971.

3 ЦДАВО, ф. 3204, оп.І, спр. 25, арк. 44зв.

4 Донецкий шахтер.— 1921.— № 1.— С. 23.

5 ДАДО, ф. Р -1146, оп. 2, спр. 26, арк. 44, 226зв., 242 зв., 235зв.

6 *Прокопенко Н. П.* Борьба за возрождение угольного Донбасса в 1920 году // Исторические записки.— 1948.— № 5.— С. 25; *Курдюмова Е.* Большевики Донбасса в борьбе за восстановление промышленности в период перехода партии на мирную работу (1921—1925 гг.) // Вопросы истории.— 1951.— № 12.— С. 4.

7 *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925).— Київ, 1962.— С. 17.

дів [8]. А взагалі донбаське населення майже не було чим годувати і у що вдягати. Восени 1919 р. 80 відсотків усіх коней, яких використовували на роботах у донбаських шахтах, або передохли від нестачі фуражу, або стали здобиччю білих [9]. Між Донбасом і Москвою не було ніякого зв'язку — ані телеграфного, ані поштового, ані персонального; офіційна кореспонденція з Москви йшла до Донбасу кілька місяців [10].

Щоб збільшити видобуток вугілля в Донбасі, радянська влада вживала жорстких заходів: організувала «політичні відділи» для зміцнення дисципліни і політичного контролю; використовувала вояків Червоної армії як робочу силу; мілітаризувала донбаську вугільну промисловість (що передбачало прикріплення робітників до шахт)[11]. «Багатьох [терецьких] козаків», які в громадянську війну боролися проти більшовиків, вислано на примусові роботи в донбаські копальні [12]. У 1920 р. профспілки шахтарів відібрали в меншовиків, і, як згодом писав М. П. Томський, голова профспілок, створили заново згори [13]. Ю. (Г.) Л. П'ятаков, який був головним керівником донбаської вугільної промисловості в 1920—1921 рр. і в кабінеті якого проводили засідання бюро профспілки [14],

---

[8] Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь — февраль 1923 г.). Том первый. Промышленность Донбасса.— Харків, 1923.— С. 16.

[9] *Прокопенко.* Борьба.— С. 26.

[10] Горнорабочий.— 1920.— № 3.— С. 14.

[11] Див.: Из истории украинской трудовой армии (обзор документов и материалов) 1920 г. // Пролетарская революция.— 1940.— № 3. Див. також: *Бажанов В.* Каменноугольная промышленность за 1920 г. Первая производственная программа Главного угольного комитета и ее выполнение.— Москва, 1920.— С. 6.

[12] *Бугай Н. Ф.* 20—40-е годы: депортация населения с территории европейской России // Отечественная история.— 1992.— № 4.— С. 38. Терецькі козаки жили на Північному Кавказі, столицею їхнього краю був Владикавказ.

[13] РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, д. 354, л. 55.

[14] ГАРФ, ф. 7920, оп. І, д. І, л. 29. Про П'ятакова в Донбасі див. у вид.: *Andrea Graziosi.* At the Roots of Soviet Industrial Relations and Practices. Piatakov's Donbas in 1921 // Cahiers du Monde russe, 36:1—2 (січень — червень 1995).

був таким деспотичним, що його назвали «завойовником серед папуасів»[15]. За його правління профспілки об'єднали з політичними відділами для зміцнення дисципліни на шахтах[16].

Емма Ґолдмен, американська анархістка, яка відвідала Харків 1920 р., описує жахливі умови, що панували скрізь. Вона пише, що інженер, який працював на Донбасі, розповів їй:

> «Насправді донецькі шахти були в найжалюгіднішому стані... З робітниками поводилися, як із худобою. Вони отримували гидку їжу, ходили майже босі, були змушені працювати, стоячи по кісточки у воді. Через такі умови видобуток вугілля був мізерний. «Мені, як одному з членів комітету, доручили розслідувати ситуацію і доповісти результат,— сказав інженер.— Наш звіт був аж ніяк не схвальним. Ми знали, що небезпечно подавати факти такими, якими ми їх виявили: ми могли б опинитися в Чека. Але ми вирішили, що Москва повинна знати про ці факти. Система політичних комісарів, загальна неспроможність більшовиків, паралітичний вплив державного апарату зробили майже неможливою нашу конструктивну роботу в Басейні. Це була гнітюча невдача»[17].

Інші повідомлення подають ту саму гнітючу картину[18]. Троцький, відомий своїм жорстким і авторитарним сти-

---

15 *Солдатенко В. Ф.* Г. Л. П'ятаков: епізоди життя і діяльності на Україні // Український історичний журнал.— 1989.— № 4.— С. 104. Згодом розповідали, що П'ятаков годує свою домашню тварину — ведмедя — білим хлібом, тоді як донбаські робітники їли макуху. Якось його ведмідь забіг на ринок, де наробив «лиха», за яке П'ятакову довелося дорого заплатити. Перша всеукраїнська конференція КП(б)У. 17—21 жовтня 1926 року. Стен. звіт.— Харків, 1926.— С. 63.

16 Див.: 600 000 000. Сборник. Статьи и материалы, выпуск II. Посвящается Великому Организатору Коммунистического Хозяйства — X съезду РКП.— Харків, 1921.— С. 52—55, 146.

17 *Emma Goldman.* My Disillusionment in Russia (New York, 1923), p. 181.

18 Див., напр.: ЦДАВО, ф. 2602, оп. 1, спр. 2, арк. 10—11.

лем керівництва, пройнявся симпатією до шахтарів після поїздки в Донбас у листопаді і грудні 1920 року. Він послав телеграму Леніну 19 листопада: «Становище Донбасу украй важке. Робітники голодують, одягу немає. Незважаючи на революційно-радянський настрій, страйки спалахують там і тут. Доводиться дивуватися тому, що робітники взагалі працюють»[19].

У Донбасі перехід від «воєнного комунізму» громадянської війни до ринкового непу виявився дуже болісним процесом і для робітників, і для Москви. Як писав Троцький, страйки з вимогами підвищити платню, забезпечити одягом і харчами затопили Донбас[20]. Багато робітників не могли працювати просто тому, що в них не було взуття чи одягу, або і того, і того[21]. Щоб ослабити «контрреволюцію» в країні і компенсувати нестачу робочої сили, органи Чека брали куркулів заручниками і примушували їх працювати на шахтах[22]. Із 1920 р. на копальнях почали створювати «концентраційні табори» і для порушників дисципліни, і для злочинців і політв'язнів[23]. І хоча кінець війни приніс мир, цей мир виявився нестійким. Тому не дивно, що в пам'яті радянських громадян, які в 1920-х роках були дітьми, ці часи пов'язані

---

19 The Trotsky Papers, 1917—1922, ред. і анотація *Jan M. Meijer*, т. 2 (1920—1922).— Гаага і Париж, 1971.— С. 360—361; *Троцкий Л.* Сочинения, т. 15.— Москва, Ленинград, 1927.— С. 32. Див. також промову Троцького у вид.: Бюллетень V Всеукраинской конференции КП(б)У.— № 5.— Харків, 1920.— С. 9.

20 Докладніше про страйки див.: ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 94, 205, 225зв.; Горнорабочий.— 1920.— № 2—3.— С. 21; а також: Диктатура угля. Сборник. Статьи и материалы, выпуск III. Посвящается II Донецкому съезду горнорабочих.— Харків, [1921?].— С. 88, 167.

21 Народное хозяйство.— 1921.— № 8—9.— С. 102.

22 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 45.

23 Диктатура угля.— С. 177, і: Горнорабочий.— 1921.— № 1—3.— С. 35. До 1924 року ГПУ, наступник Чека, керувало кількома шахтами в Донбасі. Див.: Промышленность СССР в 1924 году. Ежегодник ВСНХ. Отчет III съезду Советов СССР.— Москва, Ленинград, 1925.— С. 4, 15, 17.

більше з голодом, стражданнями й гіркотою, а не з задоволенням[24].

Москва надавала Донбасу досить значну матеріальну допомогу. Але оскільки вся країна перебувала в глибокій економічній кризі, ця допомога не могла полегшити скрутного становища Донбасу. Намагаючись удосконалити систему, влада засипала робітників політичними доносами, звинувачувала їх у контрреволюційному мисленні. Про це йшлося не лише в публічних заявах, а й у численних таємних рапортах Чека. Наприклад, у рапорті Чека Донецької губернії за червень 1920 р. йшлося про продуктові страйки в Юзівці та в інших місцях і стверджувалося, що робітниками керували «шкурні питання», що робітники продемонстрували тільки свою «несвідомість і політичну неосвіченість»[25]. В іншому рапорті Чека за вересень 1920 р. повідомлено, що робітники вимагали лише взуття, одягу і харчів і що їм бракує «свідомості» тоді, коли вся країна страждає від економічної руїни. Отже, за висновком таємної поліції, ці вимоги йшли від «темних осіб» з антирадянськими поглядами, які проникли в середовище робітничого класу[26].

З другого боку, у цілком відмінному «суворо секретному» (на відміну від просто «секретного») рапорті Чека за грудень робітничі страйки пояснено нестачею харчів, одягу і взуття, повідомлено про обурення серед населення загалом, наведено слова людей, які скаржилися, що «ми раніше були забиті буржуями, а тепер радянська влада виїжджає на нас... а діти буржуїв і самі буржуї пробралися в установи і розкошують, як і раніше... а вони, що б'ються за свободу, батьки і брати, загинули в боях з контрреволюцією, голодні і холодні»[27]. Доступ до такого відвертого

---

[24] Див.: *Быков В. А.* ...проступают черты поколений // ЭКО.— Новосибірськ, 1987.— № 10.— С. 60.

[25] ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 26, 42зв.

[26] *Там само*, арк. 334.

[27] *Там само*, арк. 222.

рапорту був обмежений навіть серед «цілком таємних» документів.

Хай там як, проблему політичної мотивації робітників, які жили в таких умовах, збагнути нелегко. Тривога, яку викликали «підозрілі люди», почасти була породжена усвідомленням того, що Донбас історично надавав притулок різним утікачам. У роки громадянської війни багатьох куркулів та інших, у кого були причини тікати від більшовицької влади в різних регіонах країни, підозрювали у втечі на Донбас[28]. Крім того, 1917 р. Донбас був опорою соціалістів-революціонерів (есерів) і меншовиків, і в Чека були підозри, що їхній вплив зберіг свою силу[29]. Важко визначити, наскільки сильними були ці політичні партії. Таємна поліція уважно стежила за цими та іншими небільшовицькими угрупованнями. У своєму рапорті за липень 1920 р. таємна поліція подала дані, що в Юзівці було тридцять п'ять меншовиків і назвала імена всіх активістів. В Алчевську була організація боротьбистів (відгалуження партії українських есерів, багато яких 1920 року перейшли на бік більшовиків), що нараховувала тридцять одного члена, майже всі — шахтарі. В Чистяковому було тридцять два есери, дванадцять правих і двадцять лівих[30]. Згідно з іншими рапортами, багато есерів і меншовиків заповзли до партії більшовиків. Наприклад, Єнакієвський комітет більшовицької партії складався «майже повністю з есерів»[31]. Таємна поліція застосовувала різні репресивні методи до всіх небільшовицьких партій[32]. Меншовиків,

---

28 Див., напр.: ГАРФ, ф. 3984, оп. І, д. 8, л. 7.

29 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 240; *Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918—1922.— Харків, 1971.— С. 173.

30 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 42. Див. також: РЦХІДНІ, ф. 5, оп. 1, д. 2617, л. 30б, 50б.

31 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 48.

32 Наприклад, 26 листопада 1920 року в Донбасі були заарештовані 346 відомих анархістів. Див.: Единожды приняв присягу... Рассказы о чекистах.— Донецк, 1990.— С. 12.

таким чином, загнали в підпілля, та їхній вплив ще досить добре відчувався в Донбасі в 1920-х рр.[33].

Виклик більшовицькій владі йшов і з середовища самої партії. Так звана демократична центристська фракція української комуністичної партії, що критично сприймала відсутність у партійного керівництва турботи про демократичні принципи, була досить сильною, щоб забалотувати прихильників Москви і Леніна на четвертій партконференції в березні 1920 р.[34]. З двадцяти чотирьох делегатів від Донбасу двадцять один проголосував проти принципу одноосібного керування в промисловості, який обстоював Ленін, і висловився за колективне керування[35]. Інша фракція, «Робітнича опозиція», яка так само дбала про демократію і захист інтересів робітників, теж мала значний вплив у Донбасі в 1920—1921 рр. Наприклад, у лютому 1921 р. в партійній організації Юзівки було сорок п'ять прибічників Леніна, вісімнадцять — «Робітничої опозиції», і сім — демократичних центристів. Деякі страйки організовували ці розкольники[36].

Очевидний брак політичних симпатій у донбаських робітників вправляв у відчай усі партії. Іван Майстренко, якого тоді послали на Донбас укапісти (комуністичне ліве крило Української соціал-демократичної партії, яке 1925 р. стало частиною більшовицької), залишив такі свої враження: укапісти, здається, мали більшу підтримку серед донбаських робітників, аніж більшовики. Проте ті ро-

---

33 Див.: *Двинов Борис.* От легальности к подполью (1921—1922). Приложение: *Кучин-Оранский Г.* Записки.— Stanford, Calif., 1968.— С. 49, 90, 172, 173. Письменник В. Короленко, який уважно стежив за громадянською війною в Полтаві, писав 1920 року, що через хибну політику більшовицького керівництва меншовики посилили свій вплив серед робітників. Див.: *Короленко.* Письма к Луначарскому.— С. 211.

34 Див. *Пирог Р.* Четвертая конференция КП(б)У // Под знаменем ленинизма.— Київ, 1990.— № 2.

35 Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы.— Москва, 1960.— С. 177.

36 *Терехов Р.* Сторінки героїчної боротьби. Спогади старого більшовика.— Київ, 1963.— С. 200—201. Про «Робітничу опозицію» в Донбасі див. також: *Зоркий М.* «Рабочая оппозиция». Материалы и документы 1920—1926 гг.— Москва, Ленинград, 1926.— С. 41, 51—53.

бітники, які підтримували українських комуністів, не мали ніякого відчуття національних проблем. Вони просто хотіли побачити, як українські комуністи покращать їхнє життя, вони думали: «Ну, якщо нічого не виходить зі всеросійською партією (більшовиків), спробуймо з українською»[37].

Насправді було чимало ознак, які провіщали тривоги і клопіт панівній (всеросійській) партії. У Несвєтаї, у східному Донбасі, преса повідомляла, що робітники вважають, що партія стала закритою кастою і рядові робітники, шахтарі і взагалі «чесні трудівники» незадоволені. Дії місцевих комуністів були такі, що партія здавалася лише засобом досягнення добробуту, недарма деякі старі шахтарі заявляли: «Набридло працювати, хочу записатися в партію комуністів»[38].

Із закінченням громадянської війни настав суворий голод, який виник внаслідок того, що економіка була зруйнована, радянська влада конфіскувала зерно, сталася посуха. Найсильніше голод ударив по Волзькому басейну, проте тяжко постраждала і велика частина України, зокрема Донбас. За словами одного свідка, Н. М. Бородіна, маленького сина донського козака, який уже дорослим описав пережите у книжці "One Man in His Time", у Каменську «люди мерли, як мухи восени». Коти і собаки «зникли з вулиць: або їх з'їли, або їх тримали під замком ті з небагатьох, у кого було вдосталь їжі. З річки Донець навіть зникла риба, казали, що вода отруєна трупами, які скидали в річку під час громадянської війни... За шматок хліба часто вбивали»[39]. Озброєні банди, користуючись нагодою, нападали на села, залізниці, шахти й заводи. В жовтні 1921 р. в деяких місцях Донбасу їхня діяльність «виросла до неймовірних розмірів». Вони застрелили «бага-

---

37 *Майстренко Іван.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.— Edmonton, Canada, 1985.— С. 171. Через десять років Майстренко категорично відмовився повертатися на Донбас («до цієї культурно безрадісної провінції») на роботу (с. 251).

38 Труд.— 1921.— 3 берез.

39 *N. M. Borodin.* One Man in His Time (London, 1955), pp. 26—27, 30.

тьох кращих робітників»[40]. Скрізь ходили чутки про торгівлю людським м'ясом. Наприклад, у колишньому Олександрівську-Грушевському, перейменованому в лютому 1920 р. на Шахти, на ринку поблизу залізничної станції затримали стару жінку за підозрою в тому, що вона продавала людське м'ясо. За словами Н. М. Бородіна (який опух від голоду і купував у неї і їв приготоване м'ясо, про що він згодом дав свідчення), її хату обшукали і «знайшли дві діжки, в яких лежали посортовані і засолені частини дитячих тіл, а також оскальповані голови». Бородін пише, що люди розповідали, що

> «ці продавці людського м'яса заманювали безпритульних волоцюг із потягів, які проїздили повз станцію, вели до себе додому і вбивали їх; їх викрили тільки тоді, коли вони стали нахабно красти дітей у сусідів. Я не намагався з'ясувати якісь подробиці. Я втік звідти за першої нагоди, скориставшись заворушенням, коли натовп почав бити старого [чоловіка старої жінки] і його жінку, а міліція марно намагалася зупинити людей. Мабуть, їх забили до смерті. Останнє, що я бачив, це чоловік, який стояв навколішки на снігу, червоному від крові.
>
> „Вбийте їх! Вибийте їм мізки!" — кричав натовп, а жертви вищали, як свині»[41].

У Каменську чинили суди над людоїдами[42].

В Макіївці ситуація була така сама. Отець Неве, який пережив цей страшний період у Макіївці, писав у лютому 1922 року:

> «Ми бачимо сцени, які нагадують опис облоги Єрусалима у Йосифа Флавія. Матері вбивають своїх дітей, а потім накладають на себе руки, щоб більше не страждати. Скрізь ми бачимо людей зі змарнілими обличчя-

---

40 *Кучер.* Розгром.— С. 11.

41 *Borodin.* One man in His Time, pp. 39—40. Залізничні станції були зручним місцем для матерів із голодних сіл, вони кидали тут своїх дітей. Див.: Горнорабочий.— 1922.— № 11.— С. 26.

42 *Borodin.* One man in His Time, p. 35.

Малюнок 4.1. **Безпритульні діти в Донбасі, 1921 р. Донецький краєзнавчий музей.**

ми і розпухлими тілами, людей, які ледве волочать ноги, яким доводиться їсти дохлих котів, собак і коней. Не дивно, що тут так часто трапляються тиф, холера, цинга і навіть сап... Голод триває. Ми мало не почуваємося винними, коли їмо шматок хліба, і бачили так багато жахливих речей і чули про них від інших, зокрема і про людоїдство, що наші почуття отупіли. А до жнив ще довгі два місяці... Люди мруть як мухи від голоду й тифу, а тепер ще й з'явилася страшна холера»[43].

У Донецькій губернії лише в першій половині квітня 1922 року зафіксовано, що 1075 дітей і 1038 дорослих померли голодною смертю[44]. В Єнакієвому лікарняна підвода щовечора їздила вулицями, підбираючи трупи і напівмертвих людей, чиї вії ще тремтіли[45].

Запроваджуючи репресивні заходи, голова Чека Ф. Е. Дзержинський попереджав, що політичні репресії спрацюють лише тоді, коли покращиться становище робітників[46]. Навіть співробітники Чека жили в жахливих матеріальних умовах, і дехто з них, так само як і змучені голодом солдати Червоної армії, втікали до «бандитських» партизанських загонів[47]. Як співалося в пісні, записаній тоді в Юзівці,

Ой, яблочко,
Что за нация...
Кругом грабежи,
Спекуляция[48].

---

43 *Patrick A. Croghan.* The Peasant from Makeyevka: Biography of Bishop Pius Neveu, A.A. (Worcester, Mass., 1982), pp. 56, 59—60.

44 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 140, арк. 2 зв.

45 *Уксусов Иван.* После молчания // Советский шахтер.— 1989.— № 11.— С. 9.

46 Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии, 1917—1922 гг. Сборник документов.— Москва, 1958.— С. 427—428.

47 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 140, арк. 3, 3 зв.

48 *Пясковский А. В.* Коллективная пролетарская поэзия. Песни Донбасса.— Москва, Ленинград, 1927.— С. 79.

Голодні робітники й далі страйкували. Комуністичні керівники мали над ними мало влади, бо робітники підозрювали, що їхні нові шефи дбають лише про свої власні егоїстичні інтереси [49]. У липні 1921 р. в уражених голодом юзівських копальнях виступили «підбурювані меншовиками» робітники. На одному з мітингів пролунали «антирадянські лозунги», а партсекретаря, члена радянського райвиконкому, позбавили слова [50]. У серпні на Авербахівській і Прохорівській копальнях праві есери закликали робітників до збройного повстання, заявляючи, що в продовольчій кризі винні більшовики. Почалися страйки. Через «контрреволюційні настрої» страйкарів місцева влада оголосила в копальнях воєнний стан [51].

Забезпечення харчами було в той час найбільшою політичною й економічною проблемою. Коли 1921 р. була запроваджена натуральна оплата і постачання поліпшилось, продуктивність виснажених шахтарів перевищила рівень 1913 р. Це здивувало донбаське керівництво. Насправді, доведені до відчаю робітники прагнули забезпечити якомога більше зерна і докладали надлюдських зусиль, часто працюючи дві зміни поспіль [52]. Коли у грудні 1921 р. постачання харчів зменшили, промисловість знову впала в хаос. Двадцять п'ять тисяч робітників, яких набрали восени, були змушені повернутися у рідні села; багато з них не дісталися додому, померши по дорозі [53]. Не дивно, що наступний 1922 р. був позначений числен-

---

49 Див. скарги у вид.: Бюллетень I Донецкой губернской конференции союза горнорабочих.— № 3.— Бахмут, 1921.— С. 2 (листопад 1921).

50 *Терехов.* Сторінки героїчної боротьби.— С. 208—209.

51 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 77, арк. 79.

52 Донецкий шатхер.— 1922.— № 4.— С. 34; Хозяйство Донбасса.— № 30—31 (15 черв. 1923).— С. 7; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 годы).— Київ, 1964.— С. 37—38, 128, 134.

53 Народное хозяйство России за 1921 г.— Москва — Берлин, 1922.— С. 91.

ними страйками, які влада часто характеризувала як «антирадянські»[54].

На початку 1923 р. голод пригас, проте це не дуже покращило загальне політико-економічне становище. Гіперінфляція 1921—1924 рр., що відбивала розвал економіки, спричинений війною, революцією і громадянською війною, зводила нанівець усі спроби полегшити наявні умови життя. В липні 1922 р. в Юзівці один пуд пшеничного борошна коштував 9,5 мільйона карбованців, а десяток яєць — один мільйон[55]. Ця гіперінфляція була «однією з найбільших і найтриваліших у світовій історії», і під кінець цієї гіперінфляції 50 мільйонів карбованців радянських грошових знаків міняли на один новий карбованець[56].

Хвиля промислових страйків затопила країну 1923 р., можливо, найбільша за все десятиріччя, принаймні за більшу частину радянського періоду: в основному ці страйки були викликані затримкою виплати заробітної платні[57]. Такі затримки були критичними для робітників, які вже й так жили в злиденних умовах. У Донбасі відбулося майже двісті страйків, у яких взяли участь понад шістдесят тисяч шахтарів, значно більше, ніж металістів[58]. Втрати продукції, пов'язані зі страйками, за перші дев'ять мі-

54 Див., напр.: ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 140, арк. 4; Горнорабочий.— 1922.— № 20.— С. 26.

55 *Никольский Владимир.* Повторение пройденного. НЕП во втором прочтении // Донбас.— 1991.— № 2.— С. 143.

56 Див.: *Judith Shapiro.* The Cost of Economic Reform: Lessons of the Past for the Future? // *Catherine Merridale, Chris Ward.* eds. Perestroika in the Historical Perspective (London, 1991), pp. 139—140.

57 Про це див. у вид.: *Gert Meyer.* Studien zur sozialökonomischen Entwicklung Sowjetrußlands 1921—1923. Die Beziehungen zwischen Stadt und Land zu Beginn der Neuen Ökonomischen Politik (Köln, 1974), S. 393—402.

58 Отчет Губотдела Всероссийского Союза Горнорабочих за 1923.— Бахмут, 1924.— С. 183, повідомляє про 193 страйки, в яких з січня по листопад взяли участь 61 833 учасники. (ГАРФ, ф. 374сч., оп. 27 сч., д. 1535, л. 7, наводить 91 829 людино-днів лише за перші дев'ять місяців). У грудні відбулося два страйки. Див.: ГАРФ, ф. 5459, оп. 4, д. 80, л. 63, 208—209.

сяців року дорівнювали двомісячному видобутку[59]. Хвиля страйків сягнула піку влітку, коли вчасна видача зарплатні була особливо важливою для робітників, щоб вони могли повернутися на польові роботи. Наприклад, заробіток за червень був виплачений 25 липня на 39 відсотків, а решту — 3 серпня[60]. Часто платню видавали облігаціями, погашення яких було нелегкою справою і потребувало часу. А тим часом гіперінфляція стрімко зменшувала купівельну спроможність заробітної платні. Тому шахтарська праця видалася інспекторам з Москви «добровільною каторгою»[61]. Профспілки практично ніяк не допомагали своїм членам. Згідно зі звітом М. П. Томського, написаним пізніше, 1923 р. профспілки, створені фактично згори 1920 р., ще «не були схожі на профспілки»[62]. Профспілки доповідали, що майже всі страйки були «спонтанними», а партія або не брала в них участі, або не знала про наміри вдатися до страйку[63]. Згідно з одним профспілковим звітом, сувора дійсність розчарувала робітників у непові[64].

Отже, страйки неминуче містили в собі елементи політичного протесту. Це добре видно і з архівних даних. У рапортах ГПУ повідомляється, що робітники дуже негативно ставилися до комуністичного керівництва. Директор Макіївського вугільного і сталеплавильного комбінату товариш Ляксуткін поводився з робітниками грубо. Згідно з рапортом, він вважав нижчим від своєї гідності виступати на робітничих зборах. Коли робітники приходили до нього, він починав сварити їх, перебиваючи на півслові. За

---

59 *Никольський Володимир.* Саме той документ // Україна.— 1992.— № 1.— С. 2.

60 Отчет Губотдела Всероссийского Союза Горнорабочих за 1923.— С. 158.

61 РЦХІДНІ, ф. 76, оп. 2, д. 133, л. 123.

62 *Там само,* ф. 17, оп. 2, д. 354, л. 55.

63 ГАРФ, ф. 5459, оп. 4, д. 14, л. 53, та: ф. 374 сч., оп. 27 сч., д. 1535, л. 7.

64 Отчет Губотдела Всероссийского Союза Горнорабочих за 1923 г.— С. 5.

повідомленнями, Ляксуткін проводив своє дозвілля за чаюванням або за чаркою горілки в колі фахівців. Тому робітники вважали його «лакеєм *спеців*», що міг покарати десятьох невинних робітників, щоб виправдати одного винного *спеца* (фахівця)[65]. На інших копальнях страйкарі засудили «розкішний спосіб життя» своїх комуністичних начальників, називаючи його «буржуазним»[66]. Вони звинуватили інших комуністичних керівників у тому, що ті використовують сиріт (яких на Донбасі було дуже багато) як своїх служок[67]. Під час страйку шахтарів у Краснодоні у червні 1923 р. секретар партійного осередку І. Ревін, який був ще й секретарем Краснодонського профкому, поводився зі страйкарями так само, як колишні ненависні хазяї. Робітників він вважав бездумними наслідувачами аґітаторів,— а це погляд добре знайомий дослідникам дореволюційного робітничого руху. Ревін назвав страйкарів бандою демагогів, і між ними відбулася така полеміка:

> «Почався крик. Побачивши, що натовп спровокований цими типами, я став розмовляти з ними гостро: „Провокація вас збила. Ви йдете за ними, а підлу сволоту, яка підбурює до такого, треба розстрілювати!" Піднявся ще більший крик. Я їм кажу: „Товариші, якщо радянській владі треба буде розстріляти чи заарештувати провокатора, а якщо ним виявиться Ступівцев [член страйкому], то вона його заарештує і розстріляє". Цієї миті в натовпі здіймаються кілька рук з вигуками: „Вбити його, розтерзати!" Я став говорити їм, звісно, з обуренням, що я тут, і можете терзати і вбивати мене, наближаючись в цей час до крикунів. Коли я сказав, що вбивайте, крикуни притихли».

---

65 ДАДО, ф. 9п, оп. І, спр. 8о, арк. 28.

66 *Никольский В.* Свидетельствует ГПУ. Из архивов // Советский шахтер.— 1990.— № 12.— С. 13.

67 ГАРФ, ф. 5459, оп. 4, д. 141, л. 28зв. У грудні 1921 року в Донецькій губернії було близько 40 000 сиріт. Деяких з них виховували на фабриках, на шахтах, у чужих сім'ях. Спочатку їх брали на виховання добровільно, а згодом примусово. Див.: Возвращаясь к истокам. Научно-популярные очерки.— Донецьк, 1990.— С. 56.

Коментуючи цей інцидент, ГПУ повідомляло, що причину цих страйків забули і сам Ревін, і інші керівники [68].

У деяких регіонах страйки супроводилися виявами насильства. У Криндачевці страйком був створений профспілкою, очолюваною комуністом. Здається, це була відчайдушна спроба профспілки втримати вимоги робітників у тому, що вона вважала розумними межами. Але робітники побили комсомольців і страйколомів. На подвір'я секретаря місцевого профкому кинули бомбу. Після закінчення страйку були заарештовані непартійні члени страйкому [69]. Ще один страйк спалахнув через те, що на копальнях міста Совєцька кооперативники продавали шахтарям за цінами, вищими за ринкові, гнилі борошно і картоплю, через що шахтарі хворіли. А решта продуктів були доступні лише дружинам і донькам їхнього начальства. Шахтарі застрайкували, але страйк припинився з появою працівників ГПУ, які розповіли шахтарям про міжнародну ситуацію і звинуватили їх у контрреволюційних намірах. Насправді керівники шахти спокійно спостерігали, як убивають робітничих лідерів Толмачова і Савіна, коли ті поверталися до Горлівки, а потім повідомили, що ці двоє дезертирували з шахти, і їх згодом розстріляли [70].

Мабуть, найсерйозніше заворушення сталося в Шахтах у жовтні-листопаді 1923 р., коли застрайкували п'ять тисяч гірників із чотирьох шахт. Казали, що якийсь Капустін, колишній партієць, підбурював робітників проти партії. Капустін заявив, що партія добре живе коштом робітників, і висунув гасло: «Геть партосередок і профком! Хай живе ЦК РКП(б) і ВСР!» Говорили також, що Капустін розпускає чутки, наприклад, про розкол у партії. (Згодом місцеву партійну організацію звинуватили в тому, що вона «не виявила йому недовіру, призначала його на відповідальні посади в керівництві кооперативних спілок і

---

68 *Никольский В. Н., Изюмов В. И.* НЕП в Донбассе. Историческое исследование.— Донецьк, 1992.— С. 88; *Никольский.* Свидетельствует ГПУ.— С. 12.

69 ГАРФ, ф. 374 сч., оп. 27 сч., д. 1535, л. 8, 14—15.

70 *Там само,* ф. 5459, оп. 4, д. 141, л. 127—128.

шахти, доручала йому інші „небезпечні" завдання»). 1 листопада місцевий партійний осередок заарештував Капустіна. Того вечора робітники скликали збори, вимагаючи його звільнення. Вони навіть вимагали звільнити шість заарештованих колишніх білих офіцерів. Робітники погрожували, що захоплять у заручники начальника копальні, окружного партійного секретаря Равича, який прийшов на мітинґ, і голову окружного виконкому рад, якщо їхні вимоги не задовольнять. Коли Равич засудив колишніх білих офіцерів за те, що вони страйкують, із натовпу почали одностайно вигукувати: «Серед нас багато білих офіцерів. Радянська влада нас амністувала». Комуністи і комсомольці, присутні на мітинґу, відступили і не голосували проти вимоги звільнити Капустіна. У критичний момент секретар партосередку зомлів, і його довелося винести геть.

Наступного ранку невеличкий гурт робітників (100—150 чоловік) з червоними профспілковими прапорами у супроводі аматорського оркестру вирушив до міської в'язниці. По дорозі натовп збільшився до 1000 чоловік, до робітників приєднувалися й жінки та діти. Делеґація встряла в сутичку з міліцією і охороною, відібрала зброю в кількох солдатів і застрелила на смерть одного коня. Капустін кричав із вікна в'язниці, вимагаючи, щоб його негайно звільнили, бо інакше буде пізно, погрожував він. Коли міліція почала стріляти з револьверів, Капустін наказав юрбі розійтися. Стріляли в повітря, в натовп скерували водяні струмені. Лише тоді люди розбіглися. Комісія, прислана з Центрального Комітету партії, визнала, що умови життя були справді важкі, але водночас зробила висновок, що серед шахтарів були контрреволюційні елементи, і передусім серед колишніх козаків, які, втративши свою землю, були змушені працювати на шахтах, і серед білоемігрантів, які, отримавши від радянської влади амністію, повернулися на батьківщину[71].

[71] ГАРФ, ф. 374 сч., оп. 27 сч., д. 1535, л. 8—12, 19, 22. Про цю «Капустінську справу» згадали в 1928 р., коли в Центральному Комітеті партії розглядали «Шахтинську справу». Згідно з дебатами 1928 р.,

Малюнок 4.2. «Напад на видатних прибульців», 1923 р. ГАРФ, ф. 324, оп. 27, спр. 64, арк. 40.

Неясно, чи влада Капустіна була схожа на владу, яку мав Коноплянников 1917 р. (див. розділ 3). Але ясно те, що комісія Центрального Комітету партії не надала ваги загальному обуренню робітників, засудивши натомість так звані контрреволюційні елементи.

Комісію Центрального Комітету, за її власним визнанням, зустріли в Донбасі з підозрою. Дуже мало місцевих жителів пов'язували з цією комісією свої надії. Головна причина полягала в тому, що ця комісія просто була ще однією з багатьох комісій, присланих Москвою (тридцять п'ятою, за одними даними, і сорок третьою, за інши-

1923 р. Л. Б. Каменєв, член Політбюро, не погодився з висновком комісії: мовляв, якщо це правда, значить, радянської влади у Шахтах не існує. Каменєв заявив, що звинувачувати лише «контрреволюційні елементи» — це неправильне розуміння проблеми. 1928 р. Каменєва звинуватили в тому, що 1923 р. він не сприйняв серйозно наявність контрреволюційних елементів у Шахтах (РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, д. 354, л. 70).

ми — з 1920 року), які прибували дуже помпезно, цілими поїздами[72]. Помпезність, пихатість і зарозумілість членів комісії донбаські робітники висміювали в піснях і малюнках. Одна пісня починається так:

В Москве думали, гадали,
Наконец в Донбасс послали[73].

Тридцать пятую по счету
Проявить, дескать, заботу.

Едуть дяди не простые,
Полномочия большия,

Ярославский, Гончаров
И Чубаров, и Бубнов,

Сенюшкин, Акулов с ними
И Угарушка, детина.

Далі в пісні висміюються методи розслідування, обговорення і міркування, закінчується пісня іронічними словами:

Будем ждать мы из Москвы
Словно с небушка крупы[74].

Будут средства и зарплата,
У шахтера будет хата.

Будет хата, а не курник,
Будет грамотней, культурней.

Донбасс снова заживет,
Журавушку запоет[75].

---

72 ГАРФ, ф. 374 сч., оп. 27сч., д. 1535, л. 6.

73 Незрозуміло, що означає цей рефрен, напевне, це звуконаслідування. Можливо, це початкова буква імені якогось начальника шахти, чи рефрену «Жура, жура, журававель, журавушка молодой», який часто трапляється в піснях і означає веселий настрій. (Див., напр.: *Пясковский.* Коллективная пролетарская поэзия.— С. 98—99). Якщо правильна друга версія, то звісно ж, рефрен вжито іронічно.

74 Ця фраза нагадує російський вираз «как манны небесной ждать».

75 ГАРФ, ф. 374 сч., оп. 27 сч., д. 64, л. 5.

Очевидно, ці останні рядки стосуються обіцянок, які ніколи не будуть виконані. Такі яскраві свідчення «контрреволюційного настрою» зібрала комісія й повезла до Москви.

1924 р. стабілізація грошової одиниці стала свідченням принаймні одного досягнення непу — відновлення ринкових відносин в економіці. В Донбасі промислове виробництво поступово оживало, але переваги непу були помітні не всюди. Донбасом знову блукав привид голоду. Голод 1924 р., який партія пояснювала посухами і поганим врожаєм, був не такий великий, як голод 1921—1922 рр., проте, як писали в повідомленнях з Донбасу, ситуація була «дуже, дуже важкою»[76]. Щоб запасти якомога більше хліба, робітники продавали все, що мали, і на ринках виникала паніка[77]. Подейкували, що куркулі скуповують усю худобу, яка була в бідних, поглиблюючи таким чином розшарування у країні. Через песимістичний настрій, викликаний голодом, «помітно зросла» релігійна активність[78]. Згідно з офіційними рапортами, закриття церков, заборона процесій та інші антирелігійні заходи під час голоду дали змогу духовенству і куркулям перекласти вину за виникнення посухи на радянську владу[79].

Промислові страйки ніколи не припинялися в Донбасі. Робітники звинувачували радянську владу в неспроможності прогодувати населення. Наприклад, у серпні 1924 р. на копальні в місті Рикове страйкували п'ять сотень шахтарів, вимагаючи негайної виплати їхньої затриманої зарплатні за червень. Під час страйку натовп налетів на одного міліціонера, що затримав шахтаря, якого підозрювали у крадіжці шматка вугілля, і почав бити його, вигукуючи: «Бий десятників і всіх, хто сито живе!» ГПУ допитало ватажків страйку. Згідно з таємним рапортом

---

76 РЦХІДНІ, ф. 76, оп. 3, д. 338, л. 1—2, 28, 42, 45.

77 Див., напр.: Кочегарка.— 1924.— 3, 18, 27 лип.

78 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 16, д. 1448, л. 1, 261; ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 317, арк. 120 зв.

79 ДАДО, ф. 9п, оп. 1, спр. 29, арк. 33 і 33 зв.

Малюнок 4.3. «Візит Кирилкіна до виплати зарплатні» і «Після виплати». ГАРФ, ф. 324, оп. 27, спр. 64, арк. 37.

ГПУ, з'ясувалося, що робітники були розгнівані на керівника шахти Таренка, який грубо виштовхував їх зі свого кабінету[80]. В різних таємних рапортах висловлювалася стурбованість з приводу того, як жили місцеві комуністи. Казали, що багато комуністів, зокрема й дехто з «ленінців», яких так гучно вихваляли, приходили на мітинги напідпитку, жили з кількома жінками, гнали самогон і навіть ґвалтували молодих дівчат[81]. Деяких комуністів навіть звинувачували в тому, що вони вбивали непокірливих,

[80] *Там само*, оп. 2, спр. 317, арк. 455.

[81] РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 16, д. 1448, л. 262—263. «Ленінці» були новими членами партії, в основному з лав заводських робітників, яких прийняли до партії у зв'язку зі смертю Леніна.

але беззахисних радянських громадян. У рапорті з Юзівки попереджалося про можливий самосуд розгніваних робітників над комуністами[82].

Майже неможливо визначити, чи справді страйки піднімали ті меншовики, що ще залишилися, як про це часто заявляли. За даними одного «цілком таємного» партійного документа, в Донецькій губернії була найбільша кількість «організованих меншовиків» (160) в Україні[83], їх постійно вистежувало і переслідувало ГПУ. Цілком певно те, що були ті, хто співчував меншовикам, чи, можливо, був їхнім прихильником. Наприклад, донбаські робітники услід за меншовиками називали кампанію зі зниження витрат на виробництво «експлуатацією робочої сили»[84]. Профспілки майже не мали впливу серед робітників. Скажімо, в лютому 1924 р. на Пастухівській копальні двоє робітників, розлючені тим, що комітет гірничої спілки був весь час зачинений, вдерлися туди, розбили вікна і стільці, і перевернули все догори дном[85]. Показовий також інший інцидент. Коли в січні 1924 р. оголосили про смерть Леніна, прибиральниця «Донбасвугілля», якій вочевидь платили мізерну платню і до якої зневажливо ставилося начальство, спересердя вигукнула: «Чорт с ним, что он вздох!»[86]

Негативні почуття до радянської влади часто були забарвлені антисемітизмом. Згідно з рапортом ГПУ, особливо сильним він був серед низькооплачуваних робітників, зайнятих на важких роботах[87]. Деякі шахтарі запитували: «Чи правда, що Ленін не помер від хвороби, а його отруїв Троцький?» Інші відкрито відповідали: «Це його напевно жиди отруїли, а потім кажуть, що помер». У Шахтах робітники казали, що «Ленін помер, на його

---

82 *Там само*, і: ДАДО, ф. 9п, оп. 1, спр. 80, арк. 28—30.

83 ДАДО, ф. 9п, оп. 1, спр. 29, арк. 30 зв. Наступна найбільша цифра була в Катеринославі — 140.

84 ГАРФ, ф. 5459, оп. 5, д. 16, л. 118.

85 Горнорабочий.— 1924.— № 2.— С. 29.

86 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 322, арк. 12.

87 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 16, д. 1448, л. 262.

Малюнок 4.4. «Увага до дрібниць! Не ходи босий, бо застудишся. Чи там добре, де нас нема? Із промови культуртрегера до замурзаних донбасців», 1923 р. Зверніть увагу, що цей культуртрегер звертається до робітників на «ти», так само як пани до революції. ГАРФ, ф. 374, оп. 27, спр. 64, арк. 33.

місце поставлять жида Троцького, тоді ще більше буде податок»[88].

Навіть 1925 рік, що, як вважали, був піком економічного процвітання, про яке так багато говорили і яке нібито приніс неп, не був у Донбасі добрим. Там знову через неврожай у деяких місцях виник голод. За даними «цілком таємного» документа ГПУ, в Луганському, Маріупольському і Старобільському округах народ пухнув від голоду. Половина населення Старобільського округу харчувалася сумішшю із замінників зерна — макухою і бур'яном. 1925 р. була зареєстрована значна кількість смертей через недоїдання (головним чином серед бідного селянства). Багато голодних дітей блукали країною, жебраючи[89]. І Донбас став свідком «величезного зростання злочинного елементу», який коїв збройні грабунки і вбивства[90].

Часто комуністи і комсомольці не могли впоратися з проблемами, які ставив неп. Показово у зв'язку з цими труднощами, що кількість самогубств у країні різко зросла у першій половині 1920-х років порівняно з довоєнним періодом, багато з цих самогубців були комуністами і комсомольцями[91].

Давні і нові «вороги»

Кінець громадянської війни і зміцнення нового порядку не означало, що давніх ворогів більшовизму було знищено. Але утвердження нового порядку означало, що уявлення про те, хто такі «вороги», змінилося. Образ «класового ворога», поширений радянською владою, не обов'язково збігався з образом «ворога», створеного робітництвом, яке відмовилося визнати громадянський мир

88 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 322, арк. 10, 13, 14.

89 *Там само*, спр. 348, арк. 160, 363, 376, 650—652, 941.

90 *Там само*, ф. Р-129, оп. 1, спр. 6, арк. 9—10.

91 Див. *Тяжельникова В. С.* К анализу суицидности революции // Отечественная история.— 1993.— № 4.— С. 214—215.

режиму з давніми ворогами, як-от фахівцями. Крім того, комуністів як нових хазяїв народ на той час теж уже почав сприймати як ворогів.

Найсерйозніша проблема полягала в тому, що ставало дедалі важче ідентифікувати «ворога», оскільки його політичні втілення — партії — пішли в підпілля. Хоча громадянська війна була жахливою і страшною, світ був відносно простим: були вороги і союзники, навіть якщо іноді вороги ставали друзями — і навпаки. Однак коли війна закінчилася, ситуація ускладнилася, незважаючи на те, що ворогів було переможено у воєнному аспекті [92].

У 1920-х роках ще було багато прибічників білих, Махна та інших численних отаманів, меншовиків, есерів і українських націоналістів, які брали участь у збройних виступах проти більшовиків. На зміну розправам нашвидкуруч, практикованим під час громадянської війни, прийшли офіційні законні покарання. У першій половині 1920-х років, особливо 1920, 1921 і 1922 року, й далі дуже активно діяв революційний трибунал, який судив «контрреволюціонерів». Революційний трибунал Донецької губернії вів тисячі справ проти так званих ворогів радянської влади, шпигунів, які діяли на користь іноземних країн, і зрадників, засуджуючи звинувачуваних до смерті та інших жорстоких видів покарання. В далеко не повному архівному фонді трибуналу за 1921—1925 рр. наводиться майже сім тисяч справ, поданих на розгляд трибуналу [93].

Дехто з тих, хто під час громадянської війни підпав під загальну рубрику «ворог», як-от інтеліґенція, для запровадження політики примирення був помилуваний, а дехто з тих, хто емігрував, дійшли згоди з радянською владою і повернулися додому (так зване *зміновіхівство*). Частина меншовиків і есерів, оголошених поза законом, пішла в підпілля і вперто продовжувала боротися проти нового

---

92 *Borodin.* One Man in His Time, p. 54.

93 Див.: ДАДО, ф. Р-2740 сч., оп. 1 сч.

порядку. Знаменитий суд над есерами 1922 р. показує, що вони й далі були силою, з якою не можна не рахуватися[94]. Проте інші, ті, хто повірив у зміцнення непу, зменшили свою опозиційність і в 1923—1924 рр. примирилися з радянською владою[95].

Так само й політика *корєнізації* (або, у випадку України, українізації) задовольнила принаймні декого з українських націоналістів. Ця політика мала зберегти громадянський мир серед українців, чия національна ідеологія, за словами Троцького, була «вибуховою силою величезних розмірів»[96]. На думку Френка Сисина, після 1917 р. в Україні відбулася «революція сприйняття», тобто «була визнана ідея політичного утворення з чітко окресленими кордонами і назвою „Україна", а маси, що проживають на цій території, усвідомили себе як „українців"»[97]. Завдяки новій політиці примирення ця революція змогла, принаймні почасти, стримати вибухонебезпечну природу національної ідеології. Українізація була офіційно схвалена і підтримана українськими комуністами. (Тому цю ідеологію назвали «національним комунізмом»)[98]. Українізація запроваджувала українську культуру і мову в освіті, книговиданні і державних органах[99]. Відтепер навіть дозволялося, щоб православна церква в Україні мала свого вла-

---

94 Такого висновку дійшов Марк Янсен: *Marc Jansen.* A Show Trial under Lenin: The Trial of Socialist-Revolutionaries, Moscow, 1922, tr. Jean Sanders (The Hague, 1982).

95 Добре обговорення цього феномену див. у вид.: *Подболотов П. А.* Крах эсеро-меншевистской контрреволюции.— Ленинград, 1975.— С. 113—115.

96 Цит. у вид.: *Bohdan Krawchenko.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine (New York, 1985), p. 58.

97 *Frank Sysyn.* Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // *Taras Hunczak,* ed. The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution (Harvard University Press, 1977), p. 277.

98 Див.: *James E. Mace.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918—1923 (Harvard University Press, 1983).

99 Див., напр.: *George Liber.* Language, Literacy, and Book Publishing in the Ukrainian SSR, 1923—1928 // Slavic Review, 41:4 (зима 1982).

сного голову (утворилася Автокефальна церква)[100]. Символом примирення стало повернення 1924 р. з-за кордону старійшини української науки і колишнього голови Української Центральної Ради М. С. Грушевського[101]. Українізація допомогла Москві зберегти громадянську злагоду в Україні. Як висловився один відомий українець, без українізації «ми мали б в Україні громадянську війну під націоналістичними гаслами»[102].

Натомість неп майже не зняв напруги між релігійними групами і виразно атеїстичною радянською владою. У Донбасі були закриті вісім церков у Артемівську (Бахмуті) і в навколишніх селах, п'ять — у Петровському (Горлівці), вісім у Рикові (Єнакієвому) і в його околицях — загалом щонайменше сорок дві (всі церкви були православними). Крім того, перестали діяти шість синагог, тридцять п'ять молитовень (в основному баптистських), дві римо-католицькі церкви і три монастирі[103].

Отця Неве в Макіївці 1917 р. обшукували двадцять два рази, а 1918 р. засудили до смерті, йому ледве вдалося врятуватися[104]. У 1922—1923 рр. його обшукали стільки ж разів. У травні 1922 р.

> «Все духовенство міста зібрали в місцевій раді, де нам повідомили, що влада конфіскує у церков, храмів і синагог увесь церковний посуд і цінні речі й заплатить ними за зерно, яке купить за кордоном. Відтоді мене викликали шість разів. Єдиною цінною річчю, яку я мав, було розп'яття, але вони не взяли його, бо воно було виконане не в російському стилі, внизу, в

---

100 Див.: *Bohdan R. Bociurkiw.* The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1920—1930: A Case Study in Religious Modernization // *D. Dunn*, ed. Religion and Modernization in the Soviet Union (Boulder, Colo., 1977).

101 Про Грушевського див. у вид.: *Thomas M. Prymak.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture (University of Toronto Press, 1987).

102 *Krawchenko.* Social Change and National Consciousness, p. 111.

103 *Беспечный Тарас.* Как рушили церковь в Донбассе // Вечерний Донецк.— 1990.— 21 верес.; ГАРФ, ф. 374 сч., оп. 27 сч., д. 1535, л. 15.

104 *Groghan.* The Peasant from Makeyevka, p. 55.

ногах нашого Спасителя був лише один цвях замість двох. Мушу відзначити, що кожного разу до мене ставилися з великою пошаною»[105].

У наступні рази йому поталанило менше. Коли в липні 1923 р. йому наказали покинути будинок, він попросив міліціонера показати йому документ із наказом про виселення, на що почув відповідь: «Я сам документ». 14 листопада «група обшуку вирішила прийти о першій ночі. Нас розбудив гучний стукіт у двері». Він «не міг пройти вулицею так, щоб його ніхто не образив», і «кілька разів у нього жбурляли камінням свідомі молоді громадяни»[106].

У 1920-х роках влада час від часу звинувачувала релігійні групи у зв'язках із монархістами, білими та іноземними країнами. Особливо підозрювали католиків, бо вони нібито підтримували стосунки з Польщею, сусідом — ворогом Радянського Союзу на західному кордоні. У листопаді 1923 р. в Макіївці та Юзівці були арештовані всі католики, передусім ті, хто мав зв'язки з отцем Неве, самого отця обшукали і конфіскували його скромне майно (зокрема й листи)[107]. Згодом він писав, що «шпигуни та інформатори були скрізь»[108]. І все ж багато релігійних груп і далі активно діяли. Баптисти, наприклад, були «дуже організовані й навіть мали свої релігійні видання»[109]. У Сталіно вигнали з партії досить значну кількість комуністів за те, що вони дотримувалися релігійних обрядів: тридцять сім членів 20 грудня 1924 р., сорок чотири наступного дня і так далі[110].

---

105 *Там само*, р. 60.

106 *Там само*, р. 71, 84.

107 Neveu Documents, 2EQ-197, p. 2.

108 *Croghan.* The Peasant from Makeyevka, p. 120. Про проникнення агентів ГПУ в релігійні осередки див. у вид.: *Никольський В.* Таємні агенти в рясах // Східний часопис. Донецьк.— 1992, берез.— С. 6. Крім того, що були інформатори, багато священиків, втягнених в міжусобиці, доносили один на одного. ДАЛО, ф. П-34, оп. 1, спр. 17, арк. 9а.

109 *Croghan.* The Peasant from Makeyevka, p. 119.

110 *Беспечный.* Как рушили церковь в Донбассе.

Очевидно, що ставлення простого народу до релігії було суперечливим. З іншого боку, на погляд атеїстичного режиму, питання було простим: релігійні групи були в кращому випадку політичним подразником, в гіршому — відкритими ворогами. Хай там як, владі не були потрібні їхні послуги.

Проблема з технічними та іншими фахівцями була значно складнішою, оскільки режиму вони були потрібні для відбудови господарства, зруйнованого війною, революцією та громадянською війною, і просто для того, щоб керувати країною. У 1920-х роках нові керівники заохочували працювати *спеців* (цим образливим словом часто називали фахівців, особливо «старих» чи буржуазних, тобто тих, хто отримав освіту ще за старого режиму), проте для робітників ці специ і далі залишалися заклятими ворогами. Питання, як використовувати досвідчені кадри і професіоналів було частиною загальнішої проблеми — що робити з політичною і культурною спадщиною старого режиму. У 1920-х роках, як довела Шейла Фіцпатрик, у цій сфері точилася безнастанна суперечка між прибічниками жорсткої лінії і прихильниками поміркованих заходів[111].

В уряду не було іншого виходу, як використати старих фахівців, так само, як він використав колишніх царських військових офіцерів, щоб виграти громадянську війну. Коли 1920 р. закінчилася війна, влада, щоб повернути старих фахівців на роботу, послала спеціальні поїзди до Ростова, куди втекли багато донбаських інженерів[112]. Наприкінці 1920 р. Донбасові вдалося знову набрати на роботу 65 відсотків довоєнних технічних фахівців[113]. Декого заслали на примусові роботи, покаравши за те, що вони відступали з білими[114]. А проте емоційний опір такому

111 *Sheila Fitzpatric.* The 'Soft' Line on Culture and Its Enemies: Soviet Culture Policy, 1922—1927 // Slavic Review, 33:2 (черв. 1974).

112 *Дробижев В., Думова Н.* В. Я. Чубарь. Биографический очерк.— Москва, 1963.— С. 38.

113 *Прокопенко.* Борьба.— С. 36.

114 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, д. 354, л. 4.

своєму використанню серед фахівців не слабнув, що було цілком закономірно, зважаючи на те, що відбувалося на донбаських шахтах і заводах під час громадянської війни. Родини фахівців переслідували, і тому життя в Донбасі ставало для них нестерпним [115]. Неприязнь до фахівців мала значну підтримку з боку партійного керівництва. Т. В. Сапронов, видатний представник лівих комуністів, який згодом очолив фракцію демократичного централізму, заявив на з'їзді Рад у грудні 1919 р.: «Фахівця? Не годиться. Він буде працювати не на революцію, а на контрреволюцію»[116]. На Першому Всеросійському з'їзді шахтарських спілок у квітні 1920 р. О. І. Риков оголосив, що без науки і технології «ми повернемося в часи Іоана Грозного». Проте один делегат заперечив йому, що розумом повинен керувати кулак [117].

У промислових спільнотах старі *специ* стали символом старого режиму з усією його несправедливістю, бо справжні капіталісти і їхні спільники майже всі зникли. Лише кілька з них, як, наприклад, Адам Свіцин, колишній директор Новоросійської компанії в Юзівці, повернулися і працювали в Донбасі, вочевидь маючи ґарантії від радянської влади. (1928 р. Свіцина арештують). Коли керівництво колишньої Парамонівської копальні в Несвєтаї вирішило знову взяти на роботу колишнього управителя П. Е. Калніна на посаду головного інженера, інженера І. І. Некрасова на посаду його помічника, а ще одного інженера В. М. Кувалдіна як механіка, багато людей відкрито вимагали, щоб втрутився партійний секретар К. М. Горлов: «Жени його, Костю, в три шиї. Скільки вовка не годуй, він усе в ліс дивиться!» Для шахтарів Кал-

115 Див., напр.: The Life of a Chemist: Memoirs of Vladimir N. Ipatieff (Stanford University Press, 1946). P. 300.

116 7-й Всероссийский съезд советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. Стен. отчет.— Москва, 1920.— С. 201.

117 ГАРФ, ф. 5459, оп. 1, д. 1, л. 147, 159.

нін, як і раніше, був управителем Парамоновської копальні[118]. (Калнін, Некрасов і Кубалдін були засуджені на знаменитому Шахтинському процесі 1928 р.)[119].

Старі інженери, чиє повернення на роботу не влаштовувало багатьох, терпіли образи від робітників і комуністів, які знущалися з них усіма можливими способами. Справді, робітники нарікали, що революція не дала їм ніякого добра[120]. Казали, що фахівці розкошують, а робітники ходять голі й голодні. На Щербинівській шахті інженери жили в будинках, де було від трьох до восьми кімнат, ванна, електрика і водогін, а також хлів для свійської худоби, у них була домашня прислуга і водій, яких оплачувала адміністрація. Дехто мав навіть власні поля, які обробляли коштом адміністрації. Вони отримували лише двадцять відсотків від того заробітку, який був у них до революції, зате в них було багато привілеїв і їм регулярно виплачували платню[121]. Більшості робітників жодна з вигод і привілеїв не була доступна. Тому у своїх переговорах із фахівцями робітники вдавалися до фізичних і словесних образ та «моральних тортур»[122]. Їхні почуття добре передає *частушка*, записана в Сталіно в середині 1920-х років:

Шахтер ходит по ночам,
Не вважает богачам;

---

118 *Карасев Л. В.* Шахтерская летопись. Из истории шахты им. Ленина.— Ростов, 1960.— С. 47, 49.

119 Про Шахтинський процес див. мою статтю "The Shachty Affair", South East European Monitor, 4:2 (1997).

120 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 348, арк. 932.

121 Хозяйство Донбасса.— 1923.— № 29.— 15 трав.— С. 18. Про їхню платню див.: ДАДО, ф. 1п, оп. 1, спр. 1871, арк. 2—3.

122 Отчет IV губсъезда горнорабочих Донбасса.— С. 9—10; Инженерный работник.— 1924.— № 5.— С. 58. Це твердження було слушне і в прямому, і в переносному значеннях. Про конкретні випадки див.: ДАДО, Р-2607, оп. 1, спр. 1326, арк. 29. Опитуваний в інтерв'ю № 2 вжив слово «моральний терор». За його свідченнями, «всі шахтарі» ставилися до інженерів вороже.

Хоть какому богачу
Назад рыло сворочу[123].

Напади на фахівців стали такі поширені, що дістали окрему назву — *спецоїдство.*

Робітники часто здійснювали жорстокі напади на фахівців[124], розгнівані тим, що радянська влада ставиться до *спеців* надто гуманно[125]. Коли один комуніст зробив спробу вбити директора Артемівського родовища в Дебальцевому, партійна організація висунула вимогу звільнити його на тій підставі, що він діяв, керуючись своїм пролетарським інстинктом. Секретар партбюро шахти в Олховерську застрелив одного фахівця. 1924 р. на іншій шахті поблизу Артемівська один комуніст застрелив інженера, який примусив його працювати до кінця зміни[126]. В Україні так звана махаєвщина, велика ненависть до освічених людей, під час непу нібито зросла ще більше: слово «інтеліґент» стало образливим, а «належність не до робітничого класу стає злочином»[127].

Були також і дивні інциденти. 14 червня 1922 р. був убитий директор Должано-Ровенецької шахти № 1 Попов, а його дружина і дитина були поранені динамітом, підкинутим на підвіконня їхньої квартири. Попов був колишнім членом партії кадетів, і подейкували, що його вбивство — це справа рук партійних функціонерів Булюкіна, Жихарєва, Пашина, Абрамова, Ковалевського, Корнєва і Бойка (який всіма правдами і неправдами намагався посісти крісло директора шах-

123 *Білецька Віра.* Шахтарські пісні // Етнографічний вісник.— 1927.— № 5.— С. 55.

124 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 77, арк. 2, 20; ГАРФ, ф. 5459, оп. 5, д. 223, л. 1, 2, 19зв., 59; Донецкий шахтер.— 1922.— № 4.— С. 26—27; Горнорабочий.— 1922.— № 12.— С. 7.

125 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 317, арк. 145.

126 *Носков В. А.* Руководство Коммунистической партии восстановлением угольной промышленности Донбасса в 1921—1925 гг. (Канд. дис., Ростовський держуніверситет, 1966), С. 107—108.

127 Бюллетень VIII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (б) Украины. Стенограмма. 12—17 мая 1924 г.— Харків, 1924.— С. 41, 64—65.

ти). За два тижні до того хтось випустив листівку, в якій із граматичними помилками писали про те, що Попов повернувся, щоб смоктати кров робітників, і закликали народ скинути Попова і всіх кадетів та козаків. Навіть перед убивством ходили чутки, що комуністи намагаються вбити Попова. Проте слідча комісія дійшла висновку, що якась політична організація (нібито група есерів), ворог комуністичної партії, скоїла це вбивство, щоб дискредитувати партійну владу. Листівка була підготовкою до цього акту. Пізніше справу передали до ГПУ [128]. Постає запитання, хто ж був автором злочину: комуністи, група есерів чи місцеве ГПУ.

Такий стан справ глибоко тривожив тих, хто керував вугільною промисловістю. Відомий професор Л. К. Рамзін (який 1930 р. стане головним звинуваченим на знаменитому процесі над Промисловою партією) стверджував, що значна частина труднощів, з якими стикався Донбас у відбудові економіки, виникла через те, що інженерів залякували і вони втікали з Донбасу [129]. Преса критикувала Рамзіна за його погляди, але, безперечно, найменшої аварії на підприємстві було досить, щоб інженер потрапив до в'язниці. 1926 р. не менше 50 відсотків інженерно-технічного персоналу Донбасу були притягнені до судової відповідальності, головним чином за нещасні випадки на виробництві [130].

Спецоїдство полягало в антисемітизмі. Наприклад, у Горлівці, коли студенти університету, євреї (майбутні фахівці) прийшли у шахти, розгнівані робітники запротестували: «Подивися, багато їх на виробництві? Безперечно, менше, ніж росіян, а начальством будуть тільки жиди»[131].

---

128 ДАДО, ф. Р-247осч., оп. 1, спр. 7, арк. 24—25.

129 ГАРФ, ф. 5459, оп. 11, д. 139, л. 60б; Экономическая жизнь.— 1923.— 27 квіт.

130 ГАРФ, ф. 5459, оп. 7, д. 2, л. 139, 150.

131 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 348, арк. 964. Див. також: Монархия погибла, а антисемитизм остался. Документы Информационного отдела ОГПУ 1920-х годов // Неизвестная Россия, т. 3 (1993).— С. 331—332, 339; Хозяйство Донбасса.— 1923 року.— № 29.— 15 трав.— С. 22. Про великий антисемітизм серед українських робітників див. також: Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р. Стен. звіт.— Харків, 1928.— С. 214—215.

Неп був компромісом. На всіх рівнях політичної ієрархії існувало велике незадоволення громадянською згодою з політично неблагонадійними ворогами. Висловлювали велику стурбованість тим, що фахівці, які працюють на радянську владу, перекручують радянську політику. Тривога і далі доймала владу. Тому ставлення більшовицької влади до фахівців було суперечливим.

Скажімо, на одній конференції навесні 1923 р. І. С. Уншліхт (1879—1938) із ГПУ застерігав від надмірної довіри до *спеців*: серед них були ті, хто прагнув «економічної контрреволюції». Уншліхт заявив, що якась велика закордонна організація підтримувала контакт зі *спецами*, щоб почати «економічну контрреволюцію». Довести цей зв'язок було важко, оскільки наразі було неможливо навести докази існування організації, проте листи до заморських лідерів перехоплювали[132].

Наче для того, щоб заспокоїти робітників, уряд під час непу організував показові судові процеси. В першій половині 1920-х років у Донбасі відбулося кілька показових судів над спецами — в дусі Шахтинського процесу. (То була частина численних показових судів, інсценованих у 1920-х роках, і спрямованих проти української інтеліґенції, зокрема й груп *зміновіхівців*)[133]. Одним із найбільших судів над технічними фахівцями був Кадіївський процес, або «справа економічного шпигунства на Кадіївській шахті», 1924 р.[134]. Наприкінці 1923 р. і на початку 1924 р. ГПУ арештувало в Кадіївці значну кількість гірничих

---

132 Совещание в Совнаркоме о госаппарате [1923 г.] // Советское государство и право.— 1990.— № 9.— С. 116. Цей погляд піддав сумніву комісар зовнішньої торгівлі Л. В. Красін (1870—1926).

133 Див.: *Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-і роки) (Київ, 1991); *Касьянов Георгій.* Українська інтелігенція 1920—1930-х років: соціальний портрет та історична доля.— Київ, 1992.

134 Наступний матеріал спирається на статті в газетах: Кочегарка.— 1924 .— 16, 17, 18, 19, 22, 23 лип., і Правда.— 1924 .— 16, 18, 19, 20, 22, 23 лип. Див. також: *Касьянов, Даниленко.* Сталінізм.— С. 40—41.

інженерів [135]. Декого з них у червні 1924 р. судили в Харкові, тодішній столиці України. Відповідачем номер один був колишній головний інженер Гуляков; крім нього, ще чотирьох інженерів — Манукяна, Балтаїтіса, Годзевича й Овсянного,— а також дружин Гулякова і Манукяна звинуватили в економічному шпигунстві й контрреволюції. Гулякова звинуватили в тому, що він передавав дані про шахти колишнім власникам, які живуть у Польщі. Гуляков визнав, що листувався зі своїми колишніми хазяями через «Ружицького», радника посольства Польщі в Харкові, який до революції був акціонером колишньої компанії «Дніпро». Гуляков також зізнався, що за свої послуги він отримував гроші від колишніх хазяїв, але заявив, що дані, які він надавав, не були секретні, бо він брав їх із газет і його листування не було незаконним. Гуляков сказав, що гроші, які він отримав, призначалися для допомоги колишнім працівникам, які жили в дуже скрутних умовах. Гулякова і його товариство звинуватили також у тому, що вони зумисне неправильно керували шахтами, внаслідок чого виробництво відставало, обладнання виходило з ладу, а трудова дисципліна була слабкою.

Згідно з повідомленням місцевої газети «Кочегарка», нібито злочини, скоєні Гуляковим і його товариством, були викриті «тільки тому», що його дружина, дочка старого донбаського робітника, повідомила владу, і їхню провину «доведено на суді лише завдяки її свідченням»[136]. Гулякова було визнано винним і засуджено до смерті, яку, «беручи до уваги могутність Радянської влади», замінили на десять років ув'язнення. Іншим звинувачуваним дали різні терміни тюремного ув'язнення — від двох до семи років. Дружині Гулякова оголосили догану, а дружину Манукяна засудили до одного року в'язниці, щоправда, умовно. Стаття в «Кочегарці», яка супроводила звіт про вирок суду, стверджувала, що не вся інтеліґенція «спали-

135 ДАДО, ф. Р-2607, оп. 1, спр. 1326, арк. 20, 24, 396, 421, і спр. 1363, арк. 8.

136 Кочегарка.— 1924.— 22 лип.

ла за собою всі мости» і значний її пласт і далі плекає ненависть до радянської влади, перешкоджає її зусиллям і мріє про повернення капіталістів. Звідси і гуляковська зграя шпигунів[137].

Дуже схожу справу, в якій також фігурував поляк Ружицький і яку інсценували в Катеринославі (згодом Дніпропетровськ), почали у квітні 1924 р., а в липні 1925 р. двадцятьох людей (інженерів, технічних працівників, бухгалтерів, зокрема і з Донбасу) засудили до різних термінів ув'язнення[138].

І Кадіївська, і Катеринославська справи були згадані на Шахтинському процесі 1928 року; вони були свідченням постійного характеру «економічної контрреволюції»[139]. Про першу справу Є. Ф. Домченко, тодішній директор шахти в місті Сніжне, написав прокурору 1928 р.: коли Манукяна арештували, двоє інших майбутніх звинувачених на Шахтинському процесі — Н. П. Бояршинов і Л. Г. Рубанович [Рабинович] з «Донецьквугілля», в чиєму підпорядкуванні були шахти,— «сварили» його за те, що він «не підтримав» Манукяна і дозволив його заарештувати. З цього епізоду Домченко зробив висновок, що Бояршинов і Рабинович були пов'язані чи навіть керували кадіївською групою шкідників (*вредителей*). Невдовзі Домченка звільнили з посади ці двоє чоловіків[140].

Хай там як, після розкриття двох «шпигунських груп» донецький партсекретар А. Криницький пустив у обіг таємний лист, в якому стверджувалося, що низка недавніх звільнень на великих фабриках та заводах була не випадковою і є підстави підозрювати, що існує «економічна контрреволюція». Він закликав ГПУ і міліцію звернути особливу увагу на стеження за людьми іноземного похо-

---

137 *Там само.*— 1924.— 23 лип.

138 Див.: Правда.— 1924 .— 12, 16 квіт.; 1925.— 16 трави. Див. також: *Касьянов, Даниленко.* Сталінізм.— С. 41—42; *Голинков Д. П.* Крушение антисоветского подполья в СССР, т. 2, 2-е видання.— Москва, 1978.— С. 178—180.

139 ГАРФ, ф. 9474, оп. 7, д. 256, л. 135—139; д. 258, л. 208—209.

140 *Там само,* д. 258, л. 208—209.

дження і тими, хто занесений до чорного списку ГПУ[141]. Полювання на ворогів не втихало ані на хвилину[142]. Скажімо, таємний агент ГПУ В'ячеслав Галицький зміг викрити «ряд підпільних контрреволюційних і шпигунських організацій»[143].

Ускладнювало проблему «ворога» те, що рани від громадянської війни ще не цілком загоїлися в серцях людей. Війна була жорстокою і кривавою, як згадував згодом один школяр із Каменська:

> «Червоні застрелили нашого директора школи Богаєвського, бо він був білим. Білі повісили вчителя Горобцова, бо він був червоним. Червоні застрелили мого шкільного товариша Обукова і його шестирічну сестру, бо вони симпатизували білим. Білі застрелили хлопчика Соловйова і його стару матір, бо ті симпатизували червоним. Нашої школи вже не було. Вчителі і учні або боролися, або допомагали тій чи тій зі сторін, багато з них загинуло, дехто — від сліпих куль під час вуличних боїв»[144].

Інший свідок, білогвардійський офіцер, писав, що помста була однією з головних причин жорстоких убивств. 1918 р. він побачив «ілюстрацію цього» у Зверєво, на південь від Каменська:

> «Полоненого червоногвардійця привів у тил нашого поїзда піхотинець з переднього патруля — це був молодий, нещасний з вигляду хлопець. Раптом один із наших добровольців вистрибнув з машини, накинувся на полоненого і приставив цівку револьвера до його голови, повторюючи, з обличчям, перекошеним від ненависті: „Бачиш оце? Бачиш оце?" І перше ніж хтось устиг втрутитися, він натиснув на гачок і вбив

141 ДАДО, ф. 1п, оп. 1, спр. 1862, арк. 4.

142 Про надзвичайну старанність у пошуках ворога див., напр.: Рыцари долга. Воспоминания чекистов.— Донецьк, 1982.— С. 37.

143 Див. «цілком таємний» документ ГПУ в: ДАДО, ф. Р-129, оп. 1, спр. 6, арк. 135—135 зв.

144 *Borodin.* One man in His Time, p. 18.

> полоненого, всадивши кулю йому в скроню. Невдовзі по тому стало відомо, що він знайшов скалічене тіло свого дядька, начальника станції, якого вбили червоні за співпрацю з білими. Небіж жадав помсти. І це тривало безкінечно — один акт жорстокості породжував інший, спричинюючи те, що сьогодні, мабуть, назвали б „ескалацією" взаємного терору»[145].

Для більшої частини Донбасу до цих червоно-білих сцен слід додати ще й численні озброєні загони та українських націоналістів. Тепер вважалося, що люди живуть у злагоді, а не вбивають одне одного. Проте було б абсурдно стверджувати, що неп успішно помирив людей у таких місцях, як Донбас, де усобиці ніколи не припинялися. Треба було звести надто багато рахунків. Наприклад, у Юзівці одна банда називалася «Сини ображених батьків» («Сыны обиженных отцов»)[146]. Дехто з колишніх козаків відкрито виявляв свою ворожість і дивився на Україну як на рай:

> Ми герої козаки,
> Камуністи дураки,
> Ми комуну розобйом —
> На Вкраїну жить пойдьом[147].

Те, як люди сприймали одне одного, мало не тільки ідеологічне, а й надзвичайно емоційне забарвлення. Питання, які ставили люди одне одному, були не лише про соціальний статус чи партійну належність, а й мали глибоко особистий характер: що ти робив під час громадянської війни?

Особливість радянського суспільства у період після громадянської війни полягала в тому, що держава не давала ранам загоїтися. Громадянський мир непу не дозволив уникнути остаточного зведення рахунків із класовими

---

145 *Gregory P. Tschebotarioff.* Russia, My Native Land (New York, 1964), p. 163.

146 *Курдюмова.* Большевики Донбасса.— С. 9.

147 РФ ІМФЕ, ф. 1-7/866, арк. 15.

ворогами. Насправді боротьба в різних формах тривала й далі. Наприклад, доноси, які в громадянську війну набрали масових масштабів, процвітали[148]. Як згадує Бородін, в роки громадянської війни

> «доноси стали вбивчою і дуже зручною зброєю для тих, хто був надто бридливим, щоб заляпувати власні руки кров'ю своїх особистих ворогів. Обидва табори заохочували доноси і дуже легко розстрілювали „ворогів", на яких вказували їм пальцем „вірнопіддані"»[149].

Ця практика зберігалася навіть після громадянської війни. Безперечно, все це було пов'язане з різними людськими почуттями (помстою, заздрістю, любов'ю, ревнощами, пожадливістю). Бородін мав можливість вчитися в університеті, а декому з його друзів заборонили складати вступні іспити, бо на них неправдиво донесли як на «буржуазних виплодків». Бородін писав, що «таких доносів було надзвичайно багато і комітети соціального добору тільки те й робили, що читали їх, не маючи ані часу, ані можливості перевірити, чи ці доноси правдиві»[150].

Євреї залишалися ворогами для деяких прошарків населення, навіть якщо «багато євреїв» у Донбасі були «дуже, дуже бідними»[151]. Можливо, це почуття було відображенням того факту, що етнічні євреї були ширше представлені на відповідальних посадах. Згідно з опитуванням 1923 року, з 301 «керівного та відповідального працівника» в Донбасі (партійних і комсомольських лідерів, інже-

---

148 Практика доносів, проте, була властива не лише радянському періоду. Доноси на односельців були поширені в дореволюційних російських селах. Див.: *Jeffrey Burds.* Peasant Dreams and Market Politics: Peasant Labor Migration. Culture and Community in Old Regime Russia, 1861—1914 (University of Pittsburgh Press, готується до друку).

149 *Borodin.* One Man in His Time, p. 18.

150 *Там само,* p. 52—53.

151 Інтерв'ю № 2, згідно з яким вони погано розмовляли російською, тоді як багаті євреї добре розмовляли російською.

нерно-технічних кадрів та інших) 77 чоловік, або 25,8 відсотка нібито були євреями [152]. Здається, євреям була відведена роль ворогів навіть у самій комуністичній партії. Бородін розповідає про ось таку розмову з одним новочеркаським комуністом 1927 р.:

> « — Я не антисеміт, я комуніст і в минулому червоногвардієць, але знаєте, всі члени опозиції — євреї. Троцький, Зинов'єв, Каменєв, Бухарін...
>
> — Бухарін не єврей,— заперечив я.
>
> — Замаскований єврей,— відповів він мені переконано,— і якби опозицію допустили до влади, ми стали б єврейським царством, вони всюди насадили б своїх євреїв. Мені розказав це по секрету один надійний чоловік з групи пропаганди Центрального Комітету комуністичної партії, якого прислали читати лекції в нашому районі» [153].

Навіть якщо пам'ять Бородіну трохи зрадила (1927 р. Бухарін був союзником Сталіна), його розповідь узгоджується з поширеними на той час антисемітськими поглядами. Слід нагадати, що 1922 р., коли Ленін запропонував Троцькому посаду заступника голови уряду (Ради народних комісарів), Троцький відмовився на тій підставі, що, обійнявши другу за важливістю посаду в радянському уряді, він тільки допоможе ворогам викликати в населення антисемітські настрої. Через рік Троцький нагадав своїм колегам про серйозні наслідки керування євреями Червоною армією в роки громадянської війни і заявив, що Ленін, відкидаючи пояснення Троцького як «дурницю, дрібниці», непрямо погодився з цим [154]. 1925 р. повідомлено, що гірники шахти № 15 вугільного родовища Сніжно-

---

152 *Нікольський В. М.* Національний склад керівних та відповідальних працівників Донбасу на початку 20-х років // Міжнаціональні відносини на півдні України, п. 3.— Запоріжжя, 1993.— С. 222—223.

153 *Borodin.* One man in His Time, p. 59.

154 Троцкий Л. Д. защищается // Вопросы истории КПСС.— 1990.— № 5.— С. 36—37.

го вважали, що «Троцький хоче бути царьком»: «Жиди взяли владу в свої руки і хочуть посадити свого жидівського царя»[155].

Були й зовнішні вороги. У дворян і поміщиків відібрали майно, їх позбавили політичних прав і депортували[156]; дехто з них еміґрував за кордон. У колишніх капіталістів так само відібрали майно, багато з них утекли і знову відтворили за кордоном свої організації. Цих людей, поряд із багатьма іншими (інтелігентами, українськими націоналістами, місцевими отаманами, як-от Махно) радянська влада постійно називала «зовнішніми ворогами», які, за підтримки капіталістичних країн, і далі намагаються відновити капіталізм у Радянському Союзі шляхом воєнної інтервенції. Глибоко «ображені батьки» зберегли свій войовничий запал і мріяли повалити радянську владу[157]. Однак ці мрії були нереальними, бо в ображених батьків не було могутнього війська. В той час, попри всю політичну небезпечність таких дій, листування з закордоном було ще досить вільним і можливим; так само як і перетин кордону[158].

А проте образ ворога був дуже розмитий. Були давні вороги, як-от специ, куркулі і євреї, але «офіційні» і

---

155 «Цілком таємний» документ ГПУ в ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 348, арк. 249.

156 У березні 1928 року в Сталінському окрузі було п'ятдесят чотири колишніх землевласників і дворян; двадцять дев'ять із них були звільнені від депортації. ДАДО, ф. Р-129, оп. 1, спр. 13, арк. 27—28.

157 Див., напр.: *Старков В. А.* Утверждение режима личной власти И. В. Сталина и сопротивление в партии и государстве (итоги и уроки политической борьбы в 30-е годы) (докторская дисс., Санкт-Петербургский политологический институт, 1992), розд. 3, де використані документи радянських органів безпеки.

158 Див., напр.: *James E. Mace, Leonid Heretz*, eds. Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine (Washington D.C., 1990), 1:284, 287. Згідно з цим свідченням, 1928 р. перетинати кордон було вже неможливо, принаймні в напрямку Польщі. Хоча в 1922—1925 рр. на п'яти КПП західного кордону було затримано 11 641 осіб. З них 675 були «шпигунами і терористами» і 2604 — контрабандистами. Див.: Пограничные войска, 1918—1928. Сборник документов и материалов.— Москва, 1973.— С. 525.

«народні» вороги були різними, і це видно на прикладі євреїв: на той час влада не вважала їх ворогами.

Фактором, який ускладнював і посилював дедалі більший розкол між думкою робітників і думкою влади, було посилення влади комуністів. Під час громадянської війни комуністи виявили себе відданими патріотами, але й не демократами. Після громадянської війни донбаські шахтарі опинилися в ситуації, коли партія принижувала їх, висміювала і нападала на їхні релігійні вірування навіть тоді, коли був запроваджений неп. У гірників були підстави вважати, що в країні утвердилося нове самодержавство: новий режим зміцнив однопартійну диктатуру, організував могутню таємну поліцію, ГПУ, і позбавив парламент (Ради) і профспілки влади, перетворивши їх на допоміжні засоби, а Ленін і згодом Сталін керували країною як нові царі.

Насправді цей погляд після Жовтневої революції поширювали впливові інтеліґенти, багатьох із яких вигнали з країни або примусили емігрувати за кордон. З цього погляду новий володар був ворогом пригноблених. Багато нових начальників мали скромне походження, і їх висунули на важливі посади. Але, як уже йшлося вище, дехто з них швидко набув «буржуазних смаків», поводився майже так само, як старі вороги. Було так, наче вороги ворогів стали новими ворогами.

Важко було змалювати образ ворога і з погляду Москви. Візьмімо хоча б справу Капустіна в Шахтах 1923 р. Особу Капустіна так і не визначили: можливо, він був червоним козацьким отаманом. Хай там як, Москва вважала, що робітників підбурили колишній комуніст і колишні білокозацькі офіцери. Порівняно з цими часами, період громадянської війни був справді значно простішим.

За умов однопартійної диктатури непартійні об'єднання були політично неблагонадійними навіть тоді, коли не було доказів. Дехто обманював владу і далі дотримувався релігійних обрядів, вивішуючи портрети Леніна, Зинов'єва і Калініна поряд із іконами Ісуса і Діви

Марії[159]. Вільний степ і далі давав притулок куркулям, колишнім білим, махновцям та іншим утікачам, які приїздили на Донбас, ховали чи змінювали документи і працювали[160]. Моральна міць громад ослабла. Практика доносів, як і мережа інформаторів ГПУ, безперечно, була загрозою для їхньої єдності. Підозрюючи непартійні об'єднання, партія в 1920-х роках влаштовувала періодичні напади на них.

Однак аґентам ГПУ було важко проникнути в донбаські громади. Наприклад, натовп ледь не вчинив самосуд над аґентом В'ячеславом Галицьким, про якого вже згадано вище. Про його секретну службу дізнався партійний секретар заводу, де він працював, бо ГПУ наказало секретарю не заносити його до списку тих, кого мали звільнити. Одного дня секретар, напившись, схопив Галицького посеред вулиці і заявив, що цей чоловік — аґент ГПУ і збирає інформацію, і що людям слід бути обережними, бо інакше вони потраплять до в'язниці. За Галицьким погнався натовп із сотень дітей і нероб, але йому вдалося втекти[161].

З погляду партії питання «Хто ворог?», тобто визначення політичних ворогів, було надзвичайно важливим, майже питанням життя чи смерті. Воно стало такою нав'язливою ідеєю, що партія шукала ворогів навіть у своїх лавах. Партійні вожді незмінно пояснювали розбіжність поглядів у партії, спираючись на уявлення про класову боротьбу, і таврували переможених опонентів як ворожих аґентів, тобто як буржуазні і дрібнобуржуазні сили.

Безперечно, існувала велика небезпека того, що уявлення про ворога стане всеохопним. Надуживань було безліч,

---

159 ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 348, арк. 364. Хоча можливі різні трактування: або їхня віра була амбівалентною, або вони зробили з комуністичних вождів нових богів.

160 Див. випадки полювання на таких ворогів у: ДАДО, ф. Р-391, оп. 1, спр. 77; Р-129, оп. 1, спр. 7. Цікаву особисту розповідь див. у вид.: *Vladimir A. Bohdan.* Avoiding Extinction: Children of the Kulak (New York, 1992), p. 15, 18—19.

161 ДАДО, ф. Р-129, оп. 1, спр. 6, арк. 135—135 зв.

бо, наприклад, і критику розцінювали як контрреволюційну діяльність[162]. Однак цю проблему ускладнювали ще й інші фактори. Оскільки уряд заборонив будь-які методи визначення настроїв населення, як-от вільні вибори і голосування, стало важко нагромаджувати інформацію. Партія заохочувала всі інституції збирати дані, щоб оцінити народні настрої: партія, профспілки, комсомол, ради та їхні інспекційні органи — всі докладали значних зусиль у цьому напрямі. Коли люди збагнули нові правила гри, вони подумали, що безпечніше мовчати. Іноді люди розтуляли рота і навіть вдавалися до колективних дій, але вони добре знали, що свобода суворо обмежена, що колективні дії, якщо вони не підтримані владою, небезпечні і що закон не забезпечить їм захисту.

Багато людей, часто дуже ризикуючи, подавали клопотання до місцевих і центральних органів влади, звертались і в місцеву, і в центральну пресу, прохаючи допомоги. Але, крім цих вчинків, нагляд з боку таємної поліції був практично єдиним способом вивідати думки і настрої тих, хто пішов у підпілля. Рапорти з нагляду, часто класифіковані як «цілком таємні», докладно описували різні випадки критичних зауважень на адресу партії та уряду, проте майже в жодному з цих рапортів ніколи не було спроби дати політичним стратегам точну оцінку політичних настроїв населення; були лише загальні зауваження на кшталт: «Загалом добре, але...» Або: «Велике невдоволення спостерігалося у зв'язку з...» Визначити серед мовчазних мас, хто твій ворог, було нелегкою справою. Отже, з одного боку, партія цілком могла мати гіперболізоване уявлення про силу ворога, а з другого — їй було вигідно маніпулювати інформацією в політичних цілях.

---

162 Див., напр.: Стенографический отчет пленума Донецкого губкома КП(б)У. 9—10 июня 1925 года.— Артемівськ, 1925.— С. 45.

Розділ 5
ГОЛОДОМОР

Великі економічні перетворення кінця 1920-х і початку 1930-х років спричинили політичну кризу: мільйони людей були позбавлені громадянських прав. Проголосивши програму індустріалізації та колективізації, Москва почала війну проти уявних ворогів, багато яких шукали притулку на Донбасі. Голодомор 1932—1933 рр., ставши наслідком економічних і політичних змін, поставив під сумнів лідерство Сталіна. Навіть деякі його колишні прихильники в лавах партії одкинулися від нього, настрахані жорстокими заходами, до яких він вдавався під час кризи. У цій новій політичній напруженій ситуації Москва подавала образи ворогів вже в іншій подобі: відбувся концептуальний перехід від уявлення про «класового ворога» до класово-нейтрального «ворога народу». Голодомор став вирішальним чинником, що призвів до великого терору.

Колективізація й індустріалізація

У 1927—1928 рр. Москва, намагаючись подолати економічну й політичну кризу, й далі тероризувала «класових ворогів» та «шкідників». Що гострішою й глибшою виявлялася криза, то жорстокішим ставав терор. Сумнозвісна «Шахтинська справа» 1928 року, спрямована проти «буржуазних» фахівців, засвідчила початок відкритої війни Москви проти непу[1]. Не випадково вугільнодобувна

[1] Див.: *Hiroaki Kuromiya.* The Shakhty Affair // South East European Monitor. 4:2 (1997). P. 41—64.

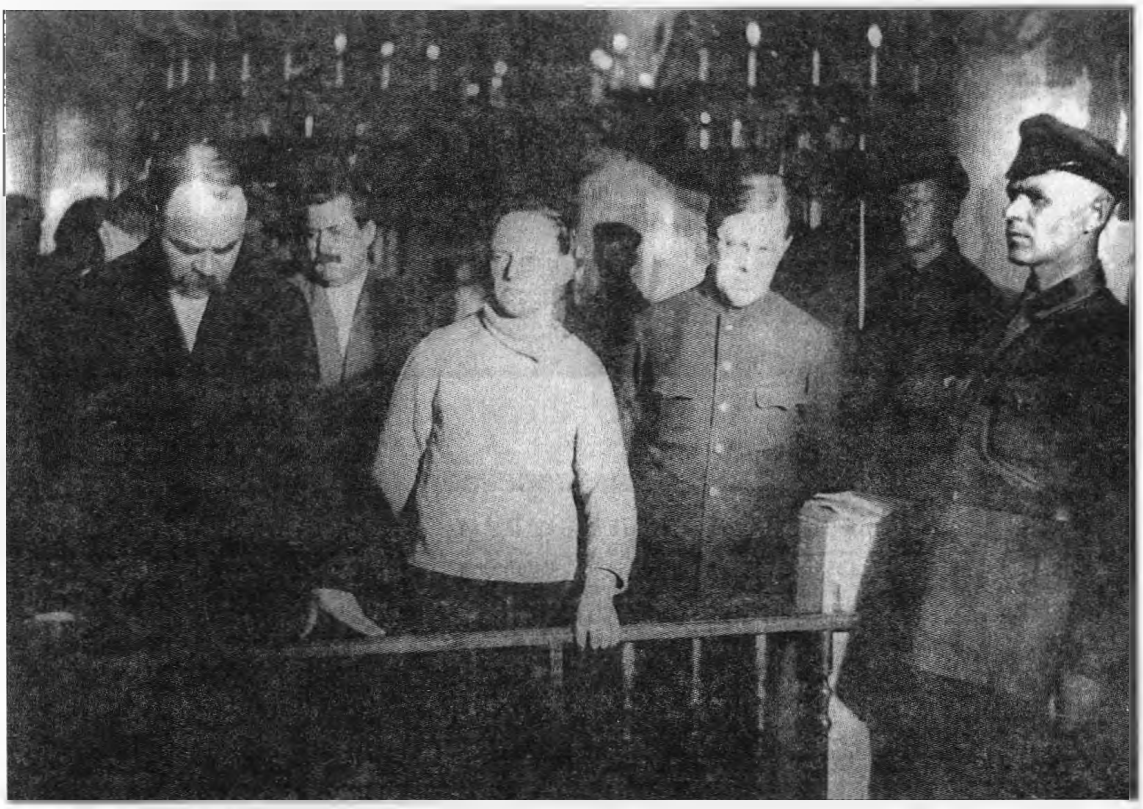

Малюнок 5.1. Звинувачені заслуховують вирок у «Шахтинській справі», 1928 р. ЦДКФФА, од. зб. 2-31336.

промисловість Донбасу, важливою частиною якої було російське місто Шахти, відіграла головну роль у цій «революції згори»: саме там найвище зросла напруга. Політичний терор проти уявних «класових ворогів», символом якого стала «Шахтинська справа», швидко поширювався на всю країну[2]. Дух того часу добре передав один англійський журналіст, який відвідав Союз 1929 і 1930 року: «Я не знав, чи навколо точиться війна чи революція, бо у повітрі, здається, пахло й тим, і тим»[3].

Курс на індустріалізацію з дедалі більшою швидкістю переводив ресурси зі сфери споживання у сферу нагромадження капіталу. Своєю чергою це дестабілізувало ринок.

---

[2] Див.: *Hiroaki Kuromia.* Stalin's Industrial Revolition: Politics and Workers, 1928—1932. Cambridge University Press, 1988.

[3] An Impression of Russia: Reprinted from the Economist. November 1 st, 1930. P. 10.

Наприкінці 1927 р., коли внаслідок тієї політики почалася криза зернозаготівель, Сталін та його найближчі спільники вдалися до «надзвичайних заходів» — протизаконних дій щодо заможних селян, яких підозрювали у приховуванні зерна. Сталін і Лазар Каганович назвали кризу «хлібним бунтом» і «першою серйозною акцією за умов непу, яку розв'язали капіталістичні елементи села проти радянської влади»[4]. Криза спричинила нестачу хліба у містах, де 1929 р. широко запровадили карткову систему (згодом Сталін назвав цю кризу *голодом*)[5]. Коли, з використанням сили, сяк-так вдалося побороти кризу, В. Куйбишев гордовито заявив: «Воля партії творить чудеса ... і вже починає творити і творитиме чудеса, незважаючи на всі кон'юнктурні явища ... Державна воля зламала кон'юнктуру»[6].

Використання сили розкололо партійне керівництво. Для М. Бухаріна та інших «правих» це означало кінець громадянського миру з селянством і можливу поразку влади у війні і з ним, і з зовнішніми силами[7]. Вони запропонували свій розв'язок кризи, але не силовими методами, а імпортом зерна. Але, на думку Сталіна та його прихильників, такий розв'язок був лише паліативом: якщо вирішимо проблему нинішнього року, що діяти наступного?[8] Отже, використання сили не припинилося. Колективізацію сільського господарства (створення колгоспів) як остаточне вирішення тяжкої проблеми селянства почали все частіше обговорювати серед сталінських урядовців: більшість вірила, що колгоспи вирішать проблеми хлібо-

---

[4] *Kuromiya.* Stalin's Industrial Revolution. P. 6.

[5] РЦХІДНІ, ф. 85, оп. 28, спр. 8, арк. 189. В деяких районах України справді був голод. Див.: *Васильев В.* Крестьянские восстания на Украине. 1929—1930 годы // Свободная мысль.— 1992.— № 9.— С. 71.

[6] *Kuromiya.* Stalin's Industrial Revolution. P. 8.

[7] Бухарін признався в цьому Ю. (Г.) Л. П'ятакову. Див.: Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории.— 1992.— №№ 2—3.— С. 19.

[8] Див.: Відповідь Г. К. Орджонікідзе Бухаріну у вид.: *Бухарин Н. И.* Проблемы теории и практики социализма.— М., 1989.— С. 289.

Малюнок 5.2. Розкуркулені селяни сіл Удачне і Гришине. Початок 1930-х рр. ЦДКФФА, од. зб. 3-1101.

заготівель[9]. Праві ніколи не піддавали сумніву кінцеву мету колективізації, однак вважали, що темпи і способи її здійснення — найкоротший шлях до громадянської війни з селянами.

Як слушно боялися праві, масова колективізація та розкуркулення («знищення куркулів як класу») 1929—1930 рр. загострили політичну ситуацію. 1929 р. в одному селі неподалік Артемівська на другий день після святкування річниці Жовтневої революції Я. П. Труфанов, український селянин, який працював у Червоноармійській копальні і мав з батьком 17 десятин землі (і тому його вважали куркулем), вийшов на майдан перед сільрадою разом з братами Перепечаєнками, щоб висловити протест проти колективізації. Труфанов накинувся на секретаря сільради Т. Терещенка і представника робітничої

[9] Про події, що призвели до загальної кампанії колективізації, див.: *R. W. Davies*. The Socialist Offensive : the Collectivisation of Agriculture. 1929—1930. Harvard University Press, 1980.

Малюнок 5.3. Розкуркулені селяни сіл Удачне і Гришине. Початок 1930-х рр. ЦДКФФА, од. зб. 3-1102.

бригади Висоцького: «Гадів комуністів повішаю! Ви грабуєте селян, забираєте хліб і майно. Я вам покажу, як грабувати!» Труфанова заарештували. Молодший Перепечаєнко запротестував: «Навіщо знущатися над людиною, яка правду каже?» Перепечаєнків також заарештували. Труфанова засудили до восьми років позбавлення волі (згодом скорочено до п'яти), а Перепечаєнків — на три роки кожного [10].

Чимало селян були обдерті до нитки й депортовані в різні регіони краю. Як співали у Сталіно 1929 р.:

Ох яблучко розцвітається,
Куркуль везе хліб
І згинається [11].

---

[10] Розкуркулення в СРСР // Український історичний журнал.— 1992.— № 3.— С. 77—78.

[11] РФ ІМФЕ, ф. 1—7/816, арк. 74.

Таємна поліція (ГПУ) брала безпосередню участь у цій кампанії розкуркулення й вирішувала долю кожного селянина та його сім'ї [12]. Серед розкуркулених було чимало селян із бездоганним політичним минулим, колишніх червоних партизанів [13]. Бозна-скільки селян були замордовані, багатьох із них на шляху до місця заслання забили до смерті конвоїри, багато селян просто не витримали жорстокої депортації, що тягнулася місяцями [14].

Жорстокість розкуркулення й колективізації спричинила «збройні бунти» селян. 1930 р. в селі Євгенівка на Донбасі численна група озброєних чоловіків (комуністів, комсомольців, міліціонерів) вночі арештувала тих, хто не хотів йти в колгоспи. Другого дня селяни зібралися біля сільради і стали вимагати звільнити заарештованих. Поліну, сімнадцятирічну доньку заарештованого І. К. Маковецького, яка, плачучи, благала звільнити батька, застрелили на місці. Озброєні активісти не дозволили родині Маковецьких навіть поховати Поліну. Натомість уночі її тіло було кудись вивезене. Заарештованих спровадили до райцентру. Селяни озброїлись кілками та вилами й зібралися у райцентрі. Деяких арештантів звільнили, доля інших невідома й досі [15]. Такі, а то й кривавіші вияви протесту відбувалися по всій країні [16].

Сталін, намагаючись подолати політичну кризу, тимчасово зупинив колективізацію і заходився витворювати привиди ворогів, які, мовляв, хочуть відновити старий режим і саботувати «будівництво соціалізму». Нещодавно розсекречені архівні матеріали засвідчують, що

---

12 Див., напр.: ДАДО, ф. Р-391щ., оп. 1, спр. 218, арк. 71—72.

13 Розкуркулення.— С. 81, 83—84.

14 Про ці жорстокості див.: *Михайлов Н.,Тепцов Н.* Чрезвычайщина // Родина.— 1989.— № 8.

15 Путь к коммунизму.— 1989.— 23 трав. (Спогади А. С. Яблонського).

16 Див., напр.: *Васильев.* Крестьянские восстания; *Lynne Viola.* Peasant Rebels under Stalin: Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. Oxford University Press, 1996.

ще 1930 р. Сталін звелів розстріляти чимало таких ворогів[17].

На Донбасі, як і по всій країні, після невеликої перерви кампанія колективізації і розкуркулення відновилася з іще більшою жорстокістю, ніж доти. 1931 р. з Новопсковського району в Донбасі до Москви надійшов рапорт, мовляв, хоча майже 85 відсотків селянських господарств району колективізовано, 10 відсотків колгоспників не мають хліба. Тих, хто не хотів іти в колгосп — байдуже, незаможників чи селян середнього достатку,— називали куркулями і зганяли в яри, де вони, голі й голодні, видовбували собі землянки. Тим часом колгоспні зверхники грабували й пропивали їхнє майно. Ночами повсюди стріляли, міліція весь час перебувала у стані бойової готовності[18]. ГПУ з тривогою повідомляло, що деякі куркулі, заслані на північ, повертаються додому[19]. 1931 р. підпали і збройні напади були звичайним явищем у донбаських селах[20].

Колективізацію і розкуркулення супроводила антирелігійна боротьба. Церкви закривали й руйнували, священиків заарештовували й засилали. Ще 1928 р. єпископ Неве повідомляв із Макіївки, що «арешти священиків і пастви набрали жахливого розмаху». 1929 р. «навіть сім'ї, з якими я приятелював, перестали з'являтись у церкві, боячись утратити свій хліб щоденний». 1930 р. його церкву закрили, щоб переробити на клуб. «Хрести на кладовищі повалили, готуючись перетворити його на парк»[21]. Від квітня 1929-го по квітень 1930 р. в Артемівському окрузі

17 «Вечерняя Москва», наприклад, почала друкувати списки розстріляних 6 грудня 1990 року, в них зазначено численні страти 1930 року. З цього аж ніяк не випливає, що страт не було до 1930 р.

18 Розкуркулення в СРСР // Український історичний журнал.— 1992.— № 6.— С. 111—113.

19 ДАДО, ф. Р-391щ., оп. 1, спр. 218, арк. 101.

20 Див., напр.: ГАРФ, ф. 7416, оп. 1, д. 8, арк. 43.

21 *Patric A. Croghan.* The Peasant from Makeyevka: Biography of Bishop Pius Neveu. A.A., Worcester, Mass., 1982. P. 183, 201, 206.

закрито тридцять шість церков і синагогу в Рикові. Комсомольські активісти зі «Спілки войовничих атеїстів» ходили по хатах, відбирали ікони й палили їх на вогнищах на базарах[22]. У Донецьку американський інженер бачив, «як виснаженого, захарчованого священика, який хотів сісти у трамвай, обплювало п'ятеро комсомольців, а один з них копнув його ногою в груди, тож той упав непритомним у риштак»[23].

Колективізація і розкуркулення були особливо нищівними щодо окремих етнічних груп. Розкуркулення серед болгарських, німецьких і грецьких селян було набагато вищим від пересічного рівня[24]. Десять відсотків селян-греків були депортовані. В Гришиному 40 відсотків німців-селян були розкуркулені[25]. Давні конфлікти ще з дореволюційного часу випливали на поверхню під час розкуркулення й колективізації[26]. Меншини могли б казати: «Приїхали кацапи з Росії на наші землі». Або: «Прийшов українець нами правити». В Маріуполі, наприклад, греки й українці доходили до бійок[27]. Багато греків й німців здебільшого марно намагалися втекти за кордон[28]. Чимало зруйнованих євреїв-крамарів були зігнані в єврейські

22 *Беспечный Т.* Как рушили церковь в Донбасе // Вечерний Донецк.— 1990.— 22 верес.

23 *Wiiliam H. Grady.* Communistic Russia: The Viewpoint of an American Mining Engineer // Mining Congress Journal. 17 August 1931. P. 5.

24 Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27—30 ноября 1930 года. Стен. отчет и постановления.— Москва, Харьков, Минск, 1931.— С. 46, 54, 122, 128, 131. Також див.: *Польовий Л. П., Чирко Б. В.* Національні меншини українського села в умовах колективізації // Український історичний журнал.— М., 1993.— №№ 4—6.

25 ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 591, арк. 2.

26 *Никольский В. Н.* Немецкое население Донбасса 20-х годов (некоторые проблемы) // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Мариуполь, 1993.— С. 96.

27 ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 561, арк. 44, 50—51.

28 Раскулачивали даже ... иностранцев. Документы периода коллективизации // Неизвестная Россия. Т. 2.— М., 1992.— С. 329.

колгоспи. Тридцять відсотків євреїв не мали громадянських прав[29].

Один із найважливіших наслідків колективізації і розкуркулення — перехід багатьох селян у промисловість і будівництво. 1928 р. Донбас і далі страждав від юрб безробітних, що порушували життя міст і селищ, спричиняли заворушення і брались до «антирадянської пропаганди»[30]. Проте на початок 1929 р. кількість безробітних дуже зменшилась, а 1930 р. їх фактично не стало[31].

Донбас завжди притягував до себе робочу силу, але ліквідація безробіття і брак робочих рук за умов прискореної індустріалізації посилили його магнетичну притягальність. Історично Донбас завжди давав притулок утікачам, свою привабливість вільного степу він зберіг і під час колективізації: хто мав причини втікати, вірив, що зможе заховатися на Донбасі.

Коли наприкінці 1920-х років посилився загальний наступ на ринок, непмани, ремісники, священики, куркулі (зокрема й колишні козаки) змушені були покидати домівки й шукати роботи на Донбасі[32]. На Чубарській шахті, як свідчить офіційний документ, 28 % робітників були «антирадянськими елементами: це колишні офіцери, жандарми і т. ін., всяка наволоч»[33]. За обрахунками Шейли Фіцпатрик, по всій країні принаймні десять мільйонів селян стали найманими робітниками і службовцями, і «троє з десяти селян, які в 1928—1932 рр. міґрували в міста й поповнювали ряди найманої робочої сили, зробили це,

---

29 Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств.— С. 30, 55. Доля багатьох грецьких торговців була такою самою.

30 ДАДО, ф. Р-1490, оп. 1щ., спр. 28, арк. 131—32. Також: РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 85, спр. 307, арк. 23, 78.

31 ЦДАВО, ф. 2623, оп. 1, спр. 3312, арк. 8. А також: *Лихолобова З. Г.* До історії ліквідації безробіття в Донбасі (1926—1930 рр.) // Український історичний журнал.— 1971.— № 5.— С. 114.

32 Див.: *Лихолобова З. Г., Красносов Ю. Н.* Количественный рост и социально-демографические изменения в составе шахтеров Донбасса в 1926—1932 гг.— Донецьк, 1986.— С. 16—17.

33 ГАРФ, ф. 5459, оп. 10, спр. 10, арк. 186.

мабуть, цілком або почасти всупереч своїй волі у зв'язку з розкуркуленням». Ці обрахунки не беруть до уваги «саморозкуркулених», які «втекли з власної волі, боячись експропріації владою»[34]. Їх було багато. 1930 р., наприклад, на Північному Кавказі, який охоплював частину Донбасу, 11 000 родин мали виселити як куркулів «третьої категорії» (тих, хто уник ув'язнення і негайної депортації), але насправді виселили тільки 5000, бо «всі інші зникли»[35]. У жовтні 1930 р. наймання куркулів та інших «небажаних елементів» в промисловості зросло так, що уряду довелося видати таємне розпорядження про чистку підприємств від цих елементів[36]. Найбільшою проблемою для влади було виявлення цих людей, бо вони поводилися тихо і приховували свої справжні прізвища, часто ставали ударниками, а згодом — стахановцями.

Це розпорядження і боротьба з ворогами, що була його наслідком, виявилися неефективними: Донбас (як і вся країна) потребував робочої сили, і тому робітники будь-якого походження швидко знаходили роботу. Ніхто не мав працювати без відповідної документації, а проте багатьох робітників брали без жодної перевірки; інші мали фальшиві документи. Хоча багато робітників жило і працювало на Донбасі, постійно боячись, що їх викриють, є чимало свідчень, які доводять, що в ті часи роботу на Донбасі знайти було дуже легко[37].

---

34 *Sheila Fitzpatric.* The Great Departure: Rural-Urban Migration in Soviet Union, 1929—1933 // *William G. Rosenberg* and *Lewis H. Siegelbaum*, ed. Social dimensions of Soviet Industrialization. Indiana University Press, 1993. P. 22, 25.

35 *Там само.*— С. 37—38, № 53.

36 ГАРФ, ф. 5515, оп. 33, спр. 11, арк. 53—54.

37 Див.: *James E. Mace, Leonid Heretz*, eds. Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine, 3 vols. Washington, D. C., 1990. Див. також: *Dmytro Solovey.* The Golgotha of Ukraine. New York, 1953. P. 11—15, 17—20; *Vladimir A. Bohdan.* Avoiding Extinction: Children of the Kulak. New York, 1992. P. 78; *Хелемендик-Кокот Антоніна.* Колгоспне дитинство і німецька неволя. Спогади.— Toronto, 1989. PP. 61, 82; *Jochen Hellbeck*, ed. Tagebuch aus Moskau 1931—1939. München, 1996. P. 81, 87.

Постійна загроза арешту зробила працю тимчасовою. Один свідок, що втік на Донбас після розкуркулення в Кіровограді у 1929 р., розповідав:

> «...як ніхто не побачить вас із знайомих, то можете працювати, тільки треба мовчати, хто ви такий, звідкіля ви. Це ніколи не говориться. Це все було замкнуте в людині. Так ото працювали. Як тільки хтось побачив, то вже людина жахається, і вже думає, де дітись, бо то вже, як хтось побачив, то вже знатимуть, що то вже тут цей. Отак виїжджали люди»[38].

Люди міґрували з шахти на шахту і таким чином ховались. Донбас лишався вільним степом, але було ясно видно страх втратити цю волю.

Був і ще один вид страху: страх «шкідництва». Одним зі звинувачень проти «буржуазних» спеціалістів на Шахтинському суді було шкідництво, яке полягало в пошкодженні дорогого обладнання на шахтах та навмисному спричиненні аварій і смертей шахтарів[39]. Вуглевидобування було і є дуже аварійнонебезпечним. (Серед шахтарів Шахт, наприклад, 1927 р. вісім з десяти робітників пережили які-небудь промислові нещасні випадки[40]). Тому звинувачення в шкідництві зачіпало болючу струну в робітників. При цьому підозра в шкідництві падала не лише на *спеців,* а й на «класових ворогів» серед робітників — куркулів, непманів, священиків і т. д.

Багато випадків були просто жахливі. В листопаді 1928 р. на одній з шахт Донбасу під рейками знайдено динаміт[41]. Місцями були розірвані кабелі, пошкоджені вентиляційні штреки, засипали пісок у шарикопідшипники, болти і цвяхи в машини, ламали мотори і крали

---

38 *Mace, Heretz.* Oral History Project 2:1136—37.

39 Див.: *Kuromiya.* The Shakhty Affair.

40 *Бакулин Б. И., Лейбович О. Л.* Рабочие, «спецы», партийцы (О социальных истоках великого перелома) // Рабочий класс и современный мир.— 1990.— № 6.— С. 104.

41 ГАРФ, ф. 5459, оп. 9, спр. 136, арк. 7. Про інший випадок див.: *там само,* оп. 10, спр. 33, арк. 18.

динаміт[42]. Радянські урядовці пояснювали це не випадковістю, а навмисним саботажем класових ворогів. Одного разу були вирізані сім метрів кабеля. (Найвірогідніше, що хтось вкрав його для своїх цілей, тому що кабель був дефіцитом). Інший випадок: татарин, який не знав російської мови, а отже, не міг прочитати правил безпеки, навіть коли б хтось йому їх дав, повісив свою лампу на голий електричний дріт і був убитий струмом. Ще один: робітника вбито ударом вагонетки під землею, яка рухалася без вогнів. Усі ці випадки списували на шкідництво[43].

Небезпечні умови праці спричиняли численні травми і загибель людей у 1930-х рр. Як і у випадку «Шахтинської справи», було неможливо довести, що хтось здійснював зумисне шкідництво. Хоч яка була причина, але одного американського інженера, що працював тоді на Донбасі, вразила повна байдужість до людського життя, яка панувала серед керівників[44]. Розлючені робітники, може, й вірили в шкідництво «класових ворогів», але прекрасно знали, що багато начальників-комуністів зовсім не турбувалися про їхню безпеку і списували часті аварії на шкідництво чи недбальство самих робітників. На одній шахті робітник відмовився спускатись у стовбур через те, що його не зміцнено. Керівник послав ударника, якого вбило обвалом стін шахти. Тільки через чотири дні вдалося відкопати його тіло[45]. Робітники зацікавилися, чи це справді шкідництво. Їхню недовіру ясно видно в листах до вищих

---

[42] *Там само*, оп. 10, спр. 33, арк. 18; оп. 11, спр. 139, арк. 68—68зв; спр. 155, арк. 26. Ще є багато подібних випадків у: *Галин Б.* Переход. Книга очерков. (1929—1930).— М., 1930.— С. 57. Також: *Туров В.* На штурм угля.— М., 1931.— С. 8—10. Донбасс ударный.— М., Л., 1930.— С. 115—116.

[43] ГАРФ, ф. 5459, оп. 11, спр. 139, арк. 75.

[44] Особливо див.: *Clarence Starr Collection.* Hoover Institution Archive. Stanford, Calif.

[45] ГАРФ, ф. 5451, оп. 14, спр. 259, арк. 27.

органів (зокрема й ГПУ) з проханням втрутитися, щоб керівництво відповідало за аварії і смерті [46].

Етнічна ворожнеча тільки посилила страх і лють на уявних ворогів. Траплялося, що людей із капіталістичних країн (німців і американців) били російські робітники [47]. Найпопулярнішими «ворогами» на Донбасі були євреї. 1928 р. повідомляли навіть про вбивства євреїв і китайців в Луганську. Вбивця, коваль за фахом і начебто українець, казав, що вбивав євреїв, а не росіян, тому що євреїв було мало, а росіян надто багато [48]. (І, безперечно, мало й китайців). В Артемівську перебої з постачанням харчів, які почалися 1928 р., негайно призвели до зростання антисемітизму [49]. Багато євреїв, особливо молодих комсомольців, прийшли працювати на шахти Донбасу в період прискореної індустріалізації. Дехто — як добровольці, інші через мобілізацію комсомолу. Там їх обпльовували, били і зневажливо обзивали жидами. На одній з шахт молодого комсомольця-єврея відшмагали батогами в лазні [50]. Шахтарі Луганська відмовлялися сидіти у шахтній кліті разом з євреями і били їх камінням у темряві підземель [51]. На селі також часто били євреїв [52].

У Сталіно робітнику-єврею Давидзану вимазали смолою обличчя, а «розумні школяри» закидали камінням єврейські школи і били дітей [53]. Соціальна кампанія проти

46 Див., напр.: *там само*, ф. 5515, оп. 33, спр. 24, арк. 29—31. Згідно з урядовим звітом, кількість смертних випадків через аварії у вугледобувній промисловості зросла на 29,6 % з 1929 по 1930 рр.

47 *Там само*, ф. 7416, оп. 1, спр. 8, арк. 58зв.

48 ЦДАВО, ф. 2605, оп. 2, спр. 602, арк. 53. Його фраза про «євреїв» може означати, що він убив більш ніж одного єврея.

49 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 85, спр. 307, арк. 67.

50 ГАРФ, ф. 5459, оп. 11, спр. 173, арк. 5зв.

51 ЦДАВО, ф. 2605, оп. 2, спр. 602, арк. 63; ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 3021, арк. 5.

52 ДАДО, ф. Р-1202, оп. 2, спр. 48, арк. 120.

53 ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 3021, арк. 5, 9.

антисемітизму нікуди не привела, як свідчить офіційний звіт, бо діти були як Янус: офіційне лице в школі, лице антисеміта поза нею[54].

Таємна поліція весь час знаходила й карала уявних політичних ворогів і шкідників: *спецїв*, куркулів, непманів, священиків, колишніх білогвардійців, махновців. (До них ставились як до «бывших людей», маючи на увазі, що вони вже не існують як соціально-політична група). На побутовому рівні, однак, вони були просто неофіційними ворогами, як, наприклад, євреї.

Проблема була в тому, що ставало все важче ідентифікувати прихованих ворогів: «Побитий у відкритому бою, ворог шукає обхідних шляхів, щоб підточувати основи пролетарської диктатури. Він перефарбувався за останнім словом соціальної мімікрії»[55]. Це було особливо актуально для Донбасу, куди багато хто тікав і міняв прізвище, щоб почати нове життя. Як наслідок, виникла настороженість і розпочалась кампанія викриття.

Хоч якими популярними могли бути політичні репресії класових ворогів на Донбасі, партія і уряд навряд чи могли довіряти Донбасу політично. Народне сприйняття комуністичного керівництва як нового ворога посилювалося зі зростанням незадоволення серед робітників. Одного партійного лідера, що подорожував по Донбасу після «Шахтинської справи», на Щербинівській шахті запитали: «Чи не було серед заарештованих зрадників партійних комуністів?»[56]

Нестача харчів негайно відбилася на ставленні населення до партії. В лютому 1928 р. гниле м'ясо свідомо продавали в Артемівську. Робітники тяжко нарікали, що партійні обіцянки кращого життя виявились лише казками

---

[54] *Там само*, оп. 20, спр. 2894, арк. 26. Також див.: Єврейське населення півдня України: історія та сучасність.— Запоріжжя, 1992.— С. 81—82.

[55] Макеевский рабочий.— 1931.— 30 груд.

[56] ГАРФ, ф. 374ш, оп. 27ш, спр. 1332, арк. 91, 128.

комуністів-дармоїдів[57]. Влітку 1928 р. сталося кілька шахтарських страйків; шахтарі вимагали кращої зарплати, нижчих виробничих норм і кращого постачання харчів. Страйк вибійників на шахті «Італія» в Макіївці 27 червня 1928 р. зініціювала група з семи осіб, двоє з яких були партійними і один комсомольцем. Про наслідок страйку нічого не відомо[58].

Тупість деяких керівників-комуністів явно настроювала проти них багатьох людей. Після «Шахтинської справи» багато партійних функціонерів були направлені в Донбас на інспекцію. Один з них, Молотов, разом з місцевим начальством відвідав житла робітників. Там він зустрів дружину одного робітника, представився секретарем ЦК компартії й запитав, як їй живеться. Вона відповіла, що так собі, бо підлога була цементною і через це померла її перша дитина, а тепер захворіла друга. Молотов сказав, що це дуже погано і вже збирався іти, як жінка закричала: «Товаришу Молотов, треба настелити підлогу!» Молотов згодився, що треба, й пішов. Замість надати яку-небудь практичну допомогу Молотов трохи посварив місцеве керівництво, йому відповіли, що таких проблем як підлога — легіон, а грошей на ремонт жител робітників немає[59]. Шахтарів з Великої Британії, які відвідали Донбас 1929 р., вразив контраст між грандіозними театрами та монументами і бідними оселями робітників.

> «Вони прямо запитали в радянського чиновника, чому вони витрачають величезні кошти на будівництво театрів, дозволяючи робітникам жити в такій тісняві, в хижах, на що той відповів: «Якщо ми забезпечимо робітникам комфорт, вони відмовляться боротись чи брати активну участь у політиці».

А британські шахтарі сказали йому на те:

---

57 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 85, спр. 311, арк. 80.

58 Смоленський архів ВКП(б), 250, С. 47—48. Див. також: ДАДО, ф. Р-129, оп. 1, спр. 24, арк. 253.

59 ЦДАВО, ф. 2602, оп. 1, спр. 2320, арк. 39.

> «Молоде покоління питатиме: „Де будинки, які ви нам обіцяли? Де процвітання, висока платня, достаток і комфорт?“ Тоді буде ще одна революція»[60].

Зневагу до робітників ясно видно з оповідки про одну донбаську шахту, де керівник-комуніст часто плював на підлогу під час своєї доповіді. Один з прибиральників приніс плювальницю, але він вперто і далі заплювував підлогу, зовсім ігноруючи плювальницю. Він не розумів, що після зборів доведеться прибирати підлогу[61].

Як у Капустинській справі 1923 р. (див. розділ 4), деякі щиросерді люди, звичайно безпартійні, що мали авторитет серед робітників, підпали під підозру. Мироненко, бухгалтер Щигліївського родовища біля Сталіно, був одним з таких людей. Восени 1928 р., почувши, що секретар Української Ради Народних Комісарів В. Я. Чубар читатиме промову у Сталіно, Мироненко не полінувався пройти вісім кілометрів по болоту, з'явився на зустрічі й разом з іншими «антирадянськими елементами» гостро звинувачував партію в «утисках робітничого класу і бракові демократії в країні». Партія звернулася до ГПУ, щоб те вжило відповідних заходів. Згодом, коли на святі Першого травня 1929 р. Мироненко виголошував «антирадянську промову» перед натовпом робітників, його заарештували. Тоді він спробував підняти робітників, називаючи агентів ГПУ жандармами. ГПУ доводило, що Мироненко служив у білій гвардії, однак прокуратура вирішила, що це неможливо через його вік (1918 р. він мав шістнадцять років). ГПУ доводило, що Мироненко прихилив до своїх поглядів багатьох робітників, але прокуратура не погодилась. Конфлікт з прокуратурою змусив місцевий відділ ГПУ

60 *W. Haydon.* ed. Russia as Seen by Two Tilmanstone Miners: A Record of a Tour to the Donetz Basin in Aug.— Sept. 1929 (Dover, 1929). P. 18; Our Journey through Russia. A First-hand Account by Two British Working-Men of a Journey through Russia. London, 1929. P. 27.

61 ГАРФ, ф. 5459, оп. 9, спр. 23, арк. 82.

скаржитися до Києва. Що далі сталося з Мироненком, невідомо[62].

ГПУ повідомляло, що навіть серед членів партії є вороги. Один з них, Степура, робітник з Макіївки, начебто вихвалявся перед своїми колеґами, що служив у Денікіна і зі своїми солдатами вирізáв усю наволоч: комуністів і росіян. Він переконував дочекатися повернення білих і нещадно нищити *кацапів* і червоних[63].

Багато повідомлень свідчать, що в цей час на Донбасі посилюється релігійна опозиція[64]. Поки йшла кампанія проти православних, інші секти, які завжди були особливо сильними на Донбасі, ще зросли, прийнявши багатьох утікачів і куркулів з інших частин країни. Баптистські проповідники, начебто фінансовані іноземною буржуазією, подорожували Донбасом[65]. 1929 р. в Артемівському окрузі нараховували 175 000 членів різних релігійних сект, тоді як членів профспілок всього 118 000[66].

Насильство застосовували не лише проти вигаданих класових ворогів. Деякі керівники били шахтарів[67]. До нових робітників, як куркулів-утікачів, так і переповнених сподіваннями нового життя виходнів з бідних родин, ставилися дуже погано. Більшість нових робітників (майже 80 % 1930 р.) були селянами, принаймні половина з них — українці. На одній з шахт селян змусили обрізати їхнє традиційно довге волосся[68]. Крім того, про них ніхто не піклувався і ніхто не поважав їх, тому вони приходили

62 ДАДО, ф. Р-391, оп. 1щ., спр. 213, арк. 131—131зв.

63 *Там само*, ф. Р-129, оп. 1, спр. 23, арк. 93, 110.

64 Див., напр.: Кочегарка (Артемівськ).— 1928.— 15 жовт.; ДАДО, ф. 5459, оп. 10, спр. 9, арк. 152; спр. 11, арк. 207.

65 Против «Рождества». Материалы к антирождественской кампании 1928—1929 гг.— Харків, 1928.— С. 27.

66 ГАРФ, ф. 5459, оп. 10, спр. 9, арк. 148. 1930 р. 37,4 % шахтарів чоловічої статі на Донбасі не були членами профспілки. Див.: *Там само*, оп. 11, спр. 172, арк. 46.

67 Див., напр.: *Там само*, ф. 5517, оп. 17, спр. 313, арк. 125.

68 *Там само*, ф. 7416, оп. 1, спр. 50, арк. 84.

і йшли далі. «Вони навіть не вимагали платні»[69]. За деякими даними, 1930 р. більш ніж половина цих селян покинула Донбас[70]. Один американський журналіст, що відвідав Донбас 1930 р., згадував:

> «— Це наша найкраща шахта,— сказав інженер.— Найбільш механізована. Маючи 250 робітників, ми виробляємо 120 000 тонн за рік. Робітники працюють всього по шість годин.
>
> Тієї миті до кімнати вривається молодий інженер і з лайкою кричить:
>
> — Вони втекли!
>
> — Хто втік?
>
> — Ці кляті хлопці з сіл. Прийшли минулого тижня, пропрацювали п'ять днів, і тепер половина втекла.
>
> — Чому? — одночасно спитали керівник та інші присутні.
>
> — Боягузи, ще нічого не навчилися,— закричав інженер шахти, грюкнувши дверима»[71].

Спекотним літом 1930 р. майже в жодній лазні на шахтах не було води[72]. Погані умови сприяли розповсюдженню тифу й дизентерії. 1930 р. 60 % всіх протиепідемічних ресурсів України застосовували на Донбасі[73]. В деяких районах запасів харчів було лише на пів дня. Навіть з допомогою ГПУ адміністрації шахт доводилось боротись за продукти[74].

Один американський інженер сповістив, що влітку 1930 р. вугледобувна промисловість Донбасу перебувала у глибокій кризі, тому що шахтарів «погано годували. Вони не отримували достатньо коштів для того, щоб прожити». Чимало робітників покинули роботу чи просто не хо-

---

69 *Crady*. Communistic Russia. P. 5.

70 ЦДАВО, ф. 2623, оп. 1, спр. 4638, арк. 66.

71 *H. R. Knickerbocker*. The Soviet Five-Year Plan and Its Effect on World Trade. London, 1931. P. 167—68.

72 ГАРФ, ф. 5459, оп. 11, спр. 155, арк. 16.

73 *Там само*, ф. 7416, оп. 1, спр. 2, арк. 148.

74 *Там само*, ф. 5459, оп. 11, спр. 102, арк. 27зв.

дили на неї. Тому восени ГПУ видало наказ, що «всі мусять повернутись на шахти і працювати».

> Щоб досягнути цього, вони позвільняли всіх урядовців вугільного тресту (контролював родовища Донбасу) і поставили головою М. А. Дейча (працівника ГПУ) ... Дейч оточив себе аґентами ГПУ, і вже з самого початку його перебування на посаді директора вугільного тресту відбулися сотні арештів шахтарів, і ці арешти змусили інших шахтарів, що боялися арешту, повернутися на шахти[75].

Інший американський гірничий інженер згадував, як узимку 1930—1931 рр.

> «неможливо було отримати вугілля для звичайного домашнього господарства та опалювання, хоча прямо біля шахти лежали тисячі тонн готового на експорт вугілля. З однієї шахти, № 5, послали резолюцію протесту до ЦК партії в Москву. Дейч розпустив робітничий комітет і заарештував усіх його членів. Їх звинувачено в контрреволюційній діяльності»[76].

У вільному степу переважали примус і насильство.

Свавільне поводження партії з робітниками посилило їхнє обурення. 1930 р. на похороні шахтаря, що загинув під час аварії на шахті, чоловік з орденом Червоного Прапора звернувся до робітників шахти «Іван» поблизу Сталіно: «В СРСР, як і на Заході, людей калічать у шахтах,

---

75 *Clarence Starr Collection.* Hoover Institution Archive. Testimony before the Commissioner. P. 7—8, 10. Дейча призначено директором вугільного тресту 6 жовт. 1930 р. і знято 18 квіт. 1931 р. (Сборник постановлений и приказов по промышленности. М., 1930—75:1138). За індустріалізацію. 19 квіт. 1931. Інший американський інженер також згадував про зв'язки Дейча з ГПУ. Дейча, на його думку, вибрано за «тверду волю й досягнення» (див.: *Grady.* Communistic Russia. P. 4. Також: *Knickerbocker.* The Soviet Five-Year Plan. P. 174.) Неможливо визначити, чи насправді Дейч був офіцером ГПУ, але він міг ним бути: Дейча перевели зі швейної промисловості — досить дивне переведення. Згодом його критикували за недостатній досвід у вугледобувній справі. Див.: ГАРФ, ф. 7416, оп. 1, спр. 88, арк. 67.

76 *Grady.* Communistic Russia. P. 4.

геть СРСР!»[77] Багато робітників відкрито вимагало зменшення зарплати фахівців та інженерів і погрожували, що перестануть працювати, якщо їх не почнуть нормально годувати[78]. Як матроси броненосця «Потьомкін» 1905 р., робітники Донбасу обурювалися, знаходячи хробаків у страві, яку давали в їдальнях. ГПУ повідомило, що тільки в травні — червні 1930 р. на шахтах і заводах Донбасу через це сталось дев'ятнадцять страйків[79]. На шахті «Марія» член партії Єгоров збирав підписи на проханні до ГПУ звільнити робітника, звинуваченого у тому, що він начебто був білогвардійським офіцером. На робітничих зборах він пристрасно сказав: «Вас усіх, гадів, треба за це перестріляти!»[80] Голодні робітники навіть дійшли до того, що звинувачували Сталіна у своєму голоді: «Треба запитати Москву, можливо, є запаморочення в Сталіна»[81]. 1930 р. Я. Голиченко, робітник Мілерово-Шахтинського району, писав М. І. Калініну, номінальному главі радянського уряду: «Ніхто нічому не вірить», і «народ озлобився, проклинає Сталіна»[82].

Давній розподіл на привілейовані верхи і пригноблені низи став очевидним, один робітник шахти № 10 в Артемівську, партійний, сказав: «Верхи насідають на низи»[83]. Так і справді було на Донбасі: шахтарі тяжко працювали в темних і небезпечних підземеллях, а їхні керівники комфортно сиділи в безпечних і світлих кабінетах.

У 1931 р. проблема постачання харчів і далі була гострою. М'ясо не продавали взагалі, а якщо й продавали, то з хробаками[84]. Борошно було такої поганої якості, що від нього хворіли[85]. Хоч як дивно, але в червні 1931 р. Сталін

---

77 ГАРФ, ф. 5451, оп. 14, спр. 259, арк. 24, 133.

78 *Там само*, ф. 5459, оп. 11, спр. 35.

79 ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 4227, арк. 2, 3.

80 ГАРФ, ф. 5459, оп. 11, спр. 35, арк. 124об.

81 *Там само*, арк. 27.

82 Неизвестная Россия // XX век. I.— М., 1992.— С. 203—204.

83 ГАРФ, ф. 5459, оп. 11, спр. 35, арк. 156.

84 *Там само*, ф. 7416, оп. 1, спр. 8, арк. 41.

85 *Там само*, спр. 2, арк. 163.

оголосив, що порівняно з голодом 1928—1929 рр. постачання продуктів споживання поліпшилось і влада змогла експортувати зерно, і то навіть у більшій кількості, ніж будь-коли після революції[86]. 1932 р. 5,2 мільйона тонн зерна і борошна пущено на експорт, порівняно з 0,3 мільйона тонн 1928 і 1929 р. і 4,8 мільйона 1930 р.[87]. Настав голод.

Жнива скорботи

Голод 1932—1933 рр. охопив майже всю країну: Україну, Казахстан, Північний Кавказ, Поволжжя, Західний Сибір і навіть серце Росії — Центральний чорноземний регіон. Питання кількості жертв голодомору досі є предметом дискусій, і можливо, ми ніколи не дізнаємося точного числа жертв; ясно лише, що кількість загиблих обчислюється мільйонами. Найтяжче постраждали саме зернові регіони (за винятком Казахстану, де основною причиною смерті була брутальна політика утвердження осілості серед кочових народів). Різні регіони постраждали по-різному; умисний ґеноцид, особливо українців, був політичною метою голодомору[88]. Наявна інформація не може переконливо довести, що голодомор був етнічним ґеноцидом[89]. Голод був, як влучно назвав свою книжку Роберт Конквест (взявши назву зі «Слова о полку Ігоревім»), жнивами скорботи[90], що тяжко вдарили по Донбасу.

---

86 РЦХІДНІ, ф. 85, оп. 28, спр. 8, арк. 190.

87 *Michael R. Dohan.* The Economic Origins of Soviet Autarchy. 1927/1928—1934 // Slavic Review, 35:4. December 1976. P. 616.

88 Це питання детально обговорене у вид: *Robert Conquest.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford University Press, 1986; Report to Congress: Commission on the Ukraine Famine. Washington, D. C., 1988. Дещо обережніша точка зору у вид.: *R. W. Davies, M. B Tauger, S. G. Wheatcroft.* Stalin. Grain Stocks and the Famine of 1932—1933 // Slavic review, 54:3 (кінець 1995).

89 Див.: *Hiroaki Kuromiya.* Ukraine and Russia in the 1930s // Harvard Ukrainian Studies; *Terry Martin.* An Affirmative Action Empire: Ethnicity and the Soviet State, 1930—1938 (Ph.D. diss., University of Chicago, 1996).

90 *Conquest.* The Harvest of Sorrow.

Здається безперечним, що головною причиною голоду було надмірне відбирання зерна в селян. Одночасно виявилось, що колгоспна система, яка працювала паралельно з радгоспною на схожих принципах, виявилась нежиттєздатною і непродуктивною. Ось *частушка*, яку приписують куркулям:

Записалися в колхоз,
Строят теперь планы,
А картошку-то едят
Без масла и сметаны[91].

Жалюгідний стан, у якому опинилося сільське господарство, неначе підтверджував повний провал колективізації[92]. За небаченим урожаєм 1930 р. незабаром настає неврожай 1931 і 1932 рр. Одним з результатів цього була жорстокість колективізації, яка зовсім деморалізувала селян. Як повідомляють Віткрофт, Дейвіс і Купер, «зменшення виробництва зерна в 1931 і 1932 рр. і збільшення в 1933 і 1934 рр. були набагато значніші, ніж показують інші, як західні, так і радянські, припущення». Вони підрахували, що виробництво зерна зменшилося з 73,3 мільйона тонн 1928 р. і 76 млн. тонн 1930 р. до 61,8 млн. тонн (можлива похибка дев'ять відсотків) 1931 р. і 61,1 млн. тонн (можлива похибка десять відсотків) 1932 р.[93].

Незважаючи на це, державна заготівля збільшилася з 28,2 % всієї зернопродукції 1930 р. до 32,8 % 1931 р., і планувалося збільшити її до 40—50 % 1932 р.[94]. У Москві знали, що країна під загрозою голоду. Повернувшись з

---

91 *Соколов Ю. М.* Русский фольклор. Вып. 4 /Частушки, мещанские и блатные песни, фабрично-заводской и колхозный фольклор.— М., 1932.— С. 30.

92 Найновіша робота на цю тему: *Stephan Merl.* Bauern unter Stalin. Die Formierung des sowjetischen Kolchossystems 1930—1941. Berlin, 1990.

93 *S. G. Wheatcroft, R. W. Davies, J. M. Cooper.* Soviet Industrialization reconsidered: Some Preliminary Conclusions about Economic Development between 1926 and 1941 // Economic History Review, 2nd ser., 39:2 (May 1986). P. 282—83.

94 *Kuromiya.* Stalin's Industrial Revolution. P. 292.

України, Молотов доповідав Політбюро, що «ми справді зіткнулися з привидом голоду, причому у важливому районі, з якого мали би брати зерно»[95]. Цей привид не злякав Сталіна. Сталін хвалився, що 1931 р. вдалось експортувати рекордну кількість зерна й борошна — 5,2 млн. тонн; але навіть в голодні 1932—1933 рр. 1,8 млн. тонн зерна й борошна продано на заморських ринках. У ці голодні роки продукти тваринництва також експортовано у великих кількостях[96].

Донбас, можливо, був навіть краще захищений від голоду, ніж інші частини України та Північний Кавказ, тому що Донбасу уряд надав пріоритет у постачанні продуктів харчування. Проте села Донбасу були спустошені, і вплив голодомору на ситуацію в Донбасі дуже важливий для розуміння терору, що розгорнувся в наступні роки. Ще з 1928 р. на Донбасі, як і скрізь, не завжди вистачало харчів, але вже 1931 р. ситуація значно погіршилася, а в 1932—1933 рр. населення голодувало. Взимку 1931—1932 рр. нестача харчів призвела до появи «колосальних черг» за хлібом[97]. В донській частині регіону в березні 1932 р. було лише 15 % потрібних припасів; не було молока, сиру — «такого не надходило протягом усього кварталу»[98]. З весни до літа 1932 р. Сталіно було під загрозою тифу й дизентерії, які, спалахнувши, швидко поширювались[99]; це був ще один наслідок голоду, бо смерть забирала не тільки людей, а й коней, чиє м'ясо потім з'їдали голодні люди.

Чутки, що в Донбасі голод і не платять зарплату[100], не зупиняли голодних Росії й України від втечі в цей промисловий центр. При цьому видається, що наплив народу

---

95 *Ивницкий Н. А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов).— М., 1994.— С. 203.

96 *Dohan.* Economic Origins. P. 616.

97 ГАРФ, ф. 7416, оп. 1, спр. 118, арк. 31зв.

98 *Там само*, спр. 204, арк. 123, 203.

99 Диктатура Труда.— 1932.— 9 трав.; Социалистический Донбасс.— 1932.— 21 серп., 2 верес.

100 Див., напр.: ГАРФ, ф. 5515, оп. 17, спр. 312, арк. 188.

влітку 1932 р. був набагато меншим, ніж відплив. Наприклад, вугледобувна промисловість втратила 17,3 відсотка робочої сили, кількість робітників зменшилася з 407 400 в січні до 337 700 у вересні 1932 р. Середній денний видобуток вугілля за цей самий період упав на 22 % — з 199 000 тонн до 154 400 тонн[101]. Голодні робітники купами йшли з шахт на пошуки їжі й роботи; дехто, надто ті, хто зберіг зв'язки з російськими селами, повертався додому, вірячи, що з харчами там краще. Горлівському родовищу, щоб виконати план, необхідно було 1870 робітників, були послані 25 вербувальників, але в жовтні з'явилося на роботу всього 16 нових робітників[102]. Багато нових робітників скоро втекло з голоду[103]. Ті, що залишилися, голодували й часто не могли вийти на роботу[104]. В донській частині Донбасу 1932 р. 80 % коней померло через нестачу фуражу[105]. Ще навесні 1932 р. стурбований народний комісар важкої промисловості Орджонікідзе приїхав на Донбас перевірити обстановку і натиснути на місцевих керівників. У відповідь на скарги робітників про брак харчів він досить гостро накинувся на керівників Донбасу за те, що вони дозволяють робітникам ходити голодними. Все ж він був змушений визнати, що в найближчі два — три місяці уряд не зможе суттєво вплинути на ситуацію з продуктами харчування[106].

Олексій Кейс, який тоді жив на Донбасі, згадує:

> у «32-му році — страшний суд. Розпочався страшний голод. Значить, тоді вже почали вже по дорогах бачи-

101 *Hiroaki Kuromiya.* The Commander and the Rank and File: Managing the Soviet Coalmining Industry, 1928—1933 // *Rosenberg, Siegelbaum* // Social Dimensions. P. 149.

102 Социалистический Донбасс.— 1932.— 22 жовт.

103 Див.: ГАРФ, ф. 5515, оп. 17, спр. 618, арк. 9.

104 ЦДАВО, ф. 806, оп. 1, спр. 287, арк. 51.

105 ГАРФ, ф. 7416, оп. 1, спр. 118, арк. 105. За опублікованими даними, кількість коней у Донбасі зменшилася на 50 % в період з 1928 до 1933 рр. Див.: Донбасс в цифрах / Статистический справочник.— Сталино, 1936.— С. 50.

106 РЦХІДНІ, ф. 85, оп. 29, спр. 36, арк. 5; спр. 44, арк. 4.

ти мертвих. А як весна 33-го року настала, то вже була весна смерті. То була вже весна смерті. На залізницях, по дорогах. Оце йшов потяг Зверєво — Київ. То ж люди всі виходили. Ті колгоспи близькі там туди до залізниці. Думають, що ж будуть їхати там потяги, може, хто кине кусок хліба. Потяги ж ідуть експреси з Зверєва на Мілерово, а з Мілерово на Зверєво. То понад дорогою, як ото снопи лежать — люди».

Одного разу він зі своїм братом ішов по вулиці в Єнакієво і:

«...дивимося — під парканом лежить жінка... І вона так не лежить, а так напівсидить, напівлежить. Мертва. Ми підійшли, й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така — до одного року. Може, один рік, може, трошки менше, може, трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мами грудь і смокче. А мати ж мертва. Ну, і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде *truck*, санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постоянно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, на гору, то дитину туди, в *truck*, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я вам скажу. Жінку й дитину...»[107]

Кейс згадував, як під час голоду 1921—1922 рр.:

«В Єнакієві... з-під поли продають і хліб, м'ясо... Як хто продає м'ясо, то його міліція зразу атакує. І беруть те м'ясо на аналіз, бо чи воно не є людське і чи воно не є собаче. Бо ж були такі, що хотіли на тому нажити капітал... Продасть те м'ясо, а купить собі кусок хліба»[108].

---

107 Second Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on The Ukraine Femine Held in 1987. Washington, D.C. 1988. P. 20—21. Про такі випадки в Макіївці та Кадіївці див.: *Mace, Heretz.* Oral History Project, 2:875, 3:1455.

108 Second Interim Report. P. 20.

Архіви показують, що ГПУ справді уважно стежило за продажем м'яса[109].

1933 р. ситуація стала катастрофічною. Голод здавався тяжчим через офіційне замовчування. Справді, не можна було прилюдно говорити про голод, не ризикуючи бути звинуваченим у «правому ухилі» чи навіть «контрреволюційності». Наприклад, Є. Д. Ялиничева, яка була членом Всесоюзного Центрального виконавчого комітету, розповіла колеґам, що в селі Чабанівка в Донбасі на її очах померло шістнадцять чоловік, і їхні тіла лежали непохованими кілька тижнів. Її вигнали з партії як колишнього куркуля. Повідомлено, що село Чабанівка «має историю восстаний кулачества», останнє з яких сталося на початку 1932 р. Якщо це була правда, то в Чабанівці провадили нещадні конфіскації зерна. Членам партії в місцевому секретаріаті наказано уважно стежити за всіма, бо навіть деякі комуністи могли виявитися ворогами, що брали участь у «контрреволюційній аґітації»[110]. А тим часом голодомор лютував і далі.

У селі Шапарське в Новопсковському районі було 212 родин колгоспників і 18 родин одноосібників; з них 190 зовсім не мали харчів. П'ятсот чоловік лежали хворі з голоду. З першого січня до двадцятого лютого 1933 р. сімдесят чотири чоловіка померло від голоду; більшість померлих — дуже молоді та старі. Скільки ще померло після 20 лютого, невідомо[111]. В селі біля Луганська не залишилось жодної тварини: собаки, коти, птахи — усі були з'їдені. Велику рогату худобу часто викрадали і їли навіть мертвою[112]. Мертвих тварин поїдали голодні собаки й птахи, а їх, своєю чергою, поїдали голодні люди. Деякі коні були заражені сапом. Все це спричиняло багато захворювань. Поширення тифу на Донбасі мало характер

109 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 79, арк. 69.

110 *Там само,* оп. 1, спр. 77, арк. 6—10.

111 *Там само,* спр. 15, арк. 124.

112 33-й: голод. Народна книга-меморіал.— К., 1991.— С. 228.

епідемії[113]. В Маріуполі, розташованому на узбережжі Азовського моря, багато людей померло від споживання мертвої риби, знайденої на пляжах[114]. В Донецькій області всього за п'ять днів (27 лютого — 3 березня) зареєстровано чотири тисячі смертей[115]. Голод навіть не подавав ознак згасання.

Василь Мівутенко казав, що Донбас був «Меккою і надіром для голодних». В лютому 1933 р. в Харцизьку, найбільшому залізничному вузлі Донбасу, вокзал був забитий людьми, що тікали на Донбас з різних районів України: Києва, Вінниці й Полтави:

> «Я щодня проходив повз станцію, ідучи на роботу, і бачив цих одягнених в лахміття, брудних, пухлих від голоду людей з усім пожитком, запханим у мішки. Вони підходили до мене і просили хліба чи чогось поїсти. Міліціонер весь час відганяв їх від станції, але вони завжди повертались. Дехто вішався на деревах чи в сараях залізничників, які жили в місті.
>
> Навесні приплив голодних збільшився. Вже в березні вони, чорні, як привиди, блукали не лише по станції, а й по всьому Харцизьку. Приміщення вокзалу і платформа (!) не могли їх усіх вмістити. Вся підлога була покрита ними, а ті, хто не міг вміститися, спали (!), лежали й помирали на вулицях під огорожами парків. Щоранку о сьомій я помічав купу брудних, цілком уже мертвих (!) тіл, тоді як поряд їхні родичі сиділи абсолютно байдужі до того, що діється навколо. Міліція розганяла місцевих робітників, щоб вони не бачили тіл і не говорили з голодними, а іноді збирала трупи і кудись вивозила їх. Щодня з вагонів, які прибували на станцію, теж виносили трупи померлих.
>
> У квітні голодні заполонили увесь Харцизьк. Вони лежали на кожній вулиці, на кожнім перехресті, з ви-

---

113 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 83, арк. 24; також: спр. 25, арк. 107—8; РГАЕ, ф. 7566, оп. 1, спр. 4, арк. 20; То був страшний суд // Україна — 1989.— № 29.— С. 17.

114 *Mace, Heretz.* Oral History Project 1:201, 202.

115 *Заика В.* Голодомор 1933 в Донбассе // Первая линия (Донецьк).— 1991.— № 48.— 19 черв.

тягнутими руками просили милостиню: „Ви ж самі бачите, чому ми просимо". Голодні люди помирали прямо на вулицях, і далі затискаючи в руках поодинокі монети, що їх вдалося вижебрати»[116].

Мівутенко далі розповідає про жахіття, свідком яких він був в радгоспі «Горняк 5» біля Харцизька:

«Одного дня, йдучи туди, я почув стогін з чагарника біля дороги. Я підійшов і побачив великого вродливого чоловіка з сивим волоссям, близько шістдесяти п'яти років. Він лежав на голій землі, накритий селянським піджаком, з широко розтуленими вустами і заплющеними очима. Все обличчя йому обліпили мухи.

Я відігнав мух, озирнувся, чи ніхто не бачить, і запитав: «Діду, ви звідки?» «Я з Вінничини... Чув, що тут, на Донбасі, є хліб... Я приїхав, щоб врятуватись від голоду... Дайте, будь ласка, трохи ріденького супу, не хліба, бо помру, якщо з'їм зараз хліба...»,— прошепотів у відповідь старий.

Я прийшов у радгосп і розповів все це адміністрації. Вони пообіцяли послати старому супу, але я знаю, що ніхто не простежив за тим, щоб йому занесли суп, бо всі боялися брати на себе відповідальність: адже тим, хто перебував на офіційних посадах, заборонялося допомагати голодним. Наступного дня міліціонер з Харцизька знайшов тіло старого в кропиві»[117].

Донбас став одночасно Меккою і Немезидою для голодних.

Ці розповіді бліднуть проти багатьох жахливих актів насильства, що тоді траплялися. Наприклад, у Маріуполі 1933 р.:

«Одного дня, чекаючи в черзі за хлібом, я помітив дівчинку-селянку років п'ятнадцяти, в лахмітті, з дуже голодним поглядом. Вона простягала руки до кожного, хто купував хліб, просячи декілька крихт. Нарешті вона дійшла й до крамаря. Цей чоловік, мабуть, недавно приїхав з іншої республіки, бо

116 The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, vol. 2, The Great Famine in Ukraine, 1932—1933. Detroit, 1955. P. 615—16.

117 *Там само.*— С. 616.

не вмів чи не хотів говорити по-українському. Він почав лаяти дівчину, кажучи, що вона занадто лінива і має йти працювати в колгоспі, потім вдарив її витягнуту руку тупим краєм ножа. Дівчина впала і випустила крихту хліба, яку тримала в руці. Тоді крамар підійшов ближче, копнув її ногою і закричав: «Вставай! Іди додому і працюй!» Дівчина застогнала, потягнулась і померла. Дехто в черзі почав плакати. Крамар-комуніст помітив це і пригрозив: «Дехто стає занадто сентиментальним. Зараз ми побачимо, хто тут ворог народу!»[118]

В іншому місці Донбасу чоловіка, що не встояв перед спокусою вкрасти огірок на залізничній станції, було розстріляно на місці[119].

На Донбасі, як і по всій країні, були непоодинокі випадки канібалізму. 19 лютого 1933 р. в одному селі Новопсковського району колгоспник Домна Хрипун, разом зі своєю шістнадцятирічною донькою, вбив одинадцятирічну доньку, щоб з'їсти[120]. В селі Білокуракіне того самого району селянка М. (справжнє ім'я не вказується) втратила чоловіка, який, за її словами, просто зник. В лютому 1933 р. померло двоє її дітей і М. разом з двадцятирічною донькою з'їли їхні тіла. В березні вони убили і з'їли шістнадцятирічного сина М. В шести колгоспах району в січні — березні 1933 р. померло 578 чоловік. 28 березня Лука Бабенко відрубав голову, руки й ноги свого брата, який помер з голоду, викинув їх в річку і з'їв усе інше. Ірина Хрипунова задушила дев'ятирічну онучку і приготувала страви з її м'яса. Антон Хрипунов з'їв восьмилітню сестру, що померла з голоду[121]. В іншому селі сім'я Хмизів вбила дружину свого сина Катерину. Її голову відрубали і дали голодним свиням в колгоспі, а тіло Хмизи зварили і

118 The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, vol.1. Book of testimonies. Toronto, 1953. P. 284.

119 *Mace, Heretz*. Oral History Project. 2:1137.

120 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 15, арк. 125.

121 Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— С. 448, 495.

з'їли [122]. У Сталіно й інших частинах Донбасу ходили чутки, що в м'ясних пирогах, які продають на ринку, знаходять людські нігті й пальці [123].

Скрізь поширювався страх. В уражених голодом районах батьки боялися випускати дітей на вулицю вночі, щоб їх не викрали і не пустили на м'ясо. Взагалі видається, що підстави для цього страху були, а сам страх ще більше посилювали чутки [124]. Казали, що «багато товстих, особливо дружини членів партії, боялись ходити ночами, бо були привабливішими для ковбасників, ніж худі люди, в яких тільки шкіра й кістки»[125]. А ось інше свідчення: «Одного дня я (вісімнадцятирічна дівчина) пішла в центр шахтарського міста і побачила, що одні люди ганяються за іншими, пухкими й дебелими. Я тоді ще не знала, що вони роблять. Згодом мені пояснили, що, якби мене зловили, то вбили б і з'їли»[126]. Голодні батьки, не маючи змоги прогодувати дітей, з розпуки приносили їх на станції і ринки, де й залишали. Декого забирали добрі люди, а інших просто підбирала міліція. В Луганську тільки з 30 квітня до 7 травня 1933 р. міліція заарештувала 1842 бездомних, з них 232 дітей. Все одно багато дітей бродило по Донбасу, скоюючи малі й великі злочини [127].

Під час голоду, як і завжди в кризових ситуаціях, жінок експлуатували у першу чергу. Наприклад, робітник МТС із дружиною вижили в голод лише тому, що дружина згодилася спати з начальником станції, за що кожного ранку отримувала трохи борошна. Після смерті Сталіна

122 *Mace, Heretz*, eds. Oral History Project. 2:737.

123 *Там само.*— 3:1438.

124 Див.: *Черниченко Ю.* Две тайны // Литературная газета.— 1988.— 13 квіт.; *Mace, Heretz.* Oral History Project. 2:628—29; Second Interim Report. P. 54.

125 *Mace, Heretz.* Oral History Project. 3:1237.

126 *Там само.*— 2:857.

127 First Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine. Washington, D. C., 1987. P. 166—67; Социалистический Донбасс.— 1989.— 13 груд.; *Mace, Heretz.* Oral History Project. 2:857, 3:1455.

робітник згадував цю історію і плакав у присутності дружини і гостя, який записував це [128]. Такі і навіть кричущіші випадки були досить поширені. Можливо, внаслідок цього з'явилась така *частушка*:

Всю пшеницу — за границу,
Овес — в кооперацию,
Баб — на мясозаготовку,
Девок — в облигацию [129].

Голод часто руйнував сім'ї. Жінки, традиційна опора сімейного життя, не могли витримати звірств, скоюваних проти сім'ї. Все життя стало божевільним, і обставини змушували жінок руйнувати сім'ї з розпачу чи божевілля. Принаймні такою, здається, була думка загалу. Якщо моє враження, що жінок частіше, ніж чоловіків, описують у ролі канібалів, слушне, то це може бути пов'язане з народними уявленнями про жінку, що закидають їй відьомство. Зв'язок між канібалізмом і відьомством ясно видно у випадку, що трапився в селі Янківка, Київської області. В липні 1933 р. Настя Митрякова вбила дітей Кирила Куші, коли вони поверталися з дитячого садка. При обшуку її будинку знайдено частини їхніх тіл. Сільрада скликала людей, вони розпалили багаття і одразу ж спалили її [130].

Міста, безперечно, були краще захищені від голоду, ніж села. Повторюю ще раз: це неправда, коли кажуть, що Донбас не знав голоду. 1932 р. один шахтар з донських козаків писав, що весь день просидів голодним. Хліб, який видавали робітникам, був такої низької якості, що навіть коти його не їли. Він боявся, що невдовзі помре разом зі своїми товаришами, і тому витрачав усе зароблене на горілку, щоб гроші не пропали. Шахтарі питали: «За що ж ми боролися?»

128 33-й: голод.— С. 230.

129 *Andrei Sinyavsky*. Soviet civilization: A Cultural history, tr. Joanne Turnbill with the assistance of Nikolai Formozov. New York, 1988. P. 222—23.

130 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 105, арк. 17.

ся?»[131] По всьому Донбасу робітники пухли з голоду, а діти хворіли від поганого харчування[132]. Голодні діти в Донбасі влаштовували демонстрації, вимагаючи їжі, розбивали крамниці і вламувалися у пекарні[133]. В документах таємної поліції Донбасу перелічується сім випадків страйків у січні й на початку лютого 1933 р.[134].

1934 р. виробництво зерна збільшилось, а експорт зменшився. Голод вщухав. А проте голод у Донбасі тривав і далі. 1934 р. людям доводилося стояти в чергах за хлібом цілу ніч, щоб купити його зранку, але все одно, люди були голодні[135]. Дехто з колгоспників не мав сили працювати в полі[136]. 1935 р. на шахтах не платили по шість місяців[137]. Держава забирала зерно, і Донбас жив надголодь до 1936 р.[138]. Рани, залишені голодомором, довго не заживали. Наприклад, через масову смерть дітей у 1932—1933 рр. і велике зменшення народжуваності наприкінці 1930-х років, коли ці діти мали б іти до школи, донбаські школи не мали перших класів[139].

Зовнішні загрози і внутрішні вороги

Голод був не лише економічною кризою, а й політичною. Економічна криза поставила країну в небезпечне становище якраз тоді, коли загроза з боку ін-

131 Крестная ноша. Трагедия казачества // Дон.— 1990.— № 7.— С. 77.

132 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 84, арк. 18; також: оп. 1, спр. 51, арк. 73. Див. також: *Жуков.* Мы шли через трудности и поиски // Всегда восемнадцать.— Донецьк, 1986.— С. 72.

133 *Осокина Е. А.* Иерархия потребления. / О жизни людей в условиях сталинского снабжения 1928—1935 гг.— М., 1993.— С. 26.

134 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 79, арк. 18—21.

135 *Шамрай Ф.* Страшніше за смерть — голод 1932—1933 рр. очима свідка // Наша газета (Луганськ).— 1993.— 12 черв. *Mace, Heretz.* Oral History Project, 3:1390.

136 ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 290, арк. 19—20.

137 *Mace, Heretz.* Oral History Project. 3:1384.

138 33-й: голод.— С. 230.

139 *Mace, Heretz.* Oral History Project. 3:1436, 1437, 1455, 1457.

ших країн дуже зросла. Голод також був великою внутрішньою проблемою для Сталінової політики. Яку важливу роль відіграла криза для подальшого розвитку політичного терору, видно з того, що, як влучно відзначив Джонатан Хаслам, «кожна згадка про походження так званої троцькістської терористичної змови називає 1932 р».[140]. Саме ця важка економічна й політична криза заклала основи великого терору.

Зовнішні загрози не були новими для СРСР. Цього разу загроза йшла як зі Сходу, так і з Заходу: прихід до влади в Німеччині Гітлера і встановлення Японією маріонеткового уряду в Маньчжурії. З часом обидві загрози ставали дедалі реальнішими[141].

В Україні, як і на Далекому Сході, люди, що потрапили до країни з-за кордону, були під підозрою. Найбільше впадає у вічі вигадана справа Української Військової Організації (УВО); арешти її «членів» тривали з 1933 до 1937 р. (В 1920-х рр. у Галичині була організація з такою назвою, яка 1929 р. у Відні стала основою нової Організації Українських Націоналістів. І УВО, і ОУН вдавалися до політичного тероризму, зокрема вбивали радянських урядовців у Польщі та інших країнах. Звичайно ж, ГПУ хотіло поєднати стару й нову УВО). Було заарештовано багато членів комуністичної партії з Галичини, і їх змусили визнати членство в УВО. Згідно із звинуваченнями, галичани приїхали в Україну з метою організувати контрреволюційну фашистську організацію і скинути радянську владу збройним повстанням з допомогою нацистської Німеччини, Польщі та українських еміґрантських організацій. Повстання мало статися навесні 1933 р., в розпалі голоду. Щоб отримати підтримку населення, УВО начебто

---

140 *Jonathan Haslam.* Political Opposition to Stalin and the Origins of the Terror in Russia, 1932—1936 // Historical Journal, 29:2 (1986).

141 Див.: *Jonathan Haslam.* The Soviet Union and the Threat from the East, 1933—1941. Moscow, Tokyo and the Prelude to the Pacific War. University of Pittsburgh Press, 1992; Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933—1939. New York, 1984.

зумисне порушувало постачання продуктів (це, безперечно, евфемізм замість «спричинили голод»)[142].

Німці й поляки потрапили під підозру як потенційні п'яті колони. 1933 р. радянська таємна поліція викрила німецьку шпигунську організацію, її підрозділи виявлено в усіх великих українських містах. У цю справу втягнули багатьох письменників і художників[143]. Цього самого року нападки на поляків набули форми ліквідації Польської військової організації. «Членами» організації були поляки-комуністи і провідні діячі польської спільноти в Україні. Організації приписали «працю на польських землевласників і українських націоналістів, які планували захопити і знищити СРСР». Польські райони з національним самоврядуванням почали ліквідовувати. Радянська влада називала їх «потенційними антирадянськими базами для польських операцій»[144]. 1934 р. таємна поліція викрила «фашистські осередки» в багатьох німецьких поселеннях Донбасу. Їх звинуватили у проведенні «контрреволюційної агітації, спрямованої на знищення колгоспної системи і підрив органів радянської влади»[145]. Ці випадки провіщали набагато страшніші репресії в наступні роки.

Українці також потрапили під підозру, бо Москва їх боялася. Багато свідчень доводять: українці вважали, що їх карають голодом, який створила Москва і який, на їхню думку, не зачепив саму Росію[146]. В рапорті німецького

142 *Шаповал Ю.* Сталінізм і Україна // Український історичний журнал.— 1991.— № 10.— С. 42; № 11.— С. 20—21. Також див.: *Постоловская Т.* Особенности классовой борьбы на Украине в период между XVI и XVII партсъездами, разгром контрреволюционных организаций и роль органов юстиции в разгроме // Под марксо-ленинским знаменем.— 1934.— № 1.— С. 41—47.

143 *Старков В. А.* Утверждение режима личной власти И. В. Сталина и сопротивление в партии и государстве (итоги и уроки политической борьбы в 30-е годы). Докт. дисс. Санкт-Петербургский политологический институт, 1992.— Розд. 5.

144 *Hryhory Kostiuk.* Stalinist Rule in Ukraine: A study of the Decade of Mass Terror (1929—39). New York, 1960. P. 94—95.

145 ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 290, арк. 21.

146 Див.: *Mace, Heretz.* Oral History Project. 3 vols.; the Black Deeds ot the Kremlin, 2 vols.; 33-й: голод.

консульства у Києві за січень 1934 р. зазначено, що українці вірять в розповсюдження голоду радянською владою, «щоб поставити українців на коліна»[147]. Цю думку виражає й одна українська *частівка:*

Ленін грає на гармошку,
Сталін ріже гопака:
Дожилася Україна —
По сто грам на їдока[148].

Сталіну видавалося, що у випадку війни національно настроєні українські групи не підтримають радянський уряд. Звідси й терор не лише проти українських націоналістів, а й проти українських «націонал-комуністів»[149].

Ця хвиля чисток проти українців не могла не виявитись і на Донбасі. 1933 р. «контрреволюційні» групи українських націоналістів були викриті і знищені таємною поліцією в Луганському інституті народної освіти, журналі «Літературний Донбас», на шахтах Лисичанська, заводах Макіївки, Слов'янська та ін.[150]. Нападаючи на українських «ворогів», П. П. Постишев наголошував, що ворог може навіть бути членом партії, отже, партквиток — це ще не гарантія безпеки[151]. В 1932—1933 рр. в партії почали говорити про прихованих у самій партії ворогів.

Через голод Сталіну довелось боротися з викликами його владі в лавах партії. Найсерйознішою була так звана

147 *D. Zlepko,* ed. Der Ukrainische Hunger-Holocaust. Sonnenbühl, 1988. P. 261.

148 Літературна Україна.— 1992.— 7 трав.

149 Класичні праці: *Kostiuk.* Stalinist Rule in Ukraine; *James E. Mace.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918—1933. Harvard University Press, 1983.

150 ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 128, арк. 47—52, 63—66; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. Edmonton, Canada, 1987.— С. 456, 549—551. Про закриття «Літературного Донбасу» і про чутки, що Москва хотіла формально зробити Донбас російським, див.: *Гайдарівський В.* А світ такий гарний... Буенос-Айрес, 1962. С. iv — v . Гайдарівський тоді був заарештований. ГПУ закрило видавництво і поставило при ньому озброєну охорону.

151 *Постышев П. П.* Статьи и речи.— Харків, 1934.— С. 271.

«Рютинська справа» 1932 р. Саме на цю справу посилалися московські суди в 1936—1938 рр., називаючи її початком всіх вигаданих змов проти партії та Сталіна[152].

Сумніви в лідерстві Сталіна були дуже поширеними. Групи, подібні до Рютинської, таємна поліція викривала і знищувала по всій країні[153]. Донбас не був винятком. Архівні дані показують, що в цей час розкривають численних ворогів у лавах партії. Ось, наприклад, «Нечаївська справа» восени 1932 р. І. П. Нечаєв, 1905 р. народження, член партії з 1925 р., виріс у сім'ї шахтаря, вбитого махновцями; 1931 р. закінчив Ленінградський вуз, і його відправили на рідний Донбас. Працював директором відділу народної освіти у Сватівському районі поблизу Сталіно. Там страшний голод перетворив його в нещадного критика партійної політики. У звинуваченнях сказано, що він вимагав ліквідації колгоспів, закриття окремих крамниць і їдалень для еліти і скликання спеціального з'їзду партії для перегляду «генеральної лінії» і заміни керівників партії та уряду. Бачивши багато страйків і виявів народного невдоволення, він порівнював тогочасну ситуацію з 1921 р. і оголосив, що маси робітників і селян підтримують не ЦК партії і Сталіна, а Бухаріна, Томського, Рикова, Зинов'єва, Угланова та Каменєва. Один свідок також повідомив, що Нечаєв йому признався, що якби побачив Сталіна, то вбив би його. Потім Нечаєв «покаявся» і пояснив свою «помилку» впливом Рютинської контрреволюційної групи. Нечаєва вигнали з партії як зрадника й арештували[154].

Таких випадків було безліч. У лютому 1933 р. групу місцевих керівників вигнано з партії за заклик до колгоспників страйкувати й бойкотувати державну хлібозаготівлю: держава все забирала, а люди голодували[155].

---

152 Див.: *Мартемьян Рютин.* На колени не встану.— М., 1992. Також: Реабилитация / Политические процессы 30—50-х годов.— М., 1991.— С. 92—104, 334—446.

153 *Старков.* Утверждение.— Розд. 4.

154 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 53, арк. 3—38.

155 *Там само,* спр. 138, арк. 1—15.

В Луганську такий собі Пономаренко, член партії, характеризований як троцькіст, розповсюджував у черзі за хлібом листівки з написами: «Партія веде країну до загибелі». Інший член партії, Димінський, відкрито заявив на комсомольських зборах, що «весь хліб вивезли за кордон, а народ залишили голодним. Радянський уряд і партія довели селян до того, що хоч організовуй банди»[156].

«Група троцькістів» в Артемівську, якою керував колишній член партії Е. В. Кузнецов, навіть домоглася успіху, здобувши прихильність робітників. Кузнецов працював учителем в шахтарській школі, а може, й завучем, і явно був харизматичною постаттю, можливо, подібною до описаного в розділі 3-му Коноплянникова. 1932 р. Кузнецов разом зі своїми однодумцями почали звинувачувати партію та уряд у руйнуванні країни: Сталін запровадив колективізацію, щоб полегшити грабунок селян; усе зерно пішло на експорт, тоді як селяни помирають з голоду; бідні, голі й голодні робітники були не в кращому становищі. Він, за матеріалами ГПУ, казав, що Троцький має слушність: люди голодують, а верхи дедалі бюрократизуються; темпи індустріалізації перевищували можливості країни; зрештою, неможливо побудувати соціалізм в одній країні. Агітація Кузнецова була такою успішною, що робітники стали вороже сприймати «всі заходи радянської влади». Вони вірили, що на керівних партійних посадах сидять «ворожі елементи», які не мають ні найменшого співчуття до робітників. У документах ГПУ зазначено, що група Кузнецова проповідувала неминучість селянських збройних повстань, їх підтримали б голодні й голі робітники, і цілі загони будуть боротись зі зброєю в руках. Влітку 1933 р. дев'ятнадцять осіб арештувало ГПУ: тринадцять робітників, п'ять службовців і одного вчителя. Місцевий відділ ГПУ пояснював, що групу не викрили раніше через брак зв'язків з троцькістським центром і політичними засланцями, а тому керівництво ГПУ в Києві

156 *Там само*, ф. 25п, оп. 1, спр. 57, арк. 7.

не змогло допомогти своїм аґентам[157]. Доля групи Кузнецова невідома.

1933 р. подібну до цієї «троцькістську» групу органи ГПУ ліквідували у Слов'янську. Її члени постали майже перед такими самими звинуваченнями, що й група Кузнецова. Мало того, у звинувальному акті написано, що група намагалась установити контакт з «троцькістами Артемівська»[158].

Виникає закономірне запитання: невже всі ці справи сфабрикувало ГПУ, щоб унеможливити будь-які самостійні політичні виступи населення? Відповідь, швидше за все, має бути ствердною, з багатьох звинувачених за цими справами нині вже знято кримінальні звинувачення. Але чи можна припускати, що тоді, коли люди масово помирали з голоду, радянські урядовці не мали ніяких сумнівів і мовчали? Мабуть, ні, але багато урядовців боялися політичних ускладнень, хоч якими були їхні власні почуття. Таким чином, вони безжально забирали в селян зерно і змушували робітників працювати. Інші користувалися труднощами ближніх для задоволення своєї пожадливості чи просто щоб вижити під час голоду. Як буде показано далі, безвладним простим людям такі функціонери видавалися ворогами.

І все ж припущення, що всі радянські службовці були боягузами, опортуністами, грабіжниками чи просто вірили в радянську правду, не може задовільно пояснити важливість і складність народного гніву й опору. Важко повірити, що звірства громадянської війни й колективізації паралізували здоровий глузд і людські емоції. ГПУ уважно стежило за людьми саме тому, що не могло довіряти показній вірності режиму. Навіть більше, ГПУ всіма силами намагалось знайти всіх політично підозрілих. Членство в партії не рятувало. Наприклад, у липні 1933 р. керівник ГПУ Донецької області В. Іванов поставив під нагляд

157 *Там само*, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 105, арк. 62—67, спр. 139, арк. 66—68, 78—81.

158 *Там само*, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 79, арк. 136, 144—47, 165—67.

175 підозрілих членів партії. Це дуже цікавий документ[159]. Один з підозрюваних, Ф. Т. Кальницький, 18 березня 1933 р. начебто сказав: «Политика партии в корне неверная, крестьян довели до нищеты... Сталин сидит и командует кучкой кулаков и смеется с нас, как мы себя обдираем... сейчас 25 % голодающих колхозников, генеральная линия партии, строящей социализм,— есть на деле вавилонское столпотворение»[160]. Інший член партії, інженер Е. М. Андреєв, начебто сказав у річницю смерті Леніна: «Лучше бы умер Сталин, чем Ленин, за ним бы никто не жалел». Іншого разу хтось доніс, що Андреєв виголосив:

> «Война с нами на востоке неизбежна. Я уверен, что все рабочие побьют всех, в т. ч. и ГПУ, нам, инженерам, безучастными оставаться нельзя. Нам в первую очередь нужно перебить ГПУ, так как они производят такие вещи, что свет подобного не видел».

Потім, ще в січні 1933 р.:

> «У нас творится насилие. Кошмар. Этого ведь никогда не было в капиталистических странах. Собралась какая-то шайка бандитов и умышленно разоряют страну. Если было бы восстание, я бы поборолся с большевиками»[161].

Член партії шахтар Горбатенко казав своїм товаришам:

> «Радянська влада рано чи пізно загине, робітникам треба створити справжню робітничу владу, щоб робітник і селянин був всім задоволений, а не так, як тепер»[162].

П. Сахно, колишній червоний партизан, робітник і член партії, відкрито казав робітникам, що «життя стало справ-

159 *Там само*, арк. 201—26.
160 *Там само*, арк. 214.
161 *Там само*, арк. 217.
162 *Там само*, арк. 220.

жньою мукою, треба робити другу революцію». Ще один партійний робітник, Нехотяєв, згідно з доносом, сказав: «Сталін — жандарм компартії»[163]. Всі папки зі справами таємної поліції заповнені такими записами.

Інші рапорти ще краще прояснюють становище. Деякі комуністи були у відчаї. На зборах колгоспників у селі Дмитрівка, Новоайдарського району на Донеччині якийсь Криничний сказав: «Нам більше нічого чекати, треба брати прапор і йти просити милостиню, приблизно так, як ходив Гапон 1905 р.»[164]. В селі Штормове член партії М. Ф. Чуприна підійшов до секретаря і спитав:

> «Товаришу секретар, скажіть, яка різниця між капіталістичною системою і її урядом і соціалістичною з її; по-моєму, перша знищувала людство війною, а наша, хоч війни й не хоче, все одно знищує людей голодом».

І Чуприну, і Криницького викликали на партійне бюро, де вони віддали свої партквитки і оголосили, що виходять з партії[165].

Саме в цей голодний час почали арештовувати, допитувати й розстрілювати вірних членів партії. В листопаді 1932 р. Політбюро ЦК компартії України санкціонувало в окремих випадках «негайний арешт і суд» над комуністами, що займали відповідальні посади й були «політично небезпечними»[166]. Тому серед багатьох урядовців, арештованих в колгоспах України, було так багато комуністів. У жовтні — листопаді 1932 р. дев'ять членів партії засуджено до смерті[167] (скільки безпартійних урядовців розстріляно, невідомо). Тієї самої пори у Дніпропетровській

---

163 *Там само*, арк. 199, 217.

164 Голод 1932—1933 років на Україні.— С. 389. Гапон був православним священиком з України, який 9 січня 1905 року, під час російсько-японської війни, привів робітників до Зимового палацу просити в царя роботи й громадянських прав. Поліція зустріла робітників вогнем. Ця Кривава неділя ознаменувала початок революції 1905 р. в Росії.

165 *Там само.*

166 *Там само.*— С. 265.

167 *Там само.*— С. 285.

Малюнок 5.4. «Перетворимо старий Донбас на новий механізований». Початок 1930-х рр. «Плакаты А. Страхова».— Харків, 1936.

області до вищої міри покарання засуджено п'ятдесят дев'ять колгоспних урядовців. Лише в одному районі Донецької області двадцятеро чоловік отримало смертні вироки)[168]. На початку грудня 1932 р., за даними ЦК компартії України, 327 комуністів були під слідством. Їх мали депортувати на північ разом з «куркулями»[169]. В Донбасі багатьох членів партії також арештовано з куркулями[170]. Комуністів за певних обставин теж трактували як «класових ворогів».

---

168 *Там само.*— С. 281; *Беспечный Т., Букреева Т.* Те три колоска // Социалистический Донбасс.— 1991.— 14 лют. Про подібні до цього випадки на Північному Кавказі див.: *Осколков Е. Н.* Голод 1932/1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 года в Северо-Кавказском крае.— Ростов-на-Дону, 1991.— С. 47—51.

169 Голод 1932—1933 років на Україні.— С. 293.

170 *Беспечный Т.* Голод 1932—1933 годов в Донбассе // Социалистический Донбасс.— 1989.— 13 груд.

Комуністи-керівники вугільнодобувної промисловості Донбасу також стали жертвами цієї кампанії[171]. В 1932—1933 рр. промисловість була в глибокій кризі через голод і проблеми, пов'язані із швидкою механізацією. Величезні капіталовкладення не дали швидких результатів. Сталін та його кліка нетерпляче вимагали збільшити продуктивність через посилення експлуатації техніки. Вони вважали, що машини не використовують так, як треба, через брак кваліфікованого технічного нагляду. Тому вони намагалися загнати техніків та інженерів в шахти, дарма що ті не мали ані найменшого бажання туди лізти. Цей захід викликав хвилю спротиву серед технічного персоналу, який чіплявся за легке життя на поверхні. Ба більше, інженери вважали це «образою свого статусу». Безперечно, в них також були причини боятися. Підземний світ був світом робітників, і чужих тут не приймали. Робітники сприймали спуск під землю своїх керівників з ворожістю, як варязьку спробу запровадити нові порядки[172]. Тому, крім завжди наявної небезпеки нещасного випадку під землею, керівництво боялось і беззаконного світу темряви, де завжди лякала небезпека насильства[173].

Комуністичні функціонери боялися підземної роботи з тих самих причин. Крім того, більшість із них були технічно неосвічені політичні комісари, а брак інженерів і техніків зробив роботу адміністрації (написання звітів, технічних наказів, виробничих планів і т. д.) майже неможливою. З погляду адміністрації проблеми вугледобувної промисловості були не результатом поганого керівництва, а наслідком голоду, але Москва лише нарікала накерівництво й замовчувала голод. Паралельно до цих нападів почалася кампанія чисток у партії, і робота адміністрації стала ще важчою.

171 Див.: *Kuromiya.* The Commander and the Rank and File.

172 Социалистический Донбасс.— 1933.— 20 трав.

173 *Там само.*— 1933.— 30 трав. і 8 верес. Також див.: П'ятий пленум Донецького обкому КП(б)У / Матеріали.— Сталіно, 1933.— С. 80—81.

Опинившись перед вугільною кризою, Москва вдалась до безпрецедентної жорстокості, вимагаючи «сурово наказывать всех тех, от кого пахнет хотя бы отдаленным душком саботажа». Непокірних адміністраторів та інженерів називали «саботажниками», «шкідниками», «контрреволюціонерами з партквитками в кишенях». Багатьох понижено і знято з посад, вигнано з партії, а декого арештовано й ув'язнено [174]. Часті аварії на шахтах також призвели до арешту багатьох керівників органами ГПУ [175]. Арешти ГПУ майже завжди означали політичні злочини, і справді, є повідомлення про справи, в яких членів партії звинувачували в начебто належності до «організацій шкідників» на Лисичанських шахтах [176]. В цих випадках не було ніякої різниці між «шкідниками»-комуністами і «шкідниками»-спецами.

Усі ці випадки свідчать, що в час важкої кризи сталась важлива зміна в офіційному образі і значенні слова «ворог». Уявлення про «ворога» дедалі більшою мірою втрачало ідеологічний зміст. Звичайно, давню характерну марксистську концепцію «класового ворога» й далі часто застосовували. Класово-нейтральні концепції, як-от уявлення про «шкідників» та «саботажників», також завжди були в обігу. Проте раніше ці слова використовували лише проти безпартійних і «класових ворогів», як-от спецій та куркулів. А тепер класово нейтральні означення стали застосовувати й до членів партії. Хоча про «шкідництво» старих спецій час від часу пові-

174 Див.: Социалистический Донбасс.— 1933.— 9 верес. Також див.: *Колотилин Н.* Отчетный доклад о работе Шахтинского райкома ВКП(б) // Шахти.— 1934.— С. 49. Одна зі справ — Ф. Т. Пугача. Його засудили до восьми років примусової праці за саботаж і шкідництво, в середині тридцятих йому довелось працювати на будівництві Московсько-Волзького каналу. Пугач заперечував усі звинувачення. Див.: *Авдеенко А.* Наказание без преступления.— М., 1991.— С. 102, 111, 117—127.

175 Див.: ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 77, арк. 33—37.

176 *Там само*, спр. 111, арк. 125.

домлялось на Донбасі[177], до 1933 р. різниця між старими спецами та дедалі більшою кількістю червоних фахівців та керівників-комуністів уже була досить стертою в повідомленнях преси про «шкідництво». Дехто з членів партії, звинувачених у шкідництві й саботажі, згодом «виявилися» начебто колишніми куркулями, махновцями та іншими антикомуністами, але серед них були й щирі та віддані комуністи без жодного ґанджу в політичному минулому, як-от червоноармійці — ветерани громадянської війни. Але тепер партія почала оголошувати, що багато її членів також були ворогами, а не просто нерозумними консерваторами, заблудлими вівцями чи некомпетентними бюрократами. Хоча й далі було неясно, чиїми ж ворогами вони були. Використовували фрази типу «ворог робітничого класу», «ворог партії», але різниця між ними і уявленням про «класового ворога» почала розмиватися, принаймні в партійному вжитку. Коли правдиві комуністи виявлялися «ворогами», важко було охарактеризувати їх як «класових ворогів».

З часом класово нейтральне уявлення «ворог народу» почало входити в офіційний політичний дискурс. Термін не був новим, він існував принаймні з 1917 р. Саме в час кризи цей класово нейтральний термін набув особливого поширення, принаймні на Донбасі. Наприклад, улітку 1933 р. декількох працівників служби громадського харчування Макіївки заарештовано за крадіжку продовольства вартістю в мільйони карбованців. Серед членів групи були й люди «з партквитками в кишенях». Їх оголосили «ворогами народу», а чотирьох засудили до смерті[178]. Стаття в газеті назвала п'ятьох шахтарських керівників у Краснодоні «ворогами народу» за те, що вони начебто навмисно занижували платню робітників[179].

Новий образ ворога був дуже зручним через універсальність, його можна було застосовувати до будь-кого,

177 Див.: *Постоловская.* Особенности.— С. 53.

178 Социалистический Донбасс.— 1933.— 26 черв., 8 лип.

179 *Там само.*— 1933.— 12 жовт.

партійного чи ні. Він також мав бути популярним серед народу, що, голодуючи, з задоволенням знаходив ворогів серед своїх комуністичних керівників. А невдовзі запровадили ще один класово нейтральний образ — «фашистський шпигун». А тим часом ГПУ на Донбасі й далі викривало «контрреволюційні організації». У березні 1934 р. ліквідовано групу троцькістів в одному луганському інституті. Викладача Гуревича звинувачено в «контрреволюційній аґітації»: «В нас диктатура партії, а не диктатура пролетаріату»[180]. У квітні робітників і студентів на шахтах в Ровеньках заарештовано за «контрреволюційний правий ухил». Вони, як сказано у звинуваченні, вважали, що голод спричинено неправильною сільськогосподарською політикою партії, і вимагали розпуску колгоспів[181].

Хто ж ворог?

Це питання стало дуже важливою і нав'язливою темою радянської історії у 1930-х роках, темою, що залишалась дуже актуальною до останніх років існування радянського суспільства і навіть після його розвалу. В дореволюційний період політичну свідомість в основному цікавили питання «*Хто винен?*» і «*Що робити?*». А тепер згори насадили нову формулу політичного дискурсу, яка злилася з близькими їй уявленнями низів.

Для декого відповідь на питання «Хто винен?» була ясною: класові вороги. Наприклад, Леонід Лиходєєв, житель Юзівки (Сталіно), казав, що 1932—1933 рр. ворогів було видно по всьому місту. Голодні куркулі бродили по всіх усюдах, випрошуючи милостині. Міліція заборонила жебрацтво, ловила й висилала жебраків. Вони все одно час від часу з'являлися біля будинків. Зранку мертві лежали по брудних завулках. Це лякало, бо міліція могла запитати, чому в дворі валяється труп куркуля. Люди, зокрема матір Лиходєєва, таємно давали милостиню «ворогам».

180 *Там само.*— 1934.— 5 берез.

181 ДАДО, ф. Р-26р, оп. 1, спр. 150, арк. 2—12.

«Ми,— писав Лиходєєв,— обурювалися жебраками, бо були впевнені, що живемо на порозі, а може, і в самому комунізмі». Лиходєєву було жаль жінки з дитиною, яким допомагала його мати, але він був переконаний: куркулі носять дітей, щоб пробудити співчуття, але мають і пістолети, щоб убивати комуністів, комсомольців та піонерів; деякі куркулі носили динаміт, загорнений, як дитина, щоб підривати заводи й шахти. В школі його навчили, що класовий ворог «не жаліє навіть життя, щоб зіпсувати наш передовий настрій, нашу віру у світле майбутнє». «Ми вірили,— пояснює Лиходєєв,— бо сказане в школі слово в слово підтверджувала наша улюблена газета „Піонерська правда“»[182].

Проте Сталін 1933 р. вирішив, що вороги стають дедалі невидиміші. В січні 1933 р. він заявив:

> «Это привело к тому, что оказались вышибленными из колеи последние остатки умирающих классов: частные промышленники и их челядь, частные торговцы и их приспешники, бывшие дворяне и попы, кулаки и подкулачники, бывшие белые офицеры и урядники, бывшие полицейские и жандармы, всякого рода буржуазные интеллигенты шовинистического толка и все прочие антисоветские элементы.
>
> Будучи вышибленными из колеи и разбросавшись по лицу всего СССР, эти бывшие люди расползлись по нашим заводам и фабрикам, по нашим учреждениям и торговым организациям, по предприятиям железнодорожного и водного транспорта и главным образом — по колхозам и совхозам. Расползлись и укрылись они там, накинув маску «рабочих» и «крестьян», причем кое-кто из них пролез даже в партию.
>
> С чем они пришли туда? Конечно, с чувством ненависти к Советской власти, с чувством лютой вражды к новым формам хозяйства, быта, культуры».

Далі Сталін наголошує:

---

182 *Лиходеев Л.* Поле брани, на котором не было раненых.— М., 1990.— С. 215—217.

«Надо иметь в виду, что рост мощи Советского государства будет усиливать сопротивление последних остатков умирающих классов. Именно потому, что они умирают и доживают последние дни, они будут переходить от одних форм наскоков к другим, более резким формам наскоков, апеллируя к отсталым слоям населения и мобилизуя их против Советской власти. Нет такой пакости и клеветы, которых эти бывшие люди не возвели бы на Советскую власть и вокруг которых не попытались бы мобилизовать отсталые элементы. На этой почве могут ожить и зашевелиться разбитые группы старых контрреволюционных элементов из троцкистов и правых уклонистов. Это, конечно, не страшно. Но все это надо иметь в виду, если мы хотим покончить с этими элементами быстро и без особых жертв.

Вот почему революционная бдительность является тем самым качеством, которое особенно необходимо теперь большевикам»[183].

Через три місяці А. Я. Вишинський твердив на Метро-Вікерському процесі, що, програвши битву, ворог тепер вдався до «методів так званої тихої сапи», а не прямих фронтальних атак, і що він тепер намагається приховати свої шкідницькі дії різними «об'єктивними причинами», «дефектами» і твердженнями, що нещасні випадки та аварії начебто «зовсім не залежать від лихої людської волі». «Тому,— наголосив Вишинський,— ворога стає важче помітити, важче вразити і, відповідно, важче ізолювати»[184].

З цього видно справжній страх перед ворогами у Сталіна й Вишинського. Здається, було б абсурдом не боятися привидів масово знищених під час колективізації, індустріалізації, розкуркулення й голоду, не боятися помсти мільйонів людей, чиї сім'ї пережили державний терор, втікши у міста, на фабрики, заводи, будівництва і т. д. І до них слід додати ще багато всіляких політичних ворогів, як пояснював Сталін. Цілком логічно, що Сталін запиту-

183 *Сталин И. В.* Соч.— Т. 13.— М., 1951.— С. 207, 212.

184 *Kuromiya.* Stalin's Industrial Revolution. P. 318.

вав себе, чи в разі війни ці всі люди будуть підтримувати його і уряд країни, а голодомор якраз збігся зі страхом перед війною.

Але й це ще не все. Сталін був фахівцем з політичних маніпуляцій, тож і тепер заохочував кампанію політичної пильності, натякаючи, що вороги ховаються скрізь, навіть у партії. Заувага Вишинського, що ворогів стало важче знаходити, натякає на неминучість масових репресій. Тут можна знайти свою політичну логіку: краще «ізолювати» сто чоловік, сподіваючись знайти одного ворога, ніж дозволити цьому ворогу бути на волі. Звичайно, це небезпечна логіка. Г. Г. Ягода у своїх свідченнях 1937 р. визнає, що деякі службовці ГПУ в 1932—1933 рр. не погоджувалися з кампанією пильності: «Не може бути й мови ні про яку контрреволюцію»[185]. Зате багато інших були завжди готові стежити за ворогом, і тому кампанія «бдительности» йшла повним ходом.

Вільний степ Донбасу і далі притягував шукачів волі; численні голодні втікачі долали безліч перешкод, аби добитися до Донбасу і знайти в ньому який-небудь притулок. Таким чином, багато робітників, студентів і навіть продавців були колишніми куркулями чи їхніми дітьми, що втекли на Донбас і змінили прізвища[186]. Священики, яким вдалося врятуватись, також подалися на Донбас; так само робили й баптисти[187]. Деякі колишні священики потай виконували релігійні відправи, наприклад, хрестили дітей[188]. Це активізувало кампанію «бдительности» на Донбасі. Ще у квітні 1932 р. радянські керівники наполя-

185 Цитовано за вид.: *Хлевнюк О. В.* 1937-е: Сталин, НКВД и советское общество.— М., 1992.— С. 24.

186 Докладніше про це див. у вид.: *Mace, Heretz.* Oral History Project. Vols. 1—3 (особливо див.: 2:854). Також див.: *Костюк.* Зустрічі і прощання.— С. 680; та: Україна. 1989.— № 12.— С.15.

187 Див., напр.: *Mace, Heretz.* Oral History Project. 1:48—49, 2:875; *Путинцев Ф. М.* Политическая роль и тактика сект.— М., 1935.— С. 420.

188 *Bohdan.* Avoiding Extintion. P. 28—32.

гали: «Бдительность, бдительность и еще раз бдительность!»[189]

Незважаючи на політичні, економічні й соціальні негаразди, Донбас і далі мав славу вільного степу. На погляд Сталіна і його спільників, свобода степу з його козацьким минулим була потенційною базою антимосковського повстання. Справді, Дон і Кубань чинили затятий опір державним заготівлям зерна і зрештою були жорстоко покарані Москвою за начебто саботаж і потаємну боротьбу проти радянської влади[190]. Тим часом загроза війни була куди реальнішою, ніж раніше (особливо 1927 і 1930 р.), але навіть тоді вірність населення, особливо колишніх білих козаків, була під великим сумнівом. (З 1932 р., а надто у 1937—1938 рр. Бухаріна та його колишніх спільників звинувачували в тому, що вони шукають підтримки проти Сталіна серед донських та кубанських козаків).

У 1932—1933 рр. у містах Донбасу, як і по всій країні, була запроваджена паспортна система. Не видаючи паспортів сільському населенню, уряд намагався обмежити пересування людей, а точніше — зупинити наплив голодних із сіл до міст, закриваючи таким чином міста від впливу голоду. Запровадження паспортів також означало, що міських жителів, які його не мають, можуть вислати з міста. (В процесі запровадження системи виявлено багато фальшивих документів, їхніх виробників арештовано). У Сталіно, наприклад, паспорти видано 220 661 особам, а 10 465 відмовлено. З них 45 відсоткам — начебто через куркульське походження, дев'ятнадцяти відсоткам — як «паразитам», і ще чотирнадцять відсотків були позбавленими громадянських прав та колишніми злочинцями. Скажімо, якийсь Горвулін начебто був куркулем, що при-

189 ЦДАВО, ф. 2605, оп. 3, спр. 1129, арк. 857.

190 Докладний звіт про ситуацію на Дону подано у: *Шолохов М.* Писатель и вождь / Переписка М. А. Шолохова с И. В. Сталиным. 1931—1950 годы. Сборник документов из личного архива И. В. Сталина.— М., 1997. Див. також листи з Дону, Кубані та інших козацьких районів про голод у: Крестная ноша. Трагедия казачества // Дон.— 1990.— № 7.

йшов на Донбас, став вибійником і вступив до партії. Горвуліна вигнали з партії, і він зник зі Сталіно. Дзюбу і Пахонька, двох вибійників, вигнано з міста як колишніх махновців. Серед тих, кому не видали паспортів, було принаймні 1896 шахтарів і 1150 металургів.

З цих робітників 906 було дозволено залишитись у місті через потреби промисловості. Цей незвичайний дозвіл символізує свободу, яку Донбас обіцяв усім, позбавленим громадянських прав членам суспільства. Залишком з цих 10 465 були різні службовці й чорнороби з навколишніх поселень[191]. На деяких шахтах до 20 % робітників були викриті як куркулі[192]. Було багато озлоблених і стурбованих людей. На одній із шахт Сталіно службовця, який видавав паспорти, обстріляло двоє чоловіків, однак йому вдалось вижити. Робітники Сталіно захищали один одного, кажучи, що всі вони «розкуркулені» і позбавлені права голосувати, бо, хоча вони могли й мати те право, саме голосування було позбавлене глузду[193].

Людей з прикордонних зон зустрічали з підозрою. Один українець, народжений на Буковині, перейшов кордон і влаштувався працювати на Донбасі «простим робітником». На жаль, в цей час будувався новий військовий завод і ГПУ приділяло багато уваги походженню новоприбулих. Довідавшись, де раніше жив цей чоловік, його заарештували, а потім, протримавши у в'язниці чотири місяці, вислали в табори на примусові роботи[194]. Війна наближалась, і його заарештували просто як можливого шпигуна.

Паспортна система не зупинила напливу людей. Тих, хто добровільно згоджувався на важкі й небезпечні умови підземної праці, адміністратори наймали без належних документів, бо на шахтах завжди була потрібна робоча сила. Деякі начальники вважали, що вигідніше наймати

191 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 78, арк. 7—10.

192 *Там само*, спр. 106, арк. 192—93.

193 *Там само*, спр. 78, арк. 13—14, 17.

194 The Black Deeds of the Kremlin, 1:119.

колишніх куркулів, ніж, наприклад, комсомольців, набраних для роботи в Донбасі, бо «куркулі краще працюють»[195]. Орджонікідзе, відвідавши Донбас у голодному лютому 1933 р., сказав робітникам, що серед них працює багато «синів куркулів», які вдаються до шкідництва. Він наголосив, що саме вони відповідальні за «безкінечні аварії». Далі Орджонікідзе сказав: «Товариші, 1933 рік буде роком нещадної класової боротьби. За всім треба стежити»[196]. У червні одна газета у статті «Ворог» повідомила про шкідництво колишнього царського офіцера розвідки і закликала читачів: «Подивіться навколо, чи не заховався, чи не зачаївся серед вас класовий ворог? Зірвіть з нього маску!»[197] Ще одна стаття в шахтарському журналі восени того самого року так охарактеризувала образ ворога: «Що більше успіхів, то відчайдушніше захищається класовий ворог. Він схожий на смертельно пораненого, але ще не добитого звіра»[198].

Численні аварії та технічні проблеми робили цей образ привабливим для робітників. Вони бачили ворожі руки в перерізаних вентиляційних трубах, у знахідках динаміту в місцях особливо напруженого підземного руху, в самозагоранні моторів, у гвинтах, вкинутих у рухомі частини машин, і безлічі інших випадків, де була загроза їхньому життю. «„Вороги“ були майже невидимі в підземній темряві, і це загострювало „бдительность“»[199].

Погіршення продуктопостачання так само сприяло зростанню пильності. Погана робота харчового сектора спокушала багатьох вбачати ворожу діяльність у робітничих їдальнях, що в умовах голоду часто були єдиним засобом прожиття. На Донбасі 80 % персоналу Доннархарчу (Дон-

---

195 Социалистический Донбасс.— 1933.— 9 трав.

196 РЦХІДНІ, ф. 85, оп. 29, спр. 47, арк. 4—5.

197 Социалистический Донбасс.— 1933.— 21 черв.

198 Ударник угля.— 1933.— № 12. Передова стаття на 2 с. обкладинки.

199 Див., напр. справи про шкідництво ворогів // Социалистический Донбасс.— 1933.— 15 верес., 1934.— 15 січ.. Також: Ударник угля.— 1933.— №№ 10—11.— С. 11; Молот.— 1933.— 23 берез.

Малюнок 5.5. Суд над розтратником у Сталіно, 1934 р. ЦДКФФА, од. зб. 2-1540.

баського народного харчування) начебто були позбавленими громадянських прав. В жодній їдальні Доннархарчу не було мила і рушників. Втішало тільки те, що контора Доннархарчу була поряд із ГПУ, тож затягати туди службовців Доннархарчу було зовсім не важко[200].

Справді, багатьох тягли в ГПУ. В грудні 1932 р., наприклад, двадцятьох осіб звинувачено у зриві громадського харчування на шахтах Смолянка, Рутченкове та Будьонівка у Сталінському районі через крадіжку громадських продуктів харчування. Їх назвали колишніми куркулями, крамарями, царськими офіцерами і т. д. Двох звинувачених розстріляли як ворогів народу. Ще п'ятеро отримало по десять років ув'язнення. Преса повідомила, що вороги народу «отримали по заслугах»[201].

200 ГАРФ, ф. 7416, оп. 1, спр. 202, арк. 63.

201 На процесі шкідників робочого постачання // Социалистический Донбасс.— 1932.— 25, 28, 29, 30 груд.

У 1933 р. було багато таких випадків. Часто, навіть коли робітникам давали їсти, харчі були зіпсованими і спричиняли отруєння. Найчастіше працівників системи громадського харчування навіть не можна було звинуватити: адже не було ні мила, ні рушників. Але преса однаково публікувала вимоги страчувати ворогів народу. Отже, з'явилися і страти[202].

У той час як багатьох несправедливо звинувачували, голодні села опиралися держзаготівлі зерна. Озброєних «бандитів» часто бачили на Донбасі. Одна така група в Дебальцеві була сформована з членів колишньої «контрреволюційної організації „Сини покривджених батьків"». Її ватажок А. Р. Радченко 1932 р. заявив, що війна у Маньчжурії неминуча, і, коли вона розпочнеться, влада впаде. Тоді, казав він, «ребята, все, гайда!». «Сини покривджених батьків» вважали, за повідомленням міліції, тиск держави на село справою євреїв: «Це влада антихристова, нею правлять жиди... Вони все золото вивезли за кордон, все добро вивозять за кордон»[203]. В різних районах були викриті осередки «повстанської армії», їхньою метою було роздмухування невдоволеності серед робітників і солдатів через погіршення постачання продуктів харчування і збройні повстання[204]. Влітку 1933 р. в селі Рубіжне колгоспного бригадира Кулешова знято з посади, як «ворога». Тоді він пішов з сокирою вбити нового бригадира і начебто сказав: «У нас два класи, ми разом жити не можемо, або тобі, або мені кінець сьогодні увечері». Кулешов не заперечував звинувачення й був розстріляний[205]. В екстремальній ситуації голодомору крадіжки зерна і підпали в зерносховищах стали буденним явищем. У пресі повідомлення про це з'являлися десь під такими заголовками:

---

202 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 51, арк. 76—79; оп. 1щ., спр. 117, арк. 2 зв.; Социалистический Донбасс.— 11 січ., 30 серп., 11 верес. 1933.

203 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 59, арк. 9—15.

204 *Там само*, спр. 79, арк. 10—11.

205 Социалистический Донбасс.— 1933.— 29 черв.

«Колхоз в руках врагов народа», «Врагам народа нет пощады»[206].

Уявлення про «ворога народу» було створене не тільки згори, а й знизу. Брутальність керування країною взагалі, а надто жорстокості під час голоду сприяли формуванню в народній уяві образу «ворога народу». Сталінське керівництво заохочувало застосування терору в кризових ситуаціях, але коли використання терору загрожувало існуванню режиму, звинувачувало людей, які безпосередньо брали в ньому участь. Тепер, коли панував голод, Москва стала наголошувати на існуванні багатьох ворогів у лавах партії. Це призвело до збільшення кількості випадкових і незапланованих актів насильства щодо місцевого керівництва, а також до перетворення насильства в засіб розв'язку суперечок між людьми. Ворог міг ховатись будь-де.

Звичайно, було багато випадків зловживання влади. Биття селян колгоспними урядовцями 1933 р. було звичайним явищем[207]. Як і в старі часи, селян карали дуже принизливо — шмагали батогами за дрібні провини, як-от короткий спочинок на полі[208]. В селі Алексєєв на Донбасі голова сільради часто заарештовував селян за невиконання його наказів, бив їх і кидав у підвал сільради. В колгоспі «Червона Зірка» керівники зловили п'ятьох жінок, які крали льон, побили їх, роздягнули і водили голих по селу[209]. В іншому селі Володарського району суддя, прокурор та інші службовці, що приїхали на слідство у справі крадіжки фуражу, напилися в сільраді й стріляли у вікна. Місцевий службовець Шепель, напівголий, ганявся за колгоспницями по дорозі додому, поки його не схопила бригада чоловіків. Колгоспники були «дуже обурені»[210].

206 Див.: *Там само.*— 1933.— 2 серп., 12 листоп., 3 груд.; 1934.— 28 берез.

207 Див. справи в: ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 106, арк. 2.

208 *Там само*, спр. 84, арк. 75.

209 *Беспечный, Букреева.* Те три колоска. Про такі випадки в інших місцях на Донбасі див.: ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 35, арк. 17.

210 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 35, арк. 38.

Традиційні сільські форми самосуду існували й далі. Людей били і навіть убивали за крадіжку[211]. Село Комиківка ілюструє виправдане населенням насильство: влітку 1933 р. там обшукали хати трьох селян, звинувачених в конокрадстві, і знайшли кінське м'ясо. Партійний секретар С. І. Козьменко бив їх палицею по голові й замкнув у коморі, щоб вибити з них признання. Іншого разу Козьменко заарештував і вбив якогось чоловіка В. через підозру в крадіжці домашнього начиння в іншого селянина. (Інший селянин, Є. Н. Черкасов, зняв із трупа сорочку й піджака). Є. Є. Несмачний побив психічно хвору Д. А. Летючу за крадіжку молока. Летюча за це підпалила його будинок. Несмачний зловив її, побив майже до смерті, а потім прив'язав камінь до шиї і вкинув у колодязь[212].

Найжорсткішим заходом радянської влади став сумнозвісний указ від 7 серпня 1932 р., що вводив нове покарання для голодних, що крали «соціалістичну власність» (навіть кавуни на полі). Покаранням була смерть, але, за наявності пом'якшувальних обставин, її могли замінити десятирічним ув'язненням. За цим законом з 7 серпня 1932 р. до 1 травня 1933 р. на Донбасі розстріляно 301 особу, а 8728 засуджено до різних термінів ув'язнення та виправних робіт[213]. Закон був жорстокий, проте, здається, запроваджували його не дуже суворо. Більшість покараних — одноосібники (середняки та незаможні) — 3461 чол., робітники — 2077 чол. і колгоспники — 1636 чол.[214]. Багато з тих, хто врятувався від смерті, не покинули Донбас і відбували виправні роботи у місцевих установах[215].

---

211 Про поширену практику самосуду в Луганську див.: ДАЛО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 18.

212 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 84, арк. 49—50. Про інші випадки самосуду див.: *Там само*, оп. 1, спр. 92, арк. 10.

213 *Там само*, ф. Р-920, оп. 1, спр. 9, арк. 50.

214 *Там само.*

215 В Сталіно, наприклад, ці установи видавали газету. Див.: Перековка.— 1934.— №№ 1, 2, 24—25.

Кримінальна статистика не відображає справжньої картини хаотичного щоденного насильства в голодному Донбасі. Хоча сади й городи охороняли озброєні сторожі, багатьох з них вбивали озброєні напасники. Іноді напасників вдавалось убити, і виявлялося, що це члени партії чи робітники-ударники[216]. Самотні жінки (вдови, солдатські дружини) також часто ставали жертвами насильства. Сільське начальство ночами вдиралося до них у будинки, ґвалтувало їх і конфіскувало всі харчі, що були в хаті[217].

Москва була стурбована широким застосуванням закону від 7 серпня і насильством, яке застосовували, щоб забирати зерно в селян. У травні 1933 р. Сталін з Молотовим розіслали таємний циркуляр, у якому засуджували безладні арешти і депортації («такой разгул практики арестов» і «чрезмерный размах судебной репрессии»), і наказували припинити масові арешти[218]. Але «розгул практики арештів» у Донбасі не припинився. Хоч як дивно, резолюція ЦК компартії України від 28 жовтня засудила постійні порушення «революційної законності» і оголосила, що беззаконня було результатом ворожих дій махновців, білогвардійців, націоналістів та інших виродків[219]. Ясно, що ці елементи мали бути серед сільських службовців і членів партії, але й у партійному дискурсі деяких членів партії теж стали прирівнювати до «контрреволюційних ворогів». В очах селян колгоспна система стала нагадувати давнє кріпацтво. Якщо селяни вважали себе народом, то система з її керівниками була ворогом. Позиція селянства найкраще відбивається в їхньому

216 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 106, арк. 21.

217 *Там само*, спр. 100, арк. 1.

218 *Там само*, оп. 1, спр. 52, арк. 60. Текст циркуляру подано у вид.: *Merle Fainsod.* Smolensk under Soviet Rule. Harvard University Press, 1958. P. 187.

219 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 62, арк. 62. У серпні 1933 року Політбюро «тимчасово» дозволило застосування найвищої міри покарання до організаторів і активу озброєних «банд» в Україні та в інших місцях: Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сборник документов.— М., 1995.— С. 64.

розумінні Всесоюзної Комуністичної партії як другого кріпацтва [220].

Тим самим уявленням «ворога народу» оперували й робітники. До них, мабуть, ставилися краще, ніж до селянства, але все одно їхній світ був далеким від обіцяного партією раю. Новий режим дедалі більше нагадував старий. Нехтування керівництва правилами безпеки у промисловості часто ставило під загрозу життя робітників. Соціальна, культурна, економічна та політична різниця між верхами й низами в робітничому середовищі була непохитна як у прямому, так і в переносному значенні. Для багатьох робітників їхні нові комуністичні начальники стали справжніми ворогами. А тепер партія їм прямо казала, що в її лавах є вороги. Зі стиранням різниці між старими і новими ворогами традиційне протистояння між людьми та їхніми ворогами стало привабливим способом світосприйняття.

Олексій Горчаков розповідав про яскравий епізод, що трапився на Донбасі влітку 1932 р. Його туди привіз батько, «якого профспілка послала прочитати цикл лекцій»:

> «Бідність, у якій жило більшість робітників, справила на мене глибоке враження. Будинки поперехилялись, майже падали. Обличчя шахтарів, покриті вугільним пилом, були блідими й змученими. Біля багатьох шахт стояли сяючі нові будинки — шахтарські Палаци культури.
>
> Це справді були палаци — покрита паркетом підлога, величезні зали для проведення зборів, скрізь портрети вождів. Але робітники сидять у своїх хижках, занадто стомлені й голодні, щоб бувати в палаці.
>
> «Нам будують палаци, але нема навіть пристойної лазні, щоб змити з себе вугільний пил»,— казали вони.

---

220 Найкраще дослідження цієї позиції подано у вид.: *Sheila Fitzpatrick.* Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. Oxford University Press, 1994.

Відтоді я майже ніде не бачив такої люті. Я пам'ятаю першу лекцію мого батька. Майже хором робітники почали кричати:

«Нащо розказувати нам про Шекспіра? Невже це все, що нам треба, ти, жирна...»

Лекцію перервали, а згодом директор Палацу культури, старий комуніст, герой громадянської війни, сказав нам:

«Ви справились не так уже й погано. В нас тут бувало й гірше».

Я бачив й інакше життя на Донбасі. Біля однієї шахти, окремо від казенних хатин шахтарів, стояли рівненькі ряди білих будинків з черепичними дахами. Неподалік паслося стадо гладких корів. Це були будинки шахтарів-комуністів, що приїхали з Німеччини працювати в СРСР»[221].

Якби Горчаков уважніше придивився до суспільства, він побачив би «зовсім інакше життя» керівників та інженерів. 1932 р. середня житлоплоща інженерно-технічного персоналу була в два з половиною рази більшою, ніж у шахтарів[222]. Дружини техніків та інженерів не товклися в чергах за харчами. (Кажуть, ці дружини, що нудьгували з неробства, були великою проблемою: вони ходили до ворожок і розпускали чутки, як, наприклад, про неминучий наступ білих та козаків)[223]. Пільгове постачання продуктів не раз призводило до бійок дружин інженерів й техніків з дружинами робітників. Коли сім'ю одного інженера випадково чи через нестачу житла поселили в робітничому бараці, дружина одного робітника посварилася з дружиною інженера, а її чоловік вдарив самого інженера, той дав здачі. Такі випадки часто траплялися на Донбасі[224]. В січні 1933 р. були навіть спроби вбивств інженерів та техніків на шахті № 13/18 у

221 *Louis Fischer*, ed. Thirteen Who Fled, tr. Gloria Fischer and Victor Fischer (New York, 1949), pp. 60—61.

222 ГАРФ, ф. 7416, оп. 1, спр. 226, арк. 13.

223 *Там само*, арк. 31, 50.

224 *Там само*, спр. 224, арк. 20, 29зв., 48.

Сталіно[225]. В жодному з цих випадків не згадано, чи інженери й техніки, про яких ішлося, були старими «буржуазними» спецами чи новими комуністичними фахівцями (кількість яких збільшувалась). Ця неясність явно контрастує з попередніми роками, коли «буржуазних спеціалістів» чітко відокремлювали й нападали на них як на певну верству.

Начальство знущалося з робітників, і це означало, що й робітники ставилися до них не краще. На шахтах «Смолянка-11», «Комлев», «Малахін» та інших начальники часто били робітників[226]. На шахті № 2 в Ізварино, комуніст-десятник С. Артемов часто погрожував браунінгом й іноді стріляв з нього. 23 квітня 1933 р. він обстріляв робітничі будинки, налякав жінок і кинувся їх доганяти[227]. На іншій шахті, Володарській, керівник Самарський застрелив свого водія. Про причину нічого не відомо. Наступник Самарського, Гагонін, теж без явної причини, застрелив завідувача шахтної крамниці Полянського. На шахті № 17/17 помічник керівника Козлов намагався переспати з дружиною якогось Німошкоденка. Коли Козлов пригрозив вигнати її разом з чоловіком з роботи, Німошкоденко пішов в адміністрацію, де його зустрів начальник Ковбас і сказав забиратися геть. Коли той відмовився, Ковбас двічі сильно вдарив його в обличчя браунінгом[228].

Каліцтва і смерть часто траплялися на шахтах. Смертність у вугледобувній галузі різко зросла з 539 чол. 1932 р. до 782 1933 р. і 826 1934 р. (кількість робітників у цей період була приблизно сталою через припливи й відпливи робочої сили)[229]. Раніше всю відповідальність за нещасні випадки покладали на спеців, але тепер і керівникам-комуністам доводилося відповідати на звинувачення в злочинній недбалості. На деяких шахтах керівники були

---

225 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 79, арк. 20.

226 Социалистический Донбасс.— 1933.— 12 верес.

227 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 79, арк. 206.

228 *Там само*, спр. 84, арк. 37—38.

229 РГАЕ, ф. 7566, оп. 1, спр. 2701, арк. 3.

засуджені на різні терміни, навіть на десять років[230]. Від таких звинувачень було вже недалеко й до «контрреволюційного шкідництва». Часта аварійність стала дуже болючою темою в 1936—1938 рр.

Керівництво не стало популярнішим після ухвалення в листопаді 1932 р. драконівського декрету, який давав адміністрації право звільняти робітника навіть за одноденну відсутність без поважної причини[231]. Робітники панікували. Щоправда, закону про прогули не завжди дотримувалися буквально: досить нерозумно звільняти робітників на ринку праці, де попит значно вищий від пропозиції. А проте було безліч випадків, коли робітників звільняли відповідно до цього закону[232]. Влада адміністрації в цих умовах видавалась робітникам бездушною, гнітючою і свавільною. На одній з шахт, згадує свідок, вісімнадцятирічний Петро Терещенко захворів і не з'явився на роботу. Коли він прийшов наступного дня, його безпосередній керівник М. М. Пісковий, виходень з того самого села Київської області, що й Терещенко, сказав йому: «Здохнеш! Сукин син, і більше ти не підеш на працю!» Пісковий не дозволив йому знову стати до роботи. Через дев'ять днів Терещенко помер від голоду[233].

Той самий свідок пригадав, як жахливо знущалися з людей. 1934 р., коли він одного разу з товаришами закінчив роботу, їхній керівник, Пісковий, можливо, той самий, якого згадувано вище, запитав одного з них, чому той видобув так мало вугілля, всього дві вагонетки, і наказав йому піти вибити ще. Виснажений шахтар склав руки і відповів: «Та куди я піду? Я вже готовий. Дай мені хрест, я вже готовий». Він був жахливо змучений і худий, як патик. Сказав: «Я вже готовий. Дай мені свічки і хрест — я вже нікуди не піду»[234]. Ситуація з постачан-

230 Див., напр.: Социалистический Донбасс.— 1933.— 9, 12 груд.; 1934.— 29 берез.

231 *Kuromiya.* Stalin's Industrial Revolution. P. 306.

232 Див.: Социалистический Донбасс за 1933 рік.

233 *Mace, Heretz.* Oral History Project. 1:42.

234 *Там само.*— С. 47—48.

ням харчів і далі була тяжкою проблемою. На кораблебудівному заводі в Маріуполі член партії Коляда під час суперечки на загальних робітничих зборах 10 липня 1934 р. сказав: «Вот есть дети у нас, рабочих, и есть дети у хозяйственников, одни живут хорошо, а другие голодают». Колишній член партії Сентюрін повів далі: «У нас нет доверия никому, живут только руководители, а они не видят, как живет рабочий класс. Советский контроль не нужен. Он все равно ничего не сделает. Нам нужно самим взяться за дело, бросить работу, разгромить столовые», бо вони «не наши». З 150 присутніх робітників лише шістдесят взяли участь у голосуванні, решта утрималися [235].

На Донбасі на владні відносини часто впливав етнічний фактор. Багато українських селян свідчать, що всі керівники та начальство були іншої національності, в основному росіяни [236]. Важливо не те, чи це правда, а те, як українці сприймали росіян. Навіть ті, хто здійснював колективізацію, розкуркулення та хлібозаготівлі, були українцями, селянам вони видавалися урбанізованими, а отже, русифікованими. Для українських селян утиски, результатом яких був голод, стали просто ще однією спробою Москви посилити владу росіян. Москва, своєю чергою, боялась українського націоналізму як сепаратистської сили, яку, як і в часи революції та громадянської війни, підтримувало населення сіл, де жила переважна частина українців.

Інші народи також страждали через своє походження. Однією з причин могло бути просто те, що серед них було більше заможних селян, ніж серед українців чи росіян. Але лише цей фактор не пояснює того страшного терору, який був спрямований проти національних меншин, навіть якщо тієї пори почали загалом скасовувати національні територіальні одиниці. Грецьких і німецьких селян

235 ДАДО, ф. 26п, оп. 1, спр. 150, арк. 13—13 зв.

236 *Mace, Heretz.* Oral History Project. У 3-х томах. The Black Deeds of the Kremlin. У 2-х томах.

піддали масовому розкуркуленню. Майже одну десяту частину грецьких селян депортували[237]. В одному з грецьких районів 30 відсотків населення вимерло з голоду[238]. В нещодавно спустілих районах оселилися росіяни. Як результат, у середині 1930-х років міжетнічна ситуація на Донбасі стала, як влучно сказав один історик, «вибухонебезпечною»[239]. Яку небезпеку могли становити режиму греки, збагнути важко.

Українці й українізація уявлялися Москві серйозною загрозою російській політичній гегемонії. Колективізація й індустріалізація стимулювали рух багатьох українців на Донбас такою мірою, що змінили етнічний склад Донбасу на їхню користь. Ця тенденція підбадьорила націоналістів і занепокоїла Москву[240]. Пролетарські й в основному російські міста України тепер заполонили українські селяни, чия політична лояльність не могла не бути під підозрою. Село було головною підтримкою українського націоналізму, але ідеологію та ресурси виробляло й постачало місто. Урбанізацію та індустріалізацію часто асоціюють з виникненням сучасного націоналізму, і це слушно у випадку Донбасу. Люди весь час рухались, і представники різних верств і географічних регіонів пермішувались у містах. Це зробило питання національної свідомості дуже важливим в українських містах[241]. Москва постала перед загрозою ерозії, користуючись її жарґоном, пролетарських міст,

237 *Чирко Б. В.* Національні меншості на Україні в 20—30-х рр. // Український історичний журнал.— 1990.— № 1.— С. 59; *Наседкіна Л. Д.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х — 30-і роки) // *Там само.*— 1992.— № 6.— С. 69, 71.

238 33-й: голод.— С. 230.

239 *Наседкина Л. Д.* Греческие национальные сельские советы Украины во взаимодействии национальной и социальной политики // Греки Украины: история и современность.— Донецьк, 1991.— С. 126.

240 Українські націоналісти тепер вважали, що робітники Донбасу були «в серці українцями». Див.: *Стецько Я. С.* 1941.— 30 черв. Проголошення відновлення державності України.— Торонто, 1967.— С. 47.

241 Див.: *George O. Liber.* Soviet Nationality, Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923—1934, Cambridge University Press, 1992.

спричиненою не лише малою буржуазією, а й націоналістичними селянами.

Етнічна напруга була дуже явною в містах і селах Донбасу. Росіяни називали українців «хохлами», українці росіян «кацапами»[242]. Росіяни вимагали, щоб українці говорили російською, і чули у відповідь, що вони в Україні, а не в Росії[243]. У Красному Лучі (колишній Криндачівці) були випадки бійок українських шахтарів з російськими[244]. Українізація розлютила багатьох росіян. Вже наприкінці 1920-х рр. рівень українізації Донбасу був дуже значним і ще зростав. Письменник Антоненко-Давидович, який побував на Донбасі 1929 р., був щиро вражений ходом українізації в Юзівці (Сталіно), яка раніше «здавалась безнадійно зрусифікованою». Хоча майже всі українські таблички були з помилками, він з радістю помітив, що українізація прогресує з низів, з шахт і заводів[245]. Коли в російські школи привезли вчителів із західних регіонів України, російські робітники стали протестувати[246].

Хоч яка там була причина, але загальний наступ на українізацію і український національний комунізм почався 1933 р., якраз у розпалі голодомору. Терор був спрямований не лише проти «шишок» у містах і селах. Українських вчителів часто звільняли з роботи і заарештовували як «класових ворогів». 1933 р. 10 відсотків

---

242 Див., напр.: Труд.— 1930.— 17 верес.

243 Див., напр.: *Mace, Heretz.* Oral History Project. 2:654.

244 Вісті ВУЦВК.— 1930.— 3 січ.; *Bohdan Krawchenko.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. New York, 1985. P. 120.

245 *Антоненко-Давидович Б.* Землею українською.— Філадельфія, 1955 (передрук із видання 1942 року у Львові).— С. 146—150, 152. Про подібне ставлення до українізації в низах див.: *Гайдарівський.* А світ такий гарний.— С. ііі. Про українізацію на Донбасі див.: *Хвиля А.* До розв'язання національного питання на Україні.— Харків, 1930.— С. 76—127. Див. також: *Борисов С.* По Донецкому бассейну. Путевые очерки // Новый мир.— 1929.— № 2.— С. 128.

246 *Krawchenko.* Social Change. P. 88—89; *Постышев.* Статьи и речи.— С. 318. В середині 1920-х років у 20 % шкіл Донбасу викладання провадили українською мовою. Див.: 2 сессия ЦИК 3 созыва. Стенографический отчет.— М., 1926.— С. 543.

українських вчителів забрано зі шкіл як політичних ворогів[247]. На Донбасі майже всі українські школи перевели на російську мову викладання; технічні школи всі використовували лише російську, а українську вважали іноземною. Багатьох людей, що здійснювали українізацію, репресовано[248].

Українських робітників на Донбасі ніхто не захищав від цього наступу. Ще на початку терору влада дуже жорстоко ставилася до підозрюваних в українському буржуазному націоналізмі. Зокрема П. Лисенко, донбаський робітник, якого заарештовано 1932 р. як «українського повстанця», засвідчив, що таємна поліція піддавала його тортурам. Начальник НКВД Орджонікідзе (колишнє Єнакієве), міста, де його арештовано, «наблизився до мене і плюнув в обличчя». Тортури, яких він зазнав, «годі описати»:

> «Три імені наганяли особливий страх у серця в'язнів. Це були: Димитрієв, молодий і дуже худий росіянин, невисокий на зріст і з сірими очима, блондин Цукеров і Свірський. Ці три різники змушували людей вішатись у камерах, як зробив молодий український вчитель Тарануха. Дехто різав собі горлянку шматками бляхи. Це трапилося з агрономом-українцем Ященком, що працював у Ворошиловському колгоспі. Він був одружений, мав сім'ю. Іншого молодого українця, двадцятип'ятирічного агронома з Нікітовського колгоспу на Донбасі, заарештовано за те, що він начебто був повстанцем і вбивав худобу. Бідолаха не міг витримати тортури і спробував повіситись, але охоронець помітив і зняв його. Згодом його засудили до восьми років концтаборів, хоча він був абсолютно невинним».

---

247 *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля.— К., 1992.— С. 154 (репліка В. П. Затонського в грудні 1933 р.). В листопаді 1933 він начебто сказав, що від 30 % до 40 % українських вчителів були «класовими ворогами». Цит. за вид.: Создавая семью народов. О практике решения национального вопроса на Украине в 20—30-е годы // Под знаменем ленинизма.— 1989.— № 11.— С. 53.

248 *Mace, Heretz.* Oral History Project. 3:1434.

Коли сирота, якого запроторили до в'язниці, попросив більше їжі, наглядач, росіянин, сказав йому:

> «Дурню, ти маєш радіти, що тебе тут задарма годують. Такі, як ти, помирають на вулицях, а тобі пощастило сюди потрапити і проїдати раціон радянських службовців»[249].

Чи справді Москва морила голодом Україну, щоб зламати її опір, невідомо, але ясно, що голодомор покінчив з українізацією і привів Україну під пряме керівництво Росії.

Антисемітизм довго не помирав на Донбасі. В листопаді 1932 р. в Краматорську, на півночі Донбасу, член партії з 1917 р., робітник Котляров, розкритикував партію за голод. Він боровся за свободу, а «тепер робітникові та селянинові вже не можна жити». Потім він звинуватив євреїв: «Жиди займають відповідальні посади, особливо міцно вони засіли в ГПУ. Чому ми жидів не вирізали? Все одно будемо бити їх»[250]. 1933 р. в шахтарській школі у Чистякові помічник директора, член партії Бутенко, разом з іншими комуністами і комсомольцями Рибальченком, Поліщуком і Євстаф'євим тероризували найкращого учня Беренбека. Вони пробралися серед ночі в його кімнату, змусили пити гуміарабік й побили в темряві, іншого разу витягли його з ліжка, наплювали в лице і викинули з гуртожитку на вулицю. Його звинуватили в крадіжці овочів, поставили до стінки й погрожували гвинтівкою, а потім замкнули в кімнаті. Коли їх заарештували і звинуватили в антисемітизмі, в школі казали: «Якби це зробили росіяни, суду б не було. Варто було побити жидюгу, і організували суд...»[251]

---

249 The Black Deeds of the Kremlin. 1:118—19.

250 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1, спр. 62, арк. 16.

251 *Там само*, ф. 326п, оп. 1, спр. 103, арк. 10; див. також: Социалистический Донбасс.— 1933.— 10 верес. Про інші випадки див., напр.: Социалистический Донбасс.— 1934.— 4, 5 груд. 1934 р. закрито синагогу в Сталіно, її відкрили лише у вересні 1990 р. // Вечерний Донецк.— 1990.— 27 верес.

Коли комуністичні зверхники вдалися до самої брутальної сили, щоб подолати голод, традиційне протистояння між народом і начальством або верхами й низами, між «ми» і «вони» великою мірою пояснювало людям, який тепер світ навколо них[252]. Як і «ворог народу», термін «народ» був класово нейтральним, абстрактним уявленням, яке розуміли по-різному. «Щиро вірні», як-от згаданий вище Леонід Лиходєєв, вірили у мудрість партійних вождів і дурість народу. При цьому міфічний народ був розділений етнічно, релігійно (нерелігійно) і ще багатьма іншими факторами, як-от професія, рівень майстерності, розмір заробітної платні. В усіх групах і підгрупах, зокрема і в межах сім'ї, будь-яку єдність підточували доноси. Лиходєєв, наприклад, захоплювався історією про Павлика Морозова, який доніс на свого батька як на ворога. Батько Лиходєєва відзначив, що виховує у себе вдома чекіста[253]. Ця заувага могла бути й жартом, але вона ясно показує атмосферу, в якій жили люди.

З погляду Сталіна, не було різниці, чи є у ворога партквиток, чи немає. Виклики його владі поставали і в партійному, і в позапартійному середовищі, а ворог — це ворог, байдуже — комуніст чи ні. Не було ґарантії, що вороги не вдадуться до терору: в Росії була давня традиція політичного тероризму, і з 1928 р. служба безпеки була особливо посилена навколо лідерів. Якщо вірити Молотову, тоді досить було б убити лише Сталіна і ще двох чи трьох вождів, щоб усе розвалилося[254]. Не було й певності, що старі більшовики, майстри конспірації, не вдадуться до інтриґ, щоб зіпхнути його. Не можна

252 Дослідження цієї теми див.: *Sarah Davies*. "Us" against "Them": Social Identity in Soviet Russia, 1934—1941 // Russian Review, 56:1 January, 1997. На жаль, Davies розглядає проблему лише з 1934 року, ніби раніше її не було.

253 *Лиходеев Л.* Поле брани.— С. 216. Майже безперечно, що історія про Павлика Морозова — легенда. Дуже схоже, що чекісти просто вигадали цю оповідку. Про цю страшну історію див.: *Дружников Ю.* Вознесение Павлика Морозова.— Лондон, 1988.

254 Сто сорок бесед с Молотовым // Из дневника Ф. Чуева.— М., 1991.— С. 300.

ігнорувати чутку, на яку часто посилаються, що на XVII з'їзді партії («з'їзді переможців») в січні—лютому 1934 р. близько 300 делеґатів проголосувало проти Сталіна. Хоч яка там була причина, але на тому самому з'їзді Сталін жорстко розкритикував різних «вельмож», які, за Сталіним, вважали, що постанови партії й радянські закони «писаны не для них, а для дураков... они незаменимы... могут безнаказанно нарушать решения руководящих органов». Сталін сказав, що цих «зазнавшихся вельмож» треба «снимать с руководящих постов, невзирая на их заслуги в прошлом», і почув вигуки з аудиторії: «Правильно!»[255] Делеґати не зрозуміли, що їх скоро будуть масово усувати як «вельмож».

У Сталіна були причини боятися й народу. Луганський робітник Колінов зреаґував на самогубство М. О. Скрипника, головного будівничого українізації, в липні 1933 р. сподіванням, що Сталін скоро наслідує гарний приклад: «Якщо вже т. Скрипник допрацювався до того, що застрелився, то тепер треба чекати, поки, може, застрелиться й Сталін»[256]. Можливо, що давній міф віри в доброго царя все-таки вижив, як показує оця записана в Луганську пісня:

Дорогий наш батько Сталін,
Приїжджай та подивись,
Як ми в ТСЗОі нажились,
Хата раком, клуня — боком,
Ще й кобила з одним оком,
А на хаті прапор в'ється,
В душі серце ледве б'ється;
На прапорі серп та молот,
А у хаті — смерть і голод[257].

Це можна інтерпретувати і як вияв озлобленого відчаю. Люди розуміли, що Сталін — причина їхніх злиднів:

255 *Сталін.* Соч.— Т. 13.— С. 370.

256 ДАЛО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 180, арк. 1.

257 Цит. за вид.: Новости и события (Донецьк).— 1993.— № 21.— лип.

А сонечко сходить,
Та все звідтіля:
Від Сталіна-батька
З Москви, із Кремля[258].

Уважний нагляд органів безпеки виявив існування широко розповсюдженого народного невдоволення й ворожості: час від часу траплялися селянські бунти і робітничі страйки. Проте оцінити народні настрої було дуже важко, бо ці настрої були загнані в підпілля. 1933 р. в Україні був поширений такий «контрреволюційний анекдот»: «Ленін завжди ходить в черевиках, бо працював чисто, а Сталін ходить у чоботях, бо погруз по коліна в багні»[259]. Один розкуркулений петлюрівець, що втік на Донбас, обпльовував портрети Сталіна («сучий син») і вибирав їм очі. Його онуки, бачачи це, почали робити те саме[260].

Повернувшись у села, коли голод вже вщухав, люди побачили дуже мало тих, хто вижив. Вони співали:

Ні телиці,
Ні свині —
Тільки Сталін на стіні[261].

Ця пісня, можливо, засвідчує лише цинізм і покірність населення. А проте списувати все на провокації можна тільки коштом недооцінки народного обурення. Сталін, безперечно, мав ворогів. Але скільки — цього не знав ніхто, навіть служба безпеки.

---

258 З Мар'їнки біля Сталіно. Цит. в: Голос України.— 1993.— 10 верес.

259 ДАДО, ф. Р-835, оп. 1щ., спр. 105, арк. 7.

260 *Mace, Heretz.* Oral History Project. 2:876—77.

261 *Заика.* Голодомор.

Розділ 6
ВЕЛИКИЙ ТЕРОР

Великий терор відбувався на тлі привиду війни, що поставав і на Заході, і на Сході. Це був превентивний удар по ймовірних ворогах, тих, у чиїй вірності сумнівався Сталін. На Донбас, притулок для позбавлених громадянських прав, була спрямована найвища хвиля терору. Політичні та економічні керівники Донеччини були заарештовані, десятки тисяч невинних людей — страчені. Дані, які ми маємо, дають змогу зробити висновок, що удар по Донбасу був найнищівніший в Україні. Щоправда, він частково пом'якшувався тим, що Донбас був особливо важливим промисловим центром.

Терор проти «ворогів народу» вів, зрештою, до самопоразки, бо категорія «ворогів» стала всеохопною. Якби терор не зупинили, він би знищив геть усе населення.

Три «добрі» роки. Вбивство Кірова. Стахановський рух

Подолання голоду навіяло масам оптимізм. Як влучно сказав Наум Ясний багато років тому, 1934—1936 рр. були «трьома „добрими" роками», коли відбувся вагомий приріст промислового виробництва[1]. Почасти цей приріст відбувся завдяки стахановському рухові,— рухові за підвищення продуктивності праці, розпочатому 1935 р., про-

[1] *Naum Jasny.* Soviet Industrialization. 1928—1952 University of Chicago Press, 1961. P. 142.

те є підстави вважати, що величезні інвестиції, здійснені такою дорогою ціною для народу, нарешті дали плоди. Згідно з офіційною статистикою, видобуток вугілля, наприклад, зріс із 51 млн. тонн 1933 р. до 80,7 млн. тонн 1938 р.; виплавка чавуну і сталі в Україні з 1932 по 1937 р. зросла ще більше — з 3,9 до 8,8 млн. тонн і з 3,1 до 8,5 млн. тонн відповідно[2]. До цієї статистики треба ставитися з певною часткою сумніву, але зростання, принаймні кількісне, очевидне.

Подолання нещадного голодомору, як уже згадувалося, викликало ентузіазм у партійних колах. Це почуття ще довго не розсіювалося. Звісно, скасування карткової системи в 1934—1935 рр. дало позитивні наслідки. У Донбасі, тільки-но скасували пайковий розподіл хліба, люди билися за нього в страшенних чергах, але, коли налагодилося надійне хлібопостачання, заспокоїлися[3]. Письменник Костянтин Симонов згадував 1934 р. як «рік найсвітліших надій мого життя»: країна подолала труднощі, жити стало легше — і духовно, і матеріально[4]. Дехто і справді стверджує, що 1934—1935 рр. були «весною» і часом «перебудови». В містах карткова система, цей символ матеріальних злигоднів, була ліквідована; в селах знищено сумнозвісні політичні відділи, а новий колгоспний статут, принаймні на папері, віддав землю в користування селянам[5]. Олена Булгакова, дружина письменника М. Булгакова, записала в щоденнику за 31 грудня 1934 р., яким щасливим був той рік: «*Господи, только бы и дальше было так!*»[6] Німецький утікач Вольфганґ Леонгард згадує, що десь такий оптимізм панував 1935 р. й у столиці: «Найгірше тепер позаду. Має бути краще. Навіть політич-

---

[2] Социалистическое строительство Союза ССР (1933—1938 гг.) // Статистический сборник.— М., Л., 1939.— С. 47, 56—57.

[3] *James E. Mace* and *Leonid Heretz*, eds. Oral History of the Commission on the Ukraine Famine. Washington D.C. 2:862, 3:1390.

[4] *Симонов Константин.* Глазами человека моего поколения. Размышления о И. В. Сталине.— М., 1988.— С. 45—46.

[5] *Гефтер М. Я.* Из тех и этих лет.— М., 1991.— С. 260, 354.

[6] *Елена Булгакова.* Дневник.— М., 1990.— С. 84.

на система стане демократичнішою — це видно навіть із проекту нової конституції». Такі сподівання були головною темою численних дискусій того року[7].

Натомість міжнародна ситуація ставала все загрозливішою, небезпечнішою і на Заході, і на Сході. Але і в цій сфері були певні позитивні зрушення. У вересні 1934 р. Радянський Союз вступив до Ліги Націй, цього втілення буржуазного устрою, проти якого країна так довго боролася; у травні 1935 р. був підписаний договір із Францією, могутньою капіталістичною країною; влітку 1935 р. Сталін зрештою відмовився від доктрини «соціального фашизму» й рішуче прийняв іншу — «народний фронт». «Боротьба країни за колективну безпеку», як її влучно назвав Джонатан Хаслам[8], виявилася досить успішною, що теж дуже сприяло загальному оптимізму 1934—1935 рр.[9].

Вбивство 1 грудня 1934 р. С. М. Кірова, партійного вождя, в Ленінграді, притлумило загальний суспільний оптимізм. Наприклад, К. Симонов зазначав, що їхнє покоління вбачало в цьому вбивстві лихий, зловісний знак[10]. Леонгард додавав, що «в розмовах про Кірова часто вчувався застрашливий підтекст»[11]. А втім, як писали Булгакова та інші, ця зловісна подія не до кінця затьмарила загальний оптимістичний настрій у суспільстві.

А проте вбивство Кірова стало важливою віхою подальшого розвитку політичного терору в усій країні, і в Донбасі зокрема. Питання, чи Сталін і таємна служба безпеки (реорганізована в НКВС) таємно керували вбивством Кірова, начебто Сталінового суперника, спричинило числен-

---

[7] Wolfgang Leonhard. Child of the Revolution, tr. C.M.Woodhouse. London,1957. P. 22. На початку 1935 року на порядок денний було поставлене питання про нову конституцію, і в кінці 1936 р. її ухвалено як Сталінську Конституцію.

[8] *Jonathan Haslam.* The Soviet Union and the Struggle For Collective Security in Europe, 1933—1939, New York, 1984.

[9] Див., напр.: *Гефтер.* Из тех и этих лет...

[10] *Симонов.* Глазами...— С. 49.

[11] *Leonhard.* Child of the Revolution. P. 23.

ні гострі суперечки [12]. Як і справа Джона Ф. Кенеді, випадок із Кіровим остаточно не з'ясований. Останні дослідження істориків схиляються до думки, що вбивство вчинила одна людина,— Л. В. Ніколаєв, розчарований у Ленінградській партійній організації та в її керівникові [13]. Але все одно не можна виключати й участі Сталіна. Одне тільки ясно: Сталін скористався з цього випадку, ставши на шлях знищення всіх справжніх і уявних ворогів.

Одразу ж після вбивства Кірова Сталін одноосібно ввів у дію закон, що дозволяв прискорену страту звинувачених у тероризмі. Згідно з одним твердженням, за цим законом лише в грудні 1934 р. по всій країні було страчено понад 6501 чол.[14]. У Ленінграді вбивцю Ніколаєва, як і його дружину та багатьох інших людей, непричетних до вбивства, було засуджено до смерті і страчено. Здається, що, почувши звістку про вбивство Кірова, Сталін вирішив скористатися ним для винищення своїх ворогів. Тому він наставляв Миколу Єжова, майбутнього голову НКВС, щоб той шукав убивць серед зинов'євців [15]. Згідно з твердженням «правої руки» Сталіна, Молотова, документального підтвердження участі групи Зинов'єва в убивстві не було [16]. Коли виявилося, що агенти НКВС не вельми охочі виконувати накази Сталіна, Сталін викликав Ягоду, тоді-

---

12 Для порівняння див.: *J. Arch Getty.* Origins of the Great Purges:The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933—1938. Cambridge University Press. 1985; *Robert C. Tucker.* Stalin in Power:The Revolution from Above, 1928—1941. New York,1990, ch. 12. Також див.: недавні матеріали в: Правда.— 1990.— 4 листоп. (Вокруг убийства Кирова); 1991 р.— 28 січ. (*Яковлев А.* О декабрьской трагедии 1934 года).

13 Див.: *Кирилина А.* Рикошет, или Сколько человек было убито выстрелом в Смольном.— СПб, 1993 р. Я знала, что предстоит убийство Кирова: версия секретного сотрудника ОГПУ — НКВД // Источник.— № 2.— 1994. Також див. меморандум одного зі слідчих НКВС: *Люшков Г. С.* Stālin e no kōkaijō // Kaizō. № 4. 1939. Токіо.

14 *Маслов В., Чистяков Н.* Сталинские репрессии и советская юстиция // Коммунист.— 1990.— № 10.— С. 105.

15 Ці слова Сталіна згадував сам Єжов // Вопросы истории.— 1995.— № 2.— С. 16.

16 Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева.— М., 1991.— С. 310—311.

шнього голову служби безпеки, і попередив його: «Глядіть, пику наб'ємо»[17]. У січні 1935 р. Сталін розіслав закритий лист до партії, в якому пов'язував зинов'євців із фашистськими аґентами, прирівнював колишніх опозиціонерів до білогвардійців і закликав покарати їх як контрреволюціонерів[18]. Внаслідок цього в січні — лютому 1935 р. 843 колишні зинов'євці були заарештовані органами НКВС[19]. Навесні 1935 р. були заарештовані А. Шляпніков та інші колишні члени «Робітничої опозиції» нібито за підпільну антирадянську діяльність[20].

Чому Сталін вдався до тактики терору, якщо криза вже минула і почалася нова політична «весна», може видатися незрозумілим. А проте саме подолання кризи спричинило подальші політичні ускладнення. Адже тепер треба було запитати, якими будуть наступні кроки. Усю країну та її адміністративний апарат треба було привести в порядок; партію, жорстоко проріджену під час голодомору,— реорганізувати; зовнішню політику — адаптувати до міжнародного клімату, що швидко змінювався. «Весна» середини 1930-х років створила атмосферу відкритих дискусій, а отже, й можливість виявів незгоди. Історики нещодавно довели, яким суперечливим був політичний процес країни в середині 1930-х років[21].

---

17 Див.: Промова Єжова // Вопросы истории.— 1995.— № 2.— С. 17. Також див.: Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— М., 1991.— С. 123, 153, 154.

18 Реабилитация.— С. 191—195.

19 *Там само.*— С. 175.

20 *Там само.*— С. 104—122.

21 Про адміністрацію взагалі, див.: *Gábor T. Rittersporn*, Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR, 1933—1953 (Chur, Switzerland, 1991); щодо партії див.: *Getty.* Origins; щодо кримінальної політики див.: *Eugene Huskey.* Vyshinskii, Krylenko, також: the Shaping of Soviet Legal Order // Slavic Review, 46:3—4 (Winter, 1997); про міжнародні відносини: *Haslam.* The Soviet Union, i Political Opposition To Stalin and the Origins of the Terror in Russia,1932—1936 // Historical Journal, 29:2 (1986). Найкраща загальна праця про великий терор: *Oleg Khlevniuk.* The Objectives of the Great Terror, 1937—1938 // *Julian Cooper, Maureen Perrie, E. A. Rees*, eds. Soviet History, 1917—1953: Essays in Honour Of R. W. Davies (London, 1995).

З усіх проблем загроза війни була найкритичнішою. Якщо Ленін та його прибічники серед більшовиків зайняли позицію «пораженців» під час Першої світової війни, то цілком можна було припустити, що частина противників Сталіна не підтримала б його у війні, що наближалася; мало того, були ще мільйони колишніх «куркулів», чимало яких сиділи у в'язницях і таборах, але невідомо, скільки їх ховалося в містах, на заводах і шахтах, на будовах та в колгоспах. На думку Сталіна, не було ґарантії, що в разі війни ці люди битимуться за нього. Пов'язування ленінградських зинов'євців з іноземними шпигунами не випадкове. Справді, в роки після великого терору ворогів найчастіше оголошували аґентами фашистської Німеччини і Японії. Тема шпигунства на користь інших країн стала лейтмотивом терору.

Вбивство Кірова дало Сталіну чудову нагоду винищити всіх політично підозрілих як іноземних аґентів, ворогів народу та причетних до «п'ятих колон». Сталін безпосередньо мав усі причини боятися, що одна куля, пущена котримсь невдоволеним, поставить хрест на його житті і владі. В минулому революціонер і конспіратор, він знав, що політичний тероризм, ця частина спадщини російського революційного руху, знищив багатьох урядовців і одного царя. Але важливішою, як натякнув Сталін, була не кількість ворогів. Саме про це він і сказав в одній своїй промові у березні 1937 р.: «Щоб виграти битву у війні, може знадобитися кілька корпусів червоноармійців. А для того, щоб провалити цей виграш на фронті, достатньо кількох шпигунів десь у штабі армії чи навіть у штабі дивізії, які можуть викрасти оперативний план і передати його противнику»[22]. Якщо вороги ховаються, а потаємні вороги небезпечніші, ніж відкрито ворожі елементи (які, за Сталіним, в основному були знищені), то пошук цих небезпечних ворогів мав бути масштабним і ретель-

[22] *Сталин И. В.* Соч. Т.1. Stanford. CA. 1967. С. 219.

ним. Вбивство Кірова давало блискучу нагоду для такого маневру.

Але ж хто ворог? У розділі 5 ми довели, що категорію ворогів за часів голодомору поширили й на багатьох випробуваних, вірних комуністів. Після вбивства Кірова ця тенденція стала очевидною. Звичайно ж, давні категорії класових ворогів існували й далі. Наприклад, невдовзі після вбивства (в перші кілька місяців 1935 р.) від тридцяти до сорока тисяч жителів Ленінграда було вислано з міста як «соціально чужі елементи»; багато з них у минулому були дворянами, царськими урядовцями та їхніми родичами[23]. Навесні і влітку 1935 р. на Донбасі було страчено багато звинувачених у куркульстві й бандитизмі[24]. Але тепер категорія «ворогів» охоплювала всі групи населення, зокрема й більшовиків. Навіть збройні сили не були захищені від полювання на ворогів[25].

Безперечно, організований опозиційний рух в країні був майже цілком ліквідований нещадними репресіями. Контактів між колишніми опозиціонерами майже не існувало, а якщо вони й були, то явно недостатні для групування серйозних сил. Це розумів і Сталін, і служба безпеки. Ба більше того, вбивство Кірова знезброїло багатьох опозиціонерів, так налякавши їх, що вони морально капітулювали перед сталінським терором і визнавали за

---

23 *Anton Ciliga.* The Russian Enigma. London. 1940. P. 71 (автор наполягає, що це були «робітники»); *Яковлев.* О декабрьской трагедии. Див. також розповідь Симонова про долю його родичів: Глазами...— С. 50, 54. Молотов у відповідь на протест відомого російського фізіолога і лауреата Нобелівської премії І. Павлова заявив, що репресії проводили через близькість міста до кордону і складну міжнародну ситуацію. Див.: Страницы истории КПСС. Факты, проблемы, уроки. Т. 2.— М., 1989.— С. 650. Була поширена чутка, що списки людей, яких мали вислати з міста, складали, просто порівнюючи дореволюційні телефонні довідники з довідником видання 1934 року.

24 Социалистический Донбасс.— 14 квіт.; 1, 3, 9, 14 черв.; 3, 30 лип.; 2, 3, 8, 9 серп. 1935.

25 Про репресії в збройних силах після вбивства Кірова див.: *Суворов О. Ф.* Наркомат обороны и НКВД в предвоенные годы // Вопросы истории.— 1991.— № 6.— С. 27.

собою вину в злочинах, яких не скоювали[26]. Але така ситуація гарантувала Сталіну владу не більшою мірою, ніж третьочервневий переворот 1907 р., що його здійснили Микола II і Столипін, забезпечував владу царату. Зрештою, Сталінів архіворог Троцький і далі вів політичну діяльність за кордоном — не менш активно, ніж Ленін напередодні Першої світової війни.

Одразу ж після вбивства Кірова багатьох членів партії було арештовано, засуджено і заслано. Згідно зі статистикою одного дослідження, на Донбасі в 1934, 1935 і 1936 рр. такої долі зазнали відповідно 120, 146 і 775 «троцькістів»[27]. Лише на металургійному заводі у Сталіно в 1934—1936 рр. викрито не менш ніж десять «троцькістських» груп[28]. У першій половині 1935 р. старих більшовиків на шахтах, заводах і залізницях Донбасу оголосили «троцькістами», «зинов'євцями», членами «Робітничої опозиції» і ліквідували їх. Були чутки, що деякі з них створили «Групу старих більшовиків», «Товариство старих ленінців» та інші подібні до цих групи і надавали грошову підтримку тим, хто перебував на засланні[29]. (Влітку 1935 р. і «Товариство старих більшовиків», і «Товариство колишніх політкаторжан і засланців» були ліквідовані постановою ЦК)[30].

---

26 *Феофанов Ю.* Мы думали, что так надо... // Неделя.— 1988.— № 41.— С. 11, 13; автор яскраво ілюструє цю точку зору. Вона базується на інтерв'ю з Сафоновою А. Н., чоловіка якої, Смирнова І. Н., втягнули у процес Зинов'єва — Каменєва 1936 р. і розстріляли.

27 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5195, арк. 121. (Деякі справи потрапили в пресу. Див.: Социалистический Донбас.— 20, 26, 29 січ.; 2, 21, 27 лют. 1935 і т. д.) Також: *Шаповал Ю. І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.— К., 1993.— С. 181—82; автор доводить, що напади на рештки націоналістів і троцькістів почалися восени 1934 р.

28 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5195, арк. 123.

29 ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 304, арк. 49—50, 129; ф. 26п, оп. 1, спр. 226а; ф. 424п, оп. 1а, спр. 183, арк. 21.

30 *Robert Conquest.* The Great Terror: A Reassessment. Oxford University Prees. 1990. P. 76—78.

Цю операцію проти колишніх опозиціонерів здійснив НКВС з допомогою партійних організацій[31]. Дехто так ретельно шукав ворогів, що в грудні 1935 р. ЦК компартії України був змушений стримувати фанатиків. Але навіть при цьому ЦК і далі обстоював репресії проти ворогів партії і уряду[32]. За всіма ознаками, Україні дісталося найбільше від цієї хвилі репресій: найбільшу кількість «шпигунів» було заарештовано 1935 р. саме в Україні[33]. Не був винятком і Донбас: 1 грудня 1935 р. у зв'язку з кампанією перевірки партійних документів заарештовано як «шпигунів», «троцькістів», «націоналістів», «фашистів і терористів» та подібних до них 560 осіб в Донецькій області, 408 — у Дніпропетровській, 350 — у Харківській і 264 — у Київській[34]. А загалом за період з 1933 по 1936 рік кількість членів партії на Донбасі скоротилася вдвічі: із 166 000 чол. до 83 000[35].

Особливо показовими з огляду на загрозу війни були репресії етнічних меншин як можливих «п'ятих колон». Україна була найвразливішою. Навіть до вбивства Кірова українське керівництво боялося, що кошти та інші форми допомоги з Німеччини етнічним німцям, які надходили в часи голодомору, були насправді «відкритою політичною фашистською кампанією»[36]. Через вісім днів після вбивства Кірова, 9 грудня 1934 р., Політбюро ЦК КПУ, у відповідь на циркуляр ЦК ВКП(б), розіслало спеціальну секре-

---

31 Див.: РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, спр. 561, арк. 161.

32 *Васильев В.* 30-е годы на Украине // Коммунист.— 1990.— № 17.— С. 79.

33 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 120, спр. 181, арк. 251.

34 *Там само*, ф. 17, оп. 120, спр. 84, арк. 73; спр. 181, арк. 73.

35 Социалистический Донбасс.— 9 жовт. 1936.

36 Національні відносини в Україні у XX столітті. Збірник документів і матеріалів.— К., 1994.— С. 212—216. «Ще 1934 р., коли нацисти прийшли до влади в Німеччині, ЦК компартії вирішив таємно зібрати всю інформацію про німців, які працюють як у промисловості, так і в адміністрації». Якщо вірити одному із збирачів цієї інформації, вже в кінці 1934 р. партія «мала найточнішу інформацію про кількість німців, які жили в СРСР, та характер їхньої професійної діяльності». Вся робота таємних служб і пізніші репресії спиралися на зібрані і впорядковані нами дані. Див.: *Fleischhauer I., Pinkus B.* The Soviet Germans: Pastand Present. New York, 1986, p. 34, 91.

тну телеграму в області, в якій вимагало подати докладний огляд німецьких та польських округів в Україні, погрожуючи депортацією за кордон чи в далекі закутки країни за «щонайменші спроби антирадянської діяльності і пропаґанди». Через вісім днів розіслано ще одну телеграму — про «депортацію антирадянських елементів» з прикордонних військових зон[37]. Упродовж 1935 р. десятки тисяч «нелояльних до радянського уряду» людей, надто етнічних поляків і німців, були депортовані з західних прикордонних регіонів[38]. «1935 р. остаточно урвалися контакти радянських німців із зовнішнім світом»[39]. У квітні 1936 р. вийшов таємний наказ про депортацію з України етнічних поляків[40]. До репресій на заході додалися репресії на сході проти місцевих китайців і корейців, яких звинувачували в шпигунстві на користь Японії[41].

Після вбивства Кірова багатьох іноземних політичних емігрантів стали прирівнювати до ворогів. Кількасот польських утікачів, і комуністів, і некомуністів, були заарештовані в Україні в 1934—1936 рр.[42]. На Донбасі знайшло собі притулок багато втікачів, отож цьому регіону добряче перепало під час антипольських та антинімецьких репресій. Їх оголошували «шпигунами» та «фашистськими аґентами»[43]. З кінця 1934 до 1936 р. донбаське управління НКВС

37 ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 11, арк. 294—295, 323.

38 *Там само*, спр. 12.

39 *Fleischhauer and Pinkus*. Soviet Germans. P. 63.

40 *Бугай М. Ф.* Депортація населення з України (30—50-і роки) // Український історичний журнал.— 1990.— № 10.— С. 34. (За цим наказом депортовано 35 820 поляків). Також див.: *Палієнко В. І.* Незаконні репресії проти польського населення в Україні у 20—30-х роках // За міжнаціональну злагоду, проти шовінізму та екстремізму.— К., 1995.— С. 82; *Винниченко І.* Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання.— К., 1994.— С. 39, 106—107.

41 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, спр. 561, арк. 129, 153.

42 Исторический архив.— 1992.— № 1.— С. 114—117. У грудні 1935 року Постишев, тоді керівник української компартії, категорично заявив, що 90 % так званих політичних іммігрантів були польськими аґентами. РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, спр. 561, арк. 162.

43 ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 469, арк. 126; РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 120, спр. 181, арк. 85—86, 120—122.

ліквідувало чимало німецьких «контрреволюційних» організацій, як-от «Пролог», «Ренеґати», «Філіал», «Сегмент», «Редактор», «Азовці», «Кільце», «Поштамт», «Залізний хрест»[44].

Від грудня 1934 р. навчання польською мовою у польських школах та інститутах було обмежене або заборонене[45]. Така ж доля 1936 р. спіткала грецькі школи на Донбасі[46].

Етнічні українці теж не були захищені від політичних репресій. Упродовж двох тижнів після вбивства Кірова в Києві були допитані тридцять сім українців, яких звинуватили у причетності до «Українського білоґвардійського терористичного центру». Серед звинувачених було двадцять три «широко відомих письменники, громадські й культурні діячі» (серед них глухонімий поет О. Влизько). Семеро були галичанами, які «приїхали жити на Радянську Україну». Двадцять сім звинувачених, більшість яких ніколи не були за кордоном, засудили до розстрілу і стратили за перехід кордону Радянської України з Румунії і Польщі з наміром здійснити тут терористичні акти[47]. Члени Української організації орієнталістів були репресовані як японські шпигуни[48]. Українці з Галичини (яка тоді перебувала під владою Польщі) були так само під підозрою, як і етнічні поляки та німці[49]. Навесні 1935 р. сімнадцять

---

[44] Вечерний Донецк.— 23 лют. 1990.

[45] ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 278, 304, 313. Див.: *Шаповал.* Україна.— С. 160—161.

[46] Греки Украины: история и современность.— Донецьк, 1991.— С. 22.

[47] *Hryhory Kostiuk.* Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929—1939). New York. 1960. P. 98—101; *Шаповал.* Україна.— С. 152—60. Репресії проти відомих українських письменників тривали в 1935 і 1936 рр. Наприклад, В. Д. Антоненко-Давидович, заарештований у січні 1935 р., був засуджений до 10 років у вересні 1935 р. за нібито участь в контрреволюційній організації. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 699, арк. 6. Про інші випадки, наприклад, процес «терористичної групи професора Зерова» у січні 1936 р., див.: *Kostiuk.* Stalinist Rule. P. 101—2.

[48] *Шаповал Ю. І.* Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні.— К., 1994.— С. 31—32. Ця асоціація була скасована іще раніше (1933 р.).

[49] Див.: РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 120, спр. 181, арк. 74; *Там само,* оп. 2, спр. 561, арк. 162.

колишніх членів групи Українських лівих есерів (партія боротьбистів) були арештовані за підпільну контрреволюційну діяльність, тероризм, гуртування українських націоналістів[50]. Деяких членів комуністичної партії заарештували як українських націоналістів. На шахтах Донбасу робітників заарештовували за читання української націоналістичної літератури (Винниченка, Куліша) і за портрет Скрипника, який виявили в одній кімнаті в гуртожитку. В Кадіївці кілька чоловік репресовано за протест проти ведення зборів російською мовою і за начебто сказану фразу: «Україна в ярмі»[51].

Колишніх опозиціонерів та представників етнічних меншин було досить легко визначити й ізолювати як імовірних ворогів. Значно важче, як стверджували Сталін, Вишинський та ін. з 1933 р., було викрити так званих прихованих та замаскованих ворогів. Сталін скористався із вбивства Кірова, щоб поширити інтенсивне полювання на ворогів на кожен, навіть найглухіший закуток країни. Ще до вбивства таємна поліція пильно стежила за кожним, кого вважала політично підозрілим. Після тієї ленінградської події мисливці на ворогів, особливо з НКВС, заповзялися їх фанатично переслідувати. Вся операція загрожувала перерости у загальний терор: що пильніше наглядали за суспільством, то більше прихованих ворогів виявляли.

Енкавеесівці ретельно записували численні «контрреволюційні» розмови, пісні, листівки як на Донбасі, так і в інших місцях[52]. Якщо вірити цим записам, з'являється спокуса повірити і в те, як це й робили фанатики пильності (НКВС), що «вороги» були повсюди.

---

50 *Шаповал.* Україна.— Розд. 10; *Kostiuk.* Stalinist Rule, p. 102—103.

51 ДАДО, ф. 424п, оп. 1а, спр. 183, арк. 23, 27. Щодо інших випадків див.: *Там само,* арк. 37—38; Социалистический Донбасс.— 4 лют. 1935.

52 Див.: *Merl Fainsod.* Smolensk under Soviet Rule. Harvard University Press, 1958. P. 422; *Sheila Fitzpatrick.* Stalin's peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. Oxford University Press. 1994. P. 291—292. Стосовно солдатів Червоної армії див.: *Викторов Б. А.* Без грифа «секретно». Записки военного прокурора.— М., 1990.— С. 201.

Однак це був би вкрай швидкий і небезпечний висновок. Звісно, інколи траплялося щось бовкнути або спалахнути емоціями. Але більшість населення навчилася тримати язика за зубами й утримуватися від ризикованих коментарів. До того ж справжні вороги радянської влади, усвідомлюючи небезпеку, намагалися триматись непомітно, саме тому Сталін та решта переконували, що такі приховані вороги найнебезпечніші. Ось чому службу безпеки змушували йти на все, щоб відкопати прихованих «ворогів». Насправді справи в архівах КДБ Донбасу засвідчують, що більшість з них сфабрикували слідчі, провокатори й таємні інформатори, які точно знали, які саме слова передають думки й фантазії прихованих ворогів. Ці люди говорили за уявних ворогів — справа за справою — і ніде нема чітких доказів, лише плітки з других чи третіх уст або ж признання, здобуті під примусом[53].

До органів безпеки надходило безліч доносів про численні випадки «небезпечної» реакції населення на вбивство Кірова. Нині неможливо встановити, чи за тими реакціями справді стояли начебто вороги, чи їх сфабрикував НКВС зі своїми інформаторами. Невдовзі після вбивства Кірова на Донбасі заарештували комсомольця Добитька, який начебто заявляв: «Вбили Кірова — цього мало, треба було вбити Сталіна»[54]. Луганського робітника Несмачного заарештували, бо під час розмови зі своїми товаришами він начебто сказав: «Убили Кірова — шкода, що не Сталіна»[55]. Шахтарі з Горлівки потрапили за ґрати, бо співали «контрреволюційних пісень» про те, що «Кирова убили — хлебные книжки отменили, Сталина убъют — народы заживут»[56].

---

[53] Цей висновок — результат знайомства з численними справами в колишньому архіві КДБ в Донецьку й Луганську.

[54] ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 304, арк. 34.

[55] *Там само*, арк. 37.

[56] *Там само*, арк. 20.

Реакція молоді Донбасу, згідно з доносами до каральних органів, була зовсім небезпечною. Вбивство Кірова викликало багато нарікань і нападів на партійне керівництво, пряму критику радянської політики й гострі вияви антисемітизму, українського націоналізму і просто хуліганства. Школярі в Сталіно говорили: «Тепер черга за Сталіним, скоро Сталіна не буде». Один хлопчина, батька якого вигнали з партії, зловтішно сказав про Кірова: «Так йому й треба». Якийсь Петренко, учень сьомого класу 49-ї школи в Сталіно, син червоного партизана, під час розмови про скасування карткової системи начебто заявив: «Хлібні картки скасовані, бо злякалися після вбивства Кірова. Робітники однаково їдять поганий хліб». Окрім того, Петренко начебто сказав на уроці: «Наші міліціонери гірші, ніж фашисти, вони теж б'ють і знущаються з робітників, а в допрах заковують і катують». Служба безпеки вважала Петренка терористом, бо він назвав Ніколаєва (вбивцю Кірова) героєм, і казав, що сам поїхав би до Москви і вчинив би так само[57]. Міліція старанно нотувала навіть невинні вислови горлівських школярів, як-от: «Аби їх більше вбивали, у нас не було б уроків». Міліція повідомляла, що комсомольці на Артемівській шахті в Горлівці розважались обговоренням, як би вони вбили Сталіна, якби їх послали до Москви. Деякі з них передбачливо мудрували, що вбивство Сталіна нічого не змінить, бо до влади тоді прийде Каганович[58]. Міліція доповідала і про збільшення кількості нападів українських дітей на євреїв, росіян і татар. У Горлівці хтось розповсюдив вірш про «ізбієніє жидов, большевіков і комуністов»[59].

Жарти та анекдоти стали дуже небезпечними. Гурт молодих колгоспників у Рівному на Донбасі, які час від часу збиралися попиячити, співав:

---

[57] *Там само*, ф. 424п, оп. 1а, спр. 183, арк. 5—8.

[58] *Там само*, арк. 10—11, 14.

[59] *Там само*, ф. 326п, оп. 1, спр. 304, арк. 2; ф. 424п, оп. 1а, спр. 183, арк. 4—13.

Ленин едет на баране,
Цыбулина в кармане.
Селедкой поганяет,
Пятилетку выполняет[60].

Увесь гурт був визнаний контрреволюційною групою. Інший випадок: М. Гребцов, член партії з 1928 р., начальник відділу постачання шахти, був звинувачений в тому, що, п'яний, загадав присутнім таку загадку: «Яка різниця між Ісусом Христом і Сталіним?» Коли ніхто не відповів, Гребцов начебто сказав: «Ісус Христос їздив на одному ослі й годував його, а тов. Сталін їздить на всіх і не годує». Гребцов потім доводив, що почув цей жарт від когось іншого, але його однаково запроторили до в'язниці на три роки[61].

Навіть найменший сумнів щодо державної політики вважали за державний злочин. У січні 1936 р. було заарештовано 18 юнаків (здебільшого шахтарів) за «організацію контрреволюційної економічної спілки передової молоді» і заклики створити нову партію. В. Анохін, начебто лідер тієї групи, насправді хотів організувати групу взаємодопомоги. Серед конфіскованих особистих речей знайдено щоденники, записки й вірші, котрі, як вирішили слідчі, доводять, що Анохін і його товариші мали певні сумніви щодо керівництва країною. Наприклад, Анохін писав своєму другові: «Жизни надо смотреть прямо в глаза. Я, Вася, не могу понять тебя, почему ты испугался реально изображать жизнь в художественных формах... Да это и понятно: показать картину реальную труднее, чем создать сказку про белого бычка». Звинуваченим пощастило, що був лише початок 1936 р. Вони палко захищалися на суді, заперечуючи звинувачення в антирадянській

60 ДАЛО, ф. 3747, оп. 3, спр. 3-г. (Цибуля й оселедець означали погане харчування. Умови життя та праці в Донбасі були такі погані, що іспанські шахтарі-соціалісти, які втекли від судового переслідування і 1935 р. емігрували на «соціалістичну батьківщину», 1936 р. майже всі повернулися додому. Див.: Исторический архив.— 1996.— № 2.— С. 133—41.

61 ДАДО, ф. 26п, оп. 1, спр. 226а.

пропаганді, дехто вдався навіть до голодування. Декілька юнаків зламалися і визнали себе винними. Вони були засуджені на терміни від двох до семи років, і 1959 р. їх реабілітували, крім П. Ф. Широкова, який під час війни співробітничав з німцями[62].

Приклад Широкова повчальний. Апологети державного терору твердять, що терор був виправданий, бо такі люди, як Широков (якого звільнив перед війною радянський уряд чи німці під час війни), були небезпечні для держави і Широков, наприклад, справді став зрадником під час війни. Отож терор мав бути ще жорстокішим, щоб викоренити навіть імовірність зради. Єжов, тогочасний зверхник НКВС, стверджував: «Історія наказує нам більше піклуватися тими, кого треба ізолювати, а не тими, кого треба звільняти»[63]. З другого боку, можна вважати, що саме терор озлобив таких людей, як Широков, і перетворив їх на зрадників. Питання лояльності в середині 1930-х років і далі було гіпотетичним, але держава мала всі підстави боятися невідомої кількості озлоблених людей. Було б ризиком недооцінити людські емоції, припускаючи, що мільйони тероризованих державою людей не почувають люті до неї.

Видається вірогідним, що деякі звинувачення справді були правдиві. Після вбивства Кірова були заарештовані й депортовані п'ять набитих вагонів донецьких шахтарів. Їхні злочини однакові: висловлення критики на адресу Сталіна та його уряду: «Сталін людей, бачиш, без ножа ріже»; «Шкода Кірова. Може, в нашій політиці є помилки, якщо почали вождів убивати». Письменник Іван Уксусов, який зустрів цих шахтарів у в'язниці, вважає, що ці слова були сказані щиро[64]. Згідно з міліцейським рапортом 1935 р., баптисти Донбасу вели контрреволюційну діяльність серед робітників: «Гитлер поставлен Богом, и

---

62 АУСБУЛО, № 7027-р, т. 9.

63 Див.: *Уксусов И.* 58-я статья за 58 книг с автографами // Литературная газета.— 16 листоп. 1988.

64 *Уксусов И.* После молчания // Советский шахтер.— 1989.— № 11.— С. 10. Також див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. Edmonton, Canada, 1987.— С. 583—39, 546—47.

Бог ему помогает»[65]. Деяких жителів Донбасу 1935 р. заарештували за вихваляння Гітлера і вислови сподівань, що в разі війни з Німеччиною вони воюватимуть проти Радянського Союзу[66]. В Луганську 1935 р. поширювалися листівки, що відкрито закликали повалити «рабство»[67]. Терор проти невинних людей після вбивства Кірова посилив озлоблення населення Донбасу, але й стривожив партійних функціонерів[68].

Три «добрі» роки не врятували керівників індустрії від полювання на ворогів. Доволі багато колишніх опозиціонерів, дворян, царських і білих офіцерів та іншого люду підозрілого походження працювало на Донбасі на різного рівня керівних посадах у промисловості[69]. Вони, як і решта колишніх опозиціонерів, були в особливо загрозливому становищі. Під час голодомору партквиток ще якось рятував їх від репресивної руки Москви, а після вбивства Кірова партквиток утратив будь-яку цінність як індульґенція чи привілей.

Навіть до вбивства Кірова становище керівництва було доволі хистке. Нещасні випадки на виробництві породжували чимало підозр щодо керівників та інженерів. 1933 р., за офіційною статистикою, 239 керівників та інженерів на шахтах Донбасу були засуджені до різних термінів ув'язнення та примусових робіт за порушення правил безпеки на виробництві. Їхня кількість зросла до 451 чол. 1934 р., зменшилася до 373 1935 р., а потім знову зросла до 459 чол. 1936 р.[70]. Деякі аварії були визнані диверсіями і шкідництвом, звинуваченим закидали тероризм[71]. Проте

---

65 ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 304, арк. 144.

66 *Там само*, ф. 26п, оп. 1, д. 226а.

67 *Там само*, ф. 424п, оп. 1а, спр. 183, арк. 2—3.

68 *Там само*, ф. 326п, оп. 1, спр. 304, арк. 7—8. Директор шахти «Краснолуч» Хлевовий вчинив самогубство після арешту десятків його підлеглих і він побоювався нових арештів; *Там само*, арк. 16.

69 Див.: *Хлевнюк О.* 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество.— М., 1992.— С. 116—117.

70 ГАРФ, ф. 9474, оп. 1, спр. 114, арк. 56.

71 Див., напр.: РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 120, спр. 181, арк. 2—3.

деякі керівники спритно перекидали відповідальність на середній і нижчий керівний персонал. Більше половини звинувачених належали саме до цієї групи[72]. Не може не виникнути підозра, що багато людей були засуджені безпідставно, тоді як деякі справжні винуватці гуляли на волі[73]. Хто ж тоді був справжнім ворогом?

Славнозвісний стахановський рух, розпочатий 1935 р., ускладнив це питання. Після голодомору дві основні галузі донецької індустрії — вугледобувна і сталеплавильна — постійно нарощували виробництво промислової продукції. А проте вугледобувна галузь час від часу зазнавала раптових спадів, пов'язаних із сезонними та іншими причинами, і це гальмувало розвиток інших галузей і дратувало Москву. Невдоволений роботою в «добрі» роки комісар важкої індустрії Орджонікідзе скористався відомим подвигом донецького шахтаря Олексія Стаханова для рішучого прориву. Рух за перевиконання норм швидко поширився на всю промисловість. Один з аспектів цього наступу на давні норми керівництва і праці полягав в оновленні інженерно-керівних кадрів[74]. Такий проломний метод був застосований, наприклад, для прискореної індустріалізації наприкінці 1920-х років. Однак стахановський рух скоро перейшов у «політичні погроми» керівних кадрів[75].

---

72 ГАРФ, ф. 9474, оп. 1, спр. 114, арк. 54. Були й десятки робітників, звинувачених в аваріях на виробництві.

73 *Там само*, арк. 46.

74 Докладний опис стахановського руху можна знайти в: *Хлевнюк О. В.* Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е годы.— М., 1993.— С. 55—66. Див.: *Lewis H. Siegelbaum.* Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR. Cambridge University Press, 1988; *Robert Maier.* Die Stachanov-Bewegung 1935—1938. Der Stachanovismus als tragendes und verschärfendes Moment der Stalinisierung der Sowjetischen Gesellschaft. Stuttgart, 1990; *Gábor T. Rittensporn.* "Heros du travail et commandants de la production. La campagne stakhanoviste et les stratégies fractionelles en U.R.S.S. (1935—1936)," // Recherches №№ 32—33; *Robert Thurston.* The Stakhanovite Movement: The Background to the Great Terror in the Factories, 1935—1938 // *J. Arch Getty, Roberta T. Manning*, eds. Stalinist Terror: New Perspectives. Cambridge University Press, 1993.

75 Цей вислів я запозичив у Хлевнюка: Сталин и Орджоникидзе.— С. 58.

Орджонікідзе та інші керівники індустрії звичайно не шкодували брутальної лексики для тих, хто явно чи неявно чинив опір новому. Звісно, вони не мали наміру жорстоко нападати на своїх працівників, але в тогочасній політичній атмосфері такий розвиток подій був майже неминучим. Через місяць після того, як 31 серпня 1935 р. Стаханов неймовірно перевиконав норму, преса почала повідомляти про усування деяких керівників як саботажників[76]. 26 вересня Донецький обласний суд провів на шахті № 29 у Макіївці спеціальне слухання справи колишнього директора шахти Вишнякова та його заступника Федяєва. П'ятсот робітників з дружинами були присутні на слуханні. Звинуваченим закидали неодноразові зумисні зриви роботи передовиків-стахановців. Суд засудив звинувачуваних до семи років ув'язнення і заслання за «контрреволюційний саботаж стахановського методу роботи». Якщо вірити пресі, присутні зустріли вирок гучним схваленням[77].

Якщо цей епізод у Макіївці правдивий, то невдоволення робітників діями свого керівництва наростало. Справді, керівники й інженери боялися, що, навіть коли стахановський рух спроможеться бодай на позірні рекорди і сприятиме тимчасовому збільшенню продуктивності та обсягу виробництва, зосередження уваги на перевищенні норм може негативно вплинути на всю роботу шахт і заводів. Крім того, заради ефективності неминуче доведеться нехтувати правила техніки безпеки. Такі заяви видавалися керманичам індустрії класичним виявом «інерції» керівних кадрів на місцях і, що гірше,— маневруванням із метою приховати реальну продуктивність заводів і шахт, щоб тримати виробничі завдання на заниженому рівні. Нетерплячі політичні вожді оголошували такі заяви спробами контрреволюційного саботажу. Проте не всі робітники підтримували рух за підвищення продуктивності

[76] За индустриализацию.— 21, 23 верес. 1935.

[77] Социалистический Донбасс.— 28 верес. 1935.

праці. Крім честолюбних, які хотіли скористатися цим, та тих, хто справді вірив у можливість різкого підвищення продуктивності праці, значна частина робітників розуміла, що стахановський рух не вельми сприятиме поліпшенню їхнього життя. Вони боялися, що стахановський рух спричинить підвищення виробничих норм і зниження заробітків. Були й інші причини, що не спонукали поспішати з участю в новому русі. В Донбасі розповсюджувалися листівки, що викривали рух як новітню форму експлуатації[78]. Дехто чинив опір рухові, вдаючись до фізичного насильства над стахановцями[79]. Рух спричинив посилення напруги в робітничих колективах.

Таким чином, курс на перевиконання норм мав своїх ворогів і серед керівництва, і серед робітництва. Передусім керівники ставали першими жертвами полювання на ворогів. Відвертих робітників, чиї гострі випади на адресу керівництва спричиняли його падіння[80], висували на відповідальні посади. На початок 1936 р. 156 керівних кадрів (з них 26 директорів шахт і 23 головні інженери) були зняті з посад. І навпаки: відповідальні посади отримали 300 стахановців[81]. А скільки керівних кадрів звільнено 1936 р., невідомо. За даними одного дослідження, більше тисячі інженерних та керівних працівників віддано під суд, і з них понад 500 засуджено[82]. Хоч як би пояснювали причини, наслідки цього «полювання на відьом» були очевидні. Партія і вище керівництво донецької промисловості вдавалися до безлічі безпідставних звинувачень майже

---

78 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 120, спр. 272, арк. 14—16.

79 *Siegelbaum.* Stakhanovism, ch.5, and Donald Filtzer, Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1938—1941 (New York, 1986), pp. 200—5.

80 Див. мої "Soviet Memories as a Historical Source" // Sheila Fitzpatrick and Lynne Viola, eds. A Researches Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s (Armonk, N.Y., 1990). Роль стахановців прославляли. Див., напр.: За индустриализацию.— 1 квіт. 1936.

81 Первый Вседонецкий слет стахановцев — мастеров угля. 7—10 января 1936 года. Сталино. Стен., отчет.— К., 1936.— С. 59—60. Також: *Троян Н.* Мы покоряем время....

82 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 4683, арк. 20.

всіх безпосередніх керівників виробництва[83]. Внаслідок цього складалося враження, що все поспіль керівництво промисловості Донбасу — самі саботажники[84]. А проте в нього не було іншого вибору: перший секретар Донецького обкому партії С. А. Саркісов тривалий час перебував під тиском керівника НКВС України В. Балицького, який вимагав невпинно вишукувати «шкідництво» серед керівних кадрів, а це звинувачення значно серйозніше, ніж саботаж. Саркісов захищав керівництво, доводячи, що шкідництва не було, а був лише саботаж[85].

Керівництву доводилося всіляко пристосовуватися до нових обставин: показово, що вони вважали за краще визнати стахановський рух, ніж постати перед кримінальними звинуваченнями. До літа 1936 р. серйозні звинувачення в зраді й шпигунстві траплялися зрідка. Але невдовзі настали страхітливі часи. Разючі виробничі рекорди були минущими, а показний стахановський рух підточив загальну організацію праці. Це, своєю чергою, спричинило масові звинувачення в шкідництві. Одного разу, коли якісь шахтарі наскаржилися Сталіну, що на їхній шахті немає лазні (а отже, не створено сприятливих умов праці), Сталін відповів: «Начальник — ворог народу»[86].

Вакханалія терору

«Чингісхан перебив багато людей, кажучи, що „смерть переможених необхідна для спокою переможців“». Сталін підкреслив цю фразу, читаючи якусь книжку з історії Росії[87]. Видається спокусливим знайти в цій фразі логічне обґрунтування Сталіним великого терору.

---

[83] Зверніть увагу на промову директора «Сталінвугілля» Хачатуряна А. // За индустриализацию.— 28 черв. 1936.

[84] *Там само*, 8 трав. 1936.

[85] РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5196, арк 290.

[86] Сто сорок бесед с Молотовым.— С. 295.

[87] *Волобуев О., Кулешов С.* Очищение. История и перестройка. Публицистические заметки.— М., 1989.— С. 146.

Видається, що Сталін завоював увесь народ і тепер збирався добити його.

Терор 1936—1938 рр. загалом відомий як великий терор[88]. Його ще називали «єжовщиною», бо спрямовував цю операцію безславний верховода сил безпеки М. І. Єжов. Єжов був призначений на посаду сталінським указом у вересні 1936 р. і знятий у листопаді 1938 р. У квітні 1939 р. його заарештували і розстріляли в лютому 1940 р.[89]. Переконуючи Політбюро ухвалити кандидатуру Єжова, Сталін говорив:

> «Ягода явно виявився не на висоті свого завдання у справі викриття троцькістсько-зинов'євського блоку. ОГПУ загаялося в цій справі на чотири роки. Про це кажуть усі працівники партії та більшість обласних представників Наркомвнусправ»[90].

Не те що попередник Єжова, Ягода, утримувався від терору,— його причетність до нього переконливо доведена в попередній частині цього розділу. У квітні 1936 р. Ягода навіть запропонував Сталіну розстріляти всіх звинувачених у тероризмі троцькістів. У травні його пропозиція була схвалена постановою Політбюро[91]. Саме за його керівництва НКВС у серпні 1936 р. відбувся той перший суд у Москві — над Зинов'євим, Каменєвим та іншими відомими опозиціонерами; їх розстріляли одразу після оголошення вироку. А проте влітку 1936 р., коли Ягода отримав свідчення колишніх троцькістів, явно вибиті тортурами, про існування «троцькістсько-зинов'євського блоку»,

---

88 На цю тему є багато літератури. Одне з останніх західних видань: *Getty and Manning*, eds. Stalinist Terror. Критика на цю книгу: *Хлевнюк О.* Управление государственным террором // Свободная мысль.— 1994.— №№ 7—8.— С. 123—127.

89 Ивестия ЦК КПСС.— 1990.— № 7.— С. 94. Исторический архив.— 1992.— № 1.— С. 123—131.

90 *Conquest.* Great Terror, p. 183, а також: Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сборник документов.— М., 1995.— С. 149—150. 1934 р. ГПУ реорганізовано в НКВС. Можливо, під «загаялись на чотири роки» Сталін мав на увазі «Рютинську справу» 1932 р. (див. розд. 5).

91 Реабілітація.— С. 216—217.

він не повірив цьому і сказав: «Чепуха, ерунда, не может быть»[92]. Як наслідок — втратив посаду. 1938 р. його прилучили до справи Бухаріна і розстріляли.

Ще до нового призначення Єжов як голова партійної Контрольної комісії брав активну участь у переслідуванні колишніх опозиціонерів. Улітку 1936 р. Єжов написав чернетку секретного циркуляра, в якому доводив, що вбивство Кірова — це справа троцькістсько-зинов'євського блоку. Сталін виправив цю чернетку, додавши, що блок мав на меті вбивство Сталіна, Ворошилова, Кагановича та інших керівних осіб. Таємний циркуляр, розісланий наприкінці липня 1936 р., сповіщав про конспіративні зв'язки блоку з іноземними шпигунами і найманцями[93]. Єжов став сталінським катом.

На думку Єжова і Сталіна, навіть колишні давні товариші Леніна були мерзенними злочинцями, що хотіли продати країну й народ іноземцям заради власних політичних цілей. Політичний тероризм та шпигунство стали лейтмотивом великого терору. Його жертв майже неминуче проголошували «ворогами народу». Класово нейтральна концепція «ворогів народу» була ідеальною конструкцією, що охоплювала всіх «терористів» та «шпигунів» незалежно від їхнього класового походження та ідеологічних переконань. У червні 1937 р. Сталін сказав, що всіх, навіть «наших людей», слід перевіряти, чи вони не замасковані вороги. За Сталіним, Радянський Союз перевершив буржуазні країни в усіх сферах, крім однієї — розвідувальних операцій; тому він наголошував на посиленні служб розвідки[94]. Це він казав тоді, коли таємна поліція вже мала моторошну репутацію. На думку Сталіна, якщо всього п'ять відсотків звинувачених — справді вороги, то й це хліб[95]. Хрущов згадує, що Сталін казав:

---

[92] *Там само.*— С . 179. Див. також: *Getty.* Origins, P. 121—122, 245—246.

[93] Реабілітація.— С. 185—186, 196—210.

[94] Його промова 2 черв. 1937 // Источник.— 1994.— № 3.— С. 79.

[95] *Там само.*— 1994.— С. 80. Див. також: Реабілітація.— С. 295.

«Якщо в доносі є 10 % правди, це вже позитивний факт»[96].

Ані в жодній справі не було переконливих доказів тероризму чи шпигунства тих начебто ворогів народу. Дуже повчальні свідчення Молотова, який разом зі Сталіним підписував багато наказів про страту. Одним зі звинувачень на сенсаційному «Кемерівському процесі» у Новосибірську в листопаді 1936 р. була спроба замаху на Молотова, який перед цим побував у Сибірському вугледобувному районі. 1972 р. Молотов згадував, що в спробу замаху важко було повірити, але про неї точилося багато розмов і ходило безліч пліток[97]. Молотов також зазначає, що фантастичні самовикриття багатьох звинувачених (як-от Бухаріна, Рикова і Ягоди) на показових процесах були сміховинними: вони й далі вели боротьбу проти партії (тобто Сталіна), намагаючись зробити свої признання неймовірними[98]. Але, за Молотовим, сталінський терор проти «ворогів народу» був виправданий однією елементарною причиною: «Тільки б утримати владу»[99].

Справді, Сталін намагався будь-що-будь утримати владу в умовах дедалі загрозливішого міжнародного становища. Як слушно відзначив Адам Улам, вступ гітлерівських військ у Рейнську область 7 березня 1936 р. став переломною подією. Цей крок був брутальним порушенням Версальського договору і дав світові ясний сигнал, що Гітлер збирається почати війну в Європі.

Здається, саме ця подія спонукала Сталіна і Єжова «шукати й викорінювати зраду ще ширше й систематичніше, ніж раніше». «Дурницею було б думати,— зазначає Улам,— що всі ті Зинов'єви, Бухаріни і Радеки тепер не можуть потай мати тих самих почуттів», які були властиві

---

96 Krushchev Remembers, tr. and ed. Strobe Talbott, вступ, коментарі й примітки Edward Crankshaw. Boston, 1970. P. 283.

97 Сто сорок бесед с Молотовым.— С. 302.

98 *Там само.*— С. 401. Про такий самий погляд див. у вид.: *Чуев Ф.* Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола.— М., 1992.— С. 74.

99 Сто сорок бесед.— С. 402.

Ленінові та його однодумцям, про причини поразки царського уряду в Першій світовій війні. Улам стверджує: «Є досить переконливі непрямі докази, що ідея фізичної ліквідації всіх своїх противників у лавах партії з'явилась у Сталіна після Рейнської кризи»[100].

Сталін не зупинявся ані перед чим, щоб тільки втримати владу. Задля цього, а також аби відвернути війну бодай на певний час, 1939 р. він зважився навіть укласти договір про ненапад зі своїм архіворогом Гітлером. Ще раніше, в 1936—1937 рр., у розпал своєї терористичної кампанії проти німецьких та японських шпигунів, він надсилає свого представника до Німеччини, щоб той вивідав можливості зближення[101]. Водночас він намагався переконати партію, що давні товариші Леніна були гітлерівськими найманцями. Щоб надати цій заяві більшої переконливості, Сталін оголосив, що альянс Троцького і Зинов'єва з Гітлером засвідчує, що «немає нічого дивного в людському житті»[102].

Сталін, здається, опинився в тому самому становищі, що й російські царі. Згідно з нотатками Г. Димитрова про його розмови зі Сталіним у листопаді 1937 р., російський цар робив одне добре діло: будував і об'єднував велику державу. Тепер вороги народу хотіли продати Україну Німеччині, Білорусь — Польщі, Примор'я — Японії, Донбас — Франції. Сталін заявив, що «кожного, хто своїми діями і думками, так, навіть і думками, зазіхає на єдність соціалістичної держави, нещадно будемо знищувати»[103]. Будь-яке обговорення історії, пов'язаної з тероризмом,

---

100 *Adam B. Ulam.* Stalin: The Man and His Era (New York, 1937), pp. 404—407.

101 *Haslam.* The Soviet Union and the Struggle for Collective Security, pp. 127—128.

102 Сталінова репліка на пленумі ЦК компартії в лютому — березні 1937 р. Цит. за вид.: Вопросы истории.— 1992.— №№ 4—5.— С. 36.

103 *Латышев А.* Рядом со Сталиным // Совершенно секретно.— 1990.— № 12.— С. 18, 19. Про ту саму промову Сталина також див.: *Tucker.* Stalin in Power, pp. 482—483. Tucker у своєму аналізі спирається на стенографічний запис.

було піддане анафемі. 1937 р. Каганович напався на статтю про вбивство Олександра II 1881 р. як на сигнал для терористів, троцькістів та зинов'євців[104].

Нотатки Димитрова засвідчують, що Сталін збирався знищити й кожного, хто був пов'язаний із «ворогом», який начебто замислив зруйнувати його імперію: «Ми знищуватимемо кожного такого ворога, нехай навіть старого більшовика, ми знищимо ввесь його рід, його сім'ю... За знищення всіх ворогів до кінця, їх самих, їхніх родів!»[105] Сталін часто користувався словом «рід» у своїх промовах. Безперечно, великий терор був масованою операцією, спрямованою на винищення родин, друзів і колег уявних ворогів.

На Донбасі в 1936—1938 рр., як і повсюди в країні, народ масово тероризували. Як уже зазначалося, й до Єжова репресії на Донбасі були доволі масовими. Призначення Єжова, як згадував голова донбаського НКВС В. Т. Іванов, спровокувало цілу революцію, що відродила традиції ЧК: «Не чекали порад, санкцій, розпоряджень, а громили контрреволюцію»[106]. В червні 1937 р. А. Я. Вишинський, тодішній генеральний прокурор, в серії статей в газеті «Социалистический Донбасс» нагадав про «Шахтинську справу» 1928 р. і знову заговорив про труднощі викриття прихованих ворогів: «Розвідника із зовнішнього вигляду, звичайно ж, упізнати не можна. Та й взагалі, неможливо прописати який-небудь раз і назавжди ефективний рецепт з приводу того, як розпізнавати ворога, який до того ж ще так вправно маскується»[107]. Якщо найближчі соратники

---

104 Ремарка на пленумі ЦК в лютому — березні 1937 див.: Вопросы истории.— 1992.— № 10.— С. 34.

105 *Латышев А.* Рядом со Сталиным.— С. 19. Див. також: *Tucker.* Stalin in Power.

106 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, спр. 5166, арк. 69. Однак Іванова, який начебто був есером до революції, заарештовано 1 серп. 1937 і засуджено до розстрілу в липні 1938. До того він керував операціями терору на Донбасі, але, як і Ягода, був запідозрений у співчутті колишнім троцькістам Донбасу. Див.: Наше минуле.— 1993.— 1 (6).— С. 82—85.

107 Социалистический Донбасс.— 27 черв. 1937.

Леніна виявилися «ворогами», значить, кожен міг бути ворогом.

Політична еліта Донбасу була винищена великим терором. Саркісов, який кілька років правив Донбасом, та найближчі до нього люди були розстріляні 1937 р. Саркісов раніше був у сварці з провідником українського НКВС Балицьким і не міг залишатися на посаді через своє політичне минуле — він був троцькістом. Тому за кожної слушної нагоди його всіляко публічно принижували. У грудні 1936 р. він уже не міг визнавати, що були саботажники, але не було шкідників; тепер його змусили визнати, що ті, кого він раніше звільнив як саботажників, насправді були шкідниками-троцькістами[108]. Все одно Саркісов не врятував свого життя. В квітні 1937 р. його зняли з посади секретаря обкому партії і призначили директором «Донбасвугілля». В липні цього ж року його та майже всіх колег заарештували як «ворогів народу» і всіх розстріляли[109]. З сімдесяти шести членів обласного комітету партії в травні 1937 р. на червень 1938 р. залишилося тільки шість[110].

Наступник Саркісова, Е. К. Прамнек, жив у страху і відчаї[111]. Зовні він видавався бойовим. На пленумі ЦК КПУ у вересні 1937 р. він заявив: «Ось уже третій місяць чистимо, чистимо ці „нужники", де заховалися вороги, і ніяк не можемо це сміття вигребти»[112]. Але письменник О. Авдєєнко, якому колись Прамнек зізнався в своїх труднощах, пише, що наодинці він казав, що працювати неможливо: «З ким працювати? Всі перші й другі секретарі міськкомів і райкомів виявилися ворогами народу. Майже всіх членів бюро репресовано. Директори підприємств виявились або шкідниками, або шпигунами. Головні інженери, головні технологи, навіть головні лікарі деяких полі-

108 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, спр. 574, арк. 74.

109 Про Саркісова див. його справу: РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 3, д. 2042.

110 Про деталі див. мою статтю "Stalinist Terror in the Donbas: A Note" // Slavic Review, 50:1. Spring 1991. P. 157—162.

111 *Авдеенко А. О.* Наказание без преступления.— М., 1991.— С. 182—183.

112 ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 539, арк. 40.

клінік і лікарень — теж із розряду сволоти»[113]. Прамнека зняли з посади у березні 1938 р. і невдовзі заарештували. Як латиша, його звинуватили в шпигунстві на користь Латвії (тоді ще незалежної країни) і Німеччини. На суді він доводив свою безвинність, але все одно був розстріляний у липні того самого року[114].

Комсомол тероризували так само жорстоко. 1937 р. були заарештовані майже всі члени ЦК комсомолу України; керівники всіх обласних організацій виявилися «ворогами народу»; так само й секретарі комсомольських організацій усіх великих міст, зокрема Сталіно, Макіївки та Ворошиловграда. Всі комсомольські газети, від Києва і до областей, виявилися в руках «ворогів»[115]. Одне слово, увесь комсомол на Донбасі винищили[116].

Як великий індустріальний регіон, Донбас став домівкою для багатьох відомих організаторів промисловості. Багато з них загинуло під час кампанії терору. Від літа 1936 р. захист з боку комісара важкої промисловості Орджонікідзе та місцевих керівників партії, як-от Саркісова, вже був неефективним[117]. Орджонікідзе зазнавав страшного тиску, спричиненого лавиною репресій проти його підлеглих. У лютому 1937 р. він покінчив життя самогубством. Керівництво Донбасу ще від 1935 р. звинувачували в тому, що в регіоні перешкоджають запровадженню стахановських методів праці. Але стахановський рух

---

113 *Авдеенко А. О.* Наказание.— С. 182. Н. Н. Благовещенського, професора медичного інституту в Сталіно, було заарештовано за те, що він начебто поширював епідемію бактеріологічними методами для дезорганізації трудового фронту, ослаблення країни і повалення уряду. Див.: *Бурносов В. Ф.* Некоторые страницы 1937 года. Как это было // Новые страницы в истории Донбасса. Статьи. Т. 2.— Донецьк, 1992.— С. 110—114.

114 Див. його справу: РЦХІДНІ, ф. 589, оп. 3, спр. 7588.

115 ЦХДМО, ф. 1, оп. 23, спр. 1237, арк. 1.

116 Про терор проти комсомолу в Україні див.: *Табачник Д. В., Головенько В. А., Корнієвський О. А.* Чорні роки Комсомолу України.— К., 1990.

117 Про Орджонікідзе див.: *Franchesco Benvenuti.* A Stalinist Victim of Stalinism: Sergo Ordzhonikidze // *Cooper, Perrie, and Rees.* Soviet History.

мав свій побічний ефект, бо перевиконувати норми силкувалися за всяку ціну, нехтуючи правила техніки безпеки. Питання безпеки на робочому місці було вкрай гострим для кожного, надто в таких галузях, як вуглевидобування і металургія, де траплялося дуже багато нещасних випадків. Мисливці на ворогів народу зі шкури пнулися, щоб кожен нещасний випадок інтерпретувати як акт шкідництва.

Аварії — не рідкість у Донбасі. Про всі смертельні випадки при аваріях повідомляли до Москви. Матеріали архівів засвідчують болючі факти. 7 жовтня 1936 р. від вибуху газу загинуло п'ять чоловік на «Донбасантраците». Через десять днів ще один вибух газу забрав життя одинадцяти шахтарів в «Артемвугіллі». 28 листопада аварія у стовбурі шахти коштувала життя п'ятьом шахтарям[118]. (Майже через рік, 17 листопада 1937 р., згідно з рапортом у Москву, випадки загибелі робітників внаслідок аварій стали ще частішими. На одній шахті робітника роздушила шахтна кліть. На другій шахтаря вбив шматок породи. Ще на одній шахтаря переїхала вагонетка. В об'єднанні «Макіївкавугілля» робітника вбило електричним струмом. В «Артемвугіллі» вибійник загинув під шматком породи)[119]. На початку 1937 р. збільшення кількості аварій із смертельними наслідками змусило Вишинського переглянути всі випадки виробничих аварій з 1934 р., з'ясовуючи, чи не було там ворожих дій[120]. Перегляд буцімто підтвердив, що збільшення кількості аварій — це результат «шкідницької діяльності ворогів народу»[121]. А ще раніше, навіть до перевірки, на пленумі ЦК партії в грудні 1936 р. Єжов сказав, що деякі керівники вугільної промисловості були шкідниками, мали намір викликати невдоволення робітників діями уряду, влаштовуючи для цього

118 РГАЕ, ф. 7566, оп. 1, спр. 2522, арк. 33.

119 *Там само*, спр. 2766, арк. 21.

120 Див. промову Вишинського // Социалистический Донбасс.— 16 трав. 1937.

121 ГАРФ, ф. 9474, оп. 1, спр. 114, арк. 44.

аварії. За Єжовим, вони вважали робітників за худобу, чиє життя нічого не варте[122]. Глибоко стривожений усім цим, за два тижні до самогубства, Орджонікідзе мав розмову із співробітниками Комісаріату важкої промисловості. Він нагадав їм про давні царські часи, коли при загибелі бодай кількох чоловік «ворушилася» навіть «чорносотенна Державна дума»; дехто з присутніх, старі більшовики, мають це пам'ятати. А тепер гине двадцять чоловік, їхні тіла відкопують, ховають і повідомляють, що настрій робітників піднесений. Насправді ж нічого такого немає, робітники просто отупіли. Аварії раз у раз трапляються, але ніхто не відповідає за них. Тому гине ще більше людей[123].

Проте не можна сказати, що за аварії ніхто не відповідав. Ніхто не хотів відповідати, і тому звинувачували кожного. Боячись бути звинуваченими в захисті ворогів народу, чимало керівників разом із судовими органами й прокуратурою вдавалися до масових репресій кадрів середньої ланки — інженерів і техніків. На одній шахті віддали під суд усю адміністрацію[124]. Це стало таким поширеним явищем, що у травні 1937 р. ЦК партії засудив цю практику[125]. Є свідчення, що 70 % звинувачених були врятовані втручанням ЦК[126]. Це втручання, своєю чергою, згодом оголосили троцькістським маневром, щоб попсувати заводи і шахти й перекласти вину на невинних людей[127]. Отже, ставало дедалі незрозумілим, хто ж на-

122 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 2, спр. 575, арк. 35 і 45.

123 *Там само*, ф. 85, оп. 29, спр. 156, арк. 10—12.

124 Социалистический Донбасс.— 21 трав. 1937.

125 Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР, 1937.— № 28.— С. 245—48. Про практику загальних репресій також див.: ДАДО, ф. 26п, оп. 1, спр. 237, арк. 13—15. ГАРФ, ф. 9474, оп. 1, д. 111, арк. 13, 38, 86; Социалистический Донбасс.— 16 трав. 1937 (промова Вишинського), 24 трав. 1937.

126 Тринадцятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, бюлетень 3.— К., 1937.— С. 21. Також див.: За индустриализацию.— 27 лип. 1937.

127 Див. промову Вишинського // Социалистический Донбасс.— 16 трав. 1937.

справді був «ворогом народу»? Як сказав Сталін, немає нічого дивного в житті. За всіма показниками, 1937 р. трудова дисципліна серйозно знизилась[128], а це своєю чергою заохотило мисливців на ворогів.

У 1937—1938 рр. багато керівників стало жертвами сталінського терору. Якщо вірити В. Косіору, першому секретареві комуністичної партії України, в Україні залишків «чужих елементів» було більше, ніж деінде[129]. Г. В. Гвахарія, тридцятишестирічний колишній послідовник Троцького, директор Макіївського металургійного заводу, був арештований у квітні 1937 р. Після довгих тортур він зламався, вплутав у справу кількох своїх колег-керівників і був розстріляний у вересні 1937 р. як ворог народу[130]. Я. С. Гуґель, сорокадворічний директор заводу «Азовсталь» і колишній директор Магнітогорського металургійного заводу, проти якого дав свідчення Гвахарія, був заарештований у серпні 1937 р. і розстріляний через два місяці[131]. Головний інженер Донецького вугільного комплексу В. М. Бажанов, один з кількох найстаріших («буржуазних») більшовицьких інженерів країни, який став неофіційним головою радянської вугледобувної промисловості, був заарештований у вересні 1937 р. Його колишній начальник М. Л. Рухимович, зламаний тортурами, повідомив, що Бажанов «брав участь в антирадянській терористичній, диверсійно-шкідницькій організації правих». Бажанов, теж явно під тортурами, на допиті визнав себе винним, але на суді відмовився від своїх свідчень, єдиного доказу провини. Його, однак, засудили до розстрілу і стратили через два місяці. Його дружина, О. С. Бажанова,

---

128 Див.: Тринадцятий з'їзд Комуністичної партії, бюлетень 4.— К., 1937.— С. 10; і: ГАРФ, ф. 7511, оп. 1, спр. 221, арк. 26.

129 Промова Косіора 27 лют. 1937 // Вопросы истории.— № 6.— С. 7.

130 Див.: Приазовский рабочий.— 20 берез. 1992. Докладніше про Гвахарію див.: *Бурносов.* Некоторые страницы.— С. 95—101. Про терор в Макіївці див.: *Franchesco Benvenuti.* Industry and Purge in the Donbass, 1936—37 // Europe — Asia Studies, 45:1 (1993).

131 Приазовский рабочий.— 20 берез. 1992.

отримала вісім років ув'язнення як дружина начебто зрадника без жодного доказу її вини[132].

Наступника Бажанова, К. П. Епіфанцева, невдовзі, у жовтні 1937 р., зняли з посади. Його подальша доля невідома, але, здається, він помер на допиті[133]. І. А. Фесенко, новий, тридцятиоднорічний директор «Донбасвугілля», довго не протримався: його заарештовано у червні 1938 р.[134]. З травня по серпень 1938 р. з тридцяти двох вищих службовців «Донбасвугілля» дев'ятнадцять репресовано, дванадцять зникло (майже точно — репресовані), одного переведено на іншу роботу. Ще раніше, у вересні 1937 р., Управління вугілля Комісаріату важкої промисловості було майже повністю винищене. Внаслідок масштабного терору в усіх сферах повної інформації про цей період немає. За тими нечисленними даними, що їх зібрав комісаріат, який і сам зазнавав брутального терору, з кінця 1936 по квітень 1938 р. (до кінця великого терору було ще далеко) принаймні одну чверть директорів шахт та головних інженерів репресували як ворогів народу[135]. В металургійній промисловості справи були не набагато кращі. На металургійному заводі в Сталіно «терор залишив лише жменьку з-понад двохсот інженерів, потрібних для роботи заводу. Вони просто зникали, і невідомо, чи їх справді розстріляли»[136].

Тих, хто просто зникав, як інженери зі Сталіно, було чимало. Деякі з примусу брали участь у показових судових процесах. Один такий процес відбувся в листопаді 1937 р. над адміністрацією та інженерами «Будьоннівськ-

---

132 Див. його справу: РЦХІДНІ, ф. 589, оп. 3, спр. 1124. Коротку біографію Бажанова див. у вид.: Командарм угольного фронта.— М., 1977. Самого Рухимовича страчено 1938 р.

133 Испытание долгом. 3-е вид.— Донецьк, 1989.— С. 165. Там зазначено, що директор «Донбасвугілля» помер під час допиту 1937 р. Майже точно, що цим директором був Епіфанцев.

134 РГАЕ, ф. 7566, оп. 2, спр. 114, арк. 19.

135 Див. мою працю "Stalinist Terror in the Donbass". Про велику плинність інженерно-керівних кадрів див.: *Хлевнюк*. 1937-й.— С. 236.

136 *Kevin Klose*. Russia and the Russians: Inside the Closed Society. New York, 1984. P. 60.

вугілля». Найголовнішою проблемою були промислові аварії. На суді головний прокурор Донбасу Р. А. Руденко (який потім став головним обвинувачем на Нюрнберзькому процесі від Радянського Союзу, а згодом — Генеральним прокурором країни і навіть очолював комісію з реабілітації жертв сталінського терору після 1953 р.) запитав директора тресту С. П. Володарського:

> «— Ваші дії ставили під загрозу життя багатьох робітників?
>
> *Володарський:* Так, ставили.
>
> *Руденко.* Ви це робили з метою шкідництва?
>
> *Володарський.* Так».

Відтак Руденко запитує іншого звинуваченого, Ярославцева, директора шахти тресту «Будьоннівськвугілля»:

> «— Знущання, каліцтво, вбивство робітників входило в обов'язки вашої контрреволюційної діяльності?
>
> *Ярославцев.* Так».

Тоді Руденко продемонстрував судові лист від дружини робітника Гоголева, який загинув під час аварії. Озлоблена вдова стверджувала, що Ярославцев та інші змусили її чоловіка працювати під землею біля оголеного кабеля, що й став причиною смерті. Руденко стверджував, що ці злочини вчинено зумисно, щоб озлобити робітників проти радянського уряду. Сімох із восьми звинувачених засуджено до розстрілу [137].

Багато гірників Донбасу, надто ж стахановці, начебто щиро вірили у всі ці звинувачення та признання й брали активну участь у звинуваченні своїх колишніх керівників [138]. Письменник О. Авдєєнко, який працював на Дон-

---

137 Социалистический Донбасс.— 10 листоп., 3 груд. (Ця газета повідомляла ще про декілька таких показових процесів, особливо в липні й серпні 1938 року).

138 Див. спогади О. Стаханова: *Стаханов А.* Рассказ о моей жизни.— М., 1938. Аналіз спогадів стахановців див. у вид.: *Kyromiya.* Soviet Memoirs as a Historical Source.

басі, писав згодом, що він також тоді вірив тим звинуваченням[139]. Звинувачення не були новими ані для кого: преса і партапаратчики вже кілька років підряд виставляли декого з керівників (якщо не всіх) ворогами народу. Крім того, показові судові процеси старанно готували, щоб народ їм вірив. Навіть західні спостерігачі, зокрема, й посол США, який бував на процесах у Москві, вірили цим звинуваченням[140]. А проте мемуарні свідчення стахановців та інших людей почасти мають характер запізнілого виправдання.

Увесь народ був підданий терору, але Сталін у розпал великого терору вдався до властивого йому популістського жесту. У жовтні 1937 р. на зустрічі в Кремлі з керівниками промисловості (багато з них невдовзі стали жертвами терору) і стахановцями вугледобувної та металургійної промисловості Сталін напався на «деяких керівників», що стали ворогами народу, і стверджував, що керівники промисловості не впоруються зі своїм завданням. Відтак виголосив: «Керівники можуть приходити і йти, а народ залишається і завжди буде жити»[141].

Дехто насправді вірив словам Сталіна. Частівка, яку записав один етнограф на Донбасі 1937 р., передає такі народні настрої:

Председатель шахткома[142],
Вы не задавайтеся,
А с рабочими всегда
Лучше обращайтеся.

Получил получку в срок,
Числа двадцать пятого,

139 *Авдеенко.* Наказание...— С. 208.

140 *Joseph E. Davies.* Mission to Moscow. New York, 1941.

141 РЦХІДНІ, ф. 558, оп. 1, спр. 3215, арк. 13. Частину промови з критикою керівництва Сталін перед публікацією викинув. На тій самій зустрічі Каганович стверджував, що внаслідок шкідництва троцькістсько-бухарінських найманців вугільнодобувна промисловість була в скрутному становищі. Сталін вирізав цю частину перед публікацією. *Там само,* арк. 3.

142 Голова профспілкового комітету.

А колдоговор гласит
Получать десятого.

В шахте весело работать,
Заработать можно.
Как посмотришь в рапуть[143],
Становится тошно.

Я ходила у рудком,
Просила путёвку.
Председатель говорит:
«Гоните пятёрку»[144].

Стахановський рух зробив скарги і критику керівництва доступними для рядових робітників[145].

Лють, із якою робітники критикували своє начальство, відображувала глибоку прірву між верхами й низами,— ту незнищенну різницю, яку в Донбасі посилював символічний поділ на безпечну і світлу поверхню та небезпечне і темне підземелля. Але в тогочасних народних реакціях мало невимушеності. Стахановці добре знали, як критикувати уявних ворогів, бо сценарії були вже подані згори. Показових судових процесів було небагато, більшість жертв просто безслідно зникали.

Однак не всі офіційні сценарії спрацьовували ефективно. Наприклад, ухвалена 1936 р. Сталінська конституція, що її вихваляли як найдемократичнішу в світі, створила деякі проблеми для Сталінового «популізму». Деякі квазідемократичні принципи, як-от передвиборча боротьба, мали бути втіленими в життя під час нових виборів до Верховної Ради, призначених на грудень 1937 р. В Донбасі ці новації зіткнулися з ворожістю НКВС: «Ворожі еле-

143 Рапуть = рабочий путь — це або профспілковий орган, або життя робітників узагалі, або те і те.

144 РФІМФЕ, ф. 8—3/202, арк. 140—41. (Записано 28 лют. 1937 р. з уст шахтаря Д. Д. Бобкіна з шахти ім. Ілліча в місті Серго. (Зверніть увагу, що Бобкін співав жіночим голосом).

145 Див.: *Thurston.* The Stakhanovite Movement. *Sheila Fitzpatrick.* Workers against Bosses: The impact of Great Purges on Labor-Management Relations // *Lewis H. Siegelbaum, Ronald Grigor Suny.* eds. Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity. Cornell University Press, 1994.

Малюнок 6.1. Збори в Сталіно з нагоди обговорення нового закону про вибори, 1937 р. ЦДКФФА, од. зб. 2-23456.

менти дуже активно готуються до виборів, щоб протягнути в радянські органи своїх агентів»[146]. А насправді мало хто відкрито кидав виклик партійній диктатурі. Коли Москва, зрештою, облишила свої «демократичні» жести[147], шістдесятичотирирічний «громадянин» (не товариш) П. І. Аверін на передвиборчих зборах у Сталіно за-

146 Див., напр., промову в травні 1937 р. Д. М. Соколинського, офіцера високого рангу в органах НКВС Донбасу // Социалистический Донбасс.— 20 трав. 1937. На думку Ігоря Каменецького, Соколинський переїхав до Вінниці, де провів відомі масові страти 1938 р.: *Ihor Kamenetsky.* The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalin's Policy of Extermination in Ukraine during the Great Purges, 1936—1938 (Toronto, 1989). P. ix, xviii. Також див.: *Robert Conquest.* Inside Stalin's Secret Police: NKVD Politics, 1936—1939. London, 1985. P. 4, 19, 60, 63, 187. Його розстріляно 1942 р. *Семистяха В.* Це потрібно і мертвим, це потрібно і живим // МГ. Луганськ.— 19 листоп. 1991.— С. 8.

147 Докладне обговорення цієї кампанії див. у вид.: *J. Arch Getty.* State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s // Slavic Review, 50:1 (Spring 1991).

питав: «Чому 1917 р. на виборах до Установчих Зборів було багато партій, а зараз лише одна?» Промову Аверіна оголосили «контрреволюційною агітацією»[148]. Таких випадків було небагато, але таємна служба дуже легко підганяла під «контрреволюційні вияви» всілякі двозначні жарти, наприклад: «Ми переганяємо капіталістичні країни. Якщо там працюють 10—10,5 годин, то ми тепер працюємо 12 годин»[149]. Цілком можливо, що цей «контрреволюційний жарт», як і багато інших, був сфабрикований якимсь агентом НКВС.

Одне слово, терору були піддані всі класи, певною мірою він хіба що пощадив політично корисних стахановців. А сам міфічний *народ* був зовсім не захищений від терору, спрямованого проти його ж ворогів.

Кілька прикладів переконливо ілюструють це твердження. Шістдесятидворічного безпартійного українця Т. Г. Кадолбу, помічника теслі на шахті № 17/17-біс «Сталінвугілля», заарештовано в листопаді 1937 р. начебто за поширення антирадянської троцькістської пропаганди серед шахтарів. Його звинуватили за слова, мовляв, радянський уряд не для робітників і селян, що Сталіна слід було вбити давно і що рано чи пізно його вб'ють. У його справі в архіві КДБ всього десять аркушів. Казали, що Кадолба куркульського походження. Його допитували лише одного разу, 19 листопада, і він категорично заперечував усі звинувачення. В його папці є запис цього короткого допиту:

> «— Ви підверджуєте це?
>
> — Ні, я не провадив антирадянської агітації.
>
> — Ви брешете й не кажете правди. Слідчий наполягає, щоб ви чесно розповіли про свою антирадянську агітацію, спрямовану проти партії та радянського уряду.
>
> — Так, я кажу правду: я не вів антирадянської пропаганди.

---

148 ДАДО, ф. 26п, оп. 1, спр. 237, арк. 17. Хоч як дивно, його не заарештували, принаймні тоді.

149 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5196, арк. 106.

— Ви уникаєте чесної відповіді на запитання. Слідству відомо, що ви розповсюджували плітки серед робітників про майбутню війну, після якої Україна буде незалежною, а людям повернуть їхню землю, де вони й працюватимуть, як раніше. Слідство наполягає, щоб ви давали вичерпні відповіді на поставлені вам запитання.

— Я повторюю, що не вів ніякої антирадянської агітації.

Допит перерервано.

Протокол слідства записано з моїх слів і зачитано мені; я підтверджую, що він правдивий.

Кадолба»

Із цієї справи видно, що Кадолба був не дуже письменним, ледве міг написати своє прізвище. Однак 1 грудня 1937 р. його засудили до розстрілу. 1989 р. Кадолбу посмертно реабілітували [150].

На час арешту, 21 грудня 1937 р., п'ятдесятип'ятирічний І. І. Шрайбер, німець за походженням, був бригадиром на шахті № 152 в Красному Лучі. Шрайбера звинуватили в тому, що він вступив у партію 1930 р., приховавши своє минуле, в антирадянській пропаганді й проведенні релігійних відправ серед етнічних німців. Він відкидав усі звинувачення, однак був засуджений до розстрілу 12 січня 1938 р. і розстріляний того самого дня. 1991 р. всі докази проти нього були визнані сфальсифікованими, і Шрайбер посмертно реабілітований [151].

Д. А. Балашова заарештували 28 березня 1938 р., 19 квітня 1938 р. його засуджено й розстріляно. Балашов, тридцятип'ятирічний росіянин із незаможної родини, працював вибійником на шахті «Сталінська» у Ворошиловграді, був членом партії. Він, можливо, симпатизував

150 АУСБУДО, №. 22096-пф.

151 АУСБУЛО, №. 19850-р.

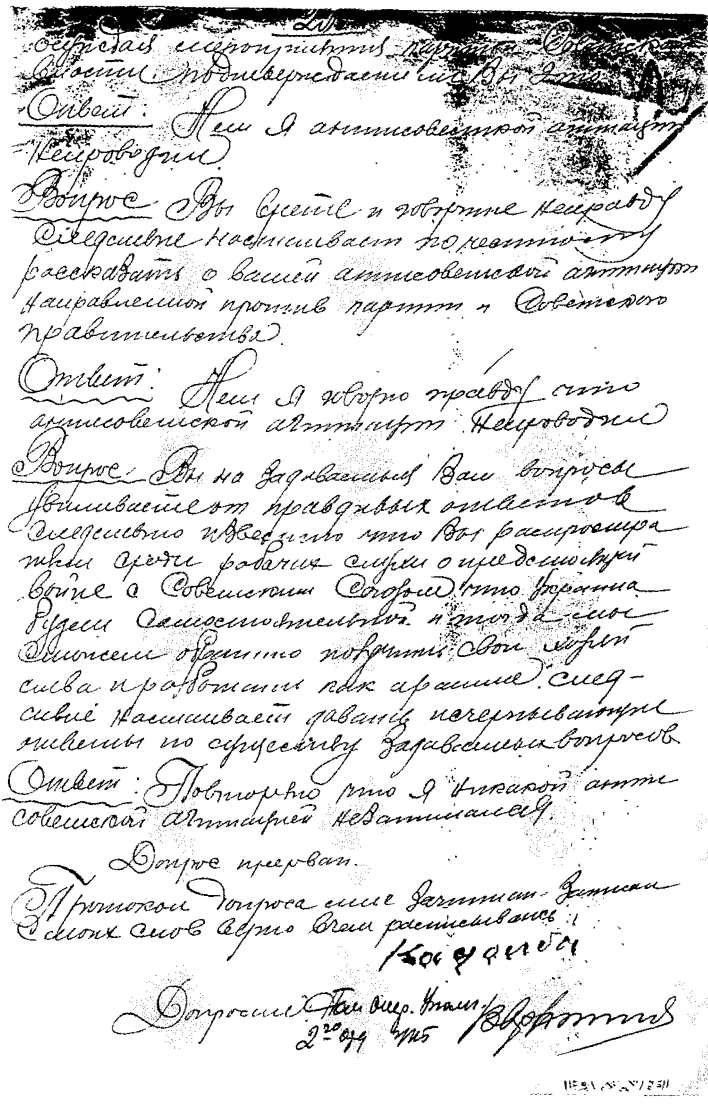

Малюнок 6.2. **Сторінка з протоколу допиту Кадолби 19 листопада 1937 року. АУСБУДО, № 22096-пф, арк. 12.**

Троцькому у 1920-х роках, але згодом його завербувала таємна служба. Його звинуватили в тому, що він буцімто прихований троцькіст і дезінформував НКВС щодо троцькістів на шахті. Балашова посмертно реабілітували в 1989 р.[152].

І. В. Беліков, двадцяти семи літ, на час свого арешту 17 червня 1938 р. був безпартійним, працював покрівельником на шахті ім. Орджонікідзе в Макіївці. Він начебто походив з української куркульської сім'ї. Белікова звинуватили в тому, що він абияк крив дахи і таким чином завдавав шкоди шахті. Він визнав себе винним і був засуджений до розстрілу 3 липня 1938 р., вирок виконали того самого дня. Звинувачення виявилися необґрунтованими, і Белікова реабілітували 1989 р. посмертно[153].

І. Є. Акользіна (1897 р. народження), напівписьменного конюха із шахти ім. Ворошилова в Сталіно, заарештовано 2 серпня 1938 р. нібито за спробу організувати групу колишніх розкуркулених козаків з метою шкідництва. Згідно зі звинуваченнями, в разі війни ця група мала підтримувати ворога. Акользіна засуджено й розстріляно 28 серпня 1938 р. 1989 р. його посмертно реабілітовано за браком доказів[154].

Селянам жилося не краще. Численні міфічні контрреволюційні організації викривали в колгоспах, радгоспах, МТС, скрізь і повсюди. Пожежі (одвічна проблема села), загибель худоби, недбала сівба та збір урожаю, поламана техніка, інші малі та великі лиха — все могло стати приводом для репресій, надто сільських керівників[155]. Як і прості робітники, прості селяни ставали

---

152 ДАЛО, ф. 3747, оп. 3, спр. 1184-р.

153 АУСБУДО, №. 21551-пф.

154 *Там само*, № 21427-пф. Про інші випадки терору проти шахтарів Донбасу див.: *Mace*, *Heretz*. Oral History Project, 1:23—44, 3:789 (самогубства, щоб уникнути арешту), 3:1154 (тортури).

155 В «Социалистическом Донбассе» в 1937—1938 рр. друкувалося багато матеріалів про такі випадки. *Roberta T. Manning* у своїй праці, що вийде незабаром, про с. Сиговку в Смоленській області теж подає таку картину.

жертвами терору разом зі своїми керівниками. П'ятдесятитирічний А. М. Янке, німець за національністю, пастух у колгоспі неподалік міста Сталіно, був заарештований 26 серпня 1937 р. за підозрою в активній участі у фашистській організації. Янке звинуватили в отриманні грошей від «фашистів», можливо — німців. Янке визнав свою вину, і, звісно, був засуджений і розстріляний того самого дня — 26 серпня 1937 р. 1989 р. його реабілітовано посмертно за браком доказів[156].

28 травня 1938 р. заарештували сорокашестирічного українця (можливо, німецького походження) І. І. Клінка, колгоспника з Красноармійського поблизу Сталіно, як активного члена фашистської повстанської організації. Клінк визнав вину, і був розстріляний 9 жовтня 1938 р., того самого дня, коли оголосили вирок. 1989 р. його посмертно реабілітовано[157].

Терор на селі провадили за чіткими інструкціями центру. 2 липня 1937 р., через місяць після сенсаційного повідомлення про страту М. Тухачевського та ще багатьох вищих військових командирів, Політбюро ЦК партії ухвалило резолюцію (підписану Сталіним) про антирадянські елементи. В ній зазначалося, що колишні куркулі та кримінальні злочинці, які повернулися додому з заслання на Півночі та в Сибіру, ставали ініціаторами всіляких злочинів, диверсій у колгоспах і радгоспах (в резолюції згадано також транспорт та «окремі галузі промисловості»). Резолюція вимагала негайно заарештовувати й розстрілювати найбільш ворожі елементи[158].

30 липня того самого року з'явився оперативний наказ НКВС. У ньому пояснювалося, що до кримінальних елементів належать колишні члени «антирадянських партій» (есери, різні націоналістичні організації) та козаки-біло-

156 АУСБУДО, № 22253-пф.

157 *Там само*, № 22093.

158 Расстрел по разнарядке, или Как это делали большевики // Труд.— 4 июня 1992.

ґвардійці. Інструкція щодо чистки на Україні була неповною, але в окремому наказі визначалися такі цифри: мають бути розстріляні 8000 чоловік, з яких 1000 — на Донбасі. Ще 28 800 чоловік підлягають арешту. Загалом по СРСР (без України) підлягало розстрілу 65 950 чоловік[159]. При цьому український НКВС, як і керівники НКВС в інших республіках, невдовзі вимагав дозволу розширити масштаби репресій. Отож на початок 1938 р. в Україні було заарештовано 111 675 чоловік[160]. Згодом НКВС України вимагав дозволу репресувати ще більше «ворогів». Лише з 19 вересня по 14 жовтня 1938 р. 22 508 чоловік отримали розстрільний вирок[161].

Криваві розправи санкціонував Сталін. 21 липня 1937 р. він підписав чітку інструкцію, що «як виняток» дозволяла піддавати тортурам ворогів, які не хотіли викривати спільників. Сталін запитував, чому соціалістична служба безпеки має бути гуманною й не застосовувати тортури проти аґентів буржуазії і ворогів робітників та селян, якщо буржуазні служби безпеки застосовують тортури проти представників соціалістичного пролетаріату[162].

Як засвідчили наведені тут матеріали з окремих слідчих справ, деякі етнічні групи були особливо вразливі до політичного терору. Справді, НКВС цілився саме в них. У владних колах вважали, що «всі німці в СРСР — шпигуни»: «Якщо вони заарештовані, то в разі війни не

159 Про Україну див.: *Данилюк Ю. З.* Масові каральні акції органів НКВС у контексті політичних репресій в Україні в кінці 30-х років // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (Луцьк, вересень — жовтень 1993 р.)— С. 11; *Бажан О., Войналович В.* Війна проти власного народу // Літературна Україна.— 29 лип. 1993.

160 Див.: *Бажан, Войналович.* Війна проти власного народу // Див. також: *Михайлов О.* Лимит на расстрел // Совершенно секретно.— 1993.— № 7.— С. 5; *Геворкян Н.* Встречные планы по уничтожению собственного народа // Московские новости, 1992.— № 25.— С. 18—19. В Москві й Ленінграді багато людей, засуджених на 5—8 років, захворіли або стали інвалідами. Щоб позбутися такого тягаря, органи переглядали їхні справи і засуджували до смерті. Див.: Вечерняя Москва.— 17 трав. 1991.

161 *Бажан О., Войналович С.* Війна проти власного народу.

162 *Михайлов.* Лимит на расстрел.

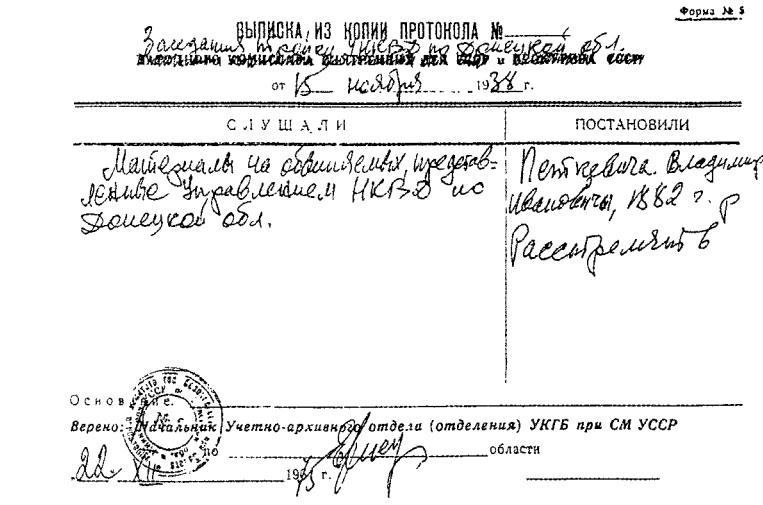

Форма № 5

ВЫПИСКА ИЗ КОПИИ ПРОТОКОЛА №

Заседания тройки УНКВД по Донецкой обл.

от 15 ноября 1938 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
Материалы на обвиняемых, предъявленные Управлением НКВД по Донецкой обл.	Петкевича Владимира Ивановича, 1882 г. Р. Расстрелять

Основание:

Верно: Начальник Учетно-архивного отдела (отделения) УКГБ при СМ УССР области

22 1991 г.

Малюнок 6.3. Витяг (датовано 22 грудня 1975 р.) з протоколу трійки Донецького обласного НКВС від 15 листопада 1938 р. Вирок: «Петкевич, Володимир Іванович, 1882 р. н., розстріляти». АУСБУДО, ф. 22618-пф.

зможуть нашкодити»[163]. 25 липня 1937 р. НКВС розіслав наказ шукати й ліквідовувати організації «німецьких фашистів». 11 серпня з'явився такий наказ і про поляків. 24 вересня НКВС розіслав інструкцію з вимогою заареш-

163 Исторический архив.— 1992.— № 1.— С. 119. У Москві, як і в інших містах, сотнями арештовували німецьких комуністів, які намагались знайти в Радянському Союзі притулок від Гітлера. Більше членів Політбюро компартії Німеччини стало жертвами сталінського терору, ніж гітлерівського. (*Herman Weber.* "Weißen Flecken" in der Geschichte. Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberrungen und ihre Rehabilitierung. [Frankfurt a. M., 1989]. P. 132—33.) В Донбасі Томаса Мікша, австрійського втікача-комуніста, що працював технічним директором пекарні, заарештовано в жовтні 1936 року як шпигуна гестапо. (*Hans Schafranek.* Zwischen NKWD und Gestapo. Die Auslieferung deutscher und österreichischer Antifaschisten aus der Sowjetunion an Nazideutschland 1937—1941 [Frankfurt a. M., 1990]. P. 72—73 і 150—51.) Кілька секцій Комінтерну перестали існувати через арешти. 1938 р. за наказом Комінтерну розпущено комуністичну партію Польщі. Див.: Исторический архив.— 1993.— № 1.— С. 220—21.

товувати всіх, хто відвідає польське консульство. На 1 листопада 1937 р. заарештовано в «польській операції» 19 030 чоловік, з них 4885 засуджено до розстрілу. Одним із цих радянських громадян польського походження був п'ятдесятирічний В. І. Петкевич, бляхар шахти ім. Горького в Сталіно, його розстріляли за фальшивим звинуваченням у контрреволюційному шкідництві в листопаді 1938 р.[164].

У 1937—1938 рр. репресовано близько 50 000 радянських поляків (заарештовано чи розстріляно)[165]. Понад 25 000 осіб німецького походження також стали жертвами терору. Добряче дісталось і латишам[166].

Отож лише в Сталіно з вересня 1937 по лютий 1938 р. було заарештовано щонайменше 3777 поляків, з них 3029 (80,2 %) розстріляно[167].

У Донбасі ліквідовували ще й численні німецькі «диверсійні групи». Найжорстокішим був удар по німцях, депортованих сюди з західних областей[168]. Ще до появи інструкції НКВС про переслідування німців їх жорстоко тероризували. У січні 1937 р. Саркісову повідомили про ліквідацію на Донбасі шістдесяти «фашистських угруповань». Мабуть, щоб захистити себе, Саркісов стверджував, що треба депортувати всіх німців з Донбасу: можна зробити певні винятки, але найкраще — позбутися їх: «Нам вони не потрібні»[169]. В лютому 1937 р., як гордовито заявив керівник НКВС Донбасу, один із німецьких колгоспів неподалік Харцизька цілком обезлюднів: усі до одного виявилися «ворогами»[170].

---

164 АУСБУДО, № 22618-пф.

165 *Бажан О., Войналович С.* Війна проти власного народу.

166 *Там само.*

167 *Нікольський В. М.* Велика чистка. Правда через роки //Статті, спогади, документи.— Донецьк, 1995.— С. 29.

168 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5197, арк. 30. Також: Д. 5195, л. 131.

169 ЦДАГО, ф. 1, оп. 7, спр. 517, арк. 132—33.

170 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5196, арк. 151.

Окремі випадки яскраво ілюструють загальну сутність терору. 1937 р. Б. А. Лейвальд, двадцятидворічну шкільну прибиральницю, німкеню за походженням, заарештували як німецьку шпигунку; вона отримала двадцять років ув'язнення[171]. П. П. Айслера, тридцятитрирічного безпартійного шахтаря шахти № 3 в Красноармійську, заарештовано 3 липня 1938 р. і звинувачено у вчиненні восьми аварій на шахті 1937 р. Як «куркуля», дарма що він народився в незаможній селянській родині, й учасника «диверсійної організації» Айслера засуджено до розстрілу 26 вересня 1938 р., того ж дня вирок був виконаний. Коли 1960 р. його родина надіслала до КДБ запит, їм відповіли, що Айслер помер у в'язниці від запалення легень 18 лютого 1945 р. Його реабілітовано 1989 р.[172]. Таких випадків безліч[173].

Загалом з вересня 1937 по лютий 1938 р. в Сталінській області заарештовано щонайменше 4265 етнічних німців. З них 3608 чол., або 84,6 %, розстріляно[174]. Німці становили 1,5 % населення області, але серед репресованих їхня частка сягала 21,7 %[175].

Представники інших національностей також були піддані репресіям через етнічну належність. Зокрема, загинуло багато осіб грецького походження. 1937 р. одне село втратило 600 греків, яких звинуватили в намірі відділити південь Донбасу, велику частину Донщини, Кубань і північний Кавказ від Радянського Союзу і створити Грецьку республіку[176]. Тридцятивосьмирічного грека-селянина

171 Луч-информ, Амвросіївка.— 3 берез. 1993.

172 АУСБУДО, № 21978-пф.

173 Див., напр., про страту чотирьох німців-шахтарів у жовтні 1938 року на шахті ім. Шевченка в Сталіно. *Там само*, № 28478-пф.

174 *Нікольський. В.* Велика чистка.— С. 29.

175 *Нікольський В.* Українці Донеччини, репресовані в 1937—1938 рр.: соціологічний аналіз статистики // Схід (Донецьк), 1995 (листоп.).— № 3.— С. 39.

176 *Яруцький Л.* Допрос в новогоднюю ночь. Новое о Георгии Костоправе // Донбас.— 1993.— №№ 1—3. Також див.: Логос (Донецьк).— № 1 (3).— 4—10 лют. 1991.

І. А. Соколова і А. С. Шапурму, п'ятдесятиоднорічного конюха (обоє — з грецьких сіл на півдні Донбасу), заарештовано 17 грудня 1937 р. 28 січня 1938 р. їх розстріляли як членів контрреволюційної грецької повстанської організації[177]. Були розстріляні майже всі члени трупи грецького національного театру в Маріуполі[178]. Отже, з вересня 1937 по лютий 1938 р. заарештовано принаймні 3628 греків; 3470 із них, або 95,6 %, загинули[179].

Євреї не підлягали репресіям як окрема етнічна група, але все-таки окремі євреї постраждали як «сіоністи»[180]. Як і решта груп, євреї постраждали тому, що зберігали свою окрему культуру. В Києві був заборонений єврейський хор (один сучасник згадував: «Він мав велику силу впливу на людей, це було високе мистецтво, ми пишалися ним»), а єврейську літературу погромили: «Все понищили, попалили»[181]. Жертвами сталінського терору стали також цигани[182]. Татари на Донбасі пропагували панісламізм, навіть не підозрюючи, що він, за висловом Іванова, начальника таємної поліції, був витвором німецьких шпигунів[183].

На заході країни масово розправлялися з поляками і німцями, а тим часом з півдня депортували курдів, іранців та представників інших місцевих національностей, зі

177 Приазовский рабочий.— 1 черв. 1993. Про репресії греків в Донбасі також див.: *Mace and Heretz.* Oral History Project, 2:657—58. Також: *Наседкіна Л. Д.* Сталінські репресії проти греків України в 30-і роки // За міжнаціональну злагоду проти шовінізму та екстремізму.— С. 86.

178 *Балджий А.* Эллины Приазовья вчера, сегодня, завтра. Греческое национальное движение в Украине глазами мариупольского журналиста.— Маріуполь, 1995.— С. 13.

179 *Нікольський.* Велика чистка.— С. 29.

180 *Бажан, Войналович.* Війна проти власного народу.

181 Report to Congress: Commission on the Ukraine Famine. Washington, D. C., 1988. P. 301, 307—8.

182 *Иванеско М.* Советские цыгане // Политика и время.— Київ.— 1991.— № 7.— С. 82.

183 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5196, арк. 151.

сходу — корейців і китайців[184]. Улітку 1937 р. всі китайці зникли з Києва. Зникнення поляків, китайців та представників інших націй місцеві жителі вважали національною чисткою[185]. При всіх цих чистках інтелігенції, виразнику національної свідомості, а отже, «націоналізму», діставалося найбільше.

У березні 1938 р. в Червоній армії була заборонена комплектація частин за національною ознакою[186]. Окремим декретом у червні 1938 р. Комісаріат оборони зняв з посад 4138 командирів та політичних працівників іноземного походження — німців, поляків, латишів, литовців, естонців, болгар та ін.[187].

Українців, які становили переважну частину населення Донбасу й України загалом, мисливці на ворогів вважали потенційними націоналістами, а отже, потенційними сепаратистами і ворогами. (Хрущов згодом згадував, що Каганович «полюбляв твердити, що кожен українець — потенційний націоналіст»)[188]. Як і його попередники, жертвою сталінського терору став народний комісар освіти В. П. Затонський. У листопаді 1937 р. його заарештували, бездоказово звинуватили в участі в «антирадянському Українському націоналістичному центрі» і розстріляли в

---

184 Так это было. Национальные репрессии в СССР. 1919—1952 годы. Т. 1.— М., 1993.— С. 87, 97, 111; *Лю Хе, Ким Ен Ун* (составители). Белая книга о депортации корейского населения России в 30—40-х годах. Книга Первая.— М., 1993. *Бугай Н. Ф.* Выселение советских корейцев с Дальнего Востока // Вопросы истории.— 1994.— № 5. *Haruki Wada.* Koreans in the Soviet Far East, 1917—1937 // Dae-Sook Suh, ed. Koreans in the Soviet Union. University of Hawaii Press, 1989; *John J. Stephan.* "Cleasing" in the Soviet Far East, 1937—1938 // Acta Slavica Japonica, 10, 1992; *Kim Chan-Jong.* Siruki rōdo no chōsenjin. Sutārin to nihon ni yoru 1937 aki no higeki.Tokyo, 1990.

185 *Коржавин Н.* В соблазнах кровавой епохи // Новый мир.— 1992.— № 7.— С. 192. Тих, хто повернувся з Далекого Сходу (харбінців), також масово репресовано.

186 *Кораблев Ю. И., Макаров Н. Ф.* Образование СССР: укрепление обороны страны // Вопросы истории.— 1982.— № 12.

187 Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 1.— С. 188. (Статистика до конца 1938).

188 Khrushchev Remembers. P. 172.

липні 1938 р.[189]. Керівництво компартії України було дуже проріджене терором. З одинадцяти членів Політбюро, обраних на травнево — червневому з'їзді партії, десятеро репресовано; зі 102 членів і кандидатів у члени ЦК та 9 членів ревізійної комісії 100 репресовано[190]. Не всі вони були українцями, але неукраїнців (як поляк Косіор і росіянин Постишев) підозрювали в духовній залежності від України. Комуністична партія Західної України була розпущена в липні 1938 р. «постановою Комінтерну за наказом Сталіна, а більшість її членів були „запрошені" до Москви, де й розстріляні»[191].

Українську інтеліґенцію, як і інтеліґенцію з інших етнічних груп, піддавали жорстоким репресіям, письменників масово тероризували. З 1930 по 1953 р. загинуло 80 відсотків письменників. З 259 письменників, про яких є вістки, 17 розстріляно, 8 покінчили життя самогубством, 175 кинуто в табори (скільки там було розстріляно й померло — невідомо), 16 просто безслідно зникли, і лише 7 померло своєю смертю[192]. Цілі науки — українознавство і краєзнавство — були знищені[193].

Багатьох звичайних робітників також не минула лиха доля. П. С. Панаїта, безпартійного українського сантехніка в Луганську, заарештували 13 листопада 1937 р. Його звинуватили в контрреволюційній націоналістичній діяльності. Він категорично відкидав усі звинувачення (котрі, як виявилося після смерті Сталіна, були підроблені).

189 Про минуле заради майбутного.— К., 1989.— С. 272—273.

190 Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 314. Також: *Шаповал Ю. І.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні.— К., 1990.— С. 119.

191 *David R. Marples.* Stalinism in Ukraine in the 1940s New York, 1992. P. 72—73.

192 *Касьянов Г.* Українська інтеліґенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля.— К., 1992.— С. 162. Також: Жертви репресій.— К., 1993.— С. 218. Про терор проти українських письменників див.: *Славутич Я.* Розстріляна муза.— Детройт, 1955.; К., 1992; а також: З порога смерті: письменники України — жертви сталінських репресій.— К., 1991.

193 Див. дуже важливе дослідження: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки).— К., 1989.

Дарма, його стратили через десять днів. 1955 р. його реабілітували, причому КДБ повідомило його вдові, що Панаїту дали десять років ув'язнення і він помер у тюрмі від інфаркту 1944 р.[194]. Те саме сталося з безпартійним К. Н. Зарусинським, п'ятдесятиоднорічним українцем; він працював столяром на шахті ордена Червоної Зірки у Сталіно. Заарештували його 14 червня 1938 р. Оскільки Зарусинський народився у Львові і, звісно, мав там родичів, його звинуватили в контрреволюційному шкідництві за таємною намовою поляків[195]. Повної інформації немає, але щонайменше 24 233 українців заарештовано як націоналістів лише за перші шість місяців 1938 р.[196].

І, нарешті, релігійні громади, які також потерпіли від терору. Ухвалення Сталінської конституції в грудні 1936 р. занепокоїло таємну службу в Донбасі. Священики почали діяти відкрито, посилаючись на те, що конституція дала їм право відкривати церкви і правити службу. У промові шефа Донецького управління НКВС Іванова в січні 1937 р. зазначалося, що священнослужителі стали «неймовірно активними» і навіть провели літургію на честь ухвалення Сталінської конституції[197]. Донбас традиційно був притулком для різних сектантів, багато з яких таємно здійснювали релігійні обряди (наприклад, хрестини) для шахтарів[198]. Через місяць Іванов наголосив, що ніде церква не володіє такими матеріальними ресурсами, як на Донбасі[199]. В березні Іванов знову ударив на сполох, оголосивши, що, за його інформацією, 8000 чоловік на Донбасі залучено до різноманітних сект (баптисти, євангелісти, адвентисти) і «дуже багато бродячих ченців, попів без парафій та іншої шпани» мешкає в цьому регіоні. «Для

194 ДАЛО, ф. 3747, оп. 3, спр. 1034-г.

195 АУСБУДО, № 23323-пф.

196 *Бажан, Войналович.* Війна проти власного народу.

197 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5195, арк. 132.

198 Див., напр.: *Vladimir A. Bohdan.* Avoiding Extinction: Children of the Kulak. New York, 1992. P. 26—32; тут розповідається про таємного священика Гната Ращенко.

199 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5196, арк. 150-151.

нас це сором, що вони [духівництво й сектанти] особливо сильні якраз у містах та індустріальних районах». Населення Донбасу надавало їм матеріальну і моральну допомогу, бо вони загіпнотизували, як сказав Іванов, «дружин окремих робітників, а подекуди й молодь». Іванов переконував, що церква і секти активно «працюють на фашизм»[200].

Є свідчення, що партія і таємна служба були дуже здивовані, переконавшись, як міцно тримається віра в народі. В анкетах перепису населення, проведеного на початку 1937 р., в розпал терору, було й питання про віру. Здавалося б, під час перепису у відверто атеїстичній і терористичній державі люди відповідатимуть негативно. Однак перепис засвідчив, що з 29 937 843 «неписьменних» вірили в Бога 25 139 192 (84 %), а з 68 473 289 «письменних» — 30 137 857 (44 %)[201]. Така масова прихильність до духовного «опію» мала б вразити атеїстів. У травні 1937 р. М. М. Катаєвич, член Політбюро України, повідомив з'їзду партії, що більше половини населення України вірить у Бога. «Це виявилось абсолютно несподіваним для всіх нас,— сказав він,— ми ... переоцінили свої успіхи в боротьбі з релігійними забобонами»[202]. Аналізу зібраної інформації по регіонах немає, але на Донбасі, притулку для переслідуваних, відсоток вірних має бути принаймні не нижчий середнього по Україні.

У Донбасі, як і в інших місцях, було багато спроб відкрити церкви, посилаючись на свободу сумління, яку начебто надавала Сталінська конституція. Ці спроби призвели до масових репресій. К. Н. Вайсмана, шістдесятилітнього росіянина з Новочеркаська, випускника Донської духовної семінарії 1897 р., батька сімох дітей, 24 жовтня 1937 р. заарештували в селі неподалік Макіївки. Він збирав підписи під проханням відкрити церкву. Він категори-

200 *Там само*, спр. 5197, арк. 32—33.

201 Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги.— М., 1991.— С. 106—7.

202 Тринадцятий з'їзд Комуністичної партії України. Бюлетень 6.— С. 23. Див. також репліку Косіора // Вопросы истории.— 1993.— № 6.— С. 8.

чно відкидав усі звинувачення в антирадянській пропаґанді, проте все одно був розстріляний через три дні після оголошення вироку[203]. М. І. Муху, сорокап'ятирічного священика автокефальної православної церкви, який повернувся із заслання, заарештували на шахті «Бутовка» в Сталіно 5 листопада 1937 р. Він рішуче відкидав усі звинувачення в контрреволюційній діяльності (зокрема й приписані йому слова: «Рада — це Сатана»). Муха був категоричним:

> «— Вас заарештовано як активіста й контрреволюційного аґента антирадянської пропаґанди серед трудящих. Ви підтверджуєте свою антирадянську діяльність?
>
> — Я не вів ніякої антирадянської пропаганди серед трудящих.
>
> — Після прибуття на Донбас, в Сталінський район, ви зв'язалися з контрреволюційною активісткою, колишньою черницею Сафроновою!
>
> — Так, прибувши в Сталіно, я зустрів Сафронову в церкві, в селі Щиглівка, у червні 1937 р. Я познайомився з нею і зупинився в неї на квартирі, де й жив до дня арешту.
>
> — Ви з Сафроновою проводили нелеґальні збориша віруючих у себе вдома?
>
> — Ні, я зборищ віруючих не проводив.
>
> — Ви давали Сафроновій накази проводити нелеґальні збориша в домівках віруючих?
>
> — Ні, я не давав Сафроновій таких наказів.
>
> — Ви кажете неправду. Слідство має матеріали, які свідчать, що ви організовували нелеґальні групи віруючих і вели серед них антирадянську, пораженську й фашистську аґітацію. Ви підтверджуєте це?
>
> — Ні, не підтверджую. Я наполягаю, що не створював ніяких груп...»

203 АУСБУДО, № 21662-пф.

18

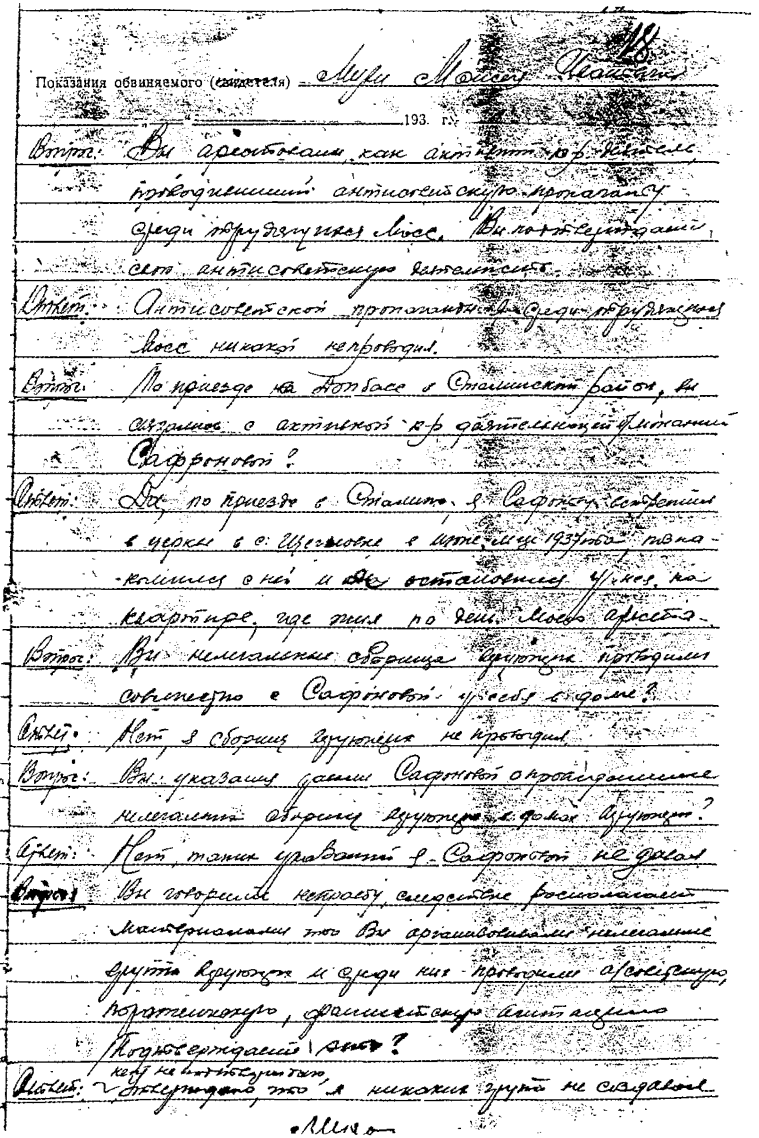

Показания обвиняемого (свидетеля) Мухи Моисея Ивановича

193. г.

Вопрос: Вы арестованы как активный к-р деятель, проводивший антисоветскую пропаганду среди трудящихся Мосс. Вы подтверждаете свою антисоветскую деятельность.

Ответ: Антисоветской пропаганды среди трудящихся Мосс никакой не проводил.

Вопрос: По приезде на Донбасс в Сталинский район, вы связались с активной к-р деятельницей Сафроновой?

Ответ: Да, по приезде в Сталино, я Сафонову встретил в церкви в с. Щегловке в июне м-це 1937 года, познакомился с ней и остановился у нее на квартире, где жил по день моего ареста.

Вопрос: Вы нелегальные сборища трудящих проводили совместно с Сафоновой у себя в доме?

Ответ: Нет, я сборищ трудящих не проводил.

Вопрос: Вы указания давали Сафоновой о проведении нелегальных сборищ трудящих в домах трудящих?

Ответ: Нет, таких указаний я Сафоновой не давал.

Вопрос: Вы говорите неправду, следствие располагает материалами что Вы организовывали нелегальные группы трудящих и среди них проводили а/советскую, пораженческую, фашистскую агитацию. Подтверждаете это?

Ответ: Нет не подтверждаю, отвергаю, что я никаких групп не создавал.

Мухи

Малюнок 6.4. Сторінка протоколу допиту Мухи, листопад 1937 року. АУСБУДО, № 21979-пф, арк. 18.

Однак, незважаючи на стійкість підсудного, 3 грудня 1937 р. Муху засудили до розстрілу[204].

Значно легше було зламати організовану релігію, ніж боротися з релігією, що пішла в підпілля. Як пояснював Іванов, було багато *мандрівних попів*, які діяли на Донбасі, найвигіднішому місці для підпільників. Вони організовували гуртки молоді, здійснювали релігійні обряди, спільні молитви, переходячи з одного місця в інше. Окремі з них буцімто відраджували від сліжби в армії та участі у стахановському русі[205]. Таємна служба вважала їхню діяльність антирадянською і контрреволюційною, а самих священиків — шпигунами[206]. Заарештовано їх було «дуже багато», але на їхнє місце невдовзі з'являлися нові. Особливо впливовими на Донбасі були баптисти[207].

Терор, що сам себе вів до поразки

Масовий терор тривав аж до кінця 1938 р. У вересні 1938 р. в одному лише Ворошиловграді розстріляно щонайменше 1016 чоловік[208]. У Донецьку 70 чоловік розстріляно 5 вересня 1938 р., 332 — 5 жовтня, 295 — 10 жовтня, 336 — 14 жовтня, 237 — 14 листопада, 134 — 17 листопада, 84 — 19 листопада. На цьому список не закінчується[209]. 19 грудня 1938 р. С. А. Громов, сорокатрирічний шахтар з Амбросіївки, був заарештований і розстріляний того самого дня[210]. Цей перелік можна продовжити, ad nauseum, аж поки знудить, до безкінечності.

---

204 *Там само*, № 21979-пф.

205 Социалистический Донбасс.— 26 лип. 1937.

206 Див., напр., промову Сокольникова: Социалистический Донбасс.— 11 січ. 1938.

207 Див.: РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 21, спр. 5167, арк. 256. Див. також *Bohdan.* Avoiding Extinction. P. 32: тут йдеться про зникнення отця Ращенка, який таємно хрестив автора.

208 Комсомольское знамя.— 14 верес. 1990.— С. 2.

209 *Орлов В.* День гнева. Роман Руденко. Кто же он — генеральный прокурор или генеральный палач? // Донецкие ведомости.— № 37, верес. 1992.

210 Луч-информ. (Амвросіївка).— 17 лют. 1993.

Наприкінці 1938 р. Сталіну та його поплічникам стало ясно, що не можна й далі вести терор такими темпами, інакше буде винищений увесь народ[211]. Сталін і Молотов у 1937—1938 рр. підписували накази про розстріли в шалених кількостях[212]. Досі не з'ясовано, чи Москва санкціонувала кожен розстріл, чи ні, хоча великий терор 1936—1938 рр. був масовою кампанією, що спрямовувалася з Москви. Вона спонукала таємну службу та всіляких «мисливців» шукати тих ворогів, видавала їм «ліміти» по областях і республіках і санкціонувала зустрічні плани цих територій, що горіли завзяттям перевищити ці «ліміти». У Донецькій області (яка 1938 р. була поділена на Сталінську та Ворошиловградську області), первісний «план» перевиконано у п'ятнадцять разів[213]. Якщо це свідчення правдиве, тоді з липня 1937 до кінця 1938 р. тільки в українській частині Донбасу розстріляно щонайменше п'ятнадцять тисяч чоловік.

Було щонайменше два фактори, що вели терор до поразки. По-перше, Сталін майже не стримував ескалації терору. З 1933 р., часу гострої внутрішньої кризи і воєнної загрози із Заходу й зі Сходу, він лише «сприяв полюванню» на «ворогів народу». Його настанови часто були доволі загальними, що давало змогу виявити певну ініціативу на місцях. Коли ж він віддавав чіткі накази (відомо принаймні про один випадок — липневі накази 1937 р.), таємна поліція і «мисливці на ворогів» ревно хапалися виконувати їх.

У такій важливій операції чаїлася внутрішня небезпека. Наприклад, у таємній службі дехто опирався кампанії масового терору. Тому Сталін усунув Ягоду, а згодом звелів його розстріляти. На пленумі ЦК в лютому — березні

211 Цю небезпеку докладно описано у вид.: *Rittersporn.* Stalinist Simplifications.

212 Див.: Иосиф Сталин: «Виновных судить ускорено. Приговор — расстрел». Рассекречен личный архив вождя народов // Известия.— 10 черв. 1992. Також: Сто сорок бесед с Молотовым.— С. 439—40, де Молотов признається, що він і Сталін підписували накази про розстріл.

213 *Орлов.* День гнева.

1937 р. були обговорені такі доповіді: «Уроки шкідництва, диверсій і шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів у НКВС», «Уроки шкідництва, диверсій і шпигунства японсько-німецько-троцькістських агентів у народних комісаріатах важкої промисловості та шляхів сполучення»[214]. Наприкінці 1930-х років понад двадцять три тисячі службовців НКВС були репресовані за опозицію терору[215]. Звісно, як і під час великого перелому (прискореної індустріалізації та масової колективізації), Сталін, щоб утриматися при владі і забезпечити втілення в життя своєї політичної лінії, віддавав перевагу надмірностям, а не поміркованості. Як і 1930 р., коли перелом уже відбувся, в разі невдачі він міг би перекласти відповідальність на інших.

Таким чином, багато вірних енкаведистів, які доклали стільки зусиль, тероризуючи країну, самі стали жертвами сталінського терору. Ось як зникали керівники українського НКВС: Балицького заарештовано в липні 1937 р. і розстріляно в листопаді[216]; Леплевського заарештовано у квітні 1938 р. і розстріляно в липні[217]; Успенський, боячись арешту, безслідно зник у жовтні 1938 р., однак згодом, 1941 р. його таки зловлено і розстріляно разом з дружиною[218]. У Донбасі багатьох працівників НКВС, починаючи з Іванова й Соколинського, репресовано як

214 Вопросы истории.— 1992.— №№ 2—3.— С. 3.

215 *Волкогонов Д.* Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. Т. 1. Часть 2.— М., 1989.— С. 284. В Україні 1938 р. було розстріляно 1199 «провідних кадрів НКВС». Див.: На сторожі безпеки Вітчизни // Радянська Україна.— 9 серп. 1988. Єжов пізніше заявляв: «Я провів чистку чекістів повсюдно ... 14 000». Див.: *Бакатин В.* Избавление от КГБ.— М., 1992.— С. 30.

216 *Золотарьов В. А., Шаповал Ю. І.* В. А. Балицький. На шляху до правди про нього // Український історичний журнал.— 1993.— №№ 7—8.— С. 64—66.

217 Наше минуле.— 1993.— № 1.— С. 56—59.

218 Щит и меч.— 1991.— № 17.— С. 12; Khrushchev Remembers, pp. 96—97; Исторический архив.— 1992.— № 1.— С. 130—31.

польських і німецьких шпигунів[219]. У листопаді 1938 р. Сталін усунув Єжова, і в лютому 1940 р. його розстріляли як шпигуна. Тоді (цитуючи відомого проектувальника у радянській авіації — Яковлева) Сталін сказав:

> «Ежов мерзавец! Разложившийся человек... Звонишь к нему в наркомат — говорят: уехал в ЦК. Звонишь в ЦК — говорят: уехал на работу. Посылаешь к нему на дом — оказывается, лежит на кровати мертвецки пьяный. Многих невинных погубил. Мы его за это расстреляли»[220].

Проте, за свідченням Дмитра Волкогонова, 12 грудня 1938 р., вже усунувши Єжова, Сталін з Молотовим підписали ще один наказ про розстріл 3167 осіб[221].

Був ще один важливий фактор, що призвів до поразки терору. В певному аспекті це був «самопораженський» механізм диктаторства. В тридцятих роках усі форми вияву політичної свідомості, крім офіційної, були загнані в підпілля. Сталінська брутальна політика прискореної індустріалізації та масової колективізації відлякувала більшу частину населення. Але терор проти ворогів усе-таки мав прихильників серед певних груп людності. Проте катастрофа голодомору спонукала Сталіна запідозрювати не лише мільйони розкуркулених та інших невдоволених, а навіть найближчих сподвижників. Оскільки способів перевірки настроїв народу (наприклад, голосування, вільні вибори) не було, то й визначити справжню силу ворожих елементів було важко. Ось чому Сталін, Вишинський та інші вважали, що прихованих ворогів чимало і що їх стає все важче виявляти серед зовні лояльного населення.

---

219 Вечерний Донецк.— 26 лют. 1990.

220 *Яковлев А. С.* Цель жизни. Записки авиаконструктора.— М., 1987.— С. 212—213.

221 *Волкогонов. Д.* Триумф и трагедия.— С. 301.

Ця проблема гостра і для істориків. Немає «об'єктивної інформації», яка б містила свідчення про настрої населення. Вивчення справ репресованих переконує, що переважна більшість антирадянських і антисталінських висловлювань і жартів була витворена в надрах НКВС або ж силою вибита зі «свідків»[222]. Слідчі нахвалялися, що вони викрили так багато контрреволюційних організацій «тільки завдяки копіткій роботі із заарештованими», хоча «я не мав ані найменших даних» [про існування цих груп][223]. Це справді так, бо населення не могло вільно висловлюватися: режим не терпів навіть натяку на нелояльність.

Проте не тільки Сталін і його кліка помічали озлобленість серед населення. Американець Джон Скот у 1930-х рр. кілька років працював у Магнітогорську (на гігантському металургійному заводі на Уралі) разом із розкуркуленими та іншими репресованими. Добре проінструктований американським посольством у Москві, Скот 1938 р. писав конфіденційні рапорти до Державного департаменту США. В одному з них (у 1938 р.) Скот розповідав: «Я бачив одного разу, як селянин вдарив ломом по генератору і, посміхаючись, добровільно здався озброєній охороні». Скот подумав: «У разі війни, інтервенції чи внутрішнього повстання може постати гостра проблема з куркулями. Якщо ж ніякої кризової ситуації в найближчі десять років не виникне, я думаю, що ця група асимілюється з основною масою людності, бо старі вже помруть, а молоді значною мірою позбудуться почуття озлобленості й нижчості»; «нині їх [спеціалістів] терори-

222 Я спираюся на дослідження десятків справ в архівах обласних управлінь КДБ в Донецьку й Луганську.

223 Див., напр., вислів донецького слідчого Б. Співаковського, цитований у вид.: *Семистяга.* Це потрібно і мертвим, це потрібно і живим. Див. також історію іншого слідчого зі Сталіно у вид.: *Самсонов А. М.* Знать и помнить. Диалог историка с читателем.— М., 1988.— С. 219.

зують, але за кризової ситуації вони можуть стати загрозою для диктатури»[224].

На загальній атмосфері суспільства великою мірою позначалася загроза війни. В червні 1938 р. Л. М. Каганович, виступаючи на партійній конференції в Донбасі, сказав, що в цьому регіоні багато куркулів, ворогів і шпигунів. Якби їх не знищували, «мы бы наверняка уже войну имели бы». Сталін, партія і НКВС винищували ворогів, не боячись, що це набере розголосу в світі, відсуваючи, таким чином, війну[225].

Звісно, заяви Сталіна і його спільників про існування численних ворогів були політично доцільним заходом. Творячи «ворогів народу» зі своїх політичних противників, Сталін знищував їх і політично, і фізично. Але він не був усевидящим, не вмів читати думок своїх, начебто вірних, соратників, що, як підозрював він, в критичний момент могли повстати проти нього. Ось чому йому довелося знищити так багато своїх прихильників. І тут цілком слушна аналогія з інквізицією: «Що жорстокіше переслідували відьом, то більше їх ставало»[226].

Спогади близьких спільників Сталіна часів великого терору підтверджують цю думку. Каганович, наприклад, вважав, що якби Сталін не помер, він би визнав свої помилки. «Ми винні в тому, що пересолили, гадали, що ворогів більше, ніж їх було насправді». Або: «Все-таки великий терор виправдав себе, бо „п'яті колони" існували, і, якби їх не ліквідували, фашисти перемогли б Радянський

224 *John Scott.* Behind the Urals: An American Worker in Russia's City of Steel, enl. ed. prepared by Stephen Kotkin. Indiana University Press, 1989. P. 283, 284, 288.

225 РЦХІДНІ, ф. 81, оп. 3, спр. 231, арк. 73, 79.

226 *Adam Hochschild.* The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin. New York, 1994. P. 173. Про чудову аналогію з інквізицією див. у вид.: *Stephen Kotkin.* Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. University of California, 1995. P. 336—338. Там, зокрема, зазначається: «Контрреволюція була станом свідомості . . . треба було використовувати розумні й дійові засоби, щоб розкрити сумління людини, таким чином викриваючи справжні потаємні думки підозрюваного». (С. 336).

Союз»[227]. Майже в такому самому тоні Молотов переконував, що «Сталін перестраховувався». Не було прямих доказів, наприклад, що Тухачевський — німецький агент, але він був «небезпечним», і «я не певен, що у важку хвилину він повністю залишився б на нашому боці». Молотов вважав, що докази не такі вже й важливі, бо «нема диму без вогню». Молотов виправдовував і себе, і Сталіна: «Хай злетить зайва голова, але не буде сумнівів під час війни і після війни». Терор тоді був необхідним і неминучим... «його неможливо було провести без помилок»[228].

Як і 1917 р., коли термін «буржуй» став усеохопним, у часи великого терору його місце посіли терміни «ворог», «ворог народу», «німецький (польський, японський) шпигун», «зрадник». Маніпуляція свідомістю завжди становила невіддільну частину політики, і, як і 1917 р., цими небезпечними термінами маніпулювало керівництво. Проте люди думали по-своєму і по-своєму їх розуміли. Коли Донбасом пішли чутки, буцімто Молотова й Кагановича заарештовано, повсюдно заходилися знімати зі стін портрети «ворогів»[229]. Всеохопність образу «ворога» спричинила ситуацію, за якої полювання на нього стало ризикованим і хаотичним. Дехто просто не міг повірити, що все це насправді відбувається. В Москві робітниця текстильної фабрики О. І. Нікітіна, член партії зі стажем, відкрито виступила на фабричних зборах у червні 1937 р.: «Кажете, всі зрадники. Невже Ленін зовсім не мав очей, не бачив людей, які жили навколо нього». Нікітіну ув'язнили на десять років[230].

Добре ілюструє народне сприйняття образу ворога лист робітника Петрова, написаний в Артемівську 25 трав-

227 *Чуев.* Так говорил Каганович.— С. 35—36, 101.

228 Сто сорок бесед с Молотовым.— С. 36, 392, 397, 413, 416, 418.

229 *Васильев.* 30-е годы на Украине.— С. 82.

230 *Хлевнюк О.* 1937 год: противодействие репрессиям // Коммунист.— 1989.— № 18.— С. 107.

ня 1937 р. (його підписали ще чотирнадцять чоловік) і адресований (номінальному) главі держави М. І. Калініну:

> «Михаил Иванович, сообщаю я Вам, что у нас в Артемовске сейчас что-то ужасное творится, исключают из партии пачками старых большевиков. Кто троцкист — секретарь горпарткома Копычин, к-рый сам крал все, что возможно. Обстановку ему навезли. Златкин и Эскин весь жилстрой вытащили ему и Ольховскому, председателю горсовета. Копытин и О. ездили в село, и, чтобы проводить там собрание, они устраивали пьянку и оргии. За что были представлены Макагон, Головко и Костов к высшей награде за то, что они крали все, как муку, масло, сало, птицу, и доставляли Копытину, а те, которых надо было представить к награде,— тех он исключал, и вот теперь их поссылали. Это справедливо? У нас сняты с партии и сосланы по заданию Копытина как Плотников, Ераненко, Рычков, Абрамов, Рабинович и много еще. Это партийцы, жертвы Копытина троцкиста, который насиловал девушек да устраивал пьянку, почему-то ему ничего. Рабочие требуют, чтобы вы проснулись и посмотрели, что здесь творится. Здесь гнездо троцкистов, которое не открыто. Как может быть открыто, когда нач-к наш НКВД делал так, как ему говорил Копытин? Разве это допустимо, чтобы Шелученко вместо того, чтобы следить за Копытиным, как он исключает, он сам ему помогал, жертв у нас сейчас очень много безвинных».

Петров запитує, чи допустимо знущатися з більшовиків у «робітничій республіці», і пише далі:

> «Я вам сейчас приведу пример, сколько у нас сейчас есть троцкистов: Сахронов, Зоз, Борщов, Лагерь, Ольховский, Куроедов Иван, Передерников Андрей, Ткачев, Копытин, Стасикевич, Энтин, Жаркий, Ветков, Бурьян, Селезнев, Зубрицкий, Орлик, Зелекман, Максименко, Пыслинко, Онищенко и очень много, я

знаю, но их не забирают и не сажают, п.ч. они нужны, чтобы съедали старых верных большевиков. Я писал Петровскому, но результата нет. А тех, что посажали и поссылали напрасно, семьи их поразоряли и обнищали. Разве это допустимо? Значит, пусть безвинные страдают, а предатели наши расхаживают. Почему вы не пошлете сюда человека, чтобы здесь действительно раскрыть гнездо? В горсовете ОСО работал Ярошенко и работу наладил, а теперь в горсовете ОСО бардак завели и развал и ничего. Это допустимо? А кто работал честно, то поверили предателям и все равно их сослали. Это не вредительство? Почему не заглянуть, что здесь творят вредители? Земля стонет, что посажали верных вояк, а наши предатели расхаживают. Почему это так? Надо разбираться, а у нас не разбирают, п. ч. и в областном суде есть, наверное, изменники. И нет никому дела. Мы, рабочие, просим, чтобы здесь открыть заразу эту и искоренить, а напрасно наши рабочие, что воевали, пусть не страдают. Это все мерзавец-троцкист Копытин пусть ответит и выдаст своих троцкистов, ему нет места у нас в рабочей республике. Разве мы, большевики, за то воевали, чтобы нас сейчас сажали, а враги расхаживали»[231].

Досить імовірно, що Копитін й інші корумповані чиновники, енкаведист Шелюченко та судді згодом були репресовані, проте інформації про їхні долі немає. Хоч би що означало слово «троцькіст» у свідомості Петрова та тих, хто підписував з ним листа, воно майже збігалося з термінами «ворог» і «зрадник». Стару концепцію «класового ворога» ще використовували, але вже не так часто, як раніше. Образ ворога став класово нейтральним і демонізованим, уже не мав на собі відбитка Марксової спадщини. Не випадково, що «вина» ворога народу поширювалась і

231 ГАРФ, ф. 1235щ, оп. 4щ, спр. 200, арк. 5. Про народні уявлення про «всюдисутню змову» див. важливу працю: *Gábor Tamas Rittersporn.* The Omnipresent Conspiracy. On Soviet Imagery of Politics and Social Relations in the 1930s. // *Nick Lampert, Gábor T. Rittersporn.*, eds. Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin. New York, 1992.

на всю його сім'ю, родичів[232]. Визначення провини за спорідненістю було дуже зручним інструментом, що давав змогу брати заручниками членів сім'ї, якщо ворог відмовлявся капітулювати. Але й капітуляція звинуваченого вкрай рідко щадила його родичів.

За секретними даними НКВС, 1934 р. віддано під суд за «контрреволюційну діяльність» 78 999 осіб. Ця кількість 1935 р. швидко зросла до 267 076 чол., 1936 р. зросла, але вже повільніше, до 274 670 чол., а 1937 р. знову підскочила аж до 790 665 чол., 1938 р. зменшилася до 554 258 чол., 1939 р. ще впала до 63 889 чол. Кількість смертних вироків у ці роки була такою[233]:

Рік	*Кількість вироків*
1934	2 056
1935	1 229
1936	1 118
1937	353 074
1938	328 618
1939	2 552

В Україні у 1937—1938 рр. заарештовано 267 579 осіб і 122 237 засуджено до розстрілу[234]. В Сталінській області було щонайменше 33 774 політичні справи, більшість із них у 1937—1938 рр.[235]. Якщо врахувати, що деякі справи

---

232 Цей закон запроваджено в червні 1934 року. Див.: 30-е годы. Взгляд из сегодня.— М., 1990.— С. 94.

233 *Попов В. П.* Государственный террор в советской Росии. 1923—1953 гг. (Источники и их интерпретация) // Отечественные архивы.— 1992.— № 2.— С. 28. Під Росією автор цієї статті розуміє СРСР загалом.

234 *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Т. 1.— Київ, 1994.— С. 379.

235 *Нікольський В. М.* Діяльність органів ДПУ на Донеччині у дзеркалі статистики кримінальних справ // Українська державність. Історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. Січень 1993 р.— К., 1993.— С. 288—90.

стосуються кількох людей, то отримуємо кількість репресованих 40 000—50 000 чол.[236]. У Ворошиловградській області було близько 40 000 справ[237]. Скільки людей розстріляно на Донбасі, невідомо, хоча один місцевий історик підрахував, що лише у Сталінській області розстріляно близько 27—30 тисяч чоловік[238]. Можливо, ці дані трохи завищені. Але, як свідчить інше дослідження, в Одесі в 1937—1938 рр. розстріляно 74,2 відсотка репресованих[239]. Якщо це співвідношення можна застосувати до Донбасу, то наведені вище цифри видаються цілком вірогідними. Попередня й неповна перевірка даних показує, що в Сталінській області в 1937—1938 рр. 9 367 страт здійснено тільки серед трьох національних меншин — німців, поляків і греків[240]. Застосувавши цей коефіцієнт до кількості репресій у Ворошиловградській області, отримуємо 50 000 розстрілів в українському Донбасі.

Але навряд чи ці цифри арештів та смертних вироків всеохопні. Багато справ з областей було переслано до Москви та Києва, що значно перешкоджає збору статистичних даних.

Якщо наші обрахунки більш-менш правильні, то можна з великою часткою вірогідності сказати, що Донбасу (Сталінській та Ворошиловградській областям) дісталося лиха більше, ніж іншим регіонам України: на Донбас припадає майже одна третина всіх страчених в Україні, тоді як 1937 р. на Донбасі проживало лише трохи більше 16 відсотків українського населення. До того ж тут не

---

236 Реабілітовані історією // Донеччина.— 27 жовт. 1993. Працівник АУСБУДО повідомив мені 28 лип. 1994 року, що ця цифра має бути близько 40 000.

237 Луганская правда.— 1990.— 8 лип.; Наша Газета.— 1992.— 4 листоп.

238 В. М. Нікольський — член комісії, що займається систематизацією усіх випадків репресій в Сталінській (тепер Донецькій) області.

239 *Гонтар О. В., Смотрич Ж. О.* Сталінські репресії на Одещині // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.— С. 303.

240 *Нікольський.* Велика чистка.— С. 29.

враховано кількість жертв репресій у російській частині Донбасу.

Терор на Донбасі міг бути ще жорстокішим, враховуючи значну кількість втікачів із сумнівним політичним минулим, які тут проживали. Багато втікачів змінювали ім'я та прізвище, приховували чи розривали родинні зв'язки. Саме це трохи пом'якшило терор: родичів «ворогів народу» часто репресовували, а на Донбасі розшукати їх було нелегкою справою. Багато донеччан вірило, що Москва взагалі винищила б їх усіх, якби не загроза цілковитої руїни промисловості[241]. Навіть у найтяжчі часи Донбас, здається, зберігав елементи колишньої свободи вільного степу.

Як уже зазначалося в цьому розділі, певні групи населення зазнали більшого терору, ніж інші: партійні й урядові функціонери, люди, що колись належали до інших партій, крім більшовицької, інженерно-промислові кадри, етнічні меншини, інтелігенція, духовенство[242]. Чоловіків репресували значно частіше, ніж жінок[243].

Народних спалахів антисемітизму, принаймні на Донбасі, в цей період не зареєстровано. Зважаючи на стійкі національні упередження, це досить дивно. Це не означає,

---

241 Цю думку я чув від багатьох мешканців Донбасу. Один з моїх співрозмовників (інтерв'ю № 4), 1913 р. народився на Донбасі, розкуркулений 1929 р., вважав, що певною мірою Донбас врятувала наявність в ньому багатьох колишніх куркулів. Він сам утік із заслання на Донбасі і зміг влаштуватись на роботу.

242 Див.: *Kuromiya.* Stalin's Terror in the Donbas. Питання українців (національної більшості в Україні) дуже складне. (Див.: *Hiroaki Kuromiya.* Ukraine and Russia in the 1930s. (Harvard Ukrainian Studies, 18:3/4 (груд. 1994)). Взагалі їх більше піддавали репресіям, ніж росіян. Однак в Сталінській області вони становили 34,4 % репресованих, тоді як їх було 59,4 % від загальної кількості населення. Див.: *Нікольський.* Українці Донеччини, репресовані в 1937—1938 рр.— С. 39.

243 У моїй невеличкій базі даних серед 371 імені значиться лише 4 жінки. Про подібний висновок (1053 арештованих жінок, з яких 61 розстріляно), отриманий з набагато більшої бази даних (близько 40 000), див.: *Нікольський В. М.* Жінки, репресовані на Донеччині у 1937—1938 рр.: загальна характеристика жертв // Материалы научной конференции «Богдан Хмельницкий: жизнь, деятельность, история и современность». 14—15 декабря 1995 г.— Донецьк, 1995.— С. 24.

що євреїв не репресували, й серед моїх даних є багато згадок про репресованих євреїв. Дуже багато євреїв було, напевне, серед репресованих інженерно-керівних кадрів. Чимало євреїв займали на Донбасі відповідальні посади, отож брак належної техніки безпеки на робочих місцях, а також стахановський рух «призвели до виникнення щирої ненависті до євреїв і комуністів»[244]. Незважаючи на це, погромів чи випадків насильства не зафіксовано. Можливо, це ще один доказ того, що «полюванням на ворогів» керували з єдиного центру. Але й тут є білі плями. В декого склалося враження, що, порівняно з масштабами всенародного людомору, євреї постраждали значно менше, ніж інші національності. Це створило в населення хибну підозру, що на євреїв падає тягар відповідальності за тортури і смерть невинних у катівнях НКВС[245].

Ті, хто займав відповідальні посади, були репресовані також непропорційно. Та все ж основна маса «ворогів народу» — це найзвичайнісінькі люди, сам *народ*[246]. Попередній аналіз свідчить, що безпартійні становили значну більшість репресованих (78,3 відсотка в Сталінській області, 95 відсотків у Ворошиловградській); понад половину репресованих (53,7 % і 66,4 % у відповідних областях) — робітники й селяни (колгоспни-

244 Лист Володимира Богдана до автора (від 15 груд. 1993).

245 Це пояснення я чув кілька разів у приватних розмовах і в Росії, і в Україні. Також див.: Report to Congress, p. 300. Свідчення одного українця про терор у Києві: «Мушу ствердити, хоч я не антисеміт, я є проти того, що дехто жидів не любить і є проти жидів — я мав гарних приятелів жидів у Києві — але, на превеликий жаль, у 37-му, 38-му роках переважно в НКВД слідчими були жиди-комуністи, й як їм попадався українець, який заговорив українською мовою, то він уже петлюрівець. Він нічого спільного не мав з Петлюрою і то, але, як говорив українською мовою, то він уже петлюрівець, і страшно мучили й розстрілювали наших людей, тих, що українською мовою говорили. Пізніше, вже в 39-му році, пізніше, як знищили українську інтелігенцію жидівськими руками, тоді жидів почали нищити. Всіх тих слідчих постріляли, понищили».

246 Див.: *Kuromuiya.* Stalinist Terror in the Donbas.

Малюнок 6.5. Розкопки масового поховання в Рутченкові. Донецьк, 1989 р. З фондів Донецького краєзнавчого музею.

ки)[247]. Тепер знайдено масові поховання розстріляних — тисячі безіменних останків в одному лише Донецьку[248].

Люди жили в злиднях. Хлопчик, батька якого заарештували в Маріуполі, у відчаї писав вдові В. І. Леніна до Москви в грудні 1937 р.:

> «Бабушка Крупская за что я так мучиюсь с своим братом 10 ти месичным Папу за брала Н.К.В.Д. незнаем за что сидит уже 3 месица не извесно за что Мама бо-

247 *Нікольський В.* Українці Донеччини, репресовані в 1937—1938 рр.— С. 40; Обвинители и обвиняемые // Возвращение имени и чести. Очерки, воспоминания, информационные и справочные материалы.— Луганськ, 1995.— С. 284. Також див.: Лихолобова З. Найбільша чистка в Донбасі. З архівів ВУЧК — ГПУ-НКВД-КГБ.— 1995.— №№ 1—2.— С. 184.

248 Див.: *Kuromuiya.* Stalin's Terror in the Donbas, про Донецьк і: «Прапор перемоги».— Луганськ.— 28 лют. і 14 жовт. 1990. Також: Комсомольское знамя.— К.— 1990.— 30 січ., 29 трав., 14 верес. про Луганськ, де знайдено ще декілька тисяч трупів.

Малюнок 6.6. Черепи жертв терору 1937—1938 років, викопані в Рутченкові. Донецьк, 1989 р. З фондів Донецького краєзнавчого музею.

> льна лежит в больньци помажите моему горю Мама моя восьпитовалась в дед доме не ужели и мы должны рости в деддоме и у нас есть Папа и Мама котрые должны нас вопитать сами.
>
> Вова Козлов
>
> Мой адрес: г. Мариуполь. село — Володарское.
>
> 4 квартал Олада С. И. для в.к.
>
> Папа мой сидит г. Мариуполь»[249].

Вова Козлов навіть забув зазначити батькове ім'я. Цей лист — один із десятків тисяч, які отримувала Крупська. Вона не мала аніякої влади. Навіть невідомо, чи цей лист взагалі до неї дійшов. Принаймні ніхто нічого не зробив. Лист просто поклали до архіву.

---

249 ГАРФ, ф. 7523, оп. 23, спр. 56, арк. 91—92. Коли діти приходили до школи й помічали, що когось немає, вони зразу робили висновок, що його чи її батька арештовано. Путь Октября.— Тельманово.— 24 лют. 1993.

Одного разу, переглядаючи список на розстріл, Сталін сказав:

> «Кто будет помнить через десять — двадцать лет всех этих негодяев? Никто. Кто помнит теперь имена бояр, которых убрал Грозный? Никто... Народ должен знать: он убирает своих врагов. В конце концов, каждый получил то, что заслужил». Молотов відповів: «Народ понимает, Иосиф Виссарионович, понимает и поддерживает»[250]. Через десять років, критикуючи Івана Грозного в розмові з Сергієм Ейзенштейном і Миколою Черкасовим, Сталін, мабуть, виправдовував себе: «Иван Грозный был очень жестоким. Показывать, что он был жестоким, можно. Но нужно показать, почему *нужно быть* жестоким. Одна из ошибок Ивана Грозного в том, что он недорезал пять крупных феодальных семейств. Если он эти пять семейств уничтожил бы, то вообще не было бы Смутного времени. А Иван Грозный кого-нибудь казнил и потом долго каялся и молился. Бог ему в этом деле мешал. Нужно было быть еще решительнее»[251].

Бог явно не завадив Сталіну бути рішучішим, ніж Іван Грозний.

---

250 *Волкогонов Д.* Триумф и трагедия.— С. 245.

251 Московские новости.— 1988.— № 32. (Запис розмови зі Сталіним, Молотовим і Ждановим 25 лют. 1947 р. Ейзенштейна й Черкасова, який грав роль царя Івана Грозного в Ейзенштейновому фільмі. Курсив в оригіналі.) Такер подав докладний аналіз Івана Грозного і Сталіна у своїй праці: *Tucker*. Stalin in Power, pp. 276—282, 482—486.

Розділ 7
ВІЙНА

Гітлер вважав Донбас із його покладами корисних копалин важливим стратегічним регіоном, необхідним йому для війни. Окупація Донбасу в 1941—1942 рр., що запанувала після жорстокого радянського терору, своїми звірствами не поступалася йому. А коли німці відступили, радянська влада знову взялася до терору. Проте для тих, хто жив на окупованій території, війна запропонувала нові політичні альтернативи. Крім комуністичної (радянської) та нацистської (німецької) ідеологій, на політичній сцені Донбасу з'явилася ще й третя альтернатива — український націоналізм. Однак Донбас не приймав її беззастережно. Деякі націоналісти, послані гуртувати Донбас і прихиляти його до національної справи, самі ставали прихильниками концепції демократичної держави. Щоправда, під час війни, коли не могло бути й мови про нейтралітет, усі політичні альтернативи були небезпечними.

Привид війни

Безславний радянсько-німецький договір був шлюбом із розрахунку. У серпні 1939 р. в Кремлі після підписання пакту Молотова—Рібентропа Сталін виголосив тост за Кагановича, тодішнього народного комісара транспорту. Як і Сталін, Йоахим фон Рібентроп також підійшов до Кагановича і цокнувся з ним... Єврей Кагано-

вич, звісно, втішався цією витівкою. Після бенкету Сталін сказав Кагановичу: «Треба виграти час»[1].

Для багатьох це зближення було несподіванкою, шоком, дехто називав його навіть зрадою. Адже перед тим Сталін вигубив сотні тисяч людей за вигадане шпигунство на користь нацистської Німеччини і Японії. А тепер Сталін із Гітлером — партнери. Антифашистська пропаганда, зокрема й на Донбасі, припинилася[2]. Газета «Социалистический Донбасс», наприклад, передрукувала статтю з «Правди» за 24 серпня 1939 р. про пакт 26 серпня, але вмістила її не на першій, а на другій сторінці, без будь-яких коментарів.

Цілком можна було б запитати, хто ж насправді був ворогом народу, хоча, здається, в ті часи люди, за всіма свідченнями, навряд чи могли відкрито поставити таке запитання. Принаймні Сталіну та його кліці було б щонайменше незручно спонукати народ цікавитися цим. Полювання на «ворогів народу» (хоч би що означав цей термін) усе ж тривало, хоча й відчутно послабшало. Головною турботою Сталіна, як побачимо далі, стало відновлення порядку й дисципліни.

Загроза зі Сходу відчутно ослабла: Японія взялася поширювати свої володіння на південь, а не на північ, коштом СРСР. Весняний договір 1941 р. про ненапад із Японією був благословенням для Сталіна. Сталін був такий задоволений і так хотів, щоб Японія дотримувалась договору, що навіть завдав собі клопоту провести японського міністра закордонних справ Мацуоку на вокзал. Така люб'язність здивувала всіх присутніх. Сталін начебто сказав Мацуоку, що вони обоє — азіати. Потім він обійняв німецького посла Шуленберґа і сказав військовому аташе

---

[1] *Чуев Ф.* Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола.— М., 1992.— С. 90.

[2] Усі, кого я інтерв'ював у Донбасі, крім однієї колишньої комсомолки, підтвердили таку зміну. Ця комсомолка також сказала, що не знала про терор 1936—1938 рр. Вона додала, що люди просто зникали, що не було чимось незвичайним для Донбасу, де людність перебувала в постійному русі. (Інтерв'ю № 3).

Гансу Кребсу: «Ми з вами будемо друзями, хоч би що там сталося»[3].

У серпні 1940 р. Сталіну, нарешті, вдалося знищити свого найнебезпечнішого ворога — Троцького. Сталін увесь час боявся, що Троцький повернеться як політик, надто ж у разі війни, навіть якщо це означатиме союз із дияволом.

Натомість із посиленням загрози війни навіть найлютіші вороги більшовизму стали вбачати в особі Сталіна впливового політика. Явне ототожнення Сталіна з Росією і російськими державними міркуваннями роззброїло багатьох його противників. Нечувану сталінську жорстокість стали сприймати як вияв характеру непохитного захисника державних інтересів Росії. Примирення політичних емігрантів із радянською Росією розпочалося ще в 1920-х роках. Тепер, коли саме існування Росії (Радянського Союзу) було під загрозою, Сталіна сприймали як захисника рідної землі. Один із найяскравіших прикладів цього зближення — Павло Мілюков, колишній кадетський лідер і один із найлютіших ворогів більшовизму, який визнав радянську Росію, коли почалася війна[4].

Але Сталін, напевне, запитував себе, чи воюватиме за нього народ. Укладення пакту Рібентропа—Молотова спричинило дезорієнтацію і цинізм серед солдатів. Польська операція 1939 р. дала радянським солдатам можливість побачити інше, «буржуазне», суспільство, і вони гарячково металися по крамницях, скуповуючи «другорядні товари у великих кількостях: будильники, скатертини, жіноче взуття»[5]. В тилу ситуація була не кращою. На-

---

[3] *Adam B. Ulam.* Stalin: The Man and His Era.— New York, 1973. P. 532. Також: *Isaac Deutscher.* Stalin: A Political Biography.— Oxford University Press, 1949. P. 452—453. Про ставлення Сталіна до Мацуоки див.: Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева.— М., 1991.— С. 29—30.

[4] Див.: *Нильсен П.* Милюков и Сталин. О политической эволюции Милюкова в эмиграции (1918—1943).— Oslo, 1983. Мілюков вірив звинуваченням на московських судових процесах.

[5] *Mark von Hagen.* Soviet Soldiers and Officers on the Eve of the German Invasion: Towards a Description of Social Phychology and Political Attitudes. Soviet Union/ Union Soviétique, 18:1—3 (1991). P. 98—99.

приклад, у Слов'янську на час польської операції двоє солдатів, що мали охороняти наготоване до відправки спорядження, зникли разом із тим спорядженням. Їх більше ніколи не бачили[6].

Червона армія вела Зимову війну із Фінляндією (листопад 1939—березень 1940 р.), але не дуже вдало. По війні армія була реорганізована, в ній знову запровадили традиційну систему військових звань. Були запроваджені й суворі дисциплінарні стягнення, однак армійське командування сумнівалося, що вони будуть ефективні. Ще були свіжі згадки про великий терор, тому військове командування опинилося між двома крайнощами: з одного боку, терор спонукав їх сумніватися в необхідності застосування дисциплінарних стягнень; з другого — командири всіх рівнів самі боялися репресій за недостатню вимогливість і тому карали всіх підряд[7].

І в цивільному житті, й у військовому драконівські правила стали нормою. В грудні 1938 р. був запроваджений закон про звільнення з роботи в разі трьох порушень чи запізнень. 1939 р. ввели трудові книжки для контролю робочої сили. В червні 1940 р. скасовано колись украй розхвалене досягнення радянської влади — семигодинний робочий день: без будь-якої компенсації його подовжили до восьми годин. Мало того, робітників тепер міцно прив'язували до робочого місця: їм суворо забороняли кидати роботу без дозволу, порушення заборони карали дво- або чотирирічним ув'язненням. Запізнення без дозволу теж становило злочин, і за нього карали, даючи до шести місяців виправних робіт[8]. Мовби цього було мало,— невдовзі з'явилися нові закони, утвердивши ще суворіші покарання за дрібні порушення[9].

---

[6] РГВА, ф. 25 900, оп. 6, спр. 19, арк. 216.

[7] *Сувениров О. С.* Воинская дисциплина: уроки истории. «Приказ отменять» не будем // Военно-исторический журнал.— 1989.— № 4.— С. 32—39.

[8] Див.: *Хлевнюк О.* 26 июня 1940 года: иллюзии и реальности администрирования // Коммунист.— 1989.— № 9.

[9] 30-е годы. Взгляд из сегодня.— М., 1990.— С. 26.

Згідно з твердженням народного комісара озброєнь, цих заходів вимагали «комісари промисловості», які не були спроможні контролювати рух робочої сили й підтримувати належну трудову дисципліну. Великий терор породив протилежний від сподіваного ефект, бо керівні кадри зовсім не мали авторитету серед робітництва. Сталін, як згадує Б. Л. Ванников, тодішній народний комісар озброєнь, неохоче погодився з новим законом [10]. Сталін розумів, що жертви, яких він вимагав від робітництва, не могли бути популярними [11].

Справді, ці закони накинули населенню, що вже тривалий час боролося за виживання у надзвичайно важких умовах праці й побуту. Молотов згодом згадував, що уряд вимагав «колосальних жертв — від робітників і селян». Люди бідували, всі ресурси витрачалися на підготовку до війни, не дозволяли навіть будувати житло. Робочий день був подовжений, а робітників міцно закріпили за їхніми робочими місцями. Селянам за працю платили дуже мало, бо платити не було чим [12].

Володимир Богдан згадує, що в кінці тридцятих серед робітництва Донбасу

> «кишіли хвороби. Санітарні умови були просто жахливі: не було навіть туалетів. Харчі постачали з перебоями, а взимку фруктів та овочів взагалі не було. Цинга, рахіт та інші хвороби, спричинені нестачею вітамінів, косили дітей сотнями й тисячами. Наташа, моя молодша сестра, підхопила імпетіго й два тижні лежала вкрита гнояками і струпами. На щастя, ця зараза обминула інших членів сім'ї. П'ятдесятивідсотковий рівень виживання вважали за нормальний для більшості сімей» [13].

---

[10] *Ванников Б. Л.* Из записок наркома // Новая и новейшая история.— 1988.— № 1.— С. 88.; також: Записки наркома // Знамя.— 1988.— № 2.— С. 148—149.

[11] Див.: *Хлевнюк О.* 26 июня 1940 года...— С. 88.

[12] Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Чуева.— М., 1991.— С. 36—37.

[13] *Bohdan V.* Avoiding Extinction: Children of the Kulak.— New York, 1992. P. 38.

Жили у злиднях. У сусідки В. Богдана Катерини Рихіної було четверо дітей. Жили без батька, Катерина працювала на шахті. Двоє маленьких дівчаток, Зоя і Марія,

> «страшенно любили бути в центрі уваги і мали талант приходити гратися якраз у ті оселі, де саме лаштувалися обідати. Звісно, дещо перепадало і їм. Їх натренував у цьому „мистецтві" дванадцятирічний брат Ілько, який сам був мастаком у таких справах. Цей хлопчина був уособленням виживанця. Він вимінював, позичав, залякував, крав, купував — вдавався до всього, аби лиш допомогти сім'ї вижити,— і не почував жодних докорів сумління. Моя мати, як і багато хто ще, не раз була свідком його шахрайства. Як і інші, він крав моркву й редиску з городу нашої сусідки, старої Євдокії, прямо з-під її носа, хоча вона постійно стерегла свій город. Спостерігаючи збоку, моя мати казала, що ця боротьба за виживання водночас і розважає, і розриває серце»[14].

Життя жіноцтва на Донбасі було особливо важким. До школи № 20 у Сталіно учень Фалін завжди приходив нечупарним. Учитель викликав його матір до школи. Фаліна сказала, що в неї шестеро дітей і робота, тому немає часу доглянути всіх. Вчитель запитав: «Навіщо було плодити стількох дітей і пускати у світ жебракувати?» Фаліна відповіла, що вже мала дванадцять абортів (принаймні частину — нелеґальних, бо 1936 р. їх заборонили). На це вчитель сказав їй, що краще б вона ще робила аборти [15].

Зі зростанням витрат на військові потреби погіршувалося продовольче постачання. Це теж не сприяло зміцненню трудової дисципліни. У квітні 1940 р., незадовго до запровадження «червневого закону», комісар вугільної промисловості Бахрушев скаржився уряду на нерегулярне постачання Донбасу, що викликало збої в роботі. Від січня майже не було вермішелі, круп, борошна і білого хліба. В багатьох робітничих сім'ях не було хліба. У їдальні шахти

---

14 *Там само.*— С. 41—42.

15 ДАДО, ф. 424п, оп. 1, спр. 172, арк. 3—4.

№ 5 в Артемівську за основну страву був чай. Бахрушев справедливо попереджав уряд, що така ситуація створює «нездоровий настрій серед робітників»[16]. Перебуваючи на Донбасі, Бахрушев засипав Москву телеграмами, вимагаючи коштів (адже шахтарі іноді довго не отримували платні), підтримки технікою і матеріалами[17].

«Червневий закон» спустошив усю країну. Один уважний іноземний спостерігач у Москві записав:

> «Керівництво підприємств було в паніці від страху. Кількість засуджених зростала до астрономічних цифр... Ці випадки [порушення законодавства про працю] стали посідати таке визначальне місце в житті кожного громадянина СРСР, що люди нічого іншого вже не помічали. Поразка Франції, повітряна війна за Англію, окупація держав Балтії і перетворення їх на радянські республіки, анексія Бессарабії та Північної Буковини — значення цього всього блідло порівняно з боротьбою проти тих, хто ухилявся від роботи, проти так званих ледарів і підривних елементів»[18].

Боячись спізнитися, люди ще поночі вибігали на вулицю, питаючи в перехожих, котра година[19]. Те саме відбувалося і в Донбасі.

Лише за «червневим законом» Сталінський обласний суд розглянув 12 150 справ за два місяці. При розгляді цих справ 1049 робітників були ув'язнені, а 7440 — послані на виправні роботи з двадцятип'ятивідсотковим зниженням зарплати[20]. Тисячі наземних робітників змушені були, відбуваючи покарання, працювати під землею[21]. Це не могло позитивно вплинути на одвічну проблему Дон-

---

16 РГАЭ, ф. 8225, оп. 1, спр. 83, арк. 7—11.

17 *Там само*, ф. 8225, оп. 1, спр. 805, арк. 3—40; спр. 153, арк. 12—18.

18 *Wolfgang Leonhard.* Child of the Revolution, tr. C. M. Woodhouse. London, 1957. P. 93—94.

19 30-е годы.— С. 36.

20 ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 1763, арк. 1—2.

21 РГАЭ, ф. 8225, оп. 1, спр. 150, арк. 4.

басу — дотримання правил безпеки. Невідомо, скільки людей покарано в Донбасі від червня 1940 р. По всій країні з червня 1940 до червня 1941 р. три мільйони осіб (приблизно 8 % працездатного населення) були віддані під суд; із них півмільйона — ув'язнені[22].

За будь-яким стандартом, це були масові репресії. Деякі дослідники вважають, а особливо переконливо це доводить Доналд Філцер, що керівники, судді й прокурори часто вступали в змову, щоб обійти цей нелюдський закон[23]. І тогочасна преса, й матеріали архівів містять достатньо доказів на користь цієї думки[24]. Постійно відчуваючи нестачу робочої сили, промисловість не могла дозволити собі втрачати людей через дрібні порушення. (Н. М. Іванцова, член майбутньої підпільної групи в Краснодоні «Молода ґвардія», згадувала, що її батька, заступника директора шахти № 1-біс, заарештували у вересні 1940 р. за те, що він захищав робітників, які спізнилися. Його засудили на два роки примусових робіт на заводі у Ворошиловграді. Потім його перевели іще кудись. Іванцова свого батька більше ніколи не бачила)[25]. Керівникам, суддям і прокурорам, як і військовим командирам, доводилося страхувати себе від можливих репресій. Батько Іванцової був поблажливим, але інші керівники карали всіх підряд, щоб не бути звинуваченими у «гнилому лібералізмі». Часто деякі керівники кидалися з однієї крайності в другу, і це характерна риса людей, що займають відповідальні посади, проте бояться відповіда-

22 *Хлевнюк О.* Принудительный труд в экономике СССР. 1921—1941 годы // Свободная мысль.— 1992.— № 13.— С. 81.; ГУЛАГ в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал.— 1991.— № 6.— С. 17. Докладний аналіз «криміналізації робітничих порушень» див. у вид.: *Peter H. Solomon Ir.* Soviet Criminal Justice under Stalin.— Cambridge University Press, 1996.— Ch. 9.

23 *Donald Filtzer.* Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928—1941.— Armonk, N. Y., 1986.

24 Социалистический Донбасс.— Літо—осінь 1940 року.— ГАРФ, ф. 8225, оп. 1, спр. 150, арк. 6—7.

25 ДАЛО, ф. 179п, оп. 4в, спр. 4501, арк. 4.

льності[26]. В архівах і пресі достатньо доказів, що зловживання влади стало звичайним явищем. У серпні 1940 р. на шахті ім. Дзержинського в Дзержинську директор Трофимов віддав під суд машиніста Старовойтова за порушення трудової дисципліни. Старовойтов у цей час перебував у лікарні. Проте його однаково засудили до року ув'язнення. Коли він одужав і повернувся на роботу, його заарештували й посадили до в'язниці. На тій самій шахті одному вибійнику дали відгул через хворобу його дружини. Він, виклопотавши дозвіл, ще два дні не виходив на роботу, щоб поховати її. Незважаючи на це, суд ухвалив ув'язнити його на чотири місяці[27]. Таких випадків безліч[28].

Унаслідок «червневого закону» 1940 р. значна кількість робітників, схильних до міґрації, стала бойкотувати Донбас, що значно зменшило приплив робочої сили з традиційних джерел — України й Росії. У другій половині 1940 р., порівняно з першою, приплив робочої сили зменшився втричі[29]. Донбас украй потребував робітників. Зіткнувшись із бойкотом традиційних регіонів-постачальників, керівництво Донбасу перенесло свою увагу на щойно приєднані землі. В другій половині 1940 р. 38 тисяч чоловік прибуло на Донбас із Бессарабії та Північної Буковини. Багато з них не розуміли російської мови і тому часто ставали жертвами «червневого закону» 1940 р. З 13 032 осіб, про яких є інформація, 3238 були покарані за порушення «червневого закону», з них 2076 отримали різні терміни ув'язнення. Керівники часто не могли пояснити новачкам правила техніки безпеки, через що аварії, в тому числі й зі смертельними випадками, стали серед них непоодиноким явищем[30]. Таким було «хрещення вогнем» для нових громадян Радянського Союзу.

---

[26] Див.: *Hiroaki Kuromiya.* Edinonachalie and the Soviet Industrial Manager, 1928—1937 // Soviet Studies, 36:2 (April 1984).

[27] ЦХСД, ф. 6, оп. 6, спр. 592, арк. 34.

[28] Див., напр.: ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 1765, арк. 17.

[29] РГАЭ, ф. 8225, оп. 1, спр. 700, арк. 16.

[30] ЦХСД, ф. 6, оп. 6, спр. 593, арк. 1—6.

Тисячам нових робітників із Західної України на Донбасі жилося не краще[31]. З 1933 р. західних українців підозрювали, звичайно, через їхнє походження, і загинуло їх через те без числа-ліку. Тепер же вони, як і жителі Буковини та Бессарабії, були потрібні для роботи на Донбасі. НКВС уважно стежив за новоприбулими, боячись впливу українських націоналістів. (Міліція Донбасу й далі репресовувала українців, хоча вже обачніше, ніж три—чотири роки тому. Наприклад, давнього жителя Макіївки, вчителя Арсена Погорілого, який завжди був лояльним до сталінізму і підтримував смертну кару для «ворогів народу» аж до свого арешту 1940 р., звинуватили в належності до Спілки визволення України (СВУ) і носінні вишиванки)[32]. Як і їхні брати по нещастю з Бессарабії та Північної Буковини, західні українці скоро відчули на собі всю жорстокість і брутальність життя на Донбасі. «Після першої хвилі добровольців приплив робочої сили [на Донбас із Західної України] припинився, і невдовзі вуличний фольклор уже глузував із цих людей: „Гопса-са-са до Донбаса, а з Донбаса на голаса“»[33].

---

31 Див. часті повідомлення в газеті «Социалистический Донбасс», напр.: 26 жовт., 1 листоп., 3 груд. 1939 р.

32 Сповідь старого вчителя // Донеччина.— 26 листоп. 1992.

33 *Jan T. Gross.* Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton University Press, 1988. P. 192. Крім добровільних, було багато й примусових вивезень на схід. Близько 10 % населення Західної України й Західної Білорусії у 1939—1941 рр. репресовано з політичних причин; більшість репресованих примусово депортовано на схід (Казахстан чи ще й далі). Ця хвиля репресій зачепила всі національності. (Див.: *Парсаданова В. С.* Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история.— 1989.— № 2.— С. 44. Також: *Шаповал Ю. І.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні.— К., 1990.— С. 128). Серед них було 15 000 польських офіцерів та урядовців; декілька тисяч були інтерновані в Старобільську в Північному Донбасі. Їх усіх разом страчено навесні 1940 року. Ще масовіші розстріли сталися в Катині неподалік Смоленська. Див.: Катынская драма. Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных польских военнослужащих.— М., 1991. Розчарування в радянському житті було таким, що навіть «великі маси євреїв», які втекли в радянську зону від німців, згодом повернулися на колишню польську територію, окуповану відверто антисемітськими німецькими силами. Див.: *Gross.* Revolution from Abroad. P. 206—207.

Хоч би що повідомляла преса про схвальне ставлення робітників до «червневого закону» 1940 р., цей закон їх не тішив. Шахтар Боговолов із шахти № 8 у Горлівці начебто відверто сказав: «У кінці квітня підвищили норми видобутку, в середині травня — ціни на продукти, а в червні подовжили робочий день. Це обличчя нашого керівництва. Вони такі самі капіталісти, як і ті, що були до 1917 року»[34]. Можливо, ця фраза була сфабрикована. Навіть якщо так, інформатори добре знали, що хоче почути влада. Вожді розуміли, що новий закон жорстокий, а тому наперед чекали появи таких думок серед населення.

Людність стереглася виявляти своє ставлення до політики, однак існує чимало доказів поширення антиурядових настроїв. Люди співали про пакт Рібентропа—Молотова, через який в них забирали більшу частину продуктів, які вивозили до Німеччини:

Україна хліборобна,
Німцю хліба дала,
А сама голодна[35].

Галина Рущева, чий батько був шофером Я. С. Гугеля (колишнього директора Азовсталі) і був репресований разом із ним 1937 р., пригадувала, як співала в ті часи хвалебну пісню про Сталіна в шкільному хорі. Вдома вона проспівала пісню матері (яка вижила, змінивши ім'я та прізвище). Мати зблідла і сказала: «Ніколи не співай про Сталіна. Він погубив твого батька. Погубив і наше з тобою життя»[36].

Сталінський терор не сприяв підготовці країни до війни. Не допоміг і пакт Рібентропа—Молотова. «Ворогів народу» і далі заарештовували й багатьох розстрілювали. Не може бути, щоб люди тієї пори не ставили собі запитання, якщо не прилюдно, то бодай приватно, хто ж насправді ті «вороги

34 ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 1765, арк. 5.

35 *James E. Mace, Leonid Heretz*, eds. Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine.— Washigton D. C., 1990. 2:1165. Слово «хліборобна» могло бути друкарською помилкою: замість «хліборода».

36 Див. її спогади // Приазовский рабочий.— 16 квіт. 1989 (Маріуполь).

народу», якщо це вже не німецькі шпигуни? Сталін публічно ніколи не відповідав на це делікатне запитання. І все ж причиною репресій було те, що вороги народу — не патріоти, а зрадники. Взагалі для Сталіна й більшовицької партії уявлення про патріотизм становило неабиякі труднощі. Наприклад, під час «політичної дискусії» за десять днів до війни з Німеччиною, офіцер НКВС, комуніст Шатілов із Краснодона на запитання про більшовиків та імперіалістичну війну 1914 р. відповів: «Більшовики підтримували війну»[37]. В доносі зазначено, що такі твердження свідчать про неосвіченість деяких комуністів. Шатілов не дуже помилявся: не всі більшовики були проти війни. Хоча цілком можливо, що запитання було провокаційним і Шатілов намагався таким чином захиститись. Якби він сказав правду, його могли б звинуватити в пропагуванні пораженства, але не царської Росії, а сталінської.

Війна і окупація

Порушивши радянсько-німецький договір про ненапад, німецькі війська пішли на СРСР 22 червня 1941 р. Війна з зовнішнім ворогом дала країні остаточний критерій перевірки, хто прихильник, а хто ворог режиму. Перевірка була дуже простою: чи стане людина на захист своєї країни? Однак на практиці все було значно складніше. Війна була дуже жорстокою і на фронті, і в тилу. Ввесь Донбас окупували ворожі війська, і людність потерпала від насильства з обох сторін.

Німці просувалися швидко. Перший період війни був катастрофічним для Радянської армії. За поразки Сталін стратив кількох армійських командирів[38]. З 22 червня до 10 жовтня 1941 р. органи НКВС заарештували 657 364 військовослужбовців, які відбилися від своїх

37 ДАЛО, ф. Р-179, оп. 3, спр. 48, арк. 2, 8.

38 *Кузнецов И. И.* Генералы 1940 года // Военно-исторический журнал.— 1988.— № 10.— С. 31—32. Також: Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы.— М., 1992.— С. 343—345 (тут подано прізвища репресованих).

частин чи зумисне вдалися до дезертирства. Дехто намагався знайти притулок на Донбасі, влаштовуючись працювати на шахтах. Більшість дезертирів повернуто на фронт, але 25 875 були затримані за різними звинуваченнями: шпигунство, диверсія, зрада, дезертирство і т. п. Із цих заарештованих 10 200 розстріляли, 3321 перед шеренгами солдатів[39].

Із відступом Червоної армії одне за одним падали великі промислові міста. Київ німці окупували 19 вересня 1941 р., і вже наприкінці вересня ворог підступив під обидві російські столиці. В жовтні уряд евакуювався до Куйбишева. Просуванню німецьких військ, зокрема на Україні, сприяли місцеві жителі. Це особливо помітно було в Західній Україні, яку Радянський Союз приєднав нещодавно і де коріння націоналізму було глибшим, ніж у радянізованій східній частині. Репресії, з яких почалося радянське панування, не сприяли популярності режиму. Вбивства, здійснювані органами НКВС перед відступом радянських військ, також були на користь Німеччині та її союзникам (угорцям, румунам та італійцям). Лише у Львові совєти стратили понад 10 000 чоловік[40].

Однак нова влада виявилася не менш жорстокою, ніж попередня. Нацистська ідеологія стимулювала звірства, які творили німці[41]. Найвідоміше з них — злочинне масове вбивство в Бабиному яру: 29—30 вересня 1941 р. 33 371 єврея розстріляли в урочищі Бабин яр у Києві. Ще десятки тисяч циган, євреїв та ін. вбито в наступні дні[42]. Українським на-

[39] Див. архівний документ, цитований у вид.: Родина.— 1993.— № 4.— С. 78. Про випадки переховування в Донбасі див.: ДАЛО, ф. 3747, оп. 3, спр. 608-п.

[40] *Gross.* Revolution from Abroad. P. 179—181.

[41] *Omer Bartov.* The Eastern Front, 1941—45: German Troops and the Barbarisation of Warfare.— London, 1985. Про німецьку окупацію взагалі див. найдетальнішу працю: *Alexander Dallin.* German Rule in Russia, 1941—1945: A Study of Occupation Policies. 2nd ed.— Boulder, Colo., 1981.

[42] Про докладний звіт щодо цієї події див.: *Anatoli A. Kuznetzov.* Babi Yar: A document in the form of a Novel, tr. David Floyd. New York, 1970. Щодо недавніх документів див.: Бабин яр // Український історичний журнал.— 1991.— № 9, 12.

ціоналістам, які спочатку підтримували німців, невдовзі довелося зіткнутися з жорстокою дійсністю. Їхні мрії про незалежну Україну фашисти розтоптали, а багатьох із них заарештували чи спонукали діяти в підпіллі[43].

Початкова реакція на війну в радянського населення, на погляд уряду, була позитивною. Хоча початок війни спричинив зростання попиту на ринку і, як і 1914 р., було чимало випадків пияцтва, настрій мобілізованих був, як казали, «бадьорим і впевненим». Багато жінок добровільно хотіли піти на фронт. На деяких шахтах і заводах на Ворошиловградщині не було ким замінити мобілізованих чоловіків, що призвело до сповільнення виробництва[44]. Патріотизм, особливо російський, став панівним поняттям. Влада назвала війну «Великою Вітчизняною» за зразком «Вітчизняної війни» 1812 р., в якій Росія воювала проти Наполеона. Навіть в Україні партія стала наголошувати на значенні українськості. Наприклад, 6 липня 1941 р., через три дні після відомої промови Сталіна, росіянин Хрущов, тоді керівник компартії України, звернувся до українців: «Товариші робітники, селяни, інтеліґенція великого українського народу! Брати й сестри! Сини й дочки великої України!»[45]

Хоч як дивно, в'язні ГУЛАГу також підтримували уряд. Повідомлення з ГУЛАГу свідчать, що лише незначна частина в'язнів сподівалася бути визволеною німцями; серед більшості в'язнів переважав патріотизм[46]. Показо-

---

43 Див.: *John A. Armstrong.* Ukrainian Nationalism. 3rd ed.— Englewood, Colo., 1990. Про стосунки між Україною й Німеччиною під час війни див.: *Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні.— Париж, 1993.

44 Известия ЦК КПСС.— № 6.— 1990.— С. 211 (повідомлення від 28 черв. 1941 року). Протягом десяти днів після початку війни 240 000 чоловік (8 % населення Сталінської області) були забрані на фронт. Із них 42 000 чоловік були комуністами, а 97 000 — комсомольцями. Див.: Сільська Донеччина.— 7 черв. 1991.

45 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 17, арк. 11—15.

46 *Земсков В. Н.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования.— 1991.— № 6.— С. 25. Було повідомлення, що антирадянська діяльність в ГУЛАГу стала «особливо активною» з перших днів війни. Керівництво таборів активно вербувало ін-

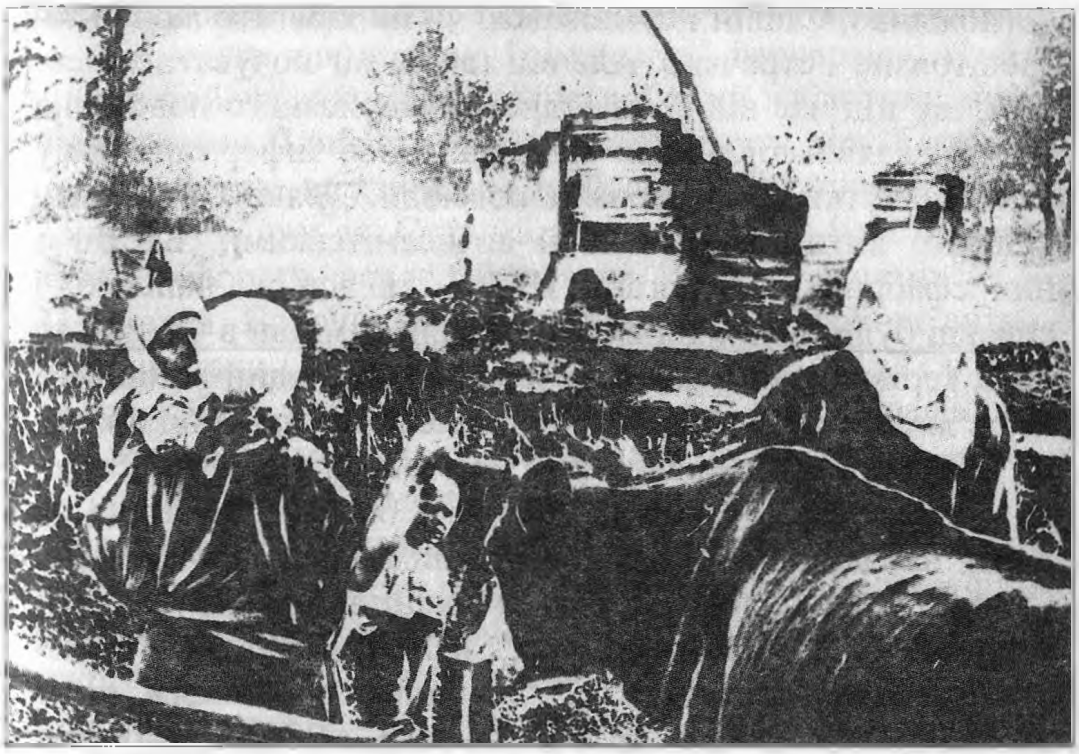

Малюнок 7.1. Селяни повертаються до рідного села, спаленого німецькими Luftwaffe. Луганська область, 15 серпня 1941 р. ДАЛО, ф. Р-7118, оп. 1, спр. 702.

во, що продуктивність праці в ГУЛАГу 1943 р. зросла на 80 % порівняно з 1941 р. і подвоїлась 1944 р.[47]. Під час війни з ГУЛАГу до лав Червоної армії переведено 975 000 в'язнів, серед них — 43 000 поляків і 10 000 чехословаків, які потім були переформовані в національні бойові одиниці[48]. Водночас восени 1941 р. розстріли політичних в'язнів прискорилися[49].

форматорів серед ув'язнених. Були викриті сотні «повстанських» груп. Див.: ГУЛАГ в годы войны // Исторический архив.— 1994.— № 3.— С. 74—78. А також: *Edwin Bacon.* The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives.— London, 1994. P. 155—156. Конкретні випадки див. у вид.: Resistance in the Gulag: Memoirs, Letters, Documents.— Moscow, 1992. P. 72—76, 84—87.

47 ГУЛАГ в годы Великой Отечественной войны.— С. 22.

48 *Там само.*— С. 64—65.

49 *Кнушевский П. Н.* Государственный Комитет Обороны: методы мобилизации трудовых рессурсов // Вопросы истории.— 1994.— № 2.— С. 55.

Можливо, Сталін і сумнівався, чи не забагато людей заарештовано і страчено. Але він також міг почуватися певним, що під час війни не станеться серйозного повстання проти радянської влади. На практиці в інформаційному вакуумі чутки циркулювали повсюди. Деякі з них були відверто антирадянськими й антисемітськими. Багато з них сфабрикували органи НКВС, та все ж, напевне, і справді були люди, які висловлювали сумніви в Сталіні та його керівництві[50]. Коли почалася війна, один механік зі Слов'янська сказав своєму приятелеві, що керівники країни «хоробрі й відважні, коли воюють із нами»[51]. Відтак він замовк. Йому дуже поталанило, бо його приятель не доніс на нього. Але багатьом іншим так не пощастило. Сталін був послідовним у своїй логіці: він жертвував сотнею, коли підозрював, що серед неї є п'ятеро ворогів. Кількість смертних вироків політичним злочинцям різко зросла з 1649 1940 р. до 8011 1941 р. і 23 278 1942 р.[52]. Щоправда, ці цифри набагато нижчі, ніж кількість розстрілів 1937—1938 рр.

Якби Радянська армія одразу відбила ворога, населення не мало б змоги визначати і свою долю, і долю країни. Сталося ж навпаки. Німці та їхні союзники швидко просувалися в глиб Донбасу. За словами генерала Ерика фон Манштейна, Донбас «грав дуже важливу роль у Гітлерових обрахунках ще 1941 р., бо він вважав володіння Донбасом життєво необхідним для перемоги». Німці «видобули багато вугілля для свого використання», але бункерне вугілля для залізничного транспорту на цій величезній те-

50 Про народні настрої в Москві див.: Москва военная. 1941 год ... (новые источники из секретных архивных фондов) // История СССР.— 1991.— № 6. Також: Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 4.— С. 210—214. *John Barber.* Popular Reactions in Moscow to the German Invasion of June 22, 1941, Soviet Union / Union Soviétique, №№ 1—3, 1991.

51 *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша.— Едмонтон, 1987.— С. 682.

52 *Попов В. П.* Государственный террор в Советской России. 1923—1953 гг. (Источники и их интерпретация) // Отечественные архивы.— 1992.— № 2.— С. 28.

риторії довелося возити з Німеччини, бо вугілля Донбасу не підходило для «наших [німецьких] паровозів». Навіть висока бойова здатність Радянської армії набагато пізніше після втрати Донбасу не змогла похитнути віру Гітлера в першочергову важливість Донбасу для успіху німців у війні [53]. Хай там як, Сталіно, місто, що мало ім'я Гітлерового архіворога, впало 20 жовтня 1941 р., Артемівськ — 31 жовтня. Ворошиловград та навколишні райони витримували атаки гітлерівців довше, але 17 липня 1942 р. місто все ж було захоплене, а через три дні впав і Краснодон.

Просування німецьких військ дало населенню Донбасу, як і решті окупованих територій, політичні альтернативи, яких жителі Радянського Союзу вже давно були позбавлені. У Слов'янську, де росіян було більше, ніж українців, один колишній політичний активіст згадував, що не було нікого, хто був би ладен захищати країну [54]. Це, звісно, перебільшення, але коли у вересні німці почали наближатися до Донбасу, люди вдавалися до вчинків, які були неможливі ще кілька місяців тому.

1 вересня на шахті «Комсомолець» у Горлівці було запроваджено карткову систему. З якихось причин деяким робітникам карток не видали. Розгнівані робітники з дружинами вимагали хліба. Вони почали бити вікна в приміщенні комітету партії, напали на заступника парторга шахти Карпеченка і тяжко його поранили; функціонера забрали до лікарні. 3 вересня такі самі заворушення відбулися на шахті № 5 ім. Леніна в Артемівську. Дружини посланих на «спеціальне завдання» робітників (найімовірніше — на будівництво на фронті) вимагали продуктових карток. Жінки, заручившись допомогою кількох чоловіків, почали руйнувати квартиру партійного організатора Леонова. Леонова і директора шахти Ларченка побили. Партійні організації на обох шахтах не повідомляли робітників про внутрішню і зовнішню ситуацію і не пояснили

---

53 *Erich von Manstein.* Lost Victories, ed. and tr. Anthony Powell, with a foreword by B. H. Liddel Hart.— London, 1958. P. 399, 412.

54 *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.— Edmonton, Canada, 1985.— С. 327—328.

жінкам, навіщо їхніх чоловіків послано на лінію фронту. Мало того, карткову систему запровадили вночі, без попередження. Потім владці пояснювали, що жінок підбурили куркулі й кримінальні елементи. Органи НКВС заарештували чотирьох чоловіків на шахті «Комсомолець» і сімох на шахті ім. Леніна. Їхня доля невідома[55].

Подекуди шахтарі й домогосподарки насмілилися вийняти вибухівку, закладену на шахтах при наближенні німців, і таким чином зберегли свої робочі місця. На шахті «Кам'янська» в Кадіївці група розгніваних робітників напала на директора шахти й офіцера НКВС. На шахті 1-біс шахтарі з домогосподарками знищили овочевий склад, комору, шпиталь, дитячі ясла — всі ті місця, куди часто ходили їхні господарі. Деякі ватажки нищителів начебто виявилися куркулями і кримінальниками, їх розстріляли. 21 жовтня керівництво Горлівки запанікувало перед німецькими військами, які стрімко наступали, і втекло з міста, перед цим висадивши в повітря хлібозавод і склади з борошном, залишивши населення напризволяще[56].

У селах Донбасу селяни діяли по-своєму. В селах біля Красного Лиману, наприклад, було наказано евакуюватися протягом 24 годин, але транспорту не надали. Всю велику рогату худобу з колгоспів евакуювала армія, наче вона була ціннішою, ніж люди. «Контрреволюційні, антирадянські елементи» скористалися із ситуації, організували селян, били міліцію й армійських офіцерів. Організаторів заворушень розстріляли[57]. Такі самі випадки траплялись і в інших містах та селах[58].

Коли ворожі війська стрімко наблизилися до жаданого Донбасу, дві дивізії шахтарів (найімовірніше, літніх робітників), виставлені для оборони, збунтувалися. Озброєні шахтарі повернулись додому. Є свідчення, що це повстан-

---

55 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 47, арк. 14; РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 22, спр. 3420, арк. 307—312.

56 У рік важких випробувань: свідчать документи // Архіви України.— 1991.— № 2.— С. 13.

57 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 195, арк. 10—12.

58 *Там само*, арк. 6—8.

ня пришвидшило вступ італійських військ у Сталінську область 15 вересня 1941 р.[59].

Народний спротив діям радянських посадовців, що нехтували потреби громадян, відбувався у вересні—жовтні 1941 р. скрізь, але найяскравіше виявився в Іваново[60]. Критична ситуація в Донбасі викликала занепокоєння Москви такою мірою, що ЦК партії відрядив туди уповноважених представників. Вони пересвідчилися, що Донбас анітрохи не перебудувався на воєнний лад. Партійне керівництво було слабким, а «в області й районах,— зазначалось у рапорті уповноважених,— не вистачає диктатури, влади рішучої і суворої, не вистачає організованості й дисципліни, багато засідань і мало відповідальності за виконання постанов центру і власних постанов обласних організацій»[61].

Не можна сказати, що репресії на Донбасі припинилися. Багатьох начебто організаторів згаданих вище заворушень розстріляли. Було ще чимало інших випадків терору проти населення. Влітку 1941 р. залізничний інспектор в Красному Лимані П. І. Васильєв був засуджений до розстрілу за розповсюдження «провокаційних чуток про умови життя робітників у СРСР», за порівняння праці в СРСР з кріпацтвом та заклики до колективного протесту. Іншого залізничника, Панькова, тоді ж таки засудили до смертної кари за «контрреволюційну агітацію пораженського спрямування», твердження про непереможність німецької армії[62]. Влітку 1941 р., коли Червона армія відступала, два робітники літнього віку пиячили в день зарплати і обговорювали військову ситуацію. Вони співали:

---

[59] *Сайдак Т.* Донецький кряж. Спогад про підпільників // Українські вісті (Neu Ulm, Germany), 15 серп. 1954.— С. 3.

[60] Див.: Смятение осени сорок первого года. Документы о волнениях ивановских текстильщиков // Исторический архив.— 1994.— № 2.— С. 111—136. *Бордюгов Г. А.* Великая Отечественная: люди, идеи, решения. Очерки истории советского государства.— М., 1991.— С. 259 — 262.

[61] Рапорт Сталіну від 4 жовт. 1941 року // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 12.— С. 208—209.

[62] Источник.— 1994.— № 5.— С. 108—109.

Наши летчики отважные,
А самолетики — бумажные...[63]

Обидва отримали по десять років. У серпні учень середньої школи № 37 в Сталіно А. Ф. Первой був заарештований за те, що наказав своїм товаришам зняти портрет Й. В. Сталіна, начебто поширював чутки про падіння радянської влади і вихваляв Німеччину. Насправді Первой вірив у Сталіна. Звинувачення сфабрикувала дівчина, яка на нього образилася. Його піддали тортурам, але вини хлопець не визнав. Його засудили до смертної кари, але якимось дивом вирок замінили на десять років ув'язнення в трудовому таборі. За десять днів до падіння Сталіно його відіслали до Сибіру. Там він пережив війну[64].

Наближення німецьких військ поставило під сумнів саме існування держави, і московське керівництво, здавалося, вважало терор єдиним правильним вирішенням проблеми.

Подекуди партія стала втрачати владу. Зафіксовано чимало випадків знищення партійцями своїх членських квитків та відмови служити в Червоній армії[65]. На шахті ім. Орджонікідзе в Макіївці у вересні більшість партійних активістів були мобілізовані. Незважаючи на це, їхня відсутність на шахтах у такий небезпечний час викликала підозру серед робітників. Від самого початку війни секретар райкому партії не з'являвся ні на робочому місці, ні на зборах. Коли поширились чутки, що парторг Кузнєцов (який насправді був викликаний для виконання особливого завдання) покинув шахту, п'ятнадцять чи двадцять жінок пішли до його дружини з'ясовувати, чи правдиві чутки. Вони почали стукати у вікна й двері, але їх розігнала міліція. Комсомол, по суті, припинив своє існування як організація. На шахті в комсомольській організації залишилася лиш одна хвора дівчина. Один кандидат у члени

63 *Кравченко Г.* А у хаті — смерть та голод... // Новости и события (Донецьк).— 1993.— № 21 (лип.).— С. 4. Обидва пияки були сусідами Кравченка.

64 Вечерний Донецк.— 1 верес. 1989.

65 Див., напр.: ДАЛО, ф. П-179, оп. 1, спр. 250, арк. 24; спр. 247, 248.

партії відмовився платити членські внески: «Я що, дурень? Навіщо я взагалі вступив у партію?» Інший кандидат заявив: «Я залишив удома кандидатську картку, дитина її порвала, тому я прошу вивести мене з партії»[66].

У Макіївці, Костянтинівці й Краматорську багато робітників, не маючи інформації про хід війни, приходили на збори, але секретарі парторганізації не з'являлися. Поширювалася паніка, населення не мало відповіді на найболючіші питання: «Чому не евакуюють наших дітей? Невже хочуть, щоб в останній момент керівництво виїхало, а лишили нас на розграбування?» У Дебальцевому всі пильнували за прокурором міста. Коли дізналися, що він наказав своєму водієві завжди тримати біля свого будинку вантажну машину наготові, вибухнуло обурення. Великий будинок в центрі міста, де жило керівництво, спорожнів: його мешканці перебрались у менші квартири, щоб привертати до себе менше уваги. Коли один із керівників евакуював свою сім'ю, почалися заворушення. Ситуація деморалізувала навіть членів партії. У Слов'янську секретар міськкому партії Поляков ходив по квартирах комуністів і запитував, чи вони консервують овочі на зиму. Заперечна відповідь означала, що комуністи збираються евакуюватись. Якщо ж комуніст маринував овочі, сусіди робили те саме[67].

Справді, сім'ї керівників були вивезені в першу чергу, а місцеві керівники зловживали владою, щоб забезпечити свої родини продуктами, призначеними для місцевого населення. Звісно, ті, хто залишився, були дуже озлоблені[68].

Не дивно, що евакуація заводів Донбасу відбувалася погано[69], чимало сил втрачалося на руйнування промислових об'єктів і знищення в'язнів у тюрмах Донбасу. В

---

[66] ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 1897, арк. 2—3.

[67] *Там само*, арк. 5, 9, 13, 14—15.

[68] Див., напр.: *Коваль М., Кондратенко Ю.* Кому війна, а кому... // Вітчизна.— 1996.— № 1 — 3.— С. 112—113.

[69] Див.: *Куманёв Г. А.* Советская экономика и эвакуация 1941 года // Soviet Union, №№ 1—3. 1991. P. 170. Також див.: Комсомолец Донбасса.— 6 трав. 1990.

Сталіно вибухи на шахтах і заводах безперервно лунали протягом трьох днів, починаючи з 19 жовтня[70]. Один свідок згадував: «Ще один вибух струснув землю навколо Холодного Яру (шахта), і чорний дим став підійматися з новою силою. Вогню не було видно — тільки дим. Увечері можна було побачити заграву, але вдень лише дим»[71].

На шахті № 4/21 в Сталіно робітники, жінки (чоловіки яких пішли на фронт) та діти протестували проти мінування родовищ. Власті прислали підрозділи НКВС і Червоної армії. Солдати відмовилися стріляти, лише підрозділ НКВС відкрив вогонь по бунтарях. Відтак почалися масові арешти. Серед ув'язнених був старий робітник Нікулін. Він попросив цигарку в співробітника НКВС, за що був застрелений на місці. Багатьох заарештованих перевезли від лінії фронту до Ворошиловграда. Разом із приблизно півтора тисячами в'язнів (переважно дезертирами з Червоної армії та бійцями, які скаржилися на нестачу набоїв) їх розстріляли перед відступом радянських військ із міста[72]. В самому Сталіно у жовтні 1941 р. розстріли в'язнів (серед них були й стахановці) тривали кілька ночей. Серед убитих були й поранені солдати-червоноармійці, яких не могли евакуювати в тил[73]. Один житель міста згодом згадував:

> «У цьому місті, в тюрмі НКВС, комуністи стратили 180 чоловік і поховали їх у двох ямах, викопаних у тюремному дворі. Трупи, особливо обличчя, були залиті негашеним вапном.
>
> Мого брата ув'язнили на три місяці за спізнення на роботу. Після вісімнадцятиденної праці на тюремному заводі його звільнили і через місяць забрали в армію, бо вже був липень 1941 р.

---

70 Донецкий вестник.— 22 січ., 12 лют., 14 черв. 1942.

71 *Bohdan.* Avoiding Extinction. P. 48. Ще одна розповідь очевидця: *Louis Ernst.* Inside a Soviet Industry // Fortune (Chicago), October 1949. P. 177.

72 Див. історію Тижненка (його було заарештовано, розстріляно зі всіма, однак він вижив, зімітувавши смерть) // Донецкий вестник.— 23 листоп. 1941. Також: Луганская правда.— 8 лип. 1990.

73 Вечерний Донецк.— 2 берез., 15 верес. 1990. Також див.: Донецкий вестник.— 22 серп. 1942.

> Згодом наша мати з його дружиною впізнали тіло по документах, які були при ньому, спідній білизні та пальці на лівій руці»[74].

Деяких в'язнів зі Сталіно при наближенні німців перевели до Сніжного, селища на схід від Сталіно. Під озброєним конвоєм їх загнали у глибоку балку і змусили копати ями. (Свідок, тоді ще малий хлопець, досі згадує їхні змучені й сумні обличчя). Після цього в'язнів розстріляли[75].

Більшість мешканців Сталіно відмовилися чи принаймні не змогли покинути місто[76]. Відступ радянських військ та евакуація місцевого керівництва спричинили «повсюди цілковиту паніку й безлад»[77]. Багатьох мешканців, які подалися на пошуки харчу, застрелили п'яні і міліція, що металася містом. Тільки-но влада покинула місто, почався «відкритий грабунок і неприхований бандитизм»[78]. Очевидець у Слов'янську згадував, що хулігани нищили все, як Ради перед відступом[79]. Це відбувалось в усіх містах Донбасу. Тих, хто залишився, вважали «зрадниками», і спеціально залишені підрозділи (партизани) нещадно їх тероризували[80]. Згідно з даними міської управи за німець-

---

74 *Vodopyan Andriy.* Crime in Staline // The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, vol. 1. The Book of Testimonies. Toronto, 1953. P. 121.

75 Звенья.— Т. 1.— М., 1991.— С. 44.

76 Аргументи на користь відмови можна знайти у вид.: *Mace, Heretz.* Oral History Project. 2:877. Яскравий опис окупації можна знайти в: *Козлова Н. Н., Сандомирская И. И.* Я так хочу назвать кино. Наивное письмо. Опыт лингво-социологического чтения.— М., 1996.— С. 89 seq.

77 АУСБУДО, № 35 462-пф, т. 2, арк. 430зв.

78 Донецкий вестник.— 15 листоп. 1941, 22 січ. 1942. Деякі з них могли бути звичайними кримінальниками з західних областей, де вони повтікали із в'язниць при безладі евакуації. Див.: *Курицин В. М.* Права и свободы граждан в годы Великой Отечественной войны // Советское государство и право.— 1987.— № 5.— С. 129.

79 *Майстренко.* Історія мого покоління.— С. 332.

80 *Там само.*— С. 331. В одному селі неподалік Новоайдару, на півночі Ворошиловградщини, влада перед втечею наказала розстріляти політично підозрілих. Одного колгоспника застрелили. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 58, арк. 8.

кої окупації, з 465 000 жителів Сталіно лише 65 000 покинули місто[81].

Коли прийшли німці, населення незрідка приймало їх із радістю і в Сталіно, і в інших містах[82]. Люди принаймні сподівалися, що зможуть якось жити під німецькою владою. Однак німці, зайнявши Донбас, щонайперше збирали всіх чоловіків у певному місці. Росіян та євреїв забирали, і їх більше ніхто не бачив. Багато українців, котрі, як вважали німці, симпатизували їм, після перевірки документів були відпущені[83].

Донбас, на відміну від інших областей України, через близькість фронту був безпосередньо підпорядкований військовій німецькій адміністрації. В самому Донбасі настрої населення часто змінювалися залежно від того, як змінювалася лінія фронту. Що ближче до фронту було село чи місто, то м'якшим був німецький військовий режим. У цих прифронтових районах люди, особливо колгоспники, намагалися допомагати німцям і вороже зустрічали радянські війська, коли ті поверталися. Селяни відмовлялися давати воду червоноармійцям через те, що за німців жилося вільніше, ніж за більшовиків[84].

Багато комуністів, як і безпартійних, вирішили залишитися в Донбасі чи просто не змогли виїхати з різних причин. Тих комуністів, кого не вбили одразу, німці змусили реєструватися. Тих, хто цього не робили, дарма, українці чи росіяни, розстрілювали[85]. В Краснодоні у серпні 1942 р., невдовзі після початку окупації, тридцятьох шахтарів-комуністів поховали живцем за те, що не з'явилися на реєстрацію[86]. Декого як «зрадників» знищували радянські партизани (які часто були винищувальними загонами

---

81 Донецкий вестник.— 15 листоп. 1941. В 1940 році населення Сталіно було 507 000 (Донецк. Историко-краеведческий очерк.— Донецьк, 1981.— С. 198).

82 Див.: ЦАМО, ф. 359, оп. 6015; оп. 13, арк. 86 (Красноармійськ).

83 Інтерв'ю № 1.

84 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 9—11, 18—20.

85 *Там само*, спр. 3939, арк. 62—63 (Сталіно).

86 *Там само*, оп. 22, спр. 24, арк. 1.

НКВС)[87]. Ускладнює дослідження те, що серед німецької поліції була певна кількість агентів НКВС, спеціально засланих для знищення членів компартії та інших людей, яких вважали зрадниками [88]. Досі не з'ясовано, скільки їх залишалося в окупації. На Ворошиловградщині 1940 р. було 46 222 членів та кандидатів у члени партії. 1944 р., після визволення області, їх залишилося всього 11 140. Із них 7365 перебували в німецькій окупації, хоча лише 3457 зареєструвалися в поліції та гестапо [89]. П'ятдесятирічний К. Ф. Черниченко, член партії з 1932 р., був одним із тих, хто зробив це, тому що, за його словами, хотів «змити грязюку і зняти із себе звання члена партії», він вірив, що «радянська влада більше ніколи не існуватиме. У німців сильна техніка, а в Червоній армії голі червоноармійці без техніки»[90]. Іншим комуністам вдалося переховатися. Дехто спалювали партквитки [91].

Євреїв і циган на Донбасі, як і повсюди, згідно з нацистською ідеологією, піддавали масовому знищенню. Багато євреїв не схотіли евакуюватися чи не змогли цього зробити. Радянський уряд не повідомив їх про систематичне винищення, яке відбувалося в інших регіонах України та на решті окупованих територій [92]. Населенню також не повідомляли, де проходить лінія фронту. Колишній мешканець Донбасу згадував: «У самому центрі цього шторму ми навіть не знали, де фронт!»[93] Коли прийшли німецькі війська, населення було безпорадним.

---

87 *Там само*, оп. 23, спр. 160, арк. 11. Про діяльність НКВС за лінією фронту також див.: *John A. Armstrong*, ed. Soviet Partisasns in World War II. University of Wisconsin Press, 1964. P. 78—80.

88 Див.: *Майстренко.* Історія мого покоління.— С. 328, 334.

89 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 335, арк. 43; ДАЛО, ф. Р-179, оп. 3, спр. 185, арк. 9.

90 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 689, арк. 34.

91 *Там само*, спр. 59, арк. 48.

92 У Слов'янську євреї вважали, що їх не чіпатимуть, бо вони не комуністи. Одного дня усіх євреїв стратили. Один українець, дружина якого була єврейкою, вирішив, що зможе її врятувати, бо сам не єврей. Німці вбили їх обох (*Майстренко.* Історія мого покоління.— С. 330—331).

93 *Bohdan W.* Avoiding Extinction. P. 47.

Окупанти змусили всіх євреїв носити розпізнавальний знак — зірку Давида. Скоро почалися масові страти євреїв. Ці злочини німці чинили з явною й прихованою допомогою місцевих жителів, росіян та українців, партійних і безпартійних[94]. У жовтні 1941 р. вісім (за деякими підрахунками — дев'ять) тисяч євреїв у Маріуполі отримали наказ зібратися для відправлення до Палестини, але замість цього їх розстріляли[95]. Ця операція в Маріуполі була майже точним повторенням знищення євреїв у Києві, в Бабиному яру. Сара Глейх, якій якимось дивом удалося вижити у кривавій бійні, залишила в своєму щоденнику такий запис від 20 жовтня:

> «Дошла очередь и до нас, и вся картина ужаса бессмысленной, до дикого бессмысленной и безропотной смерти предстала перед нашими глазами, когда мы направились за сараи. Здесь уже где-то лежат трупы мамы и папы. Отправив их машиной, я сократила им жизнь на несколько часов. Нас гнали к траншеям, которые были вырыты для обороны города. В этих траншеях нашли себе смерть 9000 человек еврейского населения, больше ни для чего они не понадобились. Нам велели раздеться до сорочки, потом искали деньги и документы и отбирали, гнали по краю траншеи, но края уже не было, на расстоянии в полкилометра

---

[94] Про участь неєвреїв в голокості в Україні див.: *Philip Friedman.* Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation // YIVO Annual of Jewish Social Science.— New York, 12 (1958—1959); *Коваль М.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941—1944 рр.) // Український історичний журнал.— 1992.— № 2. Немає жодних вірогідних свідчень, що якась одна конкретна група, наприклад, українці, брала активнішу участь в голокості, ніж інша. Зафіксовано багато випадків, коли українці, ризикуючи життям, рятували євреїв. Про такий випадок у Донбасі див.: *Сусленський Я.* Справжні герої. Про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду.— К., 1993.— С. 129—130.

[95] YIVO Archives. Reports on the Activity of the Einsatzgruppen in the USSR, 001833, а також: *Арад І.* Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941—1944). Сборник документов и материалов.— Ерусалим, 1992.— С. 16.

траншеи были наполнены трупами, умирающими от ран и просящими об еще одной пуле, если одной было мало для смерти. Мы шли по трупам. В каждой седой женщине мне казалось, что я вижу маму. Я бросалась к трупам, за мной Бася, но удары дубинок возвращали нас на место. Один раз мне показалось, что старик с обнаженным мозгом — это папа, но подойти ближе не удалось. Мы начали прощаться, успели все поцеловаться. Вспомнили Дору. Фаня не верила, что это конец. «Неужели я уже никогда не увижу солнца и света?» — говорила она, лицо у нее сине-серое, а Владя все спрашивал: «Мы будем купаться? Зачем мы разделись? Идем домой, мама, здесь нехорошо». Фаня взяла его на руки, ему было трудно идти по скользкой глине, Бася не переставала ломать руки и шептать: «Владя, Владя, тебя-то за что? Никто даже не узнает, что с нами сделали». Фаня повернулась и ответила: «С ним я умираю спокойно, знаю, что не оставлю сироту». Это были последние слова Фани. Больше я не могла выдержать, я схватилась за голову и начала кричать каким-то диким криком, мне кажется, что Фаня еще успела обернуться и сказать: «Тише, Сарра, тише»,— и на этом все обрывается.

Когда я пришла в себя, были уже сумерки, трупы, лежавшие на мне, вздрагивали, это немцы, уходя, стреляли на всякий случай, чтобы раненые ночью не смогли уйти, так я поняла из разговора немцев, они опасались, что есть много недобитых, они не ошиблись, таких было очень много, они были заживо погребены, потому что помощь никто им не мог оказать, а они кричали и молили о помощи. Где-то под трупами плакали дети, большинство из них, особенно малыши, которых матери несли на руках (а стреляли нам в спину) падали из рук пораженной матери невредимыми и были засыпаны и погребены под трупами заживо.

Б. Самойлович, который попал на место расстрела раньше матери, с которой он был, так как жена у него гречанка, ей в этот день было не обязательно умирать,

попросил разрешения подождать мать, он разделся, его отвели в сторону.

Я начала выбираться из-под трупов...»[96]

Після «місяця блукань степом» Глейх удалося перейти на радянський бік[97].

Убивства відбувалися повсюди. В Дебальцевому євреїв зігнали на центральну площу і розчавили юрбу танками[98]. У грудні 1941 р. нацисти знищили усіх євреїв Макіївки[99]. У січні 1942 — всіх циган та євреїв Артемівська; дітей труїли; дорослих розстрілювали, скидали живцем у стовбури шахт, душили газом. Комуністів та інших політично підозрілих осіб теж убивали. Декому вибирали очі, відрізали носи. Всього жертв січневої різанини нараховано близько трьох тисяч[100].

У Сталіно криваві розправи розпочались в грудні 1941 р. і тривали до весни 1942 р.[101]. В цій операції були задіяні газові камери на колесах. Один із воєнних злочинців згадував, як знищували євреїв на Великдень у Сталіно:

«Євреї заходили у фургон одягненими. Ніякого розмежування не було: чоловіки, жінки, діти — всі йшли разом. Я приблизно підрахував, що кожного разу заходило близько шістдесяти чоловік. Щоб зайти у фургон, треба було піднятися по драбинці. Євреї, здається, не знали, що їх зараз душитимуть газом. Коли всі заходили, ми зачиняли двері, і машина їхала до старої шахти. Вже не пам'ятаю, чи шахта була навпроти фу-

---

96 *Ilya Ehrenburg and Vasily Grossman*, eds. The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland during the War of 1941—1945, tr. John Glad and James S. Levine. New York, 1981. P. 74—75. Повнішу версію щоденника опубліковано у вид.: Неизвестная чёрная книга.— Иерусалим, Москва, 1993.— С. 211—222.

97 *Ehrenburg and Grossman.* The Black Book. P. 76.

98 Неизвестная чёрная книга.— С. 164.

99 ЦДАГО, ф. 1, оп. 22, спр. 511, арк. 59.

100 *Там само*, арк. 54; оп. 23, спр. 3839, арк. 77.

101 *Там само*, оп. 23, спр. 3839, арк. 75.

ргона, чи нам доводилось розвертатися. Газовий фургон не міг під'їхати безпосередньо до стовбура шахти, тому ми витягали тіла й тягнули їх метрів вісім, а тоді вже скидали вниз...

Коли відчиняли двері, спершу випливала хмара диму. Після того як газ розвіювався, ми бралися за свою брудну справу. Це було страшно. Помітно було, що вони до останнього боролися за своє життя. Багато хто затуляв носи. Трупи доводилося розтягувати. Тоді я взнав, яким важким буває людське тіло»[102].

Усього в Сталіно було вбито близько 15 000 євреїв[103].

У січні 1942 р. євреїв Краматорська відправили, як казали німці, до Палестини (на той світ)[104]. У вересні 1942 р. в Краснодоні всіх євреїв (близько сорока) і «партійних активістів» зігнали разом, розстріляли і скинули у шахту[105]. В Єнакієво розстріляли 280 євреїв[106]. У Ворошиловграді 1 листопада 1942 р. євреям був оголошений наказ про депортацію. Замість депортації їх просто вивезли за місто і розстріляли. Дітей труїли, змащуючи губи якоюсь речовиною. Того дня в місті загинуло 3000 євреїв[107].

Убивства тривали і в грудні: людей розстрілювали, труїли, душили газом[108]. Таким чином у Ворошиловграді всього було знищено 8000 євреїв та осіб інших національностей[109]. Євреї Донбасу потерпали завжди, але голокост часів війни був найметодичнішим і найзгубнішим ударом, який винищив євреїв майже цілковито.

---

102 *Ernst Klee, Willi Dressen, Volker Riess.* "The Good Old Days": The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders, tr. Deborah Burnstone. New York, 1991. P. 72—73.

103 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3839, арк. 75.

104 Див. лист єврея, який уник масового вбивства: *Ehrenburg I., Grossman W.* The Black Book. P. 550—552.

105 АУСБУЛО, № 26 518, т. 1, арк. 156, т. 3, арк. 269.

106 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 336, арк. 1, 4.

107 ДАЛО, ф. Р-693, оп. 5, спр. 1, арк. 1, 158.

108 Советские евреи пишут Илье Эренбургу. 1943—1966.— Ерусалим, 1993.— С. 123—124.

109 Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— Т. 1.— К., 1967.— С. 363.

Багато жителів Донбасу спочатку сприймали німецьку окупацію за альтернативу радянському режиму. Але німці одразу показали, що вони не кращі. Як довів Олександр Далін, расистська ідеологія живила жорстокість, із якою нацисти правили на загарбаних територіях[110]. Вони повсюди винищували мирних жителів, грабували міста й села[111]. За порушення визначених німцями правил поведінки людей карали так само жорстоко, як нещодавно — більшовики[112]. Німці дозволили приватну торгівлю, перейменували деякі міста (Сталіно знову стало Юзівкою) й вулиці (вул. Рози Люксембург стала Олійною) і віддали окремі наділи землі в приватне користування. Але нацисти не вдавалися до широкомасштабного знищення колгоспної системи, чим дуже розчарували селян. Колгоспна система вельми прислужилася німцям: як і совєти, вони скористалися нею для виробництва зерна та іншої продукції. Люди, як і раніше, жили надголодь. Крім того, незважаючи на суворі покарання, зокрема й публічні страти, німці не змогли приборкати злочинність у містах[113]. За кілька місяців населення пройнялося ненавистю до окупантів: радянський режим тепер здавався привабливішим, ніж іноземна окупація. Раніше дехто з людей діставав зі сховку ікони й потай молився за прихід німців. Коли ж фашисти взялися грабувати їхні домівки, ці люди втямили, що таке окупація, і зреклися віри в Бога[114]. Інші ж трималися за ікони, бо вважали, що коли повернуться білі, з іконами буде безпечніше[115].

---

110 *Dallin.* German Rule in Russia.

111 Див., напр.: ЦАМО, ф. 359, оп. 6015, спр. 15, арк. 39—41.

112 Див., напр.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 22, спр. 87, арк. 84.

113 *Ясенов Е.* Послевоенное Сталино: Водка дешевле хлеба // Город (Донецьк).— 1993.— № 43, 11 листоп.

114 ЦАМО, ф. 359, оп. 6015, спр. 3, арк. 101, 91. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 538 (без нумерації сторінок) (повідомлення за листопад 1941 р.).

115 ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 11, арк. 20 (повідомлення за червень 1942 р. з Ворошиловграда).

Нацисти тільки збільшили кількість проблем, з якими вони зіткнулися на окупованому Донбасі, коли взялися до ще однієї операції: стали вивозити сотні тисяч людей на примусові роботи до Німеччини. Окупаційна преса всіляко доводила, якою нелюдською була праця за радянського режиму й закликала людей їхати працювати до райху, де на них чекають райські умови. Публікували повідомлення про ентузіазм, із яким місцеве населення відгукувалося на заклик їхати працювати до Німеччини[116]. Спершу їхали переважно волонтери, але невдовзі стало відомо про брутальне поводження, з яким вони зіткнулись і в дорозі, і в самій Німеччині. Надалі робочу силу вже відправляли примусово. Німці «хапали людей на ринках» і вивозили до Німеччини[117]. Це спричинило посилення антинімецьких настроїв[118].

Донбасові відводилася важлива роль у постачанні робочої сили. Спершу німці планували вивезти зі Сталіно 50 000 робітників[119]. Символічно, що перше офіційне вивезення невільників до Німеччини відбулося в січні 1942 р. саме на Донбасі (Сталіно): до райху цього разу спровадили 1100 чоловік[120]. Усього до Німеччини вивезено понад 300 000 донеччан (252 239 — зі Сталінської області, 74 047 — з Ворошиловградської, відповідно — 8 і

---

116 Див., напр.: Донецкий вестник (Сталіно) й Нове життя (Ворошиловград) за 1942 рік. Також див.: *Ulrich Herbert.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.— Berlin und Bonn, 1985. S. 158—159.

117 Див.: *Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz.* Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989—1992.— State University of New York Press, 1995. P. 46.

118 *Dallin.* German Rule in Russia. P. 430. Також див.: *Андрианов В.* Память со знаком OST. Судьба «восточных рабочих» в их собственных свидетельствах, письмах и документах.— М., 1993.— С. 28—29, 45.

119 *Herbert.* Fremdarbeiter. S. 158.

120 *Полян П.* Осты — жертвы двух диктатур // Родина.— 1994.— № 2.— С. 52.

4 відсотки населення цих областей 1939 р.)[121]. Це значна частка від приблизно п'яти мільйонів радянських громадян, вивезених на примусові роботи до райху[122].

Протягом війни і солдати, і мирне населення страждали від терору з обох сторін. Останні підрахунки засвідчують, що близько 8 мільйонів радянських військовослужбовців та 20 мільйонів мирних жителів були вбиті, померли від хвороб, голоду та інших пов'язаних із війною причин[123]. Серед них майже два мільйони мирних євреїв, яких нацисти намагалися цілковито винищити[124]. У Ворошиловградській області окупанти вигубили 45 649 мирних жителів[125]. Сталінська область, яка перебула під окупацією трохи довше, втратила 279 000 чоловік, із них майже 100 000 припадає на саме місто Сталіно (понад 20 % населення, яке залишилося після відступу радянських військ)[126]. 75 000 чоловік були скинуті живцем і мертвими в шахту № 4/4-біс у Сталіно[127].

---

121 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1477, арк. 1; спр. 1478, арк. 7.

122 *Земсков В. И.* К вопросу о репатриации советских граждан в 1944—1945 годы // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 26.

123 Цифри подаються різні, але див.: *Шевьяков А.* Гитлеровский геноцид на территориях СССР // Социологические исследования.— 1991.— № 12. Жертвы среди мирного населения в годы Отечественной войны // *Там само.*— 1992.— № 11.

124 Із них майже 1 мільйон проживали на території, що належала Радянському Союзу до 1939 року. В Західній Україні з 870 000 євреїв лише 17 000 (2 %) пережило війну. Див.: *Lucjan Dobroszycki, Jeffrey S. Gurock*, eds. The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941—1945.— Armonk, N. Y., 1993. P. 3 (Zvi Gitelman), 212 (Sergei Maskudov); *Aharon Weiss.* Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine during the Holocaust // *Peter J. Potichnyj, Howard Aster*, eds. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective.— Edmonton, Canada, 1990. P. 409.

125 *Шевьяков. А.* Жертвы среди мирного населения в годы Отечественной войны.— С. 10. Список на с. 9 подає цифру 19 373.

126 ЦДАГО, ф. 1, оп. 22, спр. 511, арк. 53, 66; оп. 23, спр. 3839, арк. 74. Дані про Сталінську область чомусь не ввійшли до праці Шев'якова.

127 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 88, спр. 1005, арк. 48.

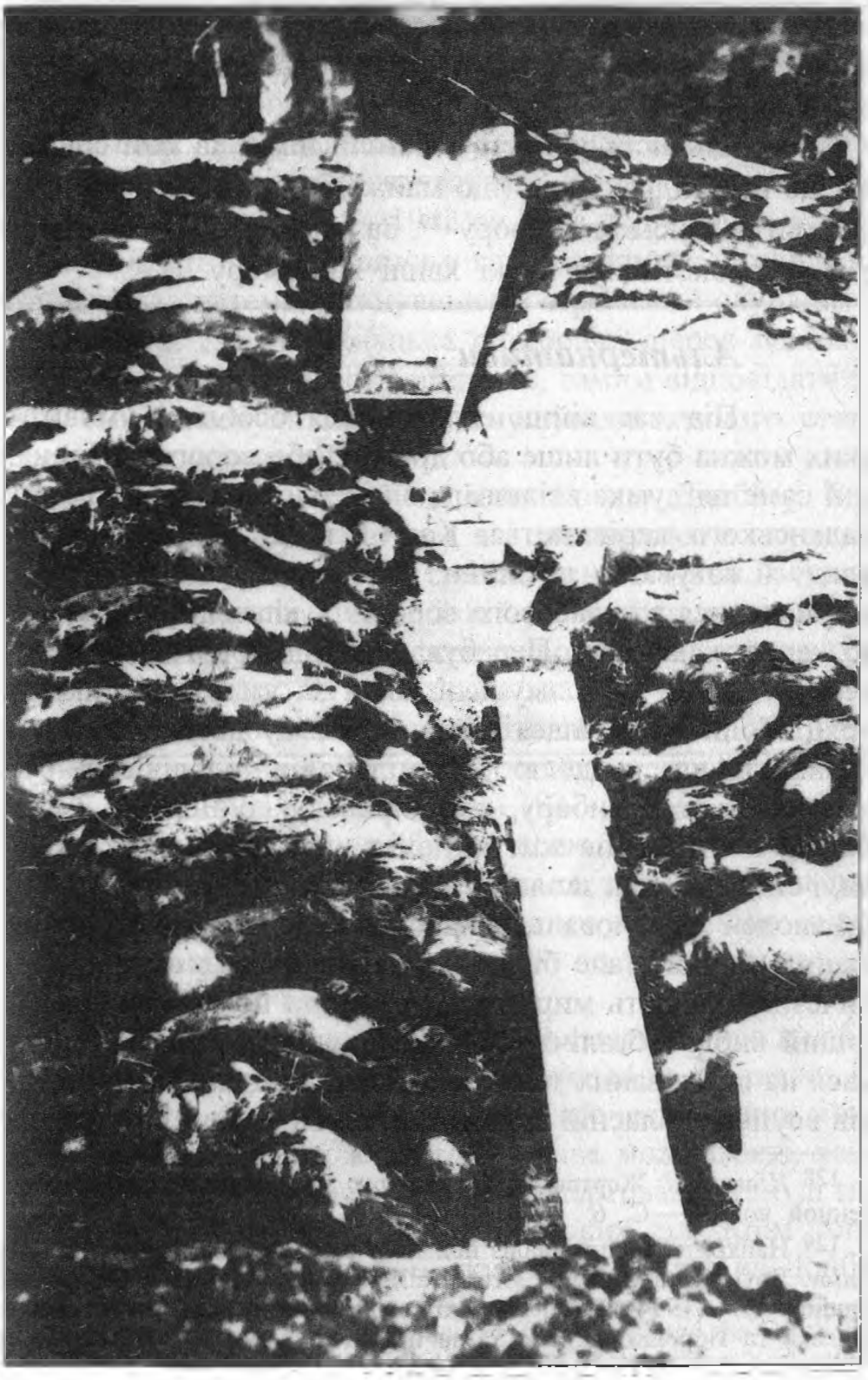

Малюнок 7.2. **Тіла вбитих німцями, добуті із шахти № 3/3-біс у Кадіївці. 1943 р. ДАЛО, ф. П-7118, оп. 1, спр. 704.**

У місті Шахти, в російській частині Донбасу, загинули 13 854 мирні жителі та 10 260 радянські військовополонені [128].

Хоча більшість убивств вчинили німці та їхні союзники, до цих підрахунків (що майже безсумнівно) входять і жертви радянського терору [129]. За радянським великим терором прокотилися свіжі хвилі людомору.

Альтернативи

Під час війни складаються особливі умови, за яких можна бути лише або другом, або ворогом. Принаймні саме ця думка втілювала як ідеологію, так і практику радянського керівництва. Коли Сталін зміцнював свою владу й готувався до війни, уявлення про ворога трансформувалося з «класового ворога» у класово нейтрального «ворога народу». Перебуваючи під жорстоким тиском терору, люди були змушені жити за умов, які диктував уряд. Коли ж почалася війна, кожному довелося самому визначати власну долю. Для мільйонів чоловіків не було ніякого іншого вибору, крім призову до Червоної армії. Багато хто втратив життя, дехто наважився дезертирувати, і спіймані теж заплатили життям за цей вибір. Мільйони людей евакуювалися на схід перед стрімким наближенням ворога, але більшість залишилася в окупації. Величезна кількість мирних жителів, які не змогли зробити інший вибір з безлічі всіляких причин, зненацька опинилася на окупованих територіях, так само як мільйони вояків всупереч власній волі потрапили в полон. Байдуже, чи

128 *Шевьяков.* Жертвы среди мирного населения в годы Отечественной войны.— С. 6.

129 Найкритичніший аналіз подано у вид.: *Michael Ellman, S. Maksudov.* Soviet Deaths in the Great Patriotic War: A Note // Europe-Asia Studies, 46:4 (1994). Із шістнадцяти східноукраїнських областей Сталінська та Ворошиловградська за період із січня 1941 р. до липня 1946 р. зазнали найбільших пропорційних втрат серед населення: 25 % та 23 % відповідно. Див.: *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал.— 1990.— № 2.— С. 17.

в окупації, чи в полоні, людям доводилося самим визначати свою долю, принаймні в межах, визначених обставинами. Кажуть, що війна, мовляв, не дає альтернатив, але насправді вона дала радянським громадянам вибір, просто в ньому було важко зорієнтуватися. Як влучно зазначив М. Я. Гефтер, «це [1941—1942 рр.] був період *спонтанної десталінізації.* Ми втрапили у глибоку кризу. Сталінська тоталітарна система, зіткнувшись з агресією й окупацією, розпадалася. Люди зненацька опинилися перед необхідністю ухвалювати власні постанови, самим відповідати за себе. Події тиснули на нас і змушували кожного стати цілком незалежним»[130].

Іноземна окупація не була новиною для Донбасу. Тих жителів (а таких було багато), які залишалися в окупованому Донбасі в лихоліття громадянської війни, всіляко принижували, дорікаючи за їхній вибір, тоді як робітників, наприклад, Петрограда, крикливо проголошували гідними пролетарями. Як засвідчили два наступні десятиліття, Донбас важко піддавався політичному контролю і тому весь час був об'єктом жорстокого терору з боку Москви. Покинуті владою восени 1941 р., жителі Донбасу були змушені обирати майбутню долю за дуже несприятливих обставин. Для них «радянська тактика випаленої землі була рівнозначною жорстокому покаранню: адже вона спричиняла голод. Це схиляло до роздумів про те, хто ж справжній ворог»[131].

Хоча німецька окупація виявилася смертельною для багатьох, усе ж окупаційна влада прихильніше ставилася до репресованих радянським режимом, вбачаючи в них можливих спільників. Отож дехто отримав можливості, яких не міг мати за радянської влади. Депортовані куркулі почали повертатися до рідних донбаських сіл. Крім того, розкуркулені та репресовані, яких було чимало на Донба-

130 Цитовано за вид.: *Nina Tumarkin.* The Living and the Dead: The Rise and the Fall of the Cult of World War II in Russia. New York, 1994. P. 65 (курсив в оригіналі). Див. також: *Гефтер М. Я.* Из тех и этих лет.— М., 1991.— С. 418—422.

131 *Bohdan W.* Avoiding Extinction. P. 47.

сі, почали повертатися під час окупації у свої рідні села на решті території України. Масові міграції також не були чимось новим для Донбасу. Голод прискорив рух на захід. Людність валами котилась на Дніпропетровщину, Полтавщину і навіть на Правобережжя. Кількість мігруючих досягала мільйона[132]. Коли одна українська сім'я повернулася до рідного села на Чернігівщині, пройшовши пішки тяжкий шлях у вісімсот кілометрів, «селом прокотилася чутка, що дехто з Богданів повернувся з шахт.... Наші родичі дивились на нас, як на воскреслих, їхня радість була безмежна»[133].

Під час окупації в Донбасі стала відроджуватися церква. Багато священиків, які раніше були в підпіллі, повернулися до своїх колишніх парафій. Люди заповнювали церкви[134]. Ганс Кох, німецький офіцер контррозвідки у справах релігії в Україні, повідомляв:

> «Тих, хто виринув на поверхню після років переховування за радянської влади, не вистачало для нововідкритих церков. Священиків „викопували з-під землі", але попит набагато перевищував пропозицію; все ж їх виявилося більше, ніж я сподівався; багато хто роками працював у шахтах Донбасу чи співав у заводських хорах і т. д.»[135].

---

132 *Стахів Є.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр. (На основі особистих спостережень) // Сучасна Україна (Мюнхен).— 12 серп. 1952. (Автор працював на Донбасі під час німецької окупації). Про міграцію також див.: *Павлюк Є.* Боротьба українського народу на східноукраїнських землях. 1941—1944 (спомини очевидця й учасника) // Календар провидіння стоваришення українців-католиків в Америці на звичайний рік 1947.— Philadelphia, 1947.— С. 51; *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН.— Мюнхен, 1958.— С. 43, 164—65. Про тих, хто приєднався до масової міграції, див.: *Майстренко.* Історія мого покоління.— С. 335—339, а також: *Mace, Heretz.* Oral History Project. 2:1154.

133 *Bohdan W.* Avoiding Extinction. P. 65.

134 Див., напр.: *Mace, Heretz.* Oral History Project. 1:48—49. Також див.: *Bohdan W.* Avoiding Extinction. P. 68.

135 *Harvey Fireside.* Icon and Swastika: the Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control.— Harvard University Press, 1971. P. 153—154.

Деякі з них втягнулися в заохочувану німцями антирадянську кампанію[136]. Однак активність православної церкви в Донбасі була обмеженою. Натомість сектанти, надто ж баптисти, яких у Донбасі традиційно було дуже багато, виявили високу активність[137].

Цікавість до всього українського, а іноді й український націоналізм, теж стали привертати увагу населення навіть у поспіль русифікованому Донбасі. Своєрідно інкорпоруавши Західну Україну й Північну Буковину, Сталін об'єднав більшість українських земель, які були розділені більше трьох століть. Міграція робочої сили з нових земель на Донбас зблизила дві групи українців із різною історією. Коли почалася війна, Москва пішла на поступки різним соціальним силам, які раніше зазнавали репресій як ворожі елементи. Один з таких прикладів — договір між Кремлем і Російською православною церквою 1943 р.[138]. Другий приклад — Москва стала зважати на національні почуття й традиції. Щоправда, дедалі більше ототожнення Сталіна з Росією виразно виявлялося ще в тридцятих роках. Як засвідчує доповідь Хрущова 6 липня 1941 р., певні поступки, принаймні формальні, були надані й українським національним почуттям[139]. Хай там як, війна швидко відокремила Україну від Росії.

Український націоналізм став однією з альтернатив, доступних жителям Донбасу. Ідеологія націоналізму йшла переважно із Західної України. Стосунки нацистів з українськими націоналістами (особливо з Організацією Укра-

136 Див. справу митрополита Харківського Феофіла, який прийшов до Ворошиловграда після закриття церков у Харкові 1937 р. Побувавши багато разів під арештом, він усе-таки вижив під час великого терору. Коли Харків окупували, він відновив церковну адміністрацію, під яку підпав і Донбас. Див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 48—49.

137 ЦДАГО, ф. 1, оп. 22, спр. 87, арк. 104. Див. також: *Стахів Євген.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр. // Сучасна Україна.— 1956.— 23 верес.

138 Див.: *Fireside.* Icon and Swastica. P. 177—178.

139 Див.: *Yuri Slezkine.* The USSR as Communal Appartment, or How a Socialist state Promoted Ethnic Particularism // Slavic. Review. 53:2 (Summer 1994).

їнських Націоналістів, ОУН, заснованою 1929 р.) — питання доволі складне й дражливе. Окремі українські націоналісти були такими самими расистами й фашистами, як і їхні аналоги в Німеччині, Італії чи деінде[140]. Вони, безперечно, були колабораціоністами[141]. Нацисти використовували їх як противагу совєтам. І все ж, коли стало ясно, що німці не підуть на створення незалежної української держави, і почалися репресії проти націоналістів, чимало націоналістів повернулися проти фашистів і повели війну на два фронти — і проти Німеччини, і проти Росії[142]. Під час війни націоналісти засилали із заходу свою агентуру на схід, щоб створити політичну базу в промисловому центрі України.

У 1930-і роки українців із націоналістичним підґрунтям під корінь винищили на Донбасі. Проте селяни Донбасу, як і всієї України, ще з громадянської війни 1918—1920 рр. навчилися ставати на той або той бік залежно від обставин і вступали в спілку з націоналістами, коли їм це було вигідно. Сили безпеки мали б репресувати майже всіх, щоб викоренити щонайменші натяки на політичні відхилення в Україні. Володимир Сосюра, який згодом став відомим українським радянським поетом, може бути яскравим прикладом такої політики (див. розділ 3). Один свідок стверджує, що колишніх прихильників Петлюри часто можна було зустріти в окупованому Донбасі під час Другої світової війни[143]. Миколі Стасюку, міністрові Централь-

140 Див.: *John A. Armstrong.* Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe // Journal of Modern History. 40:3 (September 1968).

141 Див.: *B. F. Sabrin.* Alliance for Murder: The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide. New York, 1991. Цей твір — палке та упереджене засудження. Про діалог між українськими та єврейськими істориками див.: *Potichnyj, Aster.* Ukrainian-Jewish Relations. Sec. V; *Michael Berenbaum,* ed. A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered be the Nazis.— New York University Press, 1990. Chs. 10—13.

142 Див.: *Armstrong.* Ukrainian Nationalism; а також: *Косик.* Україна і Німеччина.

143 *Сайдак.* Донецький кряж. Також див. рапорт ОУН у: ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 4.

ної Ради в 1918 р., «вдалося вижити за радянського періоду, він працював озеленювачем», а за окупації він став редактором нової української «Маріупольської газети». Він допомагав ОУН-Б (фракції послідовників С. Бандери в ОУН), і Маріуполь став опорою українського націоналізму на Донбасі[144]. В Сталіно українському підпіллю допомагала дружина колишнього міністра в уряді Петлюри Шимановича, яка повернулася з Сибіру[145].

Арешти й страти українських націоналістів були звичним явищем в Донбасі. Одного дня, наприклад, у Маріуполі німці стратили двадцятьох активістів ОУН[146]. Попри всі перешкоди, ОУН вдалося вкоренити своїх активістів у Горлівці, Краматорську, Костянтинівці, Маріуполі, Сталіно, Гришиному, Слов'янську та інших містах Донбасу[147]. У Краматорську був створений осередок «Просвіти» — традиційної організації, яка займалася поширенням української культури[148]. У Маріуполі голова шкільної освіти «запропонував наголосити на важливості рідної мови, любові до батьківщини й поваги до старших»[149]. «Майже всюди» в Донбасі за окупації велася «тиха війна» між росіянами та українцями за більший вплив на місцеву адміністрацію[150]. Ще в листопаді 1941 р. офіцер військової розвідки на Донбасі відзначив, що він «чув, що якийсь

144 *Armstrong.* Ukrainian Nationalism. P. 208. Також див.: *Стахів Є.* Українське революційне підпілля в Донбасі в рр. 1941—1943 (доповнення до статті Сайдак Т.) // Українські вісті.— 3 жовт. 1954; Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя.— К., 1995.— С. 114—119.

145 *Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр. // Сучасна Україна.— 23 верес. 1956.

146 *Стахів.* І в Краснодоні діяло націоналістичне підпілля // Україна молода (Київ).— 21 серп. 1992.

147 *Стахів.* Українське революційне підпілля в Донбасі в рр. 1941—1943.

148 ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 4; *Armstrong.* Ukrainian Nationalism. P. 109.

149 *Armstrong.* Ukrainian Nationalism. P. 171.

150 *Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр.— 12 серп. 1956.

Степан Бандера, „вчений", буде очолювати уряд України»[151]. Уже на той час Степан Бандера був широковідомий як український націоналіст.

Активісти ОУН із Галичини, як повідомляла радянська розвідка, залучали до своїх лав переважно інтеліґенцію: вчителів, лікарів — і молодь, яка утворювала «значні формування» в Донбасі[152]. («Значні» в розвідки могло, однак, означати якийсь десяток осіб, розкиданих деінде. Наприклад, «групу з дванадцяти осіб у Краматорську на Донбасі один із лідерів партії вважав „великою"»)[153]. До них прилучалися й дезертири з Червоної армії, а згодом приєднався антирадянський батальйон, організований німцями з військовополонених і відправлений до Сталіно[154]. Люди часто пересувалися Україною, міняючи дрібне майно на харчі, й іноді поверталися додому з націоналістичною літературою. Народ загомонів про Україну[155]. Гасло «Україна була і буде незалежною» стало з'являтись і по селах[156]. Вісімдесятирічний митрополит Харківський Феофіл, який діяв в окупованому Донбасі, пристрасно оголосив у газеті «Нова Україна»: «У давні часи, під час найбільшого розквіту культури на Україні, коли вона була набагато культурнішою, ніж Росія, й стояла культурно на рівні західних держав,— церква на Україні була центром культури ...[нам слід] влаштувати на Україні найкраще, побожне, спокійне й задоволене життя»[157].

---

151 ЦАМО, ф. 359, оп. 6015, спр. 13, арк. 92.

152 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3839, арк. 46—47, 56—61. Також: *Armstrong.* Ukrainian Nationalism. P. 182—183, де подано десь таку саму думку про місцевих українських керівників загалом. Однак Євген Стахів вважає, що на Донбасі, як і по всій країні, ОУН підтримували в основному молодь та робітники. Див. його ж: Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр.

153 *Armstrong.* Ukrainian Nationalism. P. 162.

154 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3883, арк. 34—49. А також: *Павлюк Є.* Донбас в боротьбі з німцями // Літопис політв'язня (Мюнхен).— 1947.— № 1—2.— С. 47—48.

155 ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 1.

156 *Там само,* спр. 453, арк. 16.

157 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 57—58.

Та все ж є дуже мало переконливих свідчень, що в Донбасі загалом ідеологію націоналізму сприймали з ентузіазмом. Спершу в Сталіно з'явилась ОУН-М (прихильники А. Мельника, лідера однієї з гілок ОУН). Вони організували поліцію при міській адміністрації, створеній під час окупації росіянами. Націоналісти ввели в однострої поліціянтів український герб — тризуб — і жовто-синю пов'язку. Під українським гербом вони виконували найжорстокіші німецькі накази.

Посланці ОУН-М пробули в Сталіно всього два тижні — їх відіслали до Львова[158]. ОУН-Б (прихильники Бандери) з Галичини трималися краще. Проте коли вони стали розповсюджувати праці Дмитра Донцова, ідеолога інтегрального українського націоналізму, вихідця зі Східної України, населення сприйняло ці книжки як фашистські[159].

Однією з найгостріших проблем для галичан був брак спільної мови. Оскільки, на відміну від мельниківців, прихильники Бандери намагалися здобути широку народну підтримку в Донбасі, питання комунікації набуло великого значення. Галицький діалект був майже зовсім незрозумілим для зрусифікованих східняків. Навіть ті, хто розмовляв українською, не визнавали цього, наполягаючи, що вони розмовляють «місцевою мовою». Можливо, правда була за ними, бо їхня мова насправді була російсько-українським суржиком[160]. Вимушені користуватися російською, яку вони знали погано, активісти ОУН припускалися багатьох мовних помилок[161]. Спілкування не складалося, і тому загітувати їм вдалося небагатьох. У Сталіно, за інформацією націоналістично настроєного вчителя, який діяв під рукою провідника ОУН «Євгена» (найімовірніше, це — Євген Стахів), у його осередку було всього сім активіс-

158 *Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр. (12 серп. 1956).

159 *Стахів.* І в Краснодоні діяло націоналістичне підпілля.

160 *Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр.— 26 серп. 1956.

161 ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 1 (повідомлення ОУН з Донбасу).

тів [162]. В. Г. Гладкий, головний механік металургійного заводу в Сталіно, був згодом звинувачений в допомозі ОУН. Українець Гладкий підтвердив, що справді допомагав ОУН, бо вона закликала населення до боротьби з німцями [163].

Рапорти активістів ОУН із Донбасу часто суперечливі. З одного боку, вони подавали картину постійного зростання впливу організації: люди готові до боротьби [164]. З другого боку, в них відчувається відчай: населення Донбасу ніколи не чуло про УПА (Українську Повстанську Армію); більше половини чоловічого населення — це спекулянти, дезертири, «шкурники», які бояться повернення більшовиків і сподіваються на перемогу Німеччини; жінки ждуть лише закінчення війни й повернення своїх чоловіків; більшість селян була б рада забути про все, якби з небес зійшов цар і повернув «давнє спокійне миколаївське життя» та якби хоч диявол дав їм землю і пообіцяв, що не буде податків; сільська молодь була пристосуванською, пронімецькою, коли перемагали німці, і прорадянською, коли Червона армія їх відкидала; якесь окреме село могло бути дуже націоналістичним, тоді як в усіх навколишніх селах ніхто навіть не чув про ідеї націоналізму [165].

Післявоєнна націоналістична література перебільшує вплив на населення Донбасу, якого змогли досягти націоналісти. Один із активістів ОУН на Донбасі з любов'ю згадує, як люди, навіть росіяни, переховували його, чужинця з Галичини, ризикуючи своїм життям [166]. Звіти оунівців в один голос повторюють, що населення хоче третього шляху, не більшовицького і не німецького. Навесні 1943 р., коли німці вже відступали, «майже всі» в Сталіно бажали перемоги третьої сили, тобто української незалеж-

---

162 АУСБУДО, № 35 462-пф, т. 1, арк. 274—275 (свідчення І. П. Свечинського).

163 *Там само*, т. 2, арк. 364—368.

164 *Там само.* Також див.: арк. 29.

165 ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 1—21, 54 (рапорти за весну—літо 1943 р.).

166 *Стахів.* Якби Олега Кошового не стратили німці — стратили б більшовики // Вечірній Київ.— 6 берез. 1993.

ності. При цьому люди вважали, що самі «українці без чужої допомоги нічого не зможуть зробити з залишками більшовиків». Дехто був переконаний, що американці й британці їм допоможуть і що англійці обов'язково прийдуть на Донбас, тому що Г'юз та інші англійці організовували промисловість Донбасу ще в царські часи. Після роздумів меншість казала, що німці кращі за більшовиків, а більшість вважала, що росіяни все ж кращі, бо вони «свої — руські», а німці — іноземці [167].

Українська альтернатива подобалась і неукраїнцям Донбасу: росіянам, грекам, татарам, вихідцям із Кавказу. В Рутченковому була підпільна «група москалів-робітників», яка співпрацювала з ОУН. Вони вважали себе громадянами України і хотіли разом боротися і проти німців, і проти більшовиків [168]. При цьому вони амбівалентно ставилися до оунівської версії українського націоналізму. Справді, відомо, що деякі робітники висували в той час незалежні гасла: «Українська радянська влада без большевиків», «Радянська Україна без большевиків і без диктатури комуністичної партії» [169]. Сам Стахів пізніше згадував, що головним клопотом для населення Донбасу були суспільні та побутові негаразди, від вирішення яких залежала його участь в українському визвольному русі. А саме ці проблеми були другорядними для активістів ОУН. Основна причина невдачі ОУН у наверненні робітництва й молоді Донбасу до націоналізму полягала в тому, що націоналісти дотримувалися екстремістської ідеології Донцова.

---

167 ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 3, 20.

168 *Там само*, арк. 54; *Павлюк.* Боротьба українського народу.— С. 53. Також: *Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр. Ще див.: Еволюція українського націоналізму — від тоталітаризму до демократії: Думки про ОУН (бандерівців) // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1945 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.— Київ.— 1992.— 25—26 серп.— С. 80—81.

169 *Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр. (9 верес. 1956 р.). Див. також: *Стецько Я. С.* 30 черв. 1941. Проголошення відновлення державності України.— Торонто, 1967.— С. 107.

Коли ж вони визнали за необхідне відмовитися від неї, вже було пізно[170].

Хоч і запізнілий, відхід ОУН від націоналістичної ідеології на Донбасі був справді значним явищем. На агітацію Стахова, який ідеалізував іспанський режим Франко, слухачі відповідали, що його націоналізм фашистський. У спілкуванні з місцевим населенням Стахів і відійшов від вузького українського націоналізму, звернувшись до ідеї демократичної України без дискримінації національних меншин. Стахів і донині вдячний донеччанам за цю зміну своїх переконань[171]. У цій «виховній» ролі Донбасу найяскравіше виявився палкий і незалежний дух вільного степу.

Зрештою, перед кожним завжди поставала альтернатива колабораціонізму. Німці намагалися співпрацювати з неросіянами й політично репресованими. Найбільшу перевагу тут мали особи німецького походження (*Volksdeutsche*), оскільки вони знали німецьку мову й начебто мали бути ворожими до радянського режиму[172]. Невідомо, скільки етнічних німців перебувало на Донбасі за окупації. Хоча українські німці до війни майже не виявляли серйозної активності в ролі гіпотетичної «п'ятої колони»[173], радянські репресії щодо них посилювалися з наближенням війни: *Volksdeutsche* заарештовували й висилали за сфабрикованими звинуваченнями, а часто просто за те, що вони були німцями[174]. В серпні 1941 р. осіб німецького походження масово депортували з України й Поволжя[175]. На

170 *Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр. (26 серп. 1956, 23 верес. 1956).

171 *Стахів.* Крізь тюрми, підпілля і кордони.— С. 133—134, 308.

172 *Коваль М. В., Медведок П. В.* Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) // Український історичний журнал.— 1992.— № 5.— С. 15.

173 *Meir Buchseiler.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs — ein fall doppelter Loyalität? Stuttgart, 1984. S. 337—41.

174 ДАЛО, ф. 3437, оп. 3, спр. 19-р, 1191-р. та ін.

175 История российских немцев в документах (1763—1992 гг.).— М.— 1993. С. 160—161. *Коваль, Медведок.* Фольксдойче... *Земков В. Н.* Спецпоселенцы (по документации НКВД—МВД СССР) // Социологические исследования.— 1990.— № 11.— С. 8.

час окупації німців серед місцевих жителів було, мабуть, дуже мало[176]. Окупанти були розчаровані «недостатньою кваліфікацією» тих *Volksdeutsche,* які залишились в Україні для роботи в «адміністрації й економіці країни»[177]. Проте *Volksdeutsche* все ж мали підтримку нацистів, і більшість їх, на думку Меіра Бухсвайлера, тим або тим способом співпрацювала з окупантами, і діапазон цієї співпраці сягав від пасивного колабораціонізму до активної причетності до військових злочинів[178]. Фольксдойче масово втікали з німецькою армією після перелому в ході війни[179].

Інші суспільні групи, надто ж козаки,— місцеві, донські, й ті, які повернулися з-за кордону, часто зголошувались на службу в поліції[180]. (Цікаво, що, згідно з нацистською ідеологією, козаки не були *Untermenschen,* неповноцінними людьми). Козаки були раді знову отримати зброю. Але рапорти ОУН засвідчують, що їхнє ставлення до німців було цілком пристосуванським: вони співробіт-

176 *Dallin.* German Rule in Russia. P. 290. Також: *Коваль, Медведок.* Фольксдойче... Ці два джерела подають цифру 44 000 в Сталінській області, але вона, певне, охоплює й багатьох тих, хто видавав себе за фольксдойче. Існувала думка, що бургомістр Краматорська В. В. Шопен, інженер, на сумлінні якого багато арештів, був чистим німцем. (*Павлюк.* Боротьба українського народу.— С. 53). В «Краматорській правді» 20 черв. 1964 р. зазначено, що справжнє прізвище Шопена — Шопін, він українець і тоді (1964 р.) начебто жив у Канаді. Яка з версій правдива, невідомо.

177 *Dallin.* German Rule in Russia, p. 290. Також: *Коваль, Медведок.* Фольксдойче...— С. 17.

178 *Buchsweiler.* Volksdeutsche in der Ukraine. S. 364—83. Про конкретні випадки в Червоноармійську на Донбасі див.: ЦАМО, ф. 359, оп. 6015, д. 13, л. 39.

179 *Dallin.* German Rule in Russia. P. 292. Також: *Коваль, Медведок.* Фольксдойче...— С. 27.

180 Див.: АУСБУЛО, № 10 339, т. 1. Гундорівська, на північ від Краснодону, була відомою козацькою станицею, з якої, серед інших, походив генерал білої армії П. М. Краснов. Краснов та ще один генерал, А. Г. Шкуро, повернулися сюди 1942 р. Див.: *Шкуро А.* Записки белого партизана.— М., 1991.— С. 6—7. Також див.: История рабочих Донбасса.— Т. 2.— К., 1981.— С. 46. Як активних колабораціоністів, обох генералів вивезли до Радянського Союзу й повісили 1947 р.

ничали, поки нацисти перемагали, а коли німці стали програвати війну, козаки масово дезертирували[181]. Те саме можна сказати і стосовно «українських козацьких батальйонів», сформованих на Донбасі та в інших місцях; вони мали вибір: померти від голоду чи воювати на боці німців. Деякі з них виявили симпатію до української національної справи[182].

Колишні куркулі були ще однією групою, яка мала певну підтримку німців. Під час окупації куркулі поверталися до рідних донбаських сіл і вимагали повернути свою колишню власність, часто з допомогою сільських старост і німців[183]. Деякі з них співпрацювали з поліцією, беручи участь в арештах і допитах комуністів та їхніх симпатиків[184].

Співробітництво з німцями людей, які потрапили під радянські репресії, не дивує. Сталін не зупинявся ні перед чим, щоб знищити чи ізолювати будь-кого, якщо була бодай найменша причина в чомусь його запідозрити. Оскільки майже всі, хто активно допомагав німцям, утекли разом з окупаційними військами, зараз важко встановити, хто ж був колаборціоністом. А проте всі радянські таємні служби досліджували це питання.

Наприклад, органи НКВС на Ворошиловградщині дійшли попереднього висновку, що куркулі й репресовані становили незначний відсоток із 450 зрадників, заарештованих невдовзі після визволення області. Більшість із них, за даними НКВС, не мала очевидних причин для невдоволення[185]. Серед заарештованих були і члени пар-

---

181 Див.: ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 21. Про козаків див.: Донецкий вестник.— 19 лют. 1942.

182 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 25, 31, 32; *Павлюк.* Боротьба українського народу.— С. 55. Також див. прим. 154.

183 ДАЛО, ф. Р-1307щ, оп. 2, спр. 206.

184 Див., напр.: ДАЛО, ф. Р-693, оп. 5, спр. 1, арк. 174. Окремі засланці, повернувшись до рідних сіл, намагалися помститись колишнім ворогам. В одному селі, неподалік Полтави, селяни до смерті забили камінням голову колгоспу Лісового. Див.: *Mace, Heretz.* Oral History Project. 3:1456.

185 ДАЛО, ф. Р-1790, оп. 1, спр. 262а, арк. 9.

тії — М. І. Ткаченко та П. І. Котляров, які займали посади відповідно бургомістра й начальника поліції в Лисичанську[186]. Як були скореговані попередні висновки (ворошиловградського НКВС згодом, після подальших арештів, невідомо.

Матеріали про колаборціоністів в архівах НКВС схиляють принаймні до чотирьох імовірних варіантів пояснення. По-перше, органи НКВС могли репресувати не тих людей і ще перед війною проґавити справжніх ворогів радянського ладу. По-друге, значну частину зрадників працювати на німців примусили обставини. По-третє, війна дала людям неможливі за мирного часу альтернативи, і дехто вирішив працювати проти радянського ладу. І, по-четверте, зрадники, яких після війни арештували органи НКВС, могли взагалі бути невинними.

У кожному з цих чотирьох варіантів є частка правди. Конкретні приклади засвідчують, яким складним було питання колаборціонізму і як узагальнено таємні служби ставилися до кожного, хто залишився під окупацією.

Було багато рівнів колаборціонізму[187]. Самі німці тих, хто співпрацював із ними, поділяли на різні категорії. Водночас деякі активні колаборціоністи діяли на шкоду фашистам. Це, наприклад, бургомістр Гришиного Валерій Якубович, який згодом виїхав до Канади. Під час війни він допомагав українському підпіллю[188].

Матеріали судового процесу в Сталіно після визволення доволі повчальні. Восени 1944 р. під військовий трибунал НКВС були віддані дванадцять зрадників. Вони не втекли чи не змогли втекти з німцями, і їх вистежила й заарештувала служба безпеки. «Майже всі звинувачені» начебто були з куркульських родин чи з родин репресованих, хоча ніхто з них сам не підлягав репресіям. Батька

---

186 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 689, арк. 35.

187 *Кудряшов С.* Предатели, «освободители» или жертвы войны? Советский коллаборационизм (1941—1942) // Свободная мысль.— 1993.— № 14.

188 *Стахів.* Українське революційне підпілля в Донбасі в рр. 1941—1943.

звинуваченого В. І. Скородька репресували; батько іншого, Н. М. Дюсара, потрапив під розкуркулення; І. Д. Звигунов, колишній головний інженер шахти № 11, виявився начебто сином куркуля і мав репресованого шурина; Г. А. Малютін був звинувачений у службі в білій армії в часи громадянської війни, хоча насправді він видавав себе за білогвардійця, щоб увійти в довіру до німців; батько Ю. Ю. Щербакова був репресованим; С. С. Васильєва звинуватили у зв'язках з білою армією[189].

Прокурор волів зобразити зрадників не як звичайних радянських громадян, а як кримінальників, запеклих ворогів радянського народу, озлоблених «законним» терором проти їхніх сімей. Більшість звинувачень (таких, як «син куркуля»), звісно ж, були сфабрикованими. Однак деякі звинувачення були цілком справедливими, надто ж якщо згадати, що Донбас притягував до себе всіляких оголошених поза законом елементів. Терор так чи так ударив майже по кожній сім'ї, отож можна вважати, що всі звинувачені були «звичайними громадянами».

Звинуваченим закидали співпрацю з СД, німецькою службою безпеки. В пресі повідомлялося, що ніхто зі звинувачених не заперечував цього. Принаймні двоє працювали водіями автофургонів (душогубок), у яких душили газом євреїв. Сумним нагадуванням про рівень радянського життя став закид одному з підсудних у тому, що він «обслуговував» газову камеру за штани, шапки й черевики, які за радянської влади були завжди дефіцитом. На судовому процесі звинувачених змалювали зажерливими злочинцями, що за якийсь нікчемний гріш допомагали фашистам винищувати десятки тисяч радянських людей. Декого звинуватили в участі в тортурах радянських громадян, чого ніхто не спробував заперечити. Коли Скородька запитали, як він зміг чинити такі звірства над співвітчизниками, він відповів: «Я никогда не был советским человеком»[190]. Чи справді його батько був репресований, неві-

189 Социалистический Донбасс.— 29 верес.—1 жовт. 1944.

190 *Там само.*— 30 верес. 1944.

домо, але Скородько був цілком чужим радянському режимові. Всіх дванадцятьох засудили до розстрілу й стратили[191].

Дуже показова і справа бургомістра Ворошиловграда. А. П. Зубовський народився 1895 р. в Могилеві в сім'ї священика. З 1922 р. працював лікарем у Ворошиловграді. Побувши якийсь час на посаді керівника служби охорони здоров'я, став бургомістром. Зубовський відступив із німцями, але в квітні 1944 р. радянські війська схопили його в Одесі. Зубовського звинуватили у співпраці з німецькою окупаційною владою, допомозі фашистам в ідентифікації та страті євреїв, комуністів та інших підозрілих елементів Ворошиловграда. Він не допоміг п'ятнадцятьом своїм безпорадним колегам, лікарям-євреям. Коли в листопаді 1942 р. лікар М. Л. Кац звернувся до нього за порадою за день до розстрілу, Зубовський відповів, що не слід нехтувати наказ влади, треба зареєструватись. Лікарка Раїса Бройтман попрохала його потурбуватися про її малу дитину, він просто відніс її в ясла. Всіх п'ятнадцятьох лікарів разом із трьома тисячами інших міських євреїв знищено в листопаді 1942 р.[192]. На суді в жовтні 1944 р. Зубовський визнав свою провину[193] і був розстріляний 3 січня 1945 р.[194].

Випадок Зубовського — це випадок людини, яка доволі натерпілася за радянської влади, хоч і пережила найстрашнішу фазу терору в 1936—1938 рр. Матеріали в його слідчій справі дуже суперечливі. Один із документів свідчить, що його батька двічі заарештовували. З другого випливає, що ніхто з його сім'ї не був репресований[195]. Самого Зубовського арештували в лютому 1931 р. і звинуватили в належності до контрреволюційної організації лікарів. Його звільнили через п'ять місяців. Через деякий

191 *Там само.*— 6 жовт. 1944.

192 АУСБУЛО, № 4846, т. 1, арк. 81, 214зв.; Т. 2, арк. 132—134, 234—234зв.

193 *Там само*, т. 3, арк. 228.

194 *Там само*, т. 2, арк. 266.

195 *Там само*, т. 1, арк. 67зв.; т. 2, арк. 227.

час Зубовського завербувала таємна служба безпеки і змусила повідомляти про діяльність колег. Згодом, 1944 р., він заявив слідчій комісії, що насправді дуже мало працював на ГПУ—НКВС. Він навіть писав позитивні відгуки про своїх колег, які були справжніми ворогами радянської влади. На суді визнав, що до арешту 1931 р. був прихильником радянської влади, але після звільнення став її ворогом. Зубовський вважав свій арешт 1931 р. несправедливим, але набагато страшнішою була трагедія, яку спричинив цей арешт: поки лікар перебував під слідством, його дружина покінчила життя самогубством [196]. Улітку 1942 р. він вирішив, що поразка Радянського Союзу неминуча і прийняв рішення не евакуюватися [197]. Відтак — співробітництво з окупантами. Звідси випливає логічний висновок, що в цьому випадку радянський режим сам створив собі ворога.

Ще одна слідча справа стосується І. І. Мельникова, колишнього вибійника шахти № 2/4 в Краснодоні до його окупації фашистами. Росіянин Мельников народився 1912 р. в селянській сім'ї у Ростовській області. Безпартійний, мав усього однокласну освіту, під радянські репресії ніколи не потрапляв. Його заарештували за участь у катуванні і стратах багатьох краснодонців, серед яких — і підпільники відомої «Молодої ґвардії», долю яких ми розглянемо пізніше. Він утік з окупантами, але восени 1944 р. його наздогнали радянські війська в Одесі. Приховавши своє минуле, він вступив до Радянської армії, був нагороджений медаллю «За победу над Германией». Більше ніж через двадцять років, у травні 1965 р., Мельникова заарештували в одному колгоспі на Одещині, де він, удруге одружившись, працював [198].

Прокуратура звинуватила Мельникова в тому, що він з особливою жорстокістю катував колишнє комуністичне начальство шахти, мовби зводив якісь особисті рахун-

196 *Там само*, арк. 68зв.—70.

197 *Там само*, арк. 78.

198 АУСБУЛО, № 26 518.

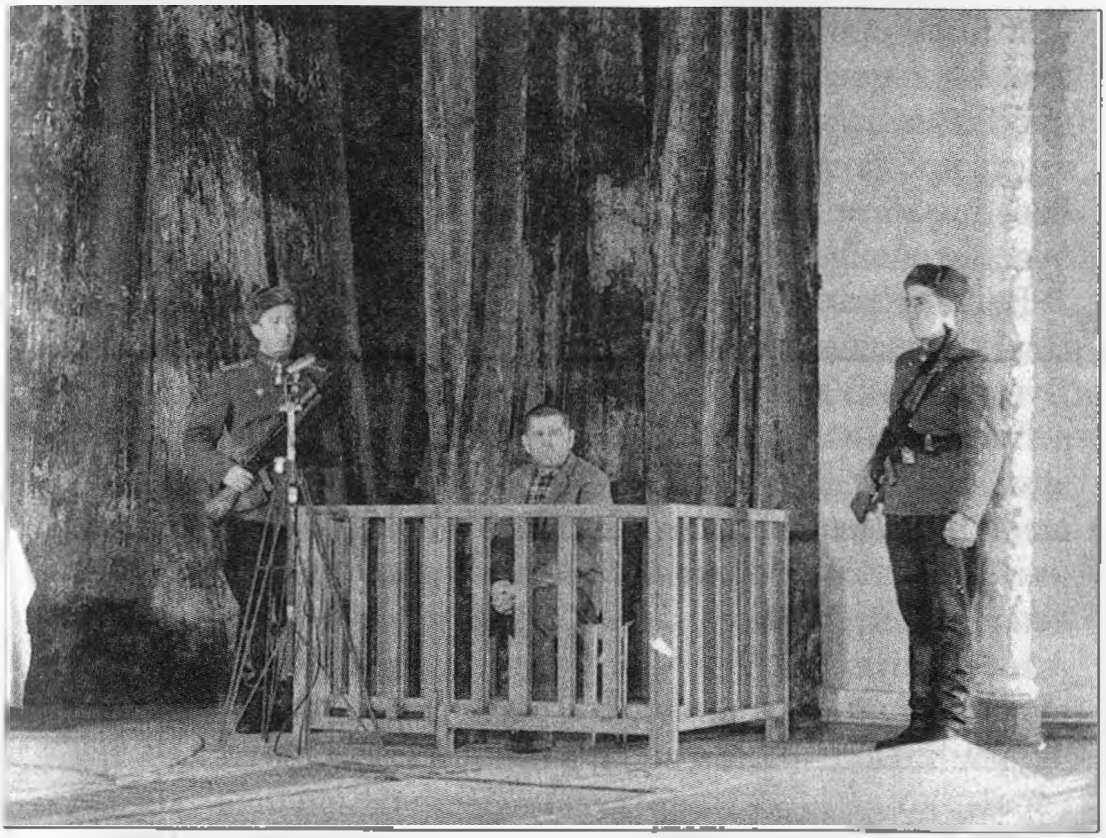

Малюнок 7.3. Мельников на суді. Краснодон, 1965 р. Кадр із документального фільму. ЦДКФФА, П-3551.

ки[199]. Мельников визнав свою вину за звинуваченнями в арештах, катуванні й транспортуванні в'язнів та їхніх трупів, але заперечив звинувачення в безпосередній участі в стратах. Мельников за окупації вочевидь був рядовим поліцаєм у Краснодоні; чимало старших чинів, що брали безпосередню участь в убивствах радянських громадян, повтікало за кордон й уникло кари. Мельников стверджував, що зголосився піти в поліцію, бо не мав за що годувати сім'ю. (Згодом він зізнався, що втік із Краснодона з німцями, бо до дітей йому було байдуже). Німці, зайнявши Краснодон, ув'язнили його, а через п'ять днів він із власної волі вступив у поліцію. Ніхто його до цього не примушував. На суді у грудні 1965 р. Мельников заявив, буцім не знав, в чому полягають обов'язки полі-

199 *Там само*, т. 1, арк. 157.

цая. Коли почалися масові розстріли, він збагнув, що вчинив. Мельников засвідчив, що про долю батьківщини він просто не думав[200]. Його засудили до розстрілу, клопотання про помилування у зв'язку з каяттям та службою в Радянській армії було відхилене. 4 квітня 1966 р. вирок був виконаний[201].

Вельми схожа й справа В. П. Подтинного, або ж В. Д. Подтинного. Народився 1917 р. в селянській сім'ї в Луганську. Українець за національністю, ніколи не був репресований радянським режимом. Служив у Червоній армії з 1937 до серпня 1941 р. (найімовірніше, був відпущений через поранення), відтак — з лютого 1944 до жовтня 1946 р. За хоробрість у війні нагороджений трьома орденами й трьома медалями. 1949 р. став членом партії. Але в квітні 1959 р. його заарештували за підозрою у співробітництві з поліцією Краснодона під час німецької окупації. Подтинного звинуватили в катуванні й розстрілі євреїв, комуністів і партизанів. Під час окупації він служив німцям, а коли Радянська армія визволила Донбас, відступив з окупантами. В Одесі вступив до Радянської армії, змінивши ініціали, дату й місце народження, в лавах армії пройшов увесь шлях до Берліна. На судовому засіданні в червні 1959 р. Подтинний визнав свою провину за деякими звинуваченнями. Обласний суд у Сталіно оголосив вирок: п'ятнадцять років виправних робіт. У грудні 1959 р. Верховний суд України скасував цей вирок, а в лютому 1960 р. справа була переглянута. Подтинного засудили до розстрілу[202].

Це все — складні справи, бо і Мельников, і Подтинний були водночас і героями, і злочинцями. Смертні вироки, можливо, мали політичну мотивацію, бо на Донбасі був принаймні ще один такий випадок, однак органи безпеки не чіпали воєнного злочинця через те, що він був героєм Червоної

200 *Там само*, т. 8, арк. 91—101.

201 *Там само*, арк. 209.

202 АУСБУЛО, № 26 499, арк. 4—5, 55—57, 72—74, 91. У цій справі не було запису про страту, але мені підтвердили її факт у Луганську.

армії[203]. Ще кілька чоловік, які уникли призову до армії і служили в поліції у Краснодоні, потрапили під слідство, але не отримали смертних вироків[204]. (Це сталося ще до 1947 р., коли найвищу міру покарання тимчасово скасували).

Було ще чимало інших випадків, коли з різних причин межа між злочинцем і героєм була розмита. Багато поліцаїв насправді були агентами НКВС. Ця небезпечна гра практикувалася так часто, що один історик навіть зауважив, що «кількість людей, які зі своєї волі діяли в цих структурах, суттєво зменшується»[205]. Хай там як, комуністи, які проникли до гестапо й поліції, мали наказ виявляти й знищувати зрадників[206]. Внаслідок цього навіть проні-мецьки настроєні люди уникали контактів із колабораціоністами, які служили в поліції. Ще однією функцією таких комуністичних агентів було «провокувати німців на репресії проти населення». В цьому була своя логіка: «Що жорстокіші будуть німці, то сильніше їх ненавидітимуть і охочіше допомагатимуть радянським партизанам»[207]. Усе ж чимало обивателів не йняло віри, що ці жорстокі «зрадники» (агенти) насправді були «героями».

Дуже показова в цьому аспекті справа українця В. А. Ковшика. Безпартійного п'ятдесятисемирічного директора крамниці Ковшика 1942 р. служба безпеки залишила за лінією фронту з завданням виявляти та ліквідовувати зрадників. У квітні 1943 р. він зумів проникнути в німецьку поліцію в селі Алмазна, Ворошиловградської області. Йому вдалося

---

203 Див.: Единожды приняв присягу... Рассказы о чекистах.— Донецьк, 1990.— С. 101—112.

204 АУСБУЛО, № 6606 (Д. М. Жуков); № 8136 (Г. С. Ретівов), № 8962 (П. Ф. Зімін) і т. д.

205 *Bohdan Krawchenko.* Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941—1944 // *Yuri Boshyk*, ed. Ukraine during World War II: History and Its Aftermath. A Symposium.— Edmonton, Canada, 1986. P. 25.

206 *Майстренко.* Історія мого покоління.— С. 328, 332, 334, 340. Щодо інших випадків див.: *Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1943 рр.

207 *Alexander Dallin, Ralph S. Mavrjgodato.* Rodionov: A Case Study in War-Time Redefection // American Slavic and East European Review. 18:1 (February 1959). P. 32.

врятувати від лабет фашистів багатьох комуністів, посприяти ліквідації кількох зрадників, що їх стратили німці як комуністів. Коли окупанти вже відступали у вересні 1943 р., він навіть зміг навернути поліцаїв до партизанської діяльності. Але після визволення села Ковшика одразу ж заарештував Смерш, загін контррозвідки служби безпеки. Населення свідчило проти нього. У Смерші довго не могли повірити, що Ковшик — радянський таємний агент. Матеріали його справи свідчать, що навіть дружина не знала, на кого насправді працює Ковшик. У січні 1944 р. його звільнили [208].

Ще одна справа стосується А. А. Шведова. В грудні 1941 р. органи НКВС направили тридцятирічного агента до міста Сталіно для організації партизанської групи. Йому не вдалося зробити нічого суттєвого до серпня (дехто вважає, що до травня) 1942 р., коли його викрили німці. Його катував російський слідчий і троє «козаків». Після визволення Сталіно Радянською армією 1944 р. його разом із кількома товаришами заарештували. Шведова звинуватили в тому, що він зламався і допомагав фашистам викривати й знищувати радянських таємних агентів та партизанів. Шведова розстріляли [209]. Коли ж місцеві краєзнавці провели копітку роботу, щоб дослідити, що сталося насправді, з'ясувалося, що він не зраджував: він був достатньо кмітливим, щоб назвати лише тих, про кого вже знали, що вони — радянські агенти. В ролі німецького «агента» він намагався заплутати німців і навіть домігся певного успіху у вербуванні агентів для НКВС і переконав кількох зрадників повернутися до радянського табору. 1973 р. Шведова реабілітували: хоч на суді він і переоцінював свої успіхи, але ніяких військових злочинів під час окупації не вчинив; однак суд 1944 р. проігнорував багато суттєвих фактів і подав його діяльність у перекрученому вигляді [210]. Шведов став жертвою підозри, з

208 ДАЛО, ф. 3747, оп. 3, спр. 1355-р.

209 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3839, арк. 45зв — 46зв; ДАДО, ф. 5000-р, оп. 1, спр. 115, арк. 3—9, 39.

210 ДАДО, ф. 5000-п, оп. 1, спр. 115, арк. 52—56.

якою радянський уряд ставився до тих, хто ризикував життям у боротьбі з ворогом.

На Донбасі не раз траплялося, коли героїв перетворювали у зрадників. У Ворошиловградській області під час окупації досить успішно діяв партизанський загін Г. І. Ткаченка. Коли місцеве партійне керівництво дезертирувало, партизани стали діяти на свій розсуд, за що й поплатилися після визволення Ворошиловградщини від фашистів 1943 р. На слідстві не допомогли навіть свідчення командирів Радянської армії. Ткаченка та його героїчних побратимів катували і змусили-таки зізнатися в буцімто активному співробітництві з німцями, чого насправді не було. Видається, що дехто з партійного керівництва, яке перед наступом німців утекло, повернувся і «допоміг» партизанам потрапити під слідство за звинуваченням у колабораціонізмі. У результаті влітку 1943 р. чотирнадцять партизанів були страчені[211].

Показова й справа краснодонської підпільної організації «Молода ґвардія», прославленої в однойменному романі О. О. Фадєєва (1945 р.). Коли влітку 1942 р. фашисти наближалися до Краснодона, партійні органи й таємна служба залишили в місті групу комуністів й аґентів. Однак керівники групи втекли, прихопивши чимало грошей і коштовностей, призначених для забезпечення діяльності підпільників; під час втечі були навіть загублені секретні документи групи. Із тих, хто лишився, частина взагалі нічого не робила, а частина начебто вдалася навіть до активного співробітництва з німцями[212]. Тим часом молоді комсомольці-патріоти, які лишилися в Краснодоні, почали організовувати свої підпільні групи. Одна з них називалася «Молода ґвардія». Вони, по суті, не мали зв'язку з комуністами, оскільки парторганізацій в окупованому Краснодоні, власне, взагалі не було, чи, в кращому випадку,

---

211 ЦДАГО, ф. 1, оп. 22, спр. 192. Інформація про катування базується на кількох розмовах з луганським істориком В. Ф. Семистягою.

212 *Семистяга В., Козовський Ю.* Що ж було в Краснодоні? // Молодь України.— 12 верес. 1992. *Семистяга В.* Как возникают мифы // Донбас.— 1992.— № 9—10.— С. 237—238.

вони майже не виявляли активності. Молодь не мала досвіду в підпільній діяльності, і через якийсь час майже всі члени групи були заарештовані, катовані й страчені. Після визволення міста спеціальна комісія вирішила, що керівником групи був Кашук, він же О. Кошовий, і що В. І. Третякевич виявився зрадником, який і продав товаришів. (І того, й того німці стратили). Мати О. Кошового підтвердила цю версію, яка виставляла одного героєм, а іншого — негідником. І Фадєєв, і партійне керівництво, яке повернулося з безпечного тилового фронту, прийняли цю версію. А кільком колишнім членам групи заборонили бодай що-небудь розповідати про підпільників[213].

Насправді саме вишколений і посланий в Краснодон органами НКВС Третякевич був організатором і керівником групи[214]. Досі не з'ясовано, чи в групі взагалі були зрадники. Кількох підпільників, зокрема й Кошового, поліція захопила випадково[215]. Один із підпільників, якому вдалося вижити (і який особисто знав Третякевича, а отже, й опинився під слідством як «зрадник»), посвідчив, що деякі члени групи, серед них і Кошовий, були спекулянтами і злодіями. Їх зловили, коли вони продавали продукти, вкрадені з німецької вантажівки; вони навіть не помітили, що у вантажівці була й зброя[216]. Незважаючи на

---

213 *Семистяга В., Козовський Ю.* Що ж було в Краснодоні? Міф другий // Молодь України.— 18 верес. 1992. Також: Его называли «Кашук». «Молодая гвардия» в свете реальных фактов и свидетельств // Пульс (Луганськ).— 1992.— № 20.— С. 4—5.

214 *Семистяга В.* На зв'язок не вийшов // Бахмутський шлях (Луганськ).— 1995.— № 1—2.— С. 33—34.

215 *Семистяга В., Козовський Ю.* Що ж було в Краснодоні? Міф другий; Що ж було в Краснодоні? Міф третій // Молодь України.— 22 верес. 1992; Его называли «Кашук».

216 *Кириляк С.* Хто є хто // Зона (Київ).— 1992.— № 3.— С. 204—205. Євген Стахів вважає, що Кошовий та інші боролись за українську демократію або ж що вони принаймні були націонал-комуністами. (*Стахів.* Національно-політичне життя Донбасу в 1941—1942 рр.; *Стахів.* І в Краснодоні діяло націоналістичне підпілля; *Стахів.* Якби Олега Кошового не стратили німці — стратили б більшовики). У своїх останніх спогадах *Стахів* уже не зачіпав цієї дражливої теми. Див. його: Крізь тюрму, підпілля і кордони.— С. 135—136.

реальність, радянське керівництво вирішило назавжди зберегти міф роману О. Фадєєва. Третякевича реабілітували 1960 р., але правди все-таки публічно не розкрили. Тим часом сім'ї Третякевичів усіляко дорікали люди, які вірили офіційній версії. Тільки віднедавна місцеві історики почали висвітлювати всю історію краснодонців на основі документів з архівів колишнього КДБ[217].

Після визволення Краснодона всі, хто залишався в окупації, опинилися під підозрою. Органи НКВС вишукували зрадників серед тих нечисленних краснодонців, що пережили окупацію. У вересні 1943 р. в місті на очах великого натовпу публічно страчено трьох чоловік, мовби причетних до розгрому «Молодої ґвардії». Це були: М. Є. Кулешов, сорокап'ятирічний юрист, який працював в окупаційній міській адміністрації; В. Г. Громов, п'ятдесятиоднорічний комуніст, який до війни був заступником директора шахти № 1-біс, а за окупації працював простим теслею; двадцятиоднорічний росіянин Г. П. Почепцов, колишній член «Молота» (підпільної групи, подібної до «Молодої ґвардії»)[218].

У Кулешова була «пляма» на його політичній репутації: у громадянську війну він потрапив під мобілізацію і воював у лавах денікінської білої армії. Але 1941 р. він воював на фронті, був поранений і повернувся до Краснодона. Коли 1942 р. до міста наблизилися фашистські війська, він не зміг евакуюватися, бо не було транспорту; отже, йому нічого не лишалося, як зостатися в місті. З німцями повернулися колишні козаки, які до цього десь переховувалися чи повернулися із заслання. Він вступив до козацького загону, який, за його словами, був досить жалюгідний, укомплектований переважно старими, охлялими дідами. Кулешов посвідчив, що з власної волі співробітничав з окупантами, бо гадав, що радянської влади вже не

---

217 Див. декілька статей Семистяги й Козовського, згаданих раніше, а також їхню працю: Жизнь, смерть и бессмертие Виктора Третякевича // Жизнь Луганска.— 1993.— № 39 (верес.).

218 АУСБУЛО, № 10 399, е. 2, арк. 344; ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 684, арк. 63—67.

буде й боявся, що його покарають за роботу в радах. Проте він наголосив на тому, що ніколи не був ворогом радянської влади й чесно працював на неї. Коли ж Радянська армія відбила агресорів, він був кинувся втікати з німцями, але згодом вирішив добровільно повернутися, щоб «відповісти перед радянським народом за свій злочин». На суді в серпні 1943 р. (слухання частково були закритими) Кулешов визнав себе винним у співробітництві з німцями, але відкидав найтяжчі звинувачення, як-от участь у розстрілі членів «Молодої ґвардії» та повернення до Краснодона буцімто за завданням німецької розвідки, і заявив, що слідчий змусив його зізнатися в злочинах, яких він не скоював. Однак його все-таки стратили[219].

Громова також звинуватили у тому, що він зрадив «Молоду ґвардію», виказав німцям краснодонських комуністів, а не втік з окупантами тому, що вони лишили його як шпигуна. На судовому процесі він відмовився від своїх свідчень, даних на попередньому судовому слуханні, мовляв, слідчі силоміць змусили його свідчити проти себе. Він визнав, що працював на німців, і погодився, що це злочин. Під час евакуації він потрапив в оточення і не мав іншого вибору, як, ризикуючи життям, повернутися до Краснодона. Щоб урятуватися, йому, комуністові, довелося щодня відмічатися в ґестапо. Бувши певним, що ради вже ніколи не повернуться, Громов став працювати звичайним робітником. Він доніс фашистам на Г. С. Ретівова, який служив в окупаційній поліції. Знаючи, що Ретівов — давній ворог радянського ладу, він хотів, щоб німці його заарештували. Перед війною Громов голосував проти прийняття Ретівова до партії, а тепер повідомив фашистам, що той хотів вступити до партії. Ретівова заарешту-

219 АУСБУЛО, № 10 399, т. 1; т. 2, арк. 315—16. Зверніть увагу, що ці та інші справи воєнних злочинців, більшість документів, в тому числі й протоколи судових слухань, написані звичайним письмом (не стенографічним). Тільки ті, де зафіксовано їхні (вибиті під примусом) зізнання в злочинах, надруковані. Це наводить на думку, що слідчі друкували певні документи, щоб порадувати місцеву владу, а можливо, і Київ та Москву.

вали, але йому вдалося вижити і втекти разом з німцями[220]. Громова теж стратили.

Пасинок Громова, Почепцов, визнав свою провину за тими самими пунктами, які закидали Громову й Кулешову: шпигунство на користь німців, зрада «Молодої ґвардії». Заарештований окупантами, він виказав «Молоду ґвардію», аби врятувати життя. Вже пізніше з'ясувалося, що це нічого не дало — «Молоду ґвардію» на той час уже викрили. Невдовзі окупанти звільнили Почепцова. Громов проклинав Почепцова за зраду, але не повідомив про його злочин органам радянської влади, коли вони повернулися до Краснодона[221]. Почепцова також стратили.

На суді був іще один звинувачений: двадцятиоднорічний росіянин, колишній комсомолець, робітник І. Т. Чернишов. Йому також не вдалося евакуюватися з Краснодона. Фашисти заарештували Чернишова, але, коли він погодився працювати на них, звільнили. Спершу працював на шахті, відтак переховувався у місті. Коли повернулися радянські війська, він допомагав радянській таємній поліції викривати колишніх німецьких поліцаїв. Однак невдовзі його заарештували. На суді він зізнався, що залишився в Краснодоні, щоб шпигувати на користь Німеччини. Але навіть при цьому суд його виправдав![222] Чернишов пережив радянську владу і засвідчив, що слідчі змусили його свідчити проти себе (і, без сумніву, проти інших)[223].

У 1991—1992 рр. суд переглянув справи Кулешова, Громова й Почепцова, але нікого з них не реабілітував.

Так, війна дала населенню Донбасу альтернативи, але насправді скористатися будь-якою з них було великим ризиком. Вижити могли тільки хитрі, винахідливі і гнучкі.

---

220 *Там само*, т. 1, арк. 51, 238—239; т. 2, арк. 308—316. Ретівов утік з німцями і був віднайдений у Краснодоні під час процесу. 1945 р. його репатрійовано з Німеччини, допитано впродовж 1946 р. і засуджено до десяти років виправних робіт. АУСБУЛО, № 8138, арк. 68—76.

221 АУСБУЛО, № 10 399, т. 2, арк. 315; т. 3, арк. 407.

222 *Там само*, т. 2, арк. 140—141, 180—182, 336.

223 Див.: *Семистяга В., Козовський Ю.* Жизнь, смерть и бессмертие Виктора Третякевича.

Провести чітку межу між хоробрістю, героїзмом і злочином на ті часи було дуже важко. Незважаючи на це, радянська служба безпеки й надалі поділяла людей на героїв і злочинців — незрідка помиляючись, іноді — мимоволі, іноді — зумисне.

Показовий приклад — справа «асоціації інженерів». У лютому 1947 р. в місті Сталіно судили трьох інженерів та одного робітника за їхні начебто зрадницькі вчинки під час окупації — організацію антирадянської асоціації інженерів і налагодження роботи Сталінського металургійного заводу. Всі четверо були безпартійними. К. В. Месерле народився 1889 р. в Курську в родині швейцарських купців, працював заступником директора Донецького промислового інституту, а під час окупації — головним інженером заводу, В. Г. Гладкий (про нього згадано вище) — сорокаоднорічний син священика, під час окупації працював головним механіком заводу. О. А. Гречко, 1900 р. народження, до війни головний механік, за окупації — начальник відділу постачання, в 1944—1945 рр. воював у лавах Радянської армії, був поранений, і його нагородили медаллю «За победу над Германией». М. І. Чумаченко, двадцятичотирирічний робітник, за окупації був перекладачем. Усі, окрім Месерле,— українці. Месерле і Гладкого засуджено до двадцяти років виправних робіт, а Гречка й Чумаченка до десяти[224].

На суді всі зізналися у співробітництві з окупантами та ще в кількох дрібних злочинах (Месерле відмовився евакуюватися зі Сталіно; Гладкий мав контакти з українськими націоналістами; в громадянську війну Гречко служив у білій армії). Але всі підсудні відкидали серйозні звинувачення, як-от викриття підпільників та комуністів. Щось схоже на угоду було укладено перед судом між слідчими і звинуваченими (можливо, визнання провини в обмін на легкий вирок). Несподівані вироки — тривалі терміни позбавлення волі — пригнітили засуджених. Вони намагалися щось змінити вже після процесу, подаючи апеляції.

224 АУСБУДО, № 35 462-пф, 2 томи.

Месерле відмовився від свідчення, що він за власним бажанням залишився в Сталіно й чекав німців. Він ніколи прямо не заперечував існування асоціації, але наполягав, що вона ніколи не збиралась і не вела агітації. Він також заявив, що його під час відступу силоміць забрали німецькі частини і що він з власної волі повернувся на батьківщину. Він ніколи не був ворогом радянського ладу, а вчинив злочин, ставши на шлях співпраці із загарбниками, тільки тому, що не мав іншого вибору[225].

Гладкий стверджував, що вперше почув про асоціацію на допиті і що вона просто не могла існувати. Його прохання провести очну ставку з Месерле не задовольнили. Гладкий наполягав, що німці примусили його працювати. Коли ж його забрали до Німеччини, він урвав будь-які зв'язки з націоналістами і зберіг радянський паспорт: «Я всегда был советским человеком»,— а цікавився ОУН лише тому, що націоналісти закликали до боротьби з фашистами. В апеляції від 1955 р. Гладкий засвідчив, що енкаведисти били й погрожували йому, вимагали визнати злочини, яких він не скоїв[226].

Такі самі апеляції надсилав із ГУЛАГу Гречко. Він повідомляв, що лишався на заводі для евакуації обладнання і людей, а при наближенні німецьких військ не мав змоги утекти з міста. Спершу він відмовився працювати на німців, але його примусили. Відступав з окупантами він теж із примусу, але в Одесі йому вдалося переховатися. Коли місто визволила Радянська армія, пішов добровольцем на фронт. Він не служив у білій армії під час громадянської війни 1918—1920 рр. В апеляціях Гречко намагався довести, що його справа цілком сфабрикована[227].

Чумаченко також надсилав апеляції з ГУЛАГу. Він, як і багато інших жителів Сталіно, не зміг евакуюватися, але в цьому його провини немає. Спершу Чумаченко ховався, але не міг ховатися вічно. Аби його не вивезли примусово

225 *Там само*, т. 2, арк. 319—320.

226 *Там само*, арк. 372.

227 *Там само*, арк. 355—363.

до Німеччини, став вантажником на німецькому продовольчому складі. Відтак, оскільки він знав німецьку мову, його змусили бути перекладачем. Відступаючи, фашисти під загрозою розстрілу змусили його втікати з ними. У Німеччині Чумаченко відмовився бути перекладачем, за що був покараний, а до Радянського Союзу повернувся з власної волі[228].

Апеляції всіх чотирьох кілька разів відхиляли. Досі не з'ясовано, чи їх реабілітували[229].

Радянська служба безпеки була серйозно занепокоєна тим, що війна та окупація знищили партійне керівництво і створили політичні альтернативи. Звісно, вона визнавала існування і злочинців, і героїв. Проте чогось середнього не допускалося. Згідно з радянською ідеологією, Кулешов, Громов, Месерле, Гладкий та всі, хто опинився в подібному до їхнього становищі, мусили за всяку ціну або перейти лінію фронту, або взятися до підпільної антинімецької діяльності. Як і в тридцятих роках, найменшої підозри — не доказу — було достатньо, щоб знищити людину. (Дехто, кому вдалося десь безпечно пересидіти війну, повернувшись на Донбас, активно шукав підозрілих). Однак, хоча це й може видатися парадоксальним, післявоєнні події засвідчують, що війна змінила саму природу радянського державного терору: Сталін був змушений погодитися, що не можна тероризувати десятки мільйонів людей, яким під час війни відкрилися політичні альтернативи (розділ 8).

---

228 *Там само*, арк. 430—434.

229 Испытание долгом. Воспоминания чекистов, 3-є вид.— Донецьк, 1989.— С. 173—192; тут детально змальовано «асоціацію», проте автори все одно наголошують, що звинувачені були зрадниками й ворогами народу. Було багато інших людей, котрим, як і цим підсудним, судилася така сама доля. Див.: *Lev Vakhtin // Marcel Sztafrowski.* Direction Stalino. Un Polonais dans les camps soviétiques.— Paris, 1987. P. 74—76. Список інженерів, звинувачених в організації десь такої самої асоціації «Восток» і співробітництві з німцями у Сталіно див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3839, арк. 27—41.

Розділ 8
ПОВОЄННІ РОКИ

Сталін боявся нових політичних рухів, породжених війною. Його владі не було безпосередньої загрози, але визвольний вплив війни в Донбасі був так само помітний, як і будь-де. Наче магніт, Донбас притягував людей, даючи нові можливості авантюристам і притулок утікачам, як-от українським націоналістам та євреям, яких зневажали в інших місцях. У післясталінські роки Донбас був джерелом незалежних робітничих рухів, але їхню незалежність (яку вважали вузьколобим егоїзмом) не сприймали ні антикомуністичні ліберали, ні націоналістичні дисиденти. Робітники Донбасу не раз страйкували під час «перестройки» й в пострадянську добу і цим демонстрували свою незалежність, накликаючи гнів політичних центрів.

Перемога і голод

Кінець довгої й жорстокої війни став святом для багатьох радянських громадян. Один американський дипломат писав про «майже невимовну радість радянських людей у День Перемоги»[1]. Інший згадував День Перемоги в Москві:

> «Радянський народ дізнався про новину вранці десятого травня, в той день, який ніхто з нас, працівників посольства США в Москві, ніколи не забуде.

---

[1] *Barghoorn C. Frederick.* The Soviet Union between War and Cold War // Annals of the American Academy of Political and Social Science, 263 (May 1949), p. 6.

Красна площа була переповнена людьми, що юрмилися, посміхалися і вітали усіх, хто був у військовій формі. Американців у мундирах, які вийшли з канцелярії посольства, що міститься навпроти Кремля, винесли на Красну площу на плечах схвильованих москвичів. Я був цивільним аташе і приєднався до натовпу на площі. Мій найяскравіший спогад — це майор Червоної армії, який подивився в мій бік і сказав ні до кого: „Тепер час жити!"

Юрба не мала плакатів і не вигукувала гасел. Це не була офіційна подія. Це було щось неможливе в сталінській Росії — спонтанна народна демонстрація»[2].

Подібне до цього відбувалося по всьому Радянському Союзу. В Донбасі всі сільські й міські вулиці були і вдень, і вночі переповнені людьми різного віку. Вони обнімалися, співали й танцювали. У Дружківці двадцять тисяч чоловік спонтанно утворили демонстрацію на вулицях міста з портретами партійних та урядових вождів[3].

Якщо кінець кровопролиття і спричинив святкування, то визволення Донбасу, що передувало остаточній перемозі, і повернення радянської служби безпеки тішили не кожного. Луганськ був визволений ще в лютому 1943 р., як і Краснодон. Донецьк і Артемівськ були відбиті радянськими військами у вересні 1943 р. Неможливо з'ясувати, скільки жителів Донбасу добровільно втекли з німцями. Згодом дехто повернувся з власної волі; декого репатріювали всупереч його волі. Хто лишався на окупованій території, мав причини боятися повернення радянської влади, яка дала знати, що такий вчинок рівнозначний зраді. Коли органи НКВС повернулися до Лисичанська, вони заарештували всіх, хто працював на німців. Тюрми скоро наповнилися в'язнями. Ті, хто працювали «на користь народу» (хоч би що означали ці слова), були звільнені, тоді як решту вивозили на схід. У Краматорську органи НКВС розстріляли двадцять жінок, що вийшли заміж чи були в бли-

2 *Tucker C.Robert.* V-E Day. Moscow: 'Time to Live!' // New York Times, 11 May 1985.

3 ДАДО, ф. 326п, оп. 2, спр. 923, арк. 65, 70.

зьких стосунках з окупантами[4]. В Слов'янську, Краматорську, Костянтинівці та інших місцях радянські жінки, що народили дітей від німців, були розстріляні разом із своїми дітьми службою безпеки[5]. Перемога не була визволенням для всіх радянських громадян. За свідченням одного американського інженера, 1945 р. в Донбасі «чутки про те, що американці чи британці захоплять Україну, сприймали з надією»[6].

Хоча записів, які б це засвідчили, не залишилося, здається, що, як і у Франції та інших місцях, у Донбасі, як і по всьому Радянському Союзу, траплялися випадки страти на місці[7]. Служба безпеки швидко взяла під контроль визволені райони. Винятком була лише Західна Україна. Численні українські націоналісти і далі воювали проти радянських військ аж до кінця 1940-х років із великими втратами з обох сторін[8].

Хоча повоєнне керування й було жорстким, Москва не могла відновити такий терор проти населення, як у довоєнні роки. До війни просто випадковий контакт із німцями міг породити підозри і призвести до розстрілу. Після визволення Москві необхідно було тероризувати населення всіх окупованих територій. Фактично, Сталін таки депортував цілі малі народи (кримських татар, інгушів,

---

[4] ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк. 3.

[5] *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні.— Париж, 1993.— С. 337.

[6] *Ernst L.* Inside a Soviet Industry // Fortune (Chicago), October 1949, p. 177.

[7] Згідно з одним дослідженням, «принаймні чотири з половиною тисячі страт на місці сталося у Франції впродовж кількох місяців після визволення»; набагато більше страт не зафіксовано. *Novick Peter.* The Resistance versus Vichi: The Purge of Collaborators in Liberated France.— London, 1968.— P. 71, 202—208. Про страти на місці у Вінниці див. дослідження *Аміра Вейнера (Amir Weiner)* про повоєнну Вінницю, що скоро вийде друком.

[8] *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: В 2 т.— К., 1994.— Т. 2.— С. 604. Про широкомасштабні операції НКВС у цей період у Західній Україні див.: *Шаповал Ю.* Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні.— К., 1994.— С. 43—69.

калмиків, карачаєвців та багатьох інших), які він вважав колективно відповідальними за співпрацю з німцями окремих їхніх представників[9].

Терор тривав у різних формах. В Сталінській області менш ніж через два місяці після визволення 2569 чоловік заарештовано як німецьких шпигунів, зрадників, колабораціоністів[10]. Скільки розстріляно — невідомо[11]. В перші сім місяців 1946 р. український суд розглядав справи 21 412 чоловік як політичних злочинців (зрадників, шпигунів, бургомістрів і т. д.). Із них 452 чоловіки, чи близько 2 відсотків, отримали смертний вирок, 15 512 — 10 років ув'язнення, 4922 — виправні роботи і 524 — терміни, коротші, ніж десять років. Декому вироки пом'якшили, оскільки вони покаялися і відтак служили в Радянській армії[12]. Скільки людей звинувачено несправедливо, невідомо[13]. Хоча вироки й були жорстокі, вони здавалися м'якшими, ніж під час великого терору.

Досвід війни полярно поділив людей на друзів і ворогів, що було неприйнятним навіть для служби безпеки. Показовим є те, що старосту села неподалік Артемівська правоохоронні органи арештували, попри його нібито колабораціонізм. Він написав німцям позитивні відгуки про тих комуністів, які розкуркулювали його, таким чином

---

9 Див.: *Nekrich A.* The punished peoples.— New York, 1978; *Алиева С. Ю.* Так это было. Национальные репрессии в СССР, 1919—1952 годы. Репрессированные народы сегодня: В 3 т.— М., 1993.

10 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3839, арк. 48.

11 Видатний історик і археолог С. О. Локтюшев, який захищав цінні пам'ятки в музеях Луганська під час окупації, за повідомленнями, помер у тюрмі. Насправді його розстріляли. Див.: *Семистяга В. Ф.* Локтюшев С. О. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. (м. Луцьк).— Вересень—жовтень 1993.— С. 262.

12 ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 3, арк. 60—62.

13 Ф. І. Перельман, єврейський робітник у Слов'яносербську поблизу Ворошиловграда, був несправедливо звинувачений у відмові евакуюватись і виказуванні євреїв-лікарів німцям. Перельман змінив прізвище на Переманов і пережив німецьку окупацію. Потім він служив у Радянській армії і був поранений. Однак 1945 р. його арештовано і він дістав 5 років ув'язнення. Згодом його реабілітували. ДАЛО, ф. 3747, оп. 3, спр. 12 353-р.

урятувавши життя двадцяти двох чоловік. Селяни не дали його заарештувати[14].

Репатрійовані видавалися небезпечними радянському режимові: вони могли виїхати за кордон з власної волі; або принаймні відчули на собі вплив інакших суспільств, культур і політичних режимів. Серед радянських цивільних робітників за кордоном близько 70 відсотків сказали, що хочуть повернутися до Радянського Союзу, 5 відсотків вирішили не повертатися і 25 відсотків вагалися, боячись репресій. Радянські військовополонені мали такі самі почуття і наміри[15]. В процесі репатріації Західні держави, що були причетні до неї, накоїли помилок: дехто був репатрійований всупереч своїй волі; дехто (переважно нерадянські громадяни, які еміґрували на Захід ще до війни) були протиправно повернені до Радянського Союзу. Серед репатрійованих були й воєнні злочинці. 1 квітня 1946 р. 272 867 чол., або 6,5 відсотків усіх вивезених за кордон, були віддані до рук радянської служби безпеки. Більшості, 57,81 відсотка, дозволили повернутися додому, 33,56 відсотка забрали до армії, а ще 2,13 відсотка перебували на «збірно-пересильних пунктах»[16].

І в цій ситуації ті, хто, на думку правоохоронних органів, був під незаперечною політичною підозрою, мали більше шансів вижити після війни, ніж у 1930-х рр. Згідно з офіційною інформацією, кількість страт політичних злочинців у післявоєнні роки загалом зменшилася: 4252 — 1945 р. (значне збільшення порівняно з 3029 — 1944 р.), 2896 — 1946 р., 1106 — 1947 р. і 0 — 1948 р., коли смертний вирок був тимчасово скасований[17]. Якщо ці цифри бодай

---

[14] ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 37, арк. 293.

[15] *Земсков В. М.* К вопросу о репатриации советских граждан в 1944—1951 годах // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 27.

[16] *Там само.*— С. 36. До репатрійованих перед перемогою радянська влада могла ставитися гірше, ніж до тих, хто був масово репатрійований пізніше. Див.: *Hans Fröhlich.* In der vierten Nachtwache. Erlebnisberichte aus der Deportation.— Мюнхен, 1997.— С. 56.

[17] *Попов В. П.* Государственный террор в Советской России. 1923—1953 гг. (Источники и их интерпретация) // Отечественные архивы.— 1992.— № 2.— С. 28.

трохи відбивають справжню кількість репресій, то більшість репатрійованих, переданих службі безпеки, вижила. В липні 1949 р., за офіційними даними, 131 394 колишні власовці, 95 552 члени ОУН і 2277 колаборціоністів були вислані на заслання[18]. Безперечно, що в ці цифри входили й заарештовані в Радянському Союзі. Все ж вони відбивають післявоєнну зміну в державному терорі: понад 200 000 чоловік, яких обов'язково б стратили в 1930-х роках, дозволили жити[19].

Швидко поступившись жорстокому повсякденню, радість перемоги тривала недовго. Багато репатрійованих, навіть залишених на волі, мали жити з ганебним тавром «зрадників»[20]. Репатрійованих часто грабували на шляху додому. Потім їх кидали напризволяще серед холоду Донецьких степів[21]. Після повернення з полону до Луганська М. Г. Білозерову, колишньому офіцерові Радянської армії, пощастило знайти роботу на фабриці. Незважаючи на це, він жив у злиднях, і ввесь час боявся арешту за те, що побував у Німеччині як військовополонений. У січні 1947 р., в розпал голоду, він у відчаї убив дружину й доньку і повісився[22].

Злочинність різко зросла. На реконструкцію промисловості Донбасу радянська влада привезла й лишила без нагляду чимало злочинців. Повідомлялося, що 1945 р. близько ста тисяч репатрійованих були мобілізовані на шахти. Деякі місцеві урядовці скаржилися, що серед мобілізованих були колишні зрадники і власовці. Хай там як,

---

18 *Земсков В. Н.* Спецпоселенцы (По документации НКВД—МВД СССР) // Социологические исследования.— 1990.— № 11.— С. 12.

19 Це могло бути щось на кшталт політичної амністії, але справжня амністія дала вигоду переважно кримінальникам, а не політичним в'язням. Див.: Resistance in the Gulag: Memoirs, Letters, Documents.— М., 1992.— С. 86.

20 Про гіркоту, яку відчували репатрійовані, зіткнувшись із таким ставленням до себе радянської влади, див., напр.: *Андриянов В.* Память со знаком ОСТ. Судьба «восточных рабочих» в их собственных свидетельствах, письмах и документах.— М., 1993.— С. 100—101.

21 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 8, спр. 1477, арк. 49.

22 *Там само*, оп. 17, спр. 4, арк. 51.

Донбас зі своєю великою потребою в робочій силі притягував дуже різних людей[23]. Розповідали, що всі беруть участь у грабунках. Навіть у людних місцях Донбасу людей часто били й грабували серед білого дня. Особливо приваблювали грабіжників поїзди. Щоночі людей лякали постріли з автоматів. Злочинності сприяла ще й велика кількість безпритульних на вулицях[24].

Образ вільного степу, з усіма його проблемами, відновився у Донбасі по війні. Донбас, неначе магніт, приваблював найрізноманітніших злочинців та авантюрників. У повоєнні роки кожен десятий житель Сталіно посидів у в'язниці. Донбас швидко став відомий як місце, «де можна швидко зробити гроші». Люди збиралися на ринках, там їх і грабували. Місцями виникали бійки. У Сталіно ассирійці знову монополізували взуттєвий бізнес, а євреї — перукарський[25]. Життя було небезпечним і голодним. Великий, створений війною дисбаланс між статями зробив жіноче життя особливо тяжким[26]. Багато дітей залишилось без батьків. Хай там як, дітям вдавалося гратись у цьому похмурому світі, використовуючи німецькі черепи як футбольні м'ячі й розкопуючи могили німців з надією знайти щось цінне, особливо хрести. Незважаючи на реальну можливість розбійних нападів, люди гуляли по місту через нестачу інших розваг[27].

Якщо Донбасу вдавалося зберігати елементи вільного степу, то не буде дивним, що навіть українським націоналістам він видавався місцем сховку. В кінці 1947 р., коли Українська Повстанська армія зазнала поразки в Західній

---

23 ДАДО, ф. 326-п, оп. 2, спр. 850, арк. 4—9.

24 *Там само.*

25 *Ясенов Е.* Послевоенное Сталино: водка дешевле хлеба // Город (Донецк).— 1993.— № 43.— 11 листоп.— С. 10.

26 Значна більшість розлучень була зініційована чоловіками, яких було менше, ніж жінок. Із 481 дослідженої мною справи, які розглядав Сталінський суд в 1945—1949 рр., 365, або 76 %, були ініційовані чоловіками. Див.: ДАДО, ф. 3410, оп. 2.

27 *Ясенов Е.* Послевоенное Сталино: водка дешевле хлеба // Город (Донецк).— 1993.— № 43.— 11 листоп.

Україні, «командування УПА віддало їм [членам УПА] наказ рятуватися, або прикидаючись переселеними в Донбас робітниками, або пробиваючись до американських окупаційних зон у Німеччині та Австрії»[28].

На Донбасі, як і скрізь, перемога над німцями посилила антисемітизм. Втеча радянських урядовців, яких вважали євреями, під час війни посилила поширену серед мас підозру, що євреї уникали боротьби і втікали раніше за всіх інших[29]. Коли радянська служба безпеки повернулася в Донбас, українські націоналісти повідомляли, що «цікаво відмітити, що НКВС складається виключно із жидів», а населення говорило, що служба безпеки складається з самих євреїв[30]. Служба безпеки таємно відзначала, як навіть відомий режисер О. Довженко скаржився під час війни, що українській культурі шкодять євреї, котрі «ненавиділи нас, ненавидять і будуть ненавидіти» і «намагаються пролізти скрізь і прибрати все до своїх рук»[31]. По війні, коли євреї повернулися з фронту чи евакуації, населення зустрічало їх з ворожістю. Коли євреї прагнули повернути свої колишні квартири і майно, антисемітизм часто переростав у відкриту конфронтацію. Отже, майже в усіх містах України антисемітизм став активнішим, ніж раніше. Згідно з офіційним рапортом, це було частково пов'язано з помилковою думкою, що євреїв у Радянській армії було відносно менше, ніж інших етнічних груп[32]. У рапорті та-

[28] *Armstrong A. John.* Ukrainian Nationalism. 3rd ed. Englewood.— Colo., 1990.— P. 221.

[29] ДАДО, ф. 326п, оп. 1, спр. 1897, арк. 5 — 15. Про безпосереднє спостереження гострого антисемітизму в інших місцях України в 1941 році див.: *Mace E. James, Heretz L.*, eds. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. Washington D. C., 1990. 2:654, 700.

[30] ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 113, арк 3.

[31] ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 82. Про Довженків антисемітизм перед війною див.: *Carynnyk Marco.* Alexander Dovzhenko's 1939 Autobiography // Journal of Ukrainian Studies, 19:1 (Літо 1994).— P. 27.

[32] ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1363. Це уявлення не підкріплено статистикою, яка показує високий процент євреїв на фронті. Див.: *Алексеницер М., Авербух С.* Статистика еврейского героизма в годы Великой Отечественной войны // Єврейська історія та культра в Україні. Матеріали конференції. Київ. 8—9 груд. 1994.— К., 1995.— С. 4.

кож вказано, що антисемітизм посилив сіонізм серед українських євреїв[33].

Як виявилося, повоєнні роки не були «часом жити». Шейла Фіцпатрик доводить, що надії повернутися до «звичайного стану» були приречені, бо Радянський Союз не мав моделі «звичайного стану», до якої можна було б повернутися[34]. Як пізніше згадував Роберт С. Такер, що тоді працював у американському посольстві в Москві, це був час

> «готуватися до ще однієї великої війни, значна ймовірність якої притаманна, як сказав Сталін 9 лютого 1946 р., природі „імперіалізму". Отже, ще три або чотири „п'ятирічки" („п'ятирічка" символізувала жертву) потрібно було, щоб убезпечити себе від будь-яких „несподіванок". Росіянин, в чиїй квартирі я сидів, слухаючи по радіо промову Сталіна, при цих словах опустив голову на складені руки. Я думаю, що люди в усій Росії зробили те саме. Це був кінець надій на вільне від напруги і злиднів тридцятих років життя після війни. Післявоєнний період був визнаний потенційно новим передвоєнним періодом. Холодна війна почалася»[35].

Кінець війни і початок холодної війни супроводив тяжкий голод у країні.

Голод 1946—1947 рр. вразив значну частину України, зокрема Донбас, Молдову, Західний Сибір, Південний Урал, нижнє й середнє Поволжжя і частину Чорноземного району. На відміну від голоду 1932—33 років, цей голод зачепив нечорноземний район і такі великі міста, як Москву, Ленінград, Новосибірськ та інші. Голод і спричинені ним хвороби зібрали тяжкий урожай в один мільйон жит-

---

33 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1363.

34 *Fitzpatrick Sheila.* Postwar Soviet Society: The 'Return to Normalcy' 1945—1953 // *Susan J. Linz.*, ed. The impact of World War II on the Soviet Union. Totowa, N.J., 1985.

35 *Tucker C.Rober.* V-E Day, Moscow.

тів[36]. У Сталінській області, виходячи з неповних даних, 1947 р. зафіксовано 2703 смерті від тривалого недоїдання (набагато більше померло від спричинених ним хвороб). Із них 60 відсотків сталося в містах. Більшість померлих (65 відсотків) — це малозабезпечені (хворі, пенсіонери, інваліди). Померло більше чоловіків (60 відсотків), ніж жінок[37].

Декілька факторів поєдналися у цій трагедії одразу після перемоги. Керівництво сільським господарством мало змінилося після війни. Його суворо планували і контролювали з центру з метою державної заготівлі зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Щоб виконати плани, колгоспи використовували селян як рабів, підпорядкованих військовій дисципліні. Ця система, скажімо, здавалася мілітаризованим кріпацтвом хлопчикові, що втік від страшного голоду в Донецьку до колгоспу. (Згодом його заарештували за розмови з друзями про кріпацтво на селі)[38]. Щоб створити достатні резерви зерна, уряд запровадив нереально високі заготівельні завдання для ослабленої війною колгоспної системи. Коли колгоспи вкрай потребували робочих рук і тяглової худоби, їх змушували віддати більше зерна, ніж вони могли. Не було достатніх стимулів збільшувати посівні площі. В будь-якому випадку селянам платили дуже мало. Тому вони були більше зацікавлені обробляти власні ділянки, що давало їм змогу вижити. Кількість селян, яким не вдалося заробити мінімальну суму трудоднів, досягла 1946 р. рекордного рівня[39]. Становище ще погіршувалося тим, що на значній території країни, зокрема й на Донбасі, була посуха. В Ста-

36 *Зима В. Ф.* Голод в России 1946—1947 годов // Отечественная история.— 1993.— № 1.— С. 35, 43. Про детальний аналіз голоду див.: *Зима В. Ф.* Голод в СССР 1946—1947 годов: происхождение и последствия.— М., 1996.

37 *Заднепровский А. И.* Жертвы голода 1946—1947 гг. в Донбассе. Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. Т. 1.— Донецьк, 1992. Здається, що дані охоплюють і померлих в одному районі Ворошиловградської області.

38 Інтерв'ю № 1.

39 *Маковійчук І. М, Пилявець Ю. Х.* Голод на Україні у 1946—1947 рр. // Український історичний журнал.— 1990.— № 8.— С. 19.

лінській області на 1946 р. був запланований урожай 9,5 центнера зерна з гектара, але отримали всього 6,6. Незважаючи на це, заготівельні плани були підвищені[40].

Восени 1946 р., коли країна страждала від наслідків посухи і високих заготівельних норм, уряд скасував харчові пайки для двадцяти восьми мільйонів селян[41]. Народ голодував. Багато хто впав у відчай. Відомо, що Т. М. Цигаров, робітник шахти «Євдокіївка» в Сталіно, заявив своїм колеґам, що «життя щодня стає все гіршим і гіршим. Я не знаю, як жити далі»[42]. Багато хто вірив, що країна голодує через надання допомоги Польщі та іншим країнам Східної Європи. За повідомленням інформатора, гірник шахти № 9 у Сталіно Іван Токарєв стверджував, що «я не вірю, що в нас у Радянському Союзі немає запасів хліба. Це наш уряд допомагає демократичним країнам»[43]. (Тобто країнам «народної демократії»).

Токарєв казав правду, що уряд має достатньо запасів зерна, щоб нагодувати голодний народ. Проте він не був схильний ними ділитися. Восени 1947 р., після досить непоганого врожаю, що полегшив голод, уряд навіть підвищив зернові резерви на 80—90 відсотків[44]. Це було зроблено, щоб скасувати карткову систему в містах і здійснити грошову реформу для стабілізації економіки. (Реформа, однак, призвела до девальвації рубля і знищила багато заощаджень населення). 17 грудня 1947 р., в день, коли кар-

---

40 *Заднепровский А. И.* Голод 1946—1947 гг. в сёлах Донеччины // Новые страницы в истории Донбасса. Статьи. Т. 2.— Донецьк, 1992.— С. 117; *Маковійчук, Пилявець.* Голод на Україні.

41 *Зима В. Ф.* Голод в России 1946—1947 годов // Отечественная история.— 1993.— № 1.— С. 35.

42 ДАДО, ф. 326-п, оп. 4, спр. 375, арк. 139.

43 *Там само,* арк. 140. «Під демократичними країнами» тут явно розумілися східноєвропейські країни, які Сталін намагався утримати під радянським впливом. Про думку, що совєти страждають через Польщу та інші країни, також див.: *Стреляный А.* Последний романтик // Дружба народов.— 1988.— № 11.— С. 227. Також див.: Інтерв'ю № 1.

44 *Зима В. Ф.* Голод в России 1946—1947 годов // Отечественная история.— 1993.— № 1.— С. 49.

ткова система була скасована, голодне населення Донбасу кинулося купувати хліб. «Велика кількість смертельних випадків» була зафіксована цього щасливого дня: люди їли хліб буханцями й помирали від завороту кишок[45]. Хліб став цілком доступним, але в малих кількостях, тому людям, як і раніше, доводилося стояти в черзі за хлібом годинами. Але навіть після скасування карткової системи голод тривав у багатьох місцях[46].

На відміну від 1932—1933 рр., уряд не заперечував голод. Він приймав допомогу з інших країн (Організації Об'єднаних Націй, Червоного Хреста, Фонду допомоги Росії в Сполучених Штатах тощо), яка зменшила кризу[47]. Коли Хрущов доповів про голод в Україні, Сталін сказав: «М'якотілість! Вас [українців] обдурюють, навмисне доповідають про таке, щоб розжалобити й змусити витратити резерви». Хрущов зрозумів, що Сталін знав про голод: «Може, Сталін одержував якісь інші повідомлення, яким він більше довіряв?» Сталін поставив питання перед Центральним Комітетом. Попри всю свою неохоту й скупість, Сталін і радянський уряд направили трохи зерна в голодні райони, бо, як передав Хрущов, Сталін сказав: «Україна зруйнована, а республіка величезна й має велике значення для країни»[48]. Але ця допомога була недостатньою для вирішення всіх проблем.

Як і Перший секретар ЦК КП(б)У Хрущов, багато місцевих керівників боролися за порятунок голодних. Засвоївши науку 1932—1933 рр., деякі голови колгоспів ризикували життям, приховуючи зерно, щоб годувати селян.

---

45 *Горбунёв Г.* Голодный 1947 // Енакиевский рабочий.— 22 сент. 1993.

46 *Зима В. Ф.* Голод в России 1946—1947 годов // Отечественная история.— 1993.— № 1.— С. 49—50. *Заднепровский А. И.* Голод 1946—47 гг. в сёлах Донеччины // Новые страницы в истории Донбасса. Статьи. Т. 2.— Донецьк.— 1992.— С. 132—133.

47 *Зима В. Ф.* Голод в России 1946—1947 годов // Отечественная история.— 1993.— № 1.— С. 47—49.

48 Khrushchev Remembers, tr. and ed. by *Strobe Talbott*, introduction, commentary and notes by Edward Crankshaw.— Boston, 1970. P. 235, 240—241.

Щоб унеможливити заготівлю, голова колгоспу ім. Рози Люксембург в Сталінській області дав наказ зламати сушильну машину. Керівництво Амвросіївського району Сталінської області навіть заборонило колгоспам здавати державі зерно без їхнього письмового дозволу. Такі сміливі дії місцевого начальства задля пом'якшення наслідків голоду траплялися повсюди[49].

Наслідками таких вчинків були репресії. Ковальов, із колгоспу ім. Стаханова в Красноармійську, Сталінська область, був засуджений до семи років ув'язнення за «розбазарювання» зерна (це означало, що селянам платили за їхню роботу і використовували зерно для споживання в колгоспі). 1946 р. і в першому кварталі 1947 р. кожен шістнадцятий голова колгоспу на Україні був засуджений за «протиправні дії». Серед цих людей були ветерани Радянської армії та інваліди війни, що стали керувати колгоспами після демобілізації[50]. Один радянський історик стверджує, що «ніколи в минулому в історії колгоспного будівництва зміна голів колгоспів не досягала таких масштабів, як у 1946 і 1947 роках»[51]. Покарання були суворими, але контраст із тридцятими вражає: в ті часи порушення державної постанови звичайно вело до страти.

Тоді як таких керівників переслідували, в охоплених голодом районах поширювалася злочинність. Хрущов отримував повідомлення про вбивства й канібалізм в Україні[52]. В листопаді 1946 р. робітник шахти ім. Орджонікідзе в Єнакієвому Ф. І. Неживих убив дружину й тримісячного сина. Деякий час він протримався, харчуючись їхнім м'ясом. Потім він познайомився з Х. Кожевниковою, яку спіткала така сама доля, що й дружину Неживих,

---

49 *Марковійчук, Пилявець.* Голод на Україні.— С. 21, 23.

50 *Там само.*— С. 24—25. Багато людей були засуджені за крадіжку зерна згідно з безславним законом від 7 серп. 1932 р. ДАЛО, ф. Р-2295, оп. 3 містить багато папок із цими справами.

51 *Волков М. И.* Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: колхозы СССР в 1946—1950 гг.— М., 1972.— С. 232.

52 Khrushchev Remembers. P. 234, 240.

у січні 1947 р. 20 січня Неживих заарештували[53]. У лютому 1947 р. залізничник Красного Лиману в Сталінській області А. І. Сапельников із дружиною не отримували від адміністрації ані продуктових карток, ані матеріальної допомоги. З голоду Сапельников убив дружину і довго харчувався її м'ясом[54]. З 11 січня по 5 лютого 1947 р. зафіксовано ще п'ять випадків вбивства й з'їдання членів сім'ї у Сталінській і два у Ворошиловградській областях[55].

Убивства і збройний грабунок зерна часто траплялися в голодному Донбасі. 2 квітня 1947 р. вкрадено 300 кілограмів зерна зі складу в колгоспі села Красний Кут. Тіло охоронця Панкова знайшли в сусідній шахті. Секретаря комітету комсомолу Голяка в колгоспі «Червоний партизан» у Ясинуватському районі Сталінської області застрелено 28 серпня 1948 р. Виявилося, що голова колгоспу, член партії І. Л. Косматенко зі своїми товаришами вбили Голяка за те, що той виявив, що голова з дружиною «розбазарював» майно колгоспу. Невідомо, чи Косматенко просто давав зерно, щоб прогодувати голодних колгоспників, чи крав для себе[56]. ЦК компартії в Києві довелося надіслати спеціальний циркуляр на Донбас, у якому повідомлялось про політичний тероризм з боку ворожих сил[57]. Не дивно, що в 1947 р. в'язниці в Сталіно й Ворошиловграді вміщали втричі більше в'язнів, ніж кількість, на яку вони були розраховані, й навіть 1949 р., щоб дати раду злочинності, Міністерству внутрішніх справ України доводилося тримати у двох областях Донбасу найбільший і третій за розмірами серед усіх українських областей обласний контингент співробітників[58].

---

53 *Білас І.* Репресивно-каральна система. Т. 1.—С. 347—348.

54 ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 5, арк. 156—158. Також: *Білас.* Репресивно-каральна система. Т. 1.— С. 348—349.

55 *Білас І.* Репресивно-каральна система. Т. 1.— С. 348.

56 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4961, арк. 1, 126—127, 136, 161—163 і т. д.

57 *Там само,* спр. 4960, арк. 186—192.

58 *Там само,* ф. 1, оп. 17, спр. 7, арк. 17. *Білас І.* Репресивно-каральна система, 1:351, 2:682—83.

Голод знову поставив під сумнів саму доцільність існування колгоспів. Не те, щоб колгоспна система не могла забезпечити продуктами всю країну. Під час війни їй вдалося прогодувати країну й мільйони вояків. Сталін та керівництво партії ніколи не сумнівалися в необхідності колгоспів. Молотов навіть сказав, що «успіх колективізації значніший, ніж перемога у Великій Вітчизняній війні»: без колективізації країна ніколи не змогла б виграти війну[59]. Навіть німці майже, а то й узагалі не намагалися зруйнувати колгоспну систему, тому що вона полегшувала збір зерна.

І до, і після війни в країні точилися розмови на побутовому рівні про те, що колгоспи — це нова форма кріпацтва. Голодна криза змусила партійне керівництво шукати розв'язків у дореволюційній діяльності сільськогосподарської адміністрації. Тільки-но минув пік голоду, Хрущов запропонував заходи зміцнення колгоспної системи, що загрозливо похитнулась. У меморандумі до Берії від 10 лютого 1948 р. він зазначив:

> «В царской Росии был закон, по которому крестьянские общества могли выносить приговоры об удалении из села лиц, „дальнейшее пребывание коих в этой среде угрожает местному благосостоянию и безопасности" (Свод Законов Российской империи, том IX, статья 683). Ясно, что этот закон ограждал частную собственность и был направлен против людей, социально опасных для царско-помещичьего строя.
>
> В наше время следовало бы для усиления охраны социалистической собственности издать закон о выселении за пределы республики наиболее опасных антиобщественных и преступных элементов, упорно не желающих приобщаться к общественно-полезному труду»[60].

---

[59] Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника *Ф. Чуева*.— М., 1991.— С. 383.

[60] Неизвестная инициатива Хрущева (О подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян // Отечественные архивы.— № 2.— 1993.— С. 35—36.

Москва пішла назустріч його проханню. 21 лютого 1948 р. було видано указ про «виселення з Української РСР усіх індивідів, що злісно уникають діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадське й паразитичне життя». За півтора місяця понад 2000 чоловік вивезено зі східної частини України. Мало того, в червні Москва розіслала таємне розпорядження про поширення дії цього указу на всю країну. З 1948 по 20 березня 1953 р. згідно з цим указом вислано 33 266 чоловік, разом з ними на заслання опинилися 13 598 членів родин[61].

На відміну від голоду 1932—1933 рр., голод 1946—1947 рр. ударив по міському населенню Донбасу принаймні не менше, ніж по сільському. Відновлення зруйнованих шахт і заводів здійснювалося ціною значних жертв серед робітників. Як і раніше, люди гинули через недостатні засоби безпеки на шахтах. Майже нічого не зроблено для вирішення хронічної проблеми Донбасу — нестачі питної води. Людям нічого не лишалося, як використовувати брудну воду; і здоровим, і хворим доводилося користуватись тими самими кранами і тим самим посудом, що створювало ризик розповсюдження інфекції. Москва не відповідала на прохання про допомогу. Виплату заробітної плати затримували на місяць і більше, через що робітники не могли прогодувати себе й свої сім'ї[62].

Як і раніше, люди на Донбасі часто змінювали місце проживання. 1949 р. по всій Україні 75 134 робітники покинули місця роботи без попередження, що вважалося

---

61 *Там само.*— С. 31, 37—38. Також див.: *Зима В. Ф.* Голод в СССР 1946—1947 годов. Розд. 7. З 1948 по липень 1950 року 11 991 вирок про депортацію за межі України ухвалили колгоспи. Див.: *Шаповал Ю. І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.— К., 1993.— С. 273. Також: *Винниченко І.* Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання.— К., 1994.— С. 72—75. Про багато трагедій, спричинених депортацією, див. у вид.: *Заднепровский А. И.* Выселение крестьян из Донбасса в 1948 г. // Новые страницы в истории Донбасса. Статьи. Т. 3.— Донецьк, 1994.

62 Див., напр.: лист робітниць шахти ім. Калініна в Артемівську від грудня 1948 р. міністру вугледобувної промисловості в: РГАЕ, ф. 8628, оп. 1, спр. 884, арк. 90—95.

кримінальним злочином. «Багато людей втікало звідси [з Донбасу],— повідомив старий шахтар.— Людей у ті часи за це заарештовували»[63]. На Донбас (Сталінська та Ворошиловградська області) припадало 74,6 відсотка таких утеч[64].

На Донбас припадав і великий відсоток засуджених за «хуліганство» в Україні. (Хуліганством називали дрібні кримінальні правопорушення, але воно могло означати і вбивство). Статистика засвідчує, що в повоєнні роки в Україні кількість кримінальних справ постійно зростала: з 4545 1947 р. до 7718 1949 р., 10 757 1950 р. і 6154 за перше півріччя 1951 р. 1951 р. в Сталінській області зафіксовано рекордну кількість кримінальних справ: 1319, за нею йде Ворошиловградська: 701. Таким чином, на Донбас припадало 32,8 відсотка від загальної кількості по Україні. Більшість зловмисників — це молоді робітники, багато з них жило в переповнених гуртожитках[65].

Десталінізація

На думку Джеймса Р. Мілара, «економічні втрати від війни дорівнювали чи навіть переважали багатство, набуте країною під час індустріалізації в 1930-х роках»[66]. Однак, на відміну від свого колеги Вінстона Черчиля, який програв на повоєнних виборах, Сталіну вдалося проправити Радянським Союзом аж до своєї смерті 1953 р. Щоправда, на відміну від Черчиля, йому не довелося випробовувати долю на вільних виборах. А проте, як влучно зазначив Мілар, жодній іншій нації чи державі за новіт-

63 *Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz.* Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989—1992 (State University of New York Press, 1995). P. 50.

64 ЦДАГО, ф. 7, оп. 5, спр. 499, арк. 22.

65 *Там само,* спр. 585, арк. 60—61, 64; ф. 1, оп. 1, спр. 1120, арк. 229.

66 *James R. Millar.* Conclusion: Impact and Aftermath of World War II // *Linz.* Impact. P. 283. Також див.: *Susan J. Linz.* World War II and Soviet Economic Growth; *Wassily Leontieff.* Capital Reconstruction and Postwar Development of Income and Consumption // *Linz.* Impact.

ньої доби «не довелося витримати такою дорогою ціною війну і вийти з неї неушкодженою як політико-економічній системі»[67].

Звісно, Сталіну вдалося перемогти, попри прогнози багатьох скептиків. Характерно, що під час війни населення часто висловлювало підтримку курсу Сталіна на прискорену індустріалізацію: «Що ми робили б без наших п'ятирічок проти Німеччини, яка воює проти нас, спираючись на всю промисловість Західної Європи?»[68] Приватні розмови членів Академії наук в евакуації таємно записувала служба безпеки. Один з них, на прізвище Попов, 1942 р. сказав, як записано, таке: «Думаю про Сталіна й схиляюся перед його розумом»[69]. На Донбасі, як і всюди, багато непохитних адептів сталінізму стали ще твердішими прихильниками Сталіна[70].

В істориків часто виникає спокуса запитати, чи Радянський Союз переміг завдяки Сталіну чи незважаючи на Сталіна. На це, як і ще на значну кількість запитань, не можна одразу відповісти. Як і у випадку голодомору 1932—1933 рр., перемога породила принаймні дві протилежні політичні оцінки. З одного боку, Сталінові начебто вдалося зміцнити свою владу: як вождь, він вивів країну зі смертельної небезпеки й привів її до перемоги, незважаючи на сплачену ціну. Багато людей вважають, що ніякий інший лідер не зміг би цього зробити. З другого боку, Сталін припустився грубих помилок і упорався з кризою з властивою йому жорстокістю. Ціна, людська й матеріальна, виявилася величезною. Війна неминуче поставила питання про розумність Сталінового керівництва для всіх, хто відчував його на собі.

---

67 *James R. Millar*. The ABC of Soviet Socialism. University of Illinois Press, 1981. P. 43.

68 *Maurice Hindus*, Mother Russia. New York, 1943. P. 165.

69 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 5. Такий погляд є і у вид.: *Волобуєв П. В., Зубкова Е. Ю.* Общество и реформы 1945—1964.— М., 1993.— С. 190.

70 Інтерв'ю № 3. Чоловік, з яким я розмовляв, і досі несхитний сталініст.

Сам Сталін, здається, амбівалентно сприймав воєнний досвід. З одного боку, після війни він надав собі чин «генералісимуса» — «найвищого генерала»[71]. В лютому 1946 р. Сталін публічно оголосив, що «наша перемога означає передусім перемогу нашого суспільного устрою, що радянський суспільний лад успішно витримав випробування у вогні війни й довів свою цілковиту життєздатність»[72]. Здається, що Сталін приписував собі заслуги за перемогу.

З другого боку, досвід війни увесь час нагадував Сталіну про його прикрі помилки. Невдовзі після перемоги, 24 травня 1945 р., Сталін зазначив, що «в нашого уряду було немало помилок, у нас були моменти розпачливого становища в 1941—42 роках...»[73] Він «визнав за необхідне очистити вулиці від калік, у яких він бачив огидні сліди війни». Бажаючи «відкинути згадки про війну», Сталін 1947 р. «знизив статус Дня Перемоги з державного свята до рівня звичайного робочого дня». Він навіть заборонив публікацію деяких ганебних наказів, виданих під час війни, і посилання на них: наказ № 270 (16 серпня 1941 р.), який «прирівнював потрапляння в полон до державної зради і погрожував сім'ям військовополонених тяжкими наслідками»; наказ № 227 (28 липня 1942 р.) — наказ «жодного кроку назад». Сталін боявся показу своїх помилок у мистецтві та літературі. Але спогади про війну так міцно увійшли в життя людей, що сталінський уряд просто «не міг накласти реальне табу на тему війни [в літературі і мистецтві], як у випадку чистки й терору тридцятих років, над якими нависала зловісна тиша»[74].

Сталіну було ясно, що війна й перемога принесли нові турботи у внутрішню й зовнішню політику. Хоча він, звісно, й не міг контролювати увесь світ, але йому пощастило втримати визволену Радянською армією Східну Євро-

71 *Robert H. McNeal,* Stalin: Man and Ruler.— London, 1988. P. 264.

72 *I. V. Stalin.* Sochineniia, Vol. 3 (16).— Stanford, Calif., 1967. P. 6.

73 *Там само.*— Vol. 2 (15) Stanford, Calif., 1967. P. 203—204.

74 *Nina Tumarkin.* The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia.— New York, 1994. P. 100—104.

пу під радянським впливом. Він зробив це, розпочавши в країні нову п'ятирічку, а в зовнішній політиці — холодну війну. В душі Сталін, здається, то намагався пристосуватися до нових повоєнних порядків, то боровся проти них.

Найбільшою проблемою, як зазначив Фридрих Ц. Баргхорн, був «вплив західних культур на радянське населення»:

> «Хоч він існував завжди, але контакти під час війни були настільки не на користь Союзу, що створили нову велику проблему. Єдиним більш-менш близьким до цього впливу явищем в усій російській історії було інтелектуальне шумування серед російських офіцерів після наполеонівських війн, що призвело до декабристського повстання»[75].

Важко уявити, що добре обізнаний з історією Росії Сталін не міг провести аналогії з війною проти Наполеона[76].

У Сталіна були всі причини боятися військових командирів. Повоєнні злидні в тріумфальній країні не могли не спокусити деяких командирів на вияви гостро критичного ставлення до політичного керівництва країни, хоча немає інформації навіть про те, чи мріяло військове командування повторити повстання декабристів[77].

Престиж Радянської армії та її командирів, набутий перемогою, був ще однією проблемою для Сталіна: в нього з'являлася серйозна конкуренція. Саме Г. К. Жуков та інші військові командири мали не менші заслуги, ніж Сталін, урятувавши країну від нищівного розгрому на початку війни і зрештою довівши країну до перемоги. Маршал Жуков, який довів Радянську армію до Берліна, мав таку

---

75 *Barghoorn.* Soviet Union. P. 2.

76 Ще в лютому 1942 року, боячись нових декабристських рухів, замполіт Другого Білоруського фронту Окороков відверто обговорював цю аналогію. Див.: *Сенявская Е. С.* 1941—1945. Фронтовое поколение. Историко-психологические исследования.— М., 1995.— С. 202—203.

77 Критично настроєні елементи були і в армії. Про особливо яскравий випадок див. у вид.: Подслушали и расстреляли // Известия.— 16 лип. 1992.

пошану військових і таку популярність серед населення, що став серйозною загрозою Сталіну. Через це подорож до Сполучених Штатів, яку планував Жуков, ніколи не відбулася[78]. На Донбасі у липні 1947 р. колгоспниця Тетяна Кабан начебто сказала, що «після демобілізації Червоної армії нашою країною керуватиме Маршал Жуков, а Сталін піде у відставку. Жуков розпустить колгоспи, й народ буде жити індивідуально»[79]. На початку 1946 р. під час одного антисемітського заворушення робітник Омелян Макаренко навіть зробив Жукова антиєврейським хрестоносцем: «Жуков недавно гостював у Сталіна і в бесіді з ним заявив: ми перемогли, тепер нам уже ніхто не страшний, але життя наше покращиться лише тоді, коли знищимо жидів»[80].

Жукова відкликали з Берліна у березні 1946 р. Була заарештована група військових командирів; одного з них змусили написати звинувачення на Жукова, де зазначалося, що він домагається влади, незадоволений політикою Сталіна і т. п. Жукова охарактеризували як бонапартистського претендента на владу[81]. Подальший розвиток подій не має прецедентів. У червні 1946 р. Сталін скликав Вищу Військову раду, до якої він також запросив усіх членів Політбюро, маршалів та генералів. Хоча Молотов, Берія, Булганін та генерал П. І. Голіков накинулися на Жукова, більшість маршалів була на його боці. Зокрема, маршал І. С. Конєв взяв слово й категорично заперечив усі закиди на адресу Жукова. Коли Сталін відповів звинуваченнями, мовляв, Жуков узурпує військову славу, Конєв відповів: «Ну, це дрібниці». Конєв згодом згадував цей епізод і пояснив свою сміливість: він тоді вважав, що якщо він та інші не захистять Жукова, то буде повторення 1937 р., і що, крім того, і він сам, і всі інші стали під час

78 *Barghoorn.* Soviet Union. P. 6.

79 ДАДО, ф. 326п, оп. 2, спр. 924, арк. 44. Також див.: РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 88, спр. 688, арк. 30.

80 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3880, арк. 26.

81 Донос. Секретные документы заговора против Маршала Советского Союза Георгия Жукова // Совершенно секретно.— 1993.— № 2.

війни хоробрішими, ніж раніше. Сталіну довелося змиритися з цією помітною зміною, виявом процесу десталінізації. Нагадавши Жукову про скромність великих російських полководців минулого, як-от Суворова, Кутузова і Скобелєва, Сталін висварив його за начебто брак скромності й просто усунув із посади[82].

Війна породила критичні погляди в населення, розширила його світогляд і заохотила людей думати інакше. Проживання під владою німців десятків мільйонів радянських громадян, а також те, що військовополонені, солдати та остарбайтери побачили й спробували життя на Заході, стало зовсім новим чинником у політичному житті Радянського Союзу. Критичні погляди, однак, не призвели до обговорення реальних альтернатив радянському режимові[83]. Не сталось і декабристського повстання. Попри це, люди стали вимагати кращого життя і стали менш боязкими у вияві своїх політичних поглядів. Маршалу Конєву вистачило мужності заступитися за начебто беззахисного Жукова. Можливо, таких сміливців, як Конєв[84], було небагато, але архіви засвідчують, що радянські громадяни після війни стали висловлюватися вільніше, ніж раніше.

За репатрійованими пильно наглядали після повернення з Німеччини, і служба безпеки уважно переглядала їхню кореспонденцію. А проте люди вже писали і обговорювали те, що не осмілювалися в 1930-х роках. Дев'ятнадцятирічна колгоспниця Віра Золотарьова у Ворошиловграді розповідала про розчарування, яке вона пережила, потра-

---

82 *Там само.* А також: *Пономарев А.* Маршалы. Как делили славу после 1945-го // Родина.— 1995.— № 1.— С. 78. *Симонов К.* Глазами человека моего поколения. Размышления о Сталине.— М., 1988.— С. 419—421. Див. також спогади Жукова: *Г. К. Жуков.* Коротко о Сталине // Правда.— 20 січ. 1989. Також див.: *Ваксберг А.* Дело маршала Жукова: неразорвавшаяся бомба // Литературная газета.— 5 серп. 1992.— С. 12.

83 *Зубкова.* Общество и реформы.— С. 16—32.

84 Однак згодом Конєв «виявив схильність до участі в політичних інтригах». 1953 р. він начебто підтримував Сталінову «змову лікарів». Khrushchev Remembers. P. 286.

пивши 1945 р. на рідну землю: «Коли я вступила на територію СРСР, то неначе потрапила в брудну яму»[85]. Двадцятип'ятирічна В. В. Гайдар зазначила: «Німці мене не кривдили, можна було б і далі там працювати. Я дуже шкодую, що поїхала звідти»[86]. Анна Шелемська скаржилась: «У німецькому таборі було краще, ніж удома»[87]. Робітник шахти № 2/2 в Боково-Антрациті Ульянов поділяв невдоволення Шелемської: «Робота на Донбасі — це каторга й обман робітників. Коли я був у Німеччині, то й умови праці були кращі, ніж тут»[88]. Двадцятирічний колгоспник В. Половник знайшов розв'язок проблеми забезпечення продуктами: «У Німеччині колгоспів немає. Німці живуть добре. Якби не було колгоспів і у нас, то й хліба було б більше»[89]. В. І. Норейко, повернувшись додому з Німеччини, розповідав: «За кордоном вже давно йдуть вибори. Там існує справжня демократія, бо декілька партій безперешкодно висувають своїх кандидатів. У нас же вибори не будуть демократичними, бо існує всього одна партія»[90].

Інші розповідали таке саме. Робітник шахти «Чистякове-Антрацит» Овчаренко в липні 1945 р. сказав:

> «Дурнями будуть бійці, якщо демобілізуються, здадуть зброю і поїдуть додому. Треба, щоб вони зі зброєю в руках вимагали від Сталіна відповіді — за що вони 4 роки воювали і кров свою проливали? За 100 грамів пайки, що призначається інвалідам Вітчизняної війни?»[91]

---

85 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 7.

86 *Там само*, арк. 8—9.

87 *Там само*, арк. 7. Про десь такі самі почуття також див. у вид.: *Fröhlich.* In der vierten Nachtwache. S. 56. Зафіксовано випадки, коли колишні репатрійовані тікали з Донбасу, сподіваючись потрапити в американську зону окупації в Німеччині. Майже завжди їх зупиняли далеко від цілі й арештовували. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4961, арк. 94.

88 ДАЛО, ф. Р-179, оп. 3, спр. 1479, арк. 7.

89 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 7.

90 РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 88, спр. 456, арк. 63.

91 ДАДО, ф. 326п, оп. 2, спр. 924, арк. 45.

Ворошиловградський робітник Н. П. Стрельцов також був настроєний песимістично:

> «Тепер нам гарного життя не бачити, та й перед війною не життя було, а мука. Побачили ми трохи життя до початку п'ятирічок, а там почалися п'ятирічки, потім війна, тепер знову п'ятирічки, і так нам буде до самої смерті. Немає турботи про людей»[92].

Учитель із Ворошиловграда І. Е. Коломойцев у жовтні 1945 р. сказав:

> «Поки існуватиме радянська влада і при її керівництві перебуватиме нинішній керівник, до того часу в нас буде таке життя. Тільки його смерть врятує народ від радянського рабства»[93].

Звісно, ці заяви треба сприймати із застороrою, бо, як і в 1930-х роках, служба безпеки та інформатори могли сфабрикувати деякі з них. Як і до війни, радянський апарат нагляду діяв енергійно. Однак немає даних, щоб цих людей одразу заарештовували, що мало б неодмінно трапитись у тридцятих роках. Усього декількох названо «ворогами народу» в таємних рапортах, у яких після війни вже проступала тенденція сприймати такі «підривні» висловлювання як належне. Це була дивовижна зміна.

Терор припинився не зовсім. Навпаки, офіційні дані про засуджених за політичні злочини досить показові[94]:

---

92 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1477, арк. 53.

93 *Там само*, арк. 54.

94 Показники 1945 й 1946 років вищі, ніж у 1934, 1940 чи 1941 роках (відповідно 78 999, 71 800, 75 411). У 1948 році тимчасово відмінено смертну кару. Коли її відновили в 1950 році, відбулось 475 випадків застосування вищої міри покарання; ця кількість зросла до 1609 в 1951, 1612 в 1952 і різко впала до 198 в першій половині 1953 року. Див.: *Попов.* Государственный террор в советской России.— С. 28. Більшість із них одразу в повоєнні роки — це військові злочинці, як-от власовці, українські націоналісти й колабораціоністи.

1945 р.— 123 248 чол.
1946 р.— 123 294 чол.
1947 р.— 78 810 чол.
1948 р.— 73 269 чол.
1949 р.— 75 126 чол.
1950 р.— 60 641 чол.
1951 р.— 54 775 чол.
1952 р.— 28 800 чол.

Сталін запровадив чимало різних видів дискримінації проти репатрійованих і тих, хто жив за окупації, вважаючи їх другосортними громадянами. Попри це, різниця з тридцятими роками очевидна. У 1937—1938 рр., як уже зазначено вище, навіть випадковий контакт з іноземцем часто призводив до смерті. А в повоєнні роки перебування десятків мільйонів громадян під іноземними режимами зробило практично неможливим знищення чи ізоляцію їх.

По війні населення і Донбасу, і всієї країни почало потай слухати передачі «Голосу Америки» та Бі-Бі-Сі. (Бі-Бі-Сі швидко завоювало добру репутацію за передачу повних та об'єктивних новин, на відміну від радянських засобів масової інформації)[95]. Іронічно, що табори ГУЛАГу, в яких перебували сотні тисяч іноземних військовополонених (німців, поляків, японців та інших), також стали місцем знайомства з іншими культурами: і радянських й іноземних громадян змішували, хоча близькі контакти й були небезпечними[96].

В інших сферах Сталіну, що поводився як диктатор, також довелося йти на компроміс. Повчальний випадок

95 ДАЛО, ф. Р-179, оп. 5, спр. 550, арк. 129 (звіт за 1956 р.). Щодо «Голосу Америки» див. звіт за 1951 р. у: ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 37, арк. 255.

96 Див.: *Marcel Sztafrowski.* Direction Stalino. Un Polonais dans les campss soviétiques.— Paris, 1987. P. 59, 78; *Jacques Sandulescu* (румун, який працював на шахтах Донбасу, будучи в'язнем). Donbas.— New York, 1968.

з режисером Л. Лукіним. Його фільм 1941 р. «Большая жизнь» про шахтарів Донбасу отримав Сталінську премію. У 1946 р. Лукін випустив продовження фільму, але в ньому ні слова не було про великого вождя. Розповідали, що після перегляду фільму Сталін вийшов лютий. Сталін заборонив фільм і засудив Лукіна, але той працював і далі[97].

Ставлення Сталіна до українських національних прагнень полягало не тільки в абсолютних репресіях. Попри свій глибокий скептицизм, вождь прекрасно розумів, що деякі поступки українським національним почуттям були потрібні, щоб виграти війну. 1944 р. Сталін завдав собі клопоту скликати засідання Політбюро для обговорення сценарію фільму О. Довженка «Україна в огні». Сталін відкрито критикував роботу Довженка як антиленінську (в сценарії навіть не згадано Леніна) і націоналістичну. В 1930-х роках це означало б розстріл. «Націоналіст» Довженко був прикро вражений, але не визнав помилки й не просив у Сталіна ласки, а, як і Лукін, мав змогу працювати й далі[98]. 1944 р., можливо, як маневр для забезпечення репрезентації України як окремої держави в новоствореній Організації Об'єднаних Націй[99], Сталін навіть запропонував створити окреме українське Міністерство оборони. Його створили, але Сталін його завжди ігнорував.

---

97 Див.: *Афиногенова А.* Большая жизнь донецких шахтеров // Искусство кино.— 1989.— № 9.

98 *Сталин И. В.* Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженко «Украина в огне» // Искусство кино.— 1990.— № 4. *Також*: З огненим болем у серці // Літературна Україна.— 1990.— № 27. Це твердження слушне й про письменників М. М. Зощенка та Анну Ахматову, істориків І. І. Мінца та Н. Л. Рубінштейна, які зазнали гострої критики з боку партії. Див.: *Барсуков Н.* На переломе. Советское общество в послевоенные десятилетия // Свободная мысль.— 1994.— № 6.— С. 98.

99 Сталін вимагав цього на Ялтинській конференції в лютому 1945, коли признався Рузвельту, що «відчуває, що його становище на Україні складне і нестійке. Право голосу Україні дуже необхідне ... для радянської єдності». Див.: *Edward R. Stettinus Jr.* Roosevelt and the Russians: The Yalta Conference.— New York, 1949. P. 187.

У міністерства не було ніякої влади[100]. Сталін репрезентував Україну на міжнародній арені як незалежну державу, що було безпрецедентною подією. Ба більше, силоміць приєднавши Західну Україну до складу УРСР, Сталін об'єднав більшість українських земель уперше з XVII ст.

Невідомо, чи ці дії засвідчували, що Сталін пішов на компроміс, але йому довелося змиритися з їхніми наслідками. Після визволення Донбасу радянські органи безпеки швидко ліквідували кілька українських націоналістичних організацій[101]. А проте після війни десятки тисяч західних українців шукали роботу або були мобілізовані для роботи на Донбасі[102]. 1953 р. один з партійних керівників Донбасу навіть із гордістю заявив, що робітничий клас Донбасу «українізовано»[103]. Водночас така масова міграція на Донбас надала українським націоналістам рідкісну можливість посилити тут свою активність. 1951 р. МДБ (наступник довоєнного НКВС) скаржилось на неспроможність рекрутувати інформаторів серед численних українців Донбасу[104]. Зрештою, багато західняків, налякання тяжкими умовами життя й праці Донбасу, повертались додому. Серед них була «значна кількість» озброєних підпільників-націоналістів[105].

Сталін та його уряд боролися з озброєними українськими сепаратистами переважно в політично менш стабільній Західній Україні. Це була безкомпромісна війна, що при-

---

100 *Гриневич В. А.* Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Український історичний журнал.— 1991.— № 5.— С. 29, 36—37.

101 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3883. *Білас І.* Репресивно-каральна система. Т. 1.— С. 367. Про діяльність націоналістів в Донбасі в 1944—1945 рр. див.: *Тарас Гунчак* (ред.). Літопис Української Повстанської армії. Т. 7. УПА в світлі німецьких документів. Книга друга: червень 1944—квітень 1945.— Торонто, 1983.— С. 140—141.

102 ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 1120, арк. 132—133 показує, що в 1945—1953 рр. понад десять тисяч західних українців переїхало в Донбас.

103 *Там само*, арк. 133.

104 *Там само*, ф. 1, оп. 17, спр. 37, арк. 334—335.

105 *Там само*, ф. 1, оп. 1, спр. 1120, арк. 135.

звела до багатьох тяжких жертв: лише з січня 1944 р. до червня 1945 р. серед націоналістів були вбиті в боях 93 166 чоловік, а серед совєтів — понад 10 000[106]. Війна тривала ще кілька років. Греко-католицьке духівництво України було піддане масовим арештам, а 1946 р. цю церкву розпущено указом радянського уряду[107]. 1946 р. радянські органи безпеки вбили старого українського більшовика О. Я. Шумського за спробу повернутися в Україну[108].

Сепаратизм був підданий анафемі, Сталін жорстоко викорінював його, але водночас йому довелося примиритися з національними почуттями українців, які він експлуатував під час війни. Це примирення виявлялось і в поширенні «українізації» серед політичного керівництва України. 1940 р. частка українців у Центральному Комітеті комуністичної партії України становила 40 %, але невдовзі швидко збільшилася до 68,8 %[109]. Так само кількість українців на з'їзді партії зросла з 55,4 % 1940 р. до 60,9 % 1949 р. і 66,2 % 1952 р.[110]. Цю тенденцію помітно й в місцевому представництві[111]. Основою нової української еліти, за Аміром Вейнером, стали ветерани, що леґітимізували своє повоєнне домінування участю у війні. «Українізація

106 *Білас І.* Репресивно-каральна система.— Т. 2.— С. 604—605, 608—609. З радянського боку були й цивільні жертви. Однак декого з цивільних могли вбити й совєти, які ввесь час вдавалися до найрізноманітніших провокацій.

107 *Vasyl Markus.* Religion and Nationality: The Uniates of Ukraine // *Bohdan R. Bociurkiw, John W. Strong,* eds. Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe.— London, 1975. P. 104—106.

108 *Pavel Sudoplatov, Anatolii Sudoplatov, Jerrold L., Leona P. Schecter.* Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness — A Soviet Spy Master.— Boston, 1994. P. 249. Також див.: *Шаповал.* Людина і система.— С. 151—152. Про національне пробудження під час війни деяких представників української інтелігенції, за якими уважно стежили органи служби безпеки, див.: *Коваль М. В.* Під «ковпаком» беріївської держбезпеки // Український історичний журнал.— № 10—11.— 1992.

109 *Yaroslav Bilinsky.* The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. Rutgers University Press, 1964. P. 233.

110 *John A Armstrong.* . The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus. New York, 1959. P. 16.

111 *Bilinsky.* Second Soviet Republic. P. 233.

ція» відбила перехід від держави, що «спиралася на клас, до держави, що спиралася на націю». Це збільшення національного представництва в органах влади допомогло новій еліті і «певним чином задовольнити українські національні почуття і протистояти русифікації». Однією фразою нову політику можна було б назвати «радянським українським націоналізмом»[112].

Трохи інша тенденція, яку годі назвати несумісною з «радянським українським націоналізмом», виявилася в Східній Україні, зокрема й на Донбасі: це був розвиток місцевого патріотизму, або регіоналізму. На думку Джона А. Армстронґа, населенню Східної України «імпонувала концепція місцевого децентралізованого врядування»[113]. Невідомо, наскільки східний регіоналізм хвилював Сталіна (і так заклопотаного Західною Україною). Це, звичайно ж, був один з наслідків війни, коли Україна жила без контролю Москви. Крім того, розвиток територіального патріотизму не обмежувався Україною. Певна незалежність, яку здобуло під час війни керівництво Ленінграда, прагнучи зберегти її й далі, дуже непокоїла Сталіна. Він рішуче боровся з нею і вже 1950 р. шість вищих ленінградських партійних керівників були знищені, понад 2000 чол. знято з партійних та урядових посад[114]. Проте

112 *Amir Weiner*. Wartime Experience and Political Discourse: Representations of War in the Vinnytsa Region (неопублікована стаття, 1994 р.); і: The Making of a Dominant Myth: The Second World War and the Construction of Political Identities within the Soviet Polity // Russian Review, 55:4 (October 1996). Це дуже добре показав український режисер О. Довженко. Його щоденники засвідчують його любов до України, мрії померти на українській землі. Незважаючи на Сталінову критику його роботи 1944 р., Довженко й далі захоплювався Сталіним, «великим вождем-переможцем». Див. його щоденник, а також: *Підсуха О.* Довженкове всевидящее око // Дніпро.— 1989.— № 4. *Довженко О.* Сторінки щоденника // Дніпро.— 1989.— № 5, 6, 7, 8, 9.

113 *Armstrong*. Ukrainian Nationalism. P. 218.

114 Див.: Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— М., 1991.— С. 311—322. Звісно, особливі звинувачення в політичних злочинах сфабрикували ті, хто плів інтриги проти Н. А. Вознесенського, А. А. Кузнєцова, Я. Ф. Капустіна і П. Г. Лазутіна; при допиті звинувачених застосовували тортури.

Сталін уже не міг масово винищувати місцеве політичне керівництво, як наприкінці тридцятих років.

Ще одним помітним наслідком війни було релігійне відродження, яке начебто й посилювало й послаблювало правління Сталіна. Воно було особливо важливим у Донбасі, де неорганізовані релігійні групи здавна були не менш сильними, ніж організована церква.

Коли радянські війська визволили Донбас від німців, уряд не став закривати церкви, відкриті за окупації. (Дуже небагато священиків відступило з німцями). Ця толерантність привернула на радянський бік «значну частину духовенства»[115]. Нових церков відкривали мало, але й наявних теж майже не закривали; атеїстичний уряд країни утворив спеціальну комісію, яка уважно стежила за діяльністю церков. Але при цьому уряд утримувався від прямих нападів. Наприклад, у Ворошиловградській області за час окупації відкрито 126 церков; 1944 р., після визволення, дозволено відкрити ще дві й зареєструвати в урядовій комісії. Кількість зареєстрованих церков 1947 р. збільшилася до 129, потім трохи зменшилася до 123 1949 р. і 120 1953 р.[116].

Деякі священнослужителі вважали такий компроміс церкви з державою «зрадою православ'я» і «службою антихристу». Вони почали організовувати нелеґальні секти й вести кочове життя[117]. Дехто вдавав юродивого, наділеного божественним даром пророцтва. Цих людей репресували (арештовували, саджали у в'язниці, висилали)[118]. 1951 р. у Ворошиловградській області однаково ще було чимало «мандрівних попів», які ходили від хати до хати,

115 Див., напр., рапорт про Ворошиловград за 1945 р.: ДАЛО, ф. Р-179, оп. 3, спр. 307, арк. 16—17.

116 ДАЛО, ф. 2673с, оп. 1, спр. 2с, арк. 12; спр. 4с, арк. 63; спр. 8с, арк. 52; спр. 12с, арк. 82; і ф. Р-179, оп. 5, спр. 294, арк. 2—4.

117 *Там само*, ф. Р-179, оп. 3, спр. 307, арк. 16—17; ф. Р-2673щ, оп. 1, спр. 2щ, арк. 6.

118 *Там само*, ф. Р-179, оп. 3, спр. 307, арк. 18; ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3881, арк. 1—4.

хрестили дітей, виконували поховальні обряди, освячували будинки й колодязі[119].

Вільний Донбас традиційно притягував релігійні меншини. В 1930-х роках їх нещадно репресувала радянська влада. Ще до початку війни були «цілковито знищені» всі сектантські організації на Ворошиловградщині[120]. Але сектанти стали майстрами нелеґальної діяльності й відродилися за окупації. Після визволення багатьох керівників сект заарештували за начебто антирадянську діяльність. В. В. Журавльов із Красного Лиману в 1945 р. сказав, що «Сталін правити країною не буде, його скоро вб'ють». Брат Сигута закликáв баптистів Донбасу: «Помолімося за наших братів і сестер, що сидять у в'язницях за правду, за слово Боже»[121]. У 1948—1950 рр. постійно повідомляли про розповсюдження «антирадянських листівок» релігійними організаціями Донбасу[122]. Міліція конфісковувала та спалювала Біблії та псалтирі. Переслідування сектантів тривало принаймні до смерті Сталіна[123]. Незважаючи на це, сектанти, а надто баптисти, мали міцні позиції на Донбасі. Робітники становили основну опору баптистських громад. Серед них траплялося багато ветеранів війни[124].

Війна та її наслідки створили нові проблеми для радянського політичного керівництва, але одне тяжке питання не давало йому спокою ще з довоєнних часів: попри потужну службу безпеки, Сталін не міг точно визначити, наскільки сильні елементи, які неґативно ставляться до його режиму[125]. Це було слабке місце, властиве диктаторським

119 ДАЛО, ф. Р-179, оп. 5, спр. 6, арк. 34.

120 *Там само*, ф. 2626щ, оп. 1, спр. 5, арк. 48.

121 ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 3881, арк. 5—11.

122 Единожды приняв присягу ... Рассказы о чекистах.— Донецьк, 1990.— С. 128—133.

123 ДАЛО, ф. Р-179, оп. 5, спр. 6, арк. 45; ф. 2626щ, оп. 1, спр. 3, арк. 24—25, і спр. 5, арк. 4.

124 *Там само*, ф. 2626щ, оп. 1, спр. 3, арк. 15, 17 (за 1946 р.); і ф. Р-179, оп. 5, спр. 6, арк. 42 (за 1951—1952 рр.).

125 Див. цю саму думку у вид.: *Зубкова.* Общество и реформы.— С. 77.

режимам, що не допускали свободи вияву поглядів громадян. Сталін міг заспокоювати себе думкою, що докладні повідомлення служби безпеки про антирадянську активність перебільшені, що ці люди становлять незначну меншість, яку можна приборкати ув'язненням і стратами. Але інші рапорти доповідали про цілковиту апатію населення. Слова Лева Вахтіна, інженера, ув'язненого за співпрацю з фашистами в окупованому Донбасі, переконливо виражають цю апатію. Вахтін начебто вважав, що ще один такий катаклізм, як війна чи революція, не принесе країні нічого доброго. Гітлер замінив Сталіна, який потім знову замінив Гітлера: «Для нас історія — це безперервна послідовність пасток»[126].

В недавньому інтерв'ю один житель Сталіно, відповідаючи на запитання, що думали люди про Сталіна та його врядування в повоєнному Донбасі, відповів, що в ті часи «всі жили подвійним життям»[127]. Окільки елементи, які негативно ставилися до режиму, існували потай, підозрілість була дуже поширеною, і репресії ніколи не припинялися. Один житель Луганська, який хвалився своєю співпрацею з радянською службою безпеки в ті часи, доводив, що в післявоєнному Донбасі, коли він працював на шахті інженером та в адміністрації, не було політичних репресій. Але при цьому, каже він, всі хоч і мовчали про свої політичні погляди, але іноді виливали душі тим, кому довіряли. Він додав, що їх, звичайно, арештовували. Один випадок відбився особливо яскраво в його пам'яті. «Блискучого студента Петрова» в Донбаському гірничому інституті колеґа Смирнов звинуватив у тому, що одного разу він сказав товаришам (які вивчали «Сталінську національну політику»), що такого вчення як «Сталінська національна політика» немає, він усе списав із Леніна. Пе-

126 *Sztafrowski*, Direction Stalino. P. 76. Сандулеску говорив про колишніх радянських військовополонених, які працювали на шахтах Донбасу: «Їм було дуже прикро, що й зрозуміло. Небагато було переповнених життям, дійсно радих, що війна закінчилась. Інших це вже не цікавило». *Sandulescu.* Donbas.— P. 122.

127 Інтерв'ю № 8.

тров раптом зник. Згодом стало відомо, що його засуджено до десяти років ув'язнення[128].

У суспільстві, в якому війна спричинила як об'єднання, так і розколи, Сталін шукав і знаходив союзників. Як пише Віра С. Дангем,

> «примирення і врегулювання відбувалися тоді, коли мільйони страждали від Сталінової параної. Незважаючи на поширення терору, диктаторові треба було вирішити, чи здійснювати обіцянки, які він дав людям під час війни,— деякі прямо, а більшість — опосередковано. Розрив своєрідної воєнної домовленості з населенням був би ризикованою альтернативою. Замість цього режим вибрав спрямований на далеку перспективу середній шлях, який полягав у перетворенні воєнної домовленості з усім народом у домовленість із *деякими* людьми»[129].

Дангем назвала цей альянс «великою угодою», союзом з радянським середнім класом (партійними функціонерами, промисловим керівництвом, інженерами тощо), що спирався на матеріальні заохочення й соціальний престиж, гарантовані державою. «Велика угода», таким чином, «відображала обуржуазнення всієї системи». Іншими словами, «Сталін досягнув успіху там, де потерпів невдачу Микола Другий»[130].

Аргументація Дангем, мабуть, потребує деяких пояснень: в «увесь народ» не входили певні національності. Під час війни цілі народи були депортовані на схід і на північ як потенційні «п'яті колони» чи задля покарання за поведінку окремих їхніх представників за окупації.

По війні Сталін зосередився на одній суспільній групі за начебто недостатню відданість Радянському Союзу — на євреях[131]. Розпочалася сумнозвісна кампанія «проти

---

128 Інтерв'ю № 6.

129 *Vera S. Dunham.* In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction. Cambridge University Press, 1976. P. 13 (курсив в оригіналі).

130 *Там само.*— P. 15, 18.

131 Згідно з: *Stettinius.* Roosevelt and the Russians. P. 278, Сталін на Ялтинській конференції заявив, що «єврейське питання дуже складне».

безрідних космополітів». Сталін трактував євреїв як ворогів радянського народу, так само як його воєнні союзники стали тепер ворогами в холодній війні.

Довоєнна політика щодо євреїв змінилася на свою цілковиту протилежність. Під час війни Сталін дозволив радянським євреям організуватися, щоб мобілізувати їх для боротьби з аґресором і мати підтримку міжнародної єврейської спільноти. Таким чином, 1942 р. сформовано Єврейський антифашистський комітет (ЄАК)[132]. Комітетом керували визначні радянські євреї: Шломо Міхоелс, відомий єврейський актор, Шахне Епштейн, відомий журналіст, та Ісаак Фефер, радянський єврейський поет. Серед членів комітету був старий більшовик С. А. Лозовський, відомі письменники Ілля Еренбурґ та Василь Ґросман і навіть дружина Молотова Павлина Жемчужина. План Сталіна мав успіх. У Сполучених Штатах на заклик радянських євреїв про допомогу Радянському Союзу організовано 2230 єврейських комітетів[133].

ЄАК невдовзі став репрезентувати інтереси радянських євреїв. Навіть під час війни ця роль ЄАК викликала підозру партійного керівництва[134]. «Дії Міхоелса від імені всіх засланих євреїв не лише дратували Сталіна, а й змусили його запідозрити самого Міхоелса»[135]. По війні, коли вже стало ясно, що Радянський Союз не отримає ніяких коштів на відбудову від західного єврейства і не може сподіватися на створення прорадянської єврейської держави в Палестині, ЄАК втратив важливість для Сталіна.

Сталіна глибоко занепокоїла одна подія. Коли Ґолда Меїр, посол у Москві новоствореного Ізраїлю, 1948 р. від-

---

132 Про ЄАК див.: *Shimon Redlich.* Propaganda and Nationalism: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941—1948 // East European Monographs, № 108.— Boulder, Colo., 1982.

133 *Вайсберг А.* Новые источники по истории еврейского антифашистского комитета в СССР (ЕАК) // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. Сборник статей.— М., 1992.— С. 210. Про успіх в Сполучених Штатах також див.: *Redlich.* Propaganda and Nationalism. P. 100—104.

134 *Вайсберг.* Новые источники... — С. 211—216.

135 *Sudoplatov P., Sudoplatov A.* Special Tasks. P. 295.

відала синагогу в Москві на свято Рош Хашана, вона повідомила, що її зустрів великий натовп московських євреїв. Вулиця, на якій стояла синагога,

> «була заповнена людьми, що збилися, як сардини, сотні й сотні людей різного віку, солдати й офіцери Радянської армії, підлітки й немовлята на руках у батьків. Замість звичайних десь 2000 євреїв, які приходили в синагогу, нас чекав майже п'ятдесятитисячний натовп. Першу мить я не могла зрозуміти, що відбувається чи навіть хто це такі. А потім мені свінуло. Вони прийшли,— ці хороші, милі євреї,— щоб побути з нами, засвідчити своє почуття спорідненості і відсвяткувати створення держави Ізраїль. Я мало не знепритомніла. А натовп зростав навколо мене, простягував до мене руки, вигукував: „*Наша Голда! Шалом, шалом*" — і плакав»[136].

Це була безпрецедентна, спонтанна акція єврейської громади. Свідок цієї події Ісаак Фефер, колишній керівник ЄАК, сказав своїй дружині: «Они нам этого никогда не простят»[137]. Фефера невдовзі заарештували й розстріляли.

Хоча євреї Донбасу не виявляли такої активності, як московські, там теж не бракувало антисемітизму населення. В народній уяві євреї завжди належали до категорії найперших ворогів, а тут, уперше в радянській історії, їх офіційно оголошено ворогами, які діють у змові з імперіалізмом та сіонізмом. Суспільство нетерпимо ставилось до євреїв. Фрази, як-от «За що воював російський народ? За свободу жидів?», свідчили про антисемітизм на визволених територіях[138]. У Ворошиловграді з 1945 р. євреї часто просили дозволу відкрити синагогу, але міська влада цього не дозволяла, бо, це, мовляв, буде «політично недоцільним»[139]. Преса зумисно ігнорувала внесок євреїв у пере-

---

136 *Golda Meir.* My Life.— New York, 1975. P. 250—51.

137 Цитується за: *Вайсберг.* Новые источники... — С. 217.

138 Див., напр.: ДАДО, ф. 366-р, оп. 2, спр. 924, арк. 44; РЦХІДНІ, ф. 17, оп. 88, д. 688, л. 30.

139 ДАЛО, ф. 2626щ, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 24; спр. 5, арк. 42; ф. Р-179, оп. 5, спр. 6, арк. 44—45.

могу, посилаючись на єврейських дезертирів, злочинців та ін. На початку 1950-х років місцевих журналістів недвозначно проінструктували «не публікувати статей, що показують євреїв позитивно»[140].

Навіть «антирадянські» ідеалістичні організації молоді в Сталіно, як-от «Демократична молодь Росії й України», були антисемітськими за своїм духом. 1949 р. кількох українських та російських робітників з цієї організації заарештовано в Сталіно за пропагування «активної боротьби з радянською владою за покращення життя робітничого класу». І. В. Солженко, один з робітників тресту «Сталіновугілля», двадцятирічний син робітника й ветерана війни, виступив проти уряду зі співчуття до своїх товаришів, які жили в злиднях: після закінчення війни вже минуло чотири роки, а їхні умови життя не поліпшилися. Згідно з міліційним рапортом, Солженко та його друзі вважали євреїв «несправедливим народом», що «живе... на шиї російського народу»[141]. Цю організацію можна вважати звичайним «наслідком» тривалої історії антисемітизму в робітничому русі Донбасу[142].

Побоювання Ісаака Фефера після демонстрації в честь Ґолди Меїр справдилися. Сталін звинуватив євреїв у «космополітизмі» та «сіонізмі» й недостатній лояльності до самого Сталіна та його уряду. Всі євреї стали «безрідними космополітами» та «сіоністами». Сталін підтримував цю антикосмополітичну кампанію тому, що вважав її засобом скасування післявоєнної відкритості радянського суспільства зовнішньому світові[143].

---

140 *Jerusalem Post.* Anatoly and Atival Shcharansky: The Journey Home.— San Diego, 1986. P. 9.

141 ЦДАГО, ф. 7, оп. 5, спр. 427, арк. 45—51.

142 Рапорт міг бути і сфабрикованим, але слід пам'ятати, що міліція в той час добре знала, що антисемітизм — це офіційна політика, тому антисемітизм цієї групи не становив державного злочину.

143 На думку Судоплатова, ще 1947 р. Сталін заборонив брати «євреїв офіцерами органів безпеки». Див.: *Sudoplatov A., Sudoplatov P.* Special Tasks. P. 295.

Уже в січні 1948 р. Сталін знищив лідера ЄАК Міхоелса, зімітувавши нещасний випадок. 1948 р. Сталін заарештував решту проводирів ЄАК (зокрема Жемчужину, дружину Молотова), а сам ЄАК розпустив як «антирадянську організацію, що співпрацювала з іноземними розвідками». Євреїв почали повсюди арештовувати. На Донбасі служба безпеки «активно» викривала «групи єврейської національності, колишніх троцькістів». При цьому служба безпеки Сталіно 1951 р. скаржилась, що «в нас по цій лінії роботи майже немає кваліфікованої агентури», бо саму службу почистили від єврейства[144]. 1952 р. п'ятнадцять лідерів ЄАК були віддані під суд за сфабрикованими звинуваченнями в шпигунстві на користь інших держав та націоналістичній діяльності. З них тринадцятьох, зокрема Фефера і Лозовського, засуджено до розстрілу. Їх страчено невдовзі після суду[145].

Після суду над ними в січні 1953 р. з'явилося повідомлення про викриття терористичної групи лікарів, більшість із яких — євреї. Групу відомих лікарів, які працювали в Кремлівській лікарні, звинуватили у шпигунстві та вбивстві радянських урядовців, зокрема А. А. Жданова та А. С. Щербакова[146]. Люди боялися, що настає новий великий терор і що всіх євреїв депортують до Сибіру[147].

---

144 ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 37, арк. 251—252, 260, 345.

145 Реабилитация.— С. 322—326; Неправедный суд. Последний Сталинский расстрел. Стенограмма судебного процесса над членами Еврейского антифашистского комитета.— М., 1994. На суді 1948 р. демонстрацію в московській синагозі вважали злочином (с. 232).

146 Про так звану «змову лікарів» див.: *Рапопорт Я. Л.* На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года.— М., 1988. Сталін дозволив застосувати тортури, щоб домогтися зізнання лікарів. Начальнику служби безпеки С. Д. Ігнатьєву Сталін сказав: «Если не добьётесь признания врачей, то с вас будет снята голова».— Реабилитация.— С. 53.

147 *Шаповал.* Україна 20—50-х років.— С. 289. На думку одного автора: *В. Никольский.* Особа, приближенная к императору, жила в Сталино // Комсомольская правда (донецький випуск). 8 трав. 1993, в 1952—1953 рр. усі справи колишніх політичних злочинців, які ще не померли, були переглянуті «з огляду на нові обставини».

Повідомлення про «змову лікарів» офіційно заохотило антисемітизм. Наприклад, міліція зі Сталіно доповідала про «погромні настрої» в місті: «Євреї сидять на шиї в народу, паразити, працювати не хочуть, треба їх душити». Вибійник Базік із шахти «Кочегарка» заявив, що всіх євреїв треба бити[148]. В середній школі № 22 в Макіївці п'ятикласники побили школярку-єврейку Розенберґ і переслідували ще одну, Кайфман, називаючи її «жидівкою». Вчителька Бріно не змогла вести урок, бо кілька учнів увесь час обзивали її «жидівкою». Однак у середній школі № 1 в Горлівці, де двоє хлопців хотіли побити одноклассника Ґольденберґа, інші заступилися за нього[149]. Були випадки, коли пацієнти відмовлялися лікуватись у лікарів-євреїв, батьки не дозволяли їм робити щеплення своїм дітям. В Алчевську пацієнти побили єврейських лікарів палицями[150]. В Костянтинівці люди запитували, чому євреїв не депортували, як татар і німців[151]. Інженер І. А. Вітенбурґ на заводі ім. Кірова в Макіївці не міг працювати через «страшний антисемітизм»[152].

Багато євреїв протестували проти залякувань. Як відзначив Конєв, люди стали сміливішими під час війни. Наприклад, коли на науковій конференції в лікарні № 3 Горлівки зачитали повідомлення про арешт кремлівських лікарів, єврейка Ф. Д. Остромухова «демонстративно покинула аудиторію»[153]. Сталін тероризував євреїв, але за вікном уже був не 1937 чи 1938 р., коли люди були надто залякані, щоб боротися. Принаймні партія добре витримала напад Сталіна. Ветерани війни, які становили більшість у партії, змогли захистити себе, покликаючись на участь у війні[154]. На думку Т. Г. Ригбі,

148 ДАДО, ф. 326-р, оп. 8, спр. 1030, арк. 2, 24.

149 *Там само*, арк. 3, 25, 49.

150 *Там само*, арк. 3, 7, 34.

151 *Там само*, арк. 42.

152 *Там само*, арк. 25.

153 *Там само*.

154 Weiner переконливо аргументував це твердження (див. прим. 112).

«євреї й далі нормально існували в КПРС, незважаючи на мінливу долю радянської єврейської спільноти в повоєнні роки»[155].

Після Сталіна

Хоча це й не стало безпосередньо очевидним для всіх, але смерть Сталіна в березні 1953 р. врятувала життя багатьом. Спершу євреї, скажімо, в Сталіно боялися, що після смерті вождя прокотиться хвиля погромів: коли майбутній дисидент Анатолій Щаранський (він виріс у Сталіно) повернувся додому того дня, коли оголосили про смерть Сталіна, він побачив, що його мати плаче, і «тільки згодом зрозумів справжню причину її сліз: вона боялася погромів»:

> «Раніше того дня мама побувала на міській площі [в Сталіно], де люди звичайно збиралися послухати новини. Мама з жахом побачила, як якийсь чоловік підійшов до старої єврейки, вдарив її по обличчю і закричав: „Проклята єврейка! Ти вбила нашого Сталіна й тепер плачеш?" Ніхто її не захистив, а мені з братом ще довго не дозволяли виходити з дому»[156].

Натомість батька Щаранського, ветерана війни, смерть Сталіна втішила. Щаранський згадував, що його батько казав синам, що Сталін «убив багатьох безневинних людей» і переслідував євреїв: «„Нам дуже поталанило, що цей страшний різник помер". Тато попередив нас, щоб ми нікому цього не говорили»[157].

Попри це, люди плакали за диктатором. Під час недавніх інтерв'ю, проведених у Луганську й Донецьку, всі засвідчили, що, здавалось, усе місто плаче, почувши новину про його смерть. Один чоловік сказав, що він зля-

---

155 *T. H. Rigby.* Communist Party Membership in the U.S.S.R.— Princeton University Press, 1968. P. 386.

156 *Natan Shcharansky.* Fear No Evil. Tr. Stefani Hoffman.— New York, 1988. P. X.

157 *Там само.*

кався, бо не знав, що трапиться з ним і з країною без Сталіна[158]. Інший, який побував на примусових роботах у Німеччині, казав, що «було жаль, бо звикли до його влади»[159]. А одна жінка, яка 1953 р. була школяркою, згадує: «Ми [діти] були дуже задоволені, бо мали іще один вихідний»[160].

Проблема десталінізації Донбасу потребує цілої монографії. Однак кількох сторінок про постсталінські часи буде достатньо для закінчення цієї розповіді про свободу й терор у Донбасі.

1956 р. славнозвісна «закрита доповідь» Хрущова про Сталінові злочини і повстання у Східній Європі спричинила набагато масовішу й відвертішу, ніж раніше, критику режиму. М. Сковренко, робітник шахти ім. Ілліча в Кадіївці, за повідомленням, відкрито сказав товаришам у зв'язку з Угорською революцією, що «там явно відновлять західну демократію, тобто таку, як в Америці, де люди мають цілковиту свободу». Луганський перукар Н. Ф. Дуденко, як зазначено в доносі, сказав, що «це початок кінця соціалістичної системи. Це добре, що угорці повстали. Хай б'ють комуністів. За угорцями підуть інші». Г. А. Рингель, робітник заводу ім. Ворошилова в Луганську, виголосив цілу промову перед гуртом робітників:

> «Радянська влада нахабно обманює увесь світ. Адже в Угорщині повстали робітники й селяни проти комунізму й борються проти соціалістичного суспільства, бо робітники й селяни відчули на собі комуністичне ярмо. Угорці до приходу Рад до їхньої країни жили добре, а коли їм Радянський Союз приніс демократію в країну, то ця демократія довела угорський народ до жебрацтва й руїни».

---

158 Інтерв'ю № 5. Про такі самі свідчення див. у вид.: *Siegelbaum, Walkowitz.* Workers. P. 19, 26—27.

159 Інтерв'ю № 7.

160 Інтерв'ю № 8.

Населення Донбасу отримувало інформацію, слухаючи Бі-Бі-Сі. Характерно, що в рапортах виступи, як-от подані вище, тепер характеризували як «негативні погляди», а не як «контрреволюційну агітацію»[161].

Як уже зазначалося, післявоєнна відбудова Донбасу притягувала до вільного степу багато людей. Населення Донбасу зростало швидше, ніж будь-де. 1945 р. населення Сталінської області становило 1 998 000 чол., а до 1959 р. зросло більш ніж удвічі — до 4 262 000 чол. За цей самий період населення Ворошиловградської (Луганської) області також збільшилося майже вдвічі: з 1 244 000 чол. до 2 452 000 чол. Населення України (без Криму) зростало повільніше, збільшившись на 49 відсотків[162]. Люди, яким було нікуди подітися, шукали щастя в Донбасі. Так сталося і з батьком Анатолія Щаранського, який не міг працювати в Одесі через запроваджену там квоту євреїв, йому сказали йти на Донбас: «Пошукай щастя в Сталіно». Він із сім'єю переїхав до Сталіно 1947 р.[163]. Багато ідеалістично настроєної молоді також подалося в Донбас, щоб допомогти в його відбудові й розвитку. Олексій Нікітін із Брянська — один з таких прикладів: «Люблячи працювати з механізмами та інструментами, Нікітін зрозумів, що його неперебopно тягне до Донецька й на шахти»[164]. Але умови, в яких доводилося жити, рано чи пізно зводили нанівець увесь ентузіазм. 1957 р. керівник управління КДБ по Сталінській області С. А. Лукін попереджав, що ця іде-

161 ДАЛО, ф. Р-179, оп. 5, спр. 550, арк. 129—131. Зверніть увагу на критику з боку партійного керівництва з приводу використання міліцією провокаторів на Донбасі. Див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 67, арк. 54—69.

162 Про 1945 р. див.: *Перковський А. Л., Пирожков С. І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал.— 1990.— № 2.— С. 17. Про 1959 р. див.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР.— М., 1963.— С. 16.

163 *Jerusalem Post.* Anatoly and Avital Shcharansky. P. 6.

164 *Kevin Klose.* Russia and the Russians: Inside the Closed Society. New York, 1984. P. 57. Нікітін згодом став відомим захисником прав робітників, за що й загинув. Про це йдеться далі в цьому розділі.

алістична молодь із «патріотичними намірами» вдавалася до «злочинів», зокрема й антирадянської діяльності в Донбасі[165]. У травні—червні 1957 р. невдоволена молодь вчинила бунти в кількох поселеннях Донбасу[166].

Таке повстання відбулося в червні 1957 р. в Хрестівці (тепер Кіровськ), Харцизького району, Сталінської області. Одного дня у вибої загинув шахтар. Домовини потрібних розмірів не було, тому покійника довелося зігнути, щоб помістити в малу. Шахтаря поховали в робочому одязі. Адміністрація шахти пропила гроші, які мали виділити на одяг і поховання. Вона скористалася з похорону, поставила лави й почала продавати накрадені в шахті речі людям, що зібралися на похорон. У той час, коли понад двадцять тисяч молоді жило в переповнених бараках, ще однієї смерті було досить, щоб спричинити бунт. Міліція заарештувала одного московського комсомольця, який помер у в'язниці. Коли стало відомо, що міліція забила його до смерті, молодь Хрестівки, серед якої були й комсомольці, захопила місто. Жінки зруйнували місцевий відділ міліції. Дехто захопив і переховав зброю. Декілька сот повстанців озброїлись залізними прутами. Міліційну підмогу, надіслану з Харцизька, кількатисячний натовп відбив. Потім надіслали роту вояків, які почали стріляти по людях. Тридцять осіб, серед них і жінки, були поранені. Молодь потурбувалася про поранених, зупинила автомашини й наказала відвезти жертви до лікарні. Зрештою триста чоловік були віддані під суд. Їх звинуватили в організації «контрреволюційного заколоту»[167].

Серед бунтівників було багато «людей, висланих із Західної України», та колишніх «контрреволюціонерів». На-

165 ЦДАГО, ф. 1, оп. 53, спр. 639, арк. 183.

166 *Там само*, спр. 658, арк. 39. Байдуже ставлення адміністрації до смертей шахтарів та їхнього похорону часто викликало велике невдоволення робітників. Див., напр., випадок у Кадіївці 1953 р.: *Там само*, оп. 17, спр. 58, арк. 232. Побиття робітників міліцією було звичним явищем. Див.: ДАДО, ф. 326-п, оп. 10, спр. 847, арк. 72—73.

167 ЦДАГО, ф. 1, оп. 53, спр. 685, арк. 39. Також: спр. 655, арк. 23; ДАДО, ф. 326-п, спр. 847, арк. 72—75; свідчення очевидця в: *Пеунов В.* За межею терпіння // Вітчизна.— 1990.— № 1.— С. 156—157.

чебто лідер повстання двадцятитрирічний Борис Луговий боровся й за ґратами: його звинуватили в створенні у в'язниці української «націоналістичної організації» й засудили до додаткового терміну [168]. Після цього бунту КДБ ліквідував ще кілька «антирадянських» організацій молоді в Донбасі [169]. Найвідомішим був «Реалістичний робітничий гурток демократів», начебто організований вісімнадцятирічним слюсарем зі Сталіно Є. Г. Дониченком. За словами керівника управління КДБ по Сталінській області Лукіна, Дониченко, наслухавшись антирадянських західних передач, вирішив організувати групу молоді, коли зрозумів, що в Радянському Союзі немає демократії [170]. Група розповсюджувала антиурядові листівки в багатьох містах Донбасу; Дониченко сміливо надсилав листи до Москви, переконуючи уряд звільнити політичних в'язнів [171].

Донбас, як і раніше, приваблював багато сектантів. Типовою є справа М. М. Левчука із Петровського району Сталіно. 1954 р. цього дев'ятнадцятирічного п'ятдесятника призвали до армії. Через релігійні переконання Левчук відмовився скласти присягу. Його ув'язнили за «антирадянську» поведінку. За добру поведінку у в'язниці 1956 р. Левчука звільнено. Працюючи бригадиром на шахті № 4/21, він і далі поширював релігійні погляди. Налякавши місцеве управління КДБ, у березні 1957 р. Левчук спромігся стати депутатом районної ради [172]. 1961 р. понад двадцять відсотків новонароджених у Луганській області були охрещені. 1980 р. цей відсоток навіть збільшився: «майже третина новонароджених» [173].

---

168 ЦДАГО, ф. 1, оп. 53, спр. 685, арк. 39 і спр. 639, арк. 222—223.

169 *Там само*, спр. 639, арк. 220—223.

170 *Там само.* Як подає джерело: *Анатолій Русначенко.* Спротив робітництва та робітничі протести в Україні (кін. 50-х—поч. 80-х рр.) // Розбудова держави.— 1996.— № 4.— С. 55, ця група наслідувала приклад повстання робітників у Познані в Польщі 1956 р.

171 *Там само.* Влітку 1996 АУСБУДО відхилило моє прохання познайомитися з матеріалами справи Дониченка.

172 ЦДАГО, ф. 1, оп. 53, спр. 639, арк. 225—226.

173 *Там само*, спр. 2725, арк. 121; оп. 54, спр. 5638, арк. 38.

Але вільний степ був ще й краєм, де цькували та переслідували. Надто ж діставалося баптистам «за те, що вони не визнають проповідників, присланих від атеїста, державного уповноваженого, а хочуть своїх». У січні 1946 р. місцева влада віддала під суд кількох баптистів у Микитівці (Донецька область). Одним зі звинувачених був «Базбей, батько *дев'яти* дітей, гірник, який ніколи не отримував ніякої допомоги від шахткому саме через те, що був баптистом». Міліція натиснула на одну з його дочок і змусила її свідчити проти батька. Однак на суді вона відмовилася від свідчень проти свого батька: «Слідчий сам диктував мені, що треба казати». А Женя Хлопоніна закінчила свій виступ такими словами:

> «Замість того, щоб іти в кіно або на танці, я читала Біблію й молилась. І за це ви забираєте в мене свободу. Так, бути на волі — велике щастя, але бути вільним від гріха — ще більше. Ленін казав: лише в Туреччині та Росії збереглися такі ганебні явища, як переслідування за релігію. В Туреччині я не була, не знаю, а в Росії — як бачите...»

Хлопоніну уривають. «Підсудні сприйняли вироки (від трьох до п'яти років у таборах) з *радістю* й помолилися»[174].

Щодо офіційного антисемітизму, то після смерті Сталіна він став менш помітним. Хоча Донбас у повоєнні роки приваблював багатьох євреїв, загальна кількість їх (через голокост) усе одно була меншою, ніж до війни: кількість їх у Донецькій (Сталінській) області зменшилася з 65 556 чол. 1939 р. до 42 501 чол. 1959 р.; єврейське населення Луганської (Ворошиловградської) області зменшилося за цей період з 19 949 чол. до 13 939 чол.[175]. Проте на побутовому рівні антисемітизм і далі існував.

---

174 *Aleksandr I. Solzhenitsyn.* The Gulag Archipelago. 1918—1956: An Experiment in Literary Investigation. V-VII, Tr. Harry Wills. New York, 1978. P. 515—517 (курсив в оригіналі).

175 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги.— М., 1992.— С. 68—70. Також: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР.— С. 174.

Дуже повчальне те, що пережив у Сталіно Анатолій Щаранський:

> «Донецьк був містом, яке давало можливість безкарно виражати властиву росіянам підозру й ненависть до євреїв, що походили з віри, що євреї — вбивці Ісуса і нерозкаяні єретики. Момент прозріння для Анатолія настав у сімнадцять років (1965 р.), коли кілька хлопців, яких він вважав друзями, побили його. Ще через рік його найкращий друг назвав його „брудним жидом"... Другий випадок був тяжким для нього, бо його так назвала дуже близька людина. Це було цілковите прозріння: в одну мить Анатолій зрозумів, що Союз Радянських Соціалістичних Республік — не його дім»[176].

На Донбасі, як і в інших регіонах, навіть тепер можна почути прихований антисемітизм у приватних розмовах[177]. 1994 р., коли євреї з батьківщини Джона Г'юза відвідали Донецьк і привезли з собою медичне обладнання й гуманітарну допомогу, двоє мешканців міста гукало їм: «Жиди, забирайтеся геть!» — і кидали в гостей картоплини[178].

Українське питання в Донбасі також не зникло внаслідок русифікації Донбасу в повоєнні роки. Як помітив Юрій Сльозкін, існувала принципова суперечність між риторикою й суттю радянської національної політики[179]. Хоча радянська влада визнавала незмінність національних особливостей, вона ніколи не переставала запроваджувати русифікацію. В 1960-х роках ця двозначність спонукала М. В. Янковського та М. І. Павлюченка, двох шахтарів

176 *Jerusalem Post.* Anatoly and Avital Shcharansky. P. 16. Див. також: *Avital Shcharansky, Ilaha Ben-Joseph.* Next Year in Jerusalem. Tr. Stefani Hoffman.— New York, 1979. P. 26.

177 *Siegelbaum, Walkowitz.* Workers. P. 94, підтверджує це спостереження.

178 Гости из Барнета в Донецке // Алеф (Донецьк).— 1994.— № 3 (26).

179 *Yuri Slezkine.* The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // Slavic Review, 53:2 (Summer 1994).

Донбасу, попрохати в щоденної партійної газети «Правда» пояснень. Вони запитували, які погляди має партія на питання, чи має українська мова загинути, чи її треба розвивати:

> «Наприклад, ми б хотіли розмовляти по-українському, але не знаємо, чи це буде правильно. Чи не буде це пережитком минулого, чи ми не сповільнюватимем хід розвитку, чи ми не завдамо шкоди інтернаціоналістським почуттям? А ми любимо всі національності, як і нашу, українську»[180].

Партія не відповіла двом шахтарям. У 1960-х і 1970-х роках місцеві інтелектуали намагалися поширювати українську мову в Донбасі і потрапили під арешт[181]. Як і раніше, Донбас жив між Україною і Росією, не схиляючись до жодної з них.

У Донбасі й далі існували дві основні проблеми, наче нічого й не змінилося з часів революції, а то й дореволюційної доби: незадовільні умови життя та праці, брутальне ставлення начальства. Наприклад, постійна нестача води не давала робітникам змоги навіть помитися[182]. У 1962—1963 рр. Донбасом прокотилася хвиля страйків[183] (услід за відомим повстанням у Новочеркаську, на південь від міста Шахти, де військовий підрозділ

---

180 *Дзюба Іван.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — Мюнхен, 1968.— С. 235—236.

181 Див., напр., про справу О. І. Тихого у вид.: «Лівіше серця — Україна!», а також: *Тихий О.* Думки про рідний Донецький край // Донбас.— № 1.— 1991. Також: Ще раз про Думки... Олекси Тихого // *Там само.*— №№ 1—2.— 1993. (Про суд у Донбасі 1977 р. над Тихим та Миколою Руденком див.: *Lesya Verba and Bohdan Yasen*, eds. The Human Rights Movement in Ukraine: Documents of the Ukrainian Helsinki Group, 1976—1980.— Baltimore, 1980. P. 203—250). Про інші випадки також див.: Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін.— Мюнхен, 1970.— С. 194, 231; Український вісник (Мюнхен), Т. 3. (жовт. 1970).— С. 37—38, 70; Т. 4 (січ. 1971).— С. 156; також: Право жити // Донбас.— №№ 1—2.— 1993.— С. 35.

182 Див., напр.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 53, спр. 3052, арк. 42, 57, 84.

183 *Русначенко.* Спротив робітництва.— С. 53—54.

розстріляв двадцять три чоловіка)[184]. Однією з найголовніших причин страйків було підвищення цін на харчові продукти. По Донецьку розповсюджувалися листівки, розклеювалися плакати з гаслом: «Нас обманювали й обманюють. Будемо боротися за справедливість»[185]. Головним словом була «справедливість». Не тільки літні робітники, а й молодше покоління намагалося її здобути: вони організовували неофіційні (непіонерські) «ради справедливості»[186]. Взимку 1963—1964 рр. після страйків у Донбасі став з'являтися білий хліб. В інших регіонах, де люди не страйкували, білого хліба не було[187]. Попри це, нестача хліба залишалася важливою проблемою і змушувала голодних робітників «відкрито ремствувати»[188].

Ніщо, навіть масові страйки і протести, не могли змінити ставлення до робітників. Американський кореспондент Кевін Клоуз, який працював у Донбасі в кінці 1970-х—на початку 1980-х років, занотував деякі характерні інциденти:

> «Тетяна Іванівна (сортувальниця вугілля з двадцятирічним стажем роботи на шахті „Бутовка-Донецька"; її чоловік працює столяром на цій самій шахті) розповіла нам, як попросила свого начальника зміни в сортувальному відділі надати їй уже зароблений відгул, оскільки в її чоловіка день народження. „Якщо спро-

184 Новочеркасская трагедия, 1962 // Исторический архив.— №№ 1, 2.— 1993.

185 Неизвестная Россия. XX век. Т. 3.— М., 1993.— С. 148, 152. Також: Исторический архив.— 1993.— № 1.— С. 112.

186 ЦДАГО, ф. 1, оп. 53, спр. 2620, арк. 98.

187 Посев (Frankfurt a. M)., 18 січ. 1963 і 5 берез. 1965. *Cornelia Gerstenmaier*. Voices of the Silent. New York, 1972. P. 97—98, стверджує, що в Донбасі була організована опозиція.

188 Про проблему нестачі продуктів 1968 р., коли відбулася «Празька весна», згадував керівник компартії України: *Шелест П. Ю.* Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПРС.— М., 1995.— С. 408. Про незалежні робітничі рухи в 1960 — 1980-х роках див.: *Бажан О.* Зростання невдоволення серед українського робітництва як один із факторів формування опозиції радянському тоталітаризму в 60—80-х роках (на матеріалах Півдня України) // Розбудова держави.— 1996.— № 3.

> буєш узяти відгул, ми тебе виженемо. Тож іди й бери". Вона сказала, що згодом навіть докоряла собі за те, що була такою дурною і звернулася з проханням, давши начальникові привід принизити її»[189].

В Клоуза є ще одна історія про вісімдесятирічну Ольгу Григорівну Фаміну, яка «пропрацювала шістнадцять років сортувальницею вугілля й вийшла на пенсію в 57 років», але жила в злиднях з мізерною пенсією. Фаміна

> «пішла до райкому партії й попрохала допомоги, пояснивши, що живе в чужій квартирі в Новій Колонії й заслуговує на щось краще.
>
> — У тебе є стіл? — запитав урядовець.
>
> — Так, є.
>
> — У тебе є ліжко?
>
> — Є.
>
> — Доволі з тебе! Забирайся геть!
>
> Вона знепритомніла на вулиці й пролежала місяць у міській лікарні, одужуючи від нервового перенапруження»[190].

В іншій розповіді Клоуз повідомляє, як донецька влада повелася з робітничим активістом Олексієм Нікітіним. Цього колишнього комуніста й гірничого інженера вигнали з партії в 1970-х роках і спровадили до психіатричної лікарні за критику неадекватних заходів безпеки на шахтах Донбасу. Секретар міськкому партії А. А. Кубишкін накинувся на Нікітіна.

> «Тож ти захищаєш людей? — кричав він на Олексія.— Ти освічений хлопець і читав, мабуть, у книжках з історії, що ті, хто намагався вести маси, втрачали голови!»

Кубишкін прирівняв Нікітіна до козацьких повстанських ватажків Стеньки Разіна та Омеляна Пугачова, яких

---

189 *Klose*. Russia. P. 41.

190 *Там само*.— P. 50—51. Цей та інші епізоди докладно описано у вид.: *David Satter*. Age of Delirium: The Decline and Fall of the Soviet Union.— New York, 1996.— P. 124—147.

стратили російські царі. Але Нікітін не мовчав: «Я виріс серед народу, і якщо захист його вимагає втрати моєї голови, то я готовий!» Нікітіну далі погрожував Володимир Дегрярев, секретар обкому партії: «Якщо пхатимеш свого носа в наші справи, я змішаю твою кров з вугіллям, а твоє тіло перемелю на добрива!»[191] Нікітіну поталанило, і його не перемололи на добрива, але 1980 р. його знову заарештували й відправили до психіатричної лікарні. 1984 р. його випустили помирати[192].

У 1970-х роках Донбас дав багатьох членів Вільної асоціації профспілок радянських робітників, створеної з робітничих активістів з різних частин країни[193]. Як і Нікітін, її керівник Володимир Клебанов, також інженер-гірник із Донбасу, з кінця 1960-х років боровся за покращення життя робітників і за свою діяльність потрапляв до психіатричних лікарень[194]. Невідомо, який інтерес виявляли робітники Донбасу до таких організаційних заходів, але партія і служба безпеки придушували кожну спробу організації. Як згадував один колишній шахтар, ніхто тоді не цікавився політикою, бо ті, хто цікавився, швидко опинялися за ґра-

---

191 *Klose*. Russia. P. 65. Дегрярева гірники вважали майже місцевим царем. «„Хоч би що йому заманулося, він робив і збудував європейське місто, — сказала одна жінка літнього віку, яка ніколи не бувала в Європі й зневажала радянський режим.— Люди здригались, коли про нього згадували... Він був видатним керівником“,— неохоче визнала вона». (*Там само.*— P. 60).

192 Washington Post, 19 April 1984. P. C6.

193 *Victor Haynes and Olga Semenova*, Workers against the Gulag: The New Opposition in the Soviet Union.— London, 1979. P. 45—72; там названо 16 представників із Донецька, Макіївки та Луганська з загальної кількості 156 чоловік.

194 Cronicle of Current Events, № 48.— London, 1978. P. 164—166; *V. Chalidze*, ed. СССР — рабочее движение? — New York, 1978.— C. 36. Також: *Walter D. Connor*, The Accidental Proletariat: Workers, Politics, and Crisis in Gorbachev's Russia. Princeton University Press, 1991. P. 225—232. Про Клебанова з Нікітіним див.: *John Cunningham*. Klebanov and Nikitin: The Story of Two Ukrainian Miners' Fight against the Soviet Burtaucracy (Oxford, n. d). (Дуже вдячний Тарасу Кузьо за примірник цієї брошури). Судові матеріали справи Клебанова зберігаються в Донецькому обласному суді. Влітку 1996 року суд не пішов назустріч моїй просьбі ознайомитися з цими матеріалами.

тами (як Нікітін і Клебанов)[195]. КДБ та радянський уряд в Москві взагалі вважали зайвим оголошувати про організації Клебанова і в країні, і за кордоном[196]. Вони могли організувати кампанію паплюження, але вирішили вчинити навпаки — цілком ігнорувати Клебанова та його справу.

І в риториці, і по суті Нікітін, Клебанов та інші просто вимагали «нормальних» (чи, як вони казали, «справедливих») умов праці та життя, вперто не бажаючи політизувати свої вимоги. Простота і прямота Клебанова не сподобалися столичним дисидентам. Лідер радянського руху за права людини Андрій Сахаров начебто не захотів брати участі в діяльності Клебанова. «Гірке враження Клебанова» було таким: «Він (Сахаров) нічого не знає про те, як живе пересічна людина». Девід К. Шиплер, журналіст "New York Times", який брав інтерв'ю в Сахарова та його дружини, зазначає, що вони начебто схилялися до точки зору офіційної пропаганди, за якою Клебанов та інші робітники були психічно хворими: «Клебанов не зовсім здоровий»[197].

У вересні 1979 р., немов щоб покарати Донбас, уряд підірвав ядерну бомбу в шахті «Юнком» у Єнакієвому. Всіх жителів тимчасово евакуювали, але через день після експерименту всім шахтарям довелося й далі працювати на шахті. Навіть через дванадцять років радіаційний рі-

---

195 *Муратов М.* Окровавлене вугілля Донбасу // Державність (Львів).— 1993.— № 2.— С. 31. Серед тих небагатьох, хто цікавився політикою, було двоє братів з Маріуполя (Зеркальцев В. Н. та Зеркальцев А. Н.), які 1981 р. відкрито виступили з критикою комуністичної партії. Їх оголосили психічнохворими й тримали в психлікарнях і в'язницях. Див.: Приазовский рабочий.— 20 черв. 1995.

196 Архивы Кремля и Старой площади.— 1993.— № 3.— С. 67.

197 *David K. Shipler.* Russia: Broken Idols, Solemn Dreams.— New York, 1983. P. 207—208. Сахаров і далі негативно ставився до руху Клебанова. Див. його інтерв'ю: Der Spiegel (Hamburg) 41:2 (5 черв. 1987). S. 99. (І архів Сахарова в Брандейському університеті, і Фонд Сахарова в Москві повідомили мене, що не мають документів про зустріч Сахарова з Клебановим). Інший український дисидент, Леонід Плющ, 1982 р. заявив, що взагалі не певен, чи національний фактор відігравав бодай яку-небудь роль у справі Клебанова: «Найстрашніша експлуатація відбувається в Донбасі — це основа (руху Клебанова)». *Karl Schlögel.* Der renitente Held: Arbeiterprotest in der Sowjetunion 1953—1983. Hamburg, 1984. S. 234.

вень у місті був у три—чотири рази вищим за природний[198]. Вибух ядерного реактора в Чорнобилі 1986 р. теж тяжко позначився на шахтарях Донбасу. У Донецькій області було всього 980 ветеранів війни в Афганістані, але чорнобильських ветеранів — шахтарів та інших робітників, як мобілізованих, так і волонтерів, які працювали на ліквідації аварії в Чорнобилі й отримали високі дози радіації, працюючи без жодного захисту,— нараховується аж 22 000 чол.[199].

Вибух страйкового руху 1989 р. був несподіванкою для тогочасних спостерігачів, але якщо дивитися з позицій сьогодення, він видається природною реакцією на ослаблення партійного та урядового керівництва під час перебудови. Ще 1981 р. Девід Сатер, московський кореспондент "Financial Times", який відвідав Донбас разом із Кевіном Клоузом наприкінці 1980 р., повідомляв: «За чотири дні розмов на автобусних зупинках, у спустошених парках біля шахт і в комунальних квартирах, де зі стелі капає вода, шахтарі довели, що умови, які спричинили робітничі заворушення в Польщі (рух „Солідарності"), існують і в Радянському Союзі у значно загрозливішій формі»[200]. Страйки 1989 р. були спонтанними й широкими; наприклад, страйкували всі шахти Донецька[201]. Їхні основні нарікання були економічними, варіюючись від дефіциту споживчих товарів до низької зарплати та незадовільних житлових умов. Вони відкидали компартію, ліквідуючи де-не-де партійні осередки і створюючи страйкові

198 Ядерный взрыв в Донбассе был // Известия.— 26 черв. 1992.

199 *Пеунов В.* Что дальше? Или же размышления о том, что дала нам первая шахтёрская забастовка // Донбас.— 1990.— № 6.— С. 136.

200 Financial Times (London).— 1981, 9 січ.

201 Про страйки див.: *Русначенко А. Н.* Стачка шахтёров на Украине в июле 1989 года // Отечественная история.— № 1.— 1993. Також див.: *Theodore Friedgut, Lewis Siegelbaum.* Perestroika from Below: The Soviet Miners' Strike and Its Aftermath.— New Left Review, 181 (May—June 1990); *Stephen Crowley.* Between Class and Nation: Worker Politics in the New Ukraine // Communist and Post-Communist Studies, 28:1 (1995). Див. також документальний фільм про страйк: Perestroika from Below (1990, режисери Siegelbaum, Walkowitz, Barbara Abrash).

комітети, але майже (а то й узагалі) не виявляли цікавості до «створення „якоїсь іншої партії“ чи альтернативної профспілки типу польської „Солідарності“». Від самого початку страйків різні політичні групи надсилали представників на Донбас, щоб схилити страйкарів до політичних вимог. Українські групи також були активними. Наприклад, Українська Гельсінська спілка діяла тут від перших днів страйку. Те саме робив Рух (Український Народний Рух). Але шахтарі відкидали антимосковські українські групи, так само як і решту груп[202]. 1990 р. лідери Руху бачили, що шахтарі Донбасу ще байдужі до їхніх ініціатив, і тому стали називати шахтарів «ковбасоїдами»: один шахтар колись сказав, що «нам однаково, якою мовою говорити, аби була ковбаса»[203].

1991 р. настрої робітників Донбасу швидко змінилися на користь української суверенності і, врешті, української незалежності. Почуття глибокого відчуження від Москви разом з упевненістю, що Москва просто експлуатує Донбас, схилило шахтарів до думки, що їм було б краще в незалежній Україні, що незалежна Україна не експлуатуватиме Донбас так, як експлуатувала Москва[204]. На референдумі в грудні 1991 р., на тлі неминучого колапсу Радянського Союзу після серпневого путчу в Москві, русифікований Донбас зі значною часткою російського населення проголосував переважною більшістю за самостійність України. У Донецькій області проголосувало 76,6 відсотка громадян і 84 відсотки підтримали незалежність. У

202 *Русначенко.* Стачка шахтёров на Украине в июле 1989 года.— С. 74; *Friedgut, Sigelbaum.* Perestroika. P. 29—30.

203 *Satter.* Age of Delirium. P. 364.

204 Див.: *Crowley.* Between Class and Nation. Також: *Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz.* “We’ll Remain in This Cesspool for a long Time”: The Miner’s of Donetsk Speak Out // Oral History Review, 20:1—2 (spring-fall, 1992). Влітку 1990 року один «лідер незалежної профспілки гірників» сказав: «Україна дуже багата. Вона має величезний потенціал. Робітники Донбасу підтримають суверенність та незалежність України, якщо це буде доцільно економічно». *Taras Kuzio, Andrew Wilson.* Ukraine: Perestroika to Independence.— Edmonton, Canada, 1994. P. 110.

Луганській області відповідні цифри становлять 80,7 і 83,9 відсотка[205].

Однак незалежність не привела до економічного покращення. Ейфорія від незалежності скоро поступилася глибокому розчаруванню внаслідок катастрофічного економічного спаду в незалежній Україні. В 1993—1994 рр. Донбас відсахнувся від Києва, що, як і Москва, нібито експлуатував його. Тепер Донбас вимагав регіональної автономії і створення вільної економічної зони, голосуючи за комуністів, яких нещодавно викинули з урядових установ[206]. Але тепер уже мало що свідчило про спротив Донбасу незалежній Україні, хоч він і вимагає тісніших зв'язків із Росією. Так само неясно, чи виборці Донбасу справді хочуть відновити старе комуністичне керування економікою: адже їхня вимога статусу вільної економічної зони суперечить старій централізованій, плановій економіці[207]. Непокора Донбасу стала одним із найтяжчих політичних викликів Києву.

Донбас завжди був проблемою і для Москви, і для Києва. Він зберіг свою славу і, певною мірою, й дух вільного степу, де людність далеко від політичних метрополій вперто захищає свої інтереси, часто поводячись як опортуністи або найманці, щоб лиш утримати свободу. Парадоксально, але Донбас досі зберіг елементи Дикого поля, де жорстока експлуатація людей була нормою.

Не випадково вугільна промисловість відіграє головну політичну роль у Донбасі. Саме в цій промисловості чуття експлуатованості, посилене глибоким поділом як реального, так і символічного світу на темні підземелля і світлу, широку поверхню, залишилося найгострішим для робітників. Життя там трохи не «нормальне», хоч яким може

---

205 *Kuzio and Wison.* Ukraine. P. 189, 198.

206 Див.: *Crowley.* Between Class and Nation; а також: *Andrew Wilson.* The Growing Challenge to Kiev from the Donbas // RFE/RL Research Report, 2:33 (20 August 1993).

207 Про дуже цікавий аналіз місцевих виборів у Донбасі 1994 р. див.: Номенклатура обошла на местных выборах и «левых» и «правых» // Донецький кряж.— № 77 (29 лип.—4 серп. 1994).

бути значення слова «нормальний». Один із членів страйкового комітету заявив, що «середня тривалість життя представників основних професій — прокладачів тунелів, машиністів, вибійників та інших шахтарів — становить близько тридцяти восьми років. Люди доживають всього до тридцяти восьми років»[208]. Під час останніх страйків шахтарі часто повторювали вимогу «нормального, людського життя» і висловлювали обурення браком належної турботи, поваги та симпатії з боку своїх керівників[209]. Їхні вимоги — це крик, породжений властивим їм розумінням морального порядку. Правильно зазначив Стефан Кроулі: «Вони самі виявилися нездатними знайти реальну альтернативу наявній системі»[210]. Дехто вважає, що шахтарі просто «збиті з пантелику»[211]. А проте, якщо йдеться про такі неминущі вартості, як повага, турбота й людська гідність, вони зовсім не збиті з пантелику.

Багато спостерігачів дійшли думки, що зрозуміти політику Донбасу дуже складно. Сахаров вважав захисника донбаських шахтарів Клебанова божевільним. Справді, в Донбасі було і є багато суперечностей. Вільний степ був ще й краєм експлуатації й нетолерантності. Якби Троцький дожив до недавніх подій у Донбасі, він міг би сказати, як і раніше: «Не можна йти в Донбас без (політичного) протигаза».

---

208 *Siegelbaum, Walkowitz.* We'll Remain in This Cesspool, p. 85. Так само й рівень дитячої смертності в Донбасі був найвищим в Україні. Див.: *Пеунов.* Что дальше? — С. 122.

209 Це те, що мені увесь час повторювали люди з Донбасу, і шахтарі, і нешахтарі. Також див. інтерв'ю у вид.: *Sigelbaum, Walkowitz.* Workers in the Donbas Speak. У липні 1989 року робітники шахти «Ясиновська-Глибока» в Макіївці пильно приглядалися до страйку в Кузбасі в Росії. Вони не мали наміру страйкувати. Коли виявились проблеми з транспортуванням у шахті, робітники звернулися за підтримкою до директора А. Синявського, той нагримав на них. Це викликало обурення шахтарів і страйк із вимогами задовольнити основні життєві потреби, як-от постійно постачати воду й газ. Див.: Строительная газета (Москва).— 19 лип. 1989.

210 *Crowley.* Between Class and Nation. P. 65.

211 Людей сбили с толку... // Политика (Москва).— 1991.— № 3, квіт.

ВИСНОВОК

«Клас» і «нація» — дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалося як реакція на Просвітництво[1],— не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі. Марксистам було дуже важко в Донбасі навіть у часи пролетарської революції і громадянської війни (чи класової війни) в 1917—1920 рр.; так само було й націоналістичним партіям у часи, коли вони розквітали в інших місцях після розпаду й імперської Росії, і Радянського Союзу.

Визначальним для політики на Донбасі був (і досі є) могутній дух свободи й незалежності. Незалежність не відкидала можливості прагматичного альянсу з ворогами та зовнішніми силами, і ця поведінка спостерігачам часто видається безчесною, корисливою і безперспективною. Цей дух — продукт історії. Донбас належить до регіону, що колись називався Диким полем, нічиєю землею. Нічия земля приваблювала шукачів свободи, і Дике поле стало вільним козацьким степом. Навіть після того, як вільний степ завоювали, кордони усталили, Запорозьке козацтво скасували, а Донське увійшло до Російської імперії, контроль метрополії над колишнім прикордонним регіоном залишався слабким, а дух свободи стійко тримався.

Починаючи з другої половини XIX ст., розвиток промисловості, серед усього іншого, відкрив регіон для масової міграції, відродивши таким чином прикордоння в симво-

[1] Докладне обговорення цих двох конкурентних ідеологій див. у вид.: *Szporluk R.* Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedlich List. Oxford University Press., 1988.

лічному розумінні. Донбас почав приваблювати всіляких шукачів свободи і щастя.

Навіть у сталінські 1930-і роки й пізніше Донбас ніколи не втрачав слави безпечного притулку для втікачів. І перед, і після Другої світової війни Донбас приваблював чимало людності, яка хотіла розпочати тут нове життя. Це твердження стосується зокрема людей, позбавлених громадянських прав: куркулів, священиків, євреїв, як-от батько Щаранського, що спробував знайти щастя в Сталіно. Москва навіть допомагала Донбасу залишатися «вільним степом», скидаючи туди небажані соціальні елементи, намагаючись захистити від них великі міста. Так трапилося у 1939—1940 рр., коли людей із приєднаних до Радянського Союзу земель посилали на Донбас як дешеву робочу силу, і в післявоєнні роки, коли Донбас приймав усіляких утікачів, злочинців, військовополонених тощо.

Донбас радянські люди уявляли собі немов якийсь «вихід», якщо скористатися терміном Альберта Гіршмана, і великою мірою він був цим виходом.

Але вільний степ був вільним не для всіх. Серйозна міжетнічна напруга і жорстока економічна експлуатація стали повсякденною реальністю. Як помітив, наприклад, Щаранський, антисемітизм, серед інших етнічних упереджень, мав на Донбасі глибоке коріння; як засвідчують постсталінські робітничі рухи, явна економічна експлуатація і цілковите знецінення людського життя, а не націоналізм чи ліберально-демократичні ідеали, надихали донецьких шахтарів на політичну боротьбу. А проте лиха слава Донбасу, де процвітали експлуатація та дискримінація, не відбивала бажання шукати тут щастя й свободу, подібно до того, як Сполучені Штати, Новий Світ, країна свободи й широких можливостей, і досі приваблюють усіляких іммігрантів, незважаючи на расизм і злочинність.

Терор був ще одним аспектом життя у «вільному степу». Жорстокість повсякденного життя на Донбасі вражала гостей із метрополій та інших «поважних» людей. В певному розумінні, панування насильства було реакцією на слабкість урядової влади і зовнішнього контролю. На-

сильству ще більше сприяв сучасний індустріальний розвиток, який посилив традиційний антисемітизм, поглибив старі розколи в суспільстві і створив нові. 1917 р. соціальна напруга вилилась у вибух насильства. Зникнення будь-якої ефективної політичної влади під час громадянської війни спричинило вакханалію політичного терору з боку всіх сторін, що брали участь у боротьбі.

Сталін добре скористався незагоєними ранами терору в своїх політичних цілях. У цьому аспекті Донбас сприяв політиці Сталіна.

А проте, виконуючи роль притулку для шукачів свободи, Донбас завжди був під політичною підозрою і зазнав тяжкого удару під час сталінського великого терору. Друга світова війна призвела до нових хвиль кривавих розправ з обох сторін. Я спробував показати людські страждання і всю трагедію Донбасу в ці бурхливі роки, хоча це майже неможливо уявити.

Німецька окупація Донбасу під час війни тільки збільшила підозри Москви. Після визволення населення знову відчуло на собі терор радянської влади. Але той масовий терор, який запровадив Сталін у тридцятих роках, уже був неможливим, бо підозра падала на все населення, яке жило й працювало за окупації. І хоча Сталін мав шанс і можливість здійснити загальний терор, марність і небезпека такого заходу були очевидними. Крім того, люди вже навчилися чинити опір тому, що вважали несправедливим. По війні, на відміну від 1937—1938 рр., їх уже не так легко було залякати і змусити, навіть під тиском, визнати свою провину в злочинах, яких вони не коїли. Донбас, що познайомився з політичними альтернативами під час Другої світової війни, а згодом приваблював і приймав усі «небажані елементи» (колишніх остарбайтерів, радянських та іноземних військовополонених, українських націоналістів, а також злочинців та шукачів волі), відіграв важливу роль у післявоєнному процесі десталінізації.

Незалежність Донбасу була проблемою не лише для Москви, а й для Києва, політичної столиці України. У 1917—1920 рр., хоча контроль Москви ослабився, а потім

навіть зник, Київ ніколи не досягав успіху у спробах впливати на Донбас. Коли в роки Другої світової війни Москва знову втратила владу, Донбас набув особливого значення для українських націоналістів. Проте населення не сприймало їхніх вузьких націоналістичних ідеологій і впливало на них, тож вони поступилися своїми поглядами в ім'я демократичних ідеалів.

Робітничі активісти повоєнного Донбасу, як-от Нікітін та Клебанов, наполегливо зберігали незалежність, відмовляючись політизувати свою справу, розчаровуючи як московських дисидентів, так і українських націоналістів.

Коли радянська імперія розпалася, Донбас одразу став найпроблемнішим регіоном для Києва. Справа навіть не в тому, що Донбас має дуже значну частку російського населення чи дуже зрусифікований мовно та культурно. Хоч як би Київ намагався розбудовувати націю, Донбас діяв як антистолична козацька земля, що чинить спротив цій розбудові. Це створює трохи іронічні політичні труднощі для Києва, бо теперішнє національне відродження засновують на козацькому міфі, а Донбас у такому разі видається «найукраїнськішим» з усіх регіонів України[2].

Ситуація може змінитися в майбутні кілька років чи десятиліть. Як і каталонці, про яких писав Пітер Салінс і які живуть у Серданьї («долині в Східних Піренеях, поділеній між Іспанією та Францією»)[3], населення українського Донбасу, може, йдучи потрібним курсом, розвинути свою національну (українську) ідентичність, тоді як населення Східного Донбасу може не мати іншого вибору, як стати добрими громадянами Росії. Але поки що є дуже мало ознак, що труднощі, з якими стикаються в Донбасі і Київ, і Москва,

---

[2] Про цю проблему див. у вид.: *Hiroaki Kuromiya.* Kuchma, Kravchuk, and Ukrainian Nationbuilding: An Essay.— Washington, D.C.: National Council for Soviet and East European Research, 1995.

[3] *Sahlins P.* Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees. University of California Press., 1989. P. XV.

скоро зникнуть[4]. Якщо, як критично відзначають деякі спостерігачі, населення Донбасу ніколи не виробляло серйозної національної перспективи, то це тому, що воно її відкидало або принаймні не надавало їй найбільшого значення.

Ця історія свободи і терору — це не щось унікальне, властиве тільки Донбасу. Багатьма аспектами вона може стосуватися інших регіонів Лівобережної України, що належали до вільного козацького степу[5]. А проте в сталінські роки жоден інший український регіон навіть не наближався до Донбасу за рівнем привабливості для шукачів волі. Звісно, докладне вивчення інших прикордонь колишньої імперії, наприклад — Сибіру, могло б мати як результат десь таку саму розповідь: величезний і негостинний Сибір був регіоном, куди потрапити так само важко, як і втекти з нього, він був краєм заслання та ув'язнення не меншою мірою, ніж землею свободи.

Ця книжка — результат регіонального дослідження, але при цьому я приділив достатньо уваги відносинам між Донбасом як політичним прикордонням і Москвою та Києвом як політичними центрами. Мій аналіз Донбасу виділяє кілька моментів, важливих для національної політики.

По-перше, саме Сталін започаткував великий терор. Але багато діячів різної політичної ваги навколо нього, і в Москві, і в Києві, й на Донбасі, безперечно, допомагали йому в цій операції. Справді, майже неможливо бути політичним аутсайдером у суспільстві, де політичну пасивність вважають злочином. Проте саме Сталін безпосередньо чи опосередковано розпочав терор.

По-друге, голодомор 1932—1933 рр. виявився дуже корисним для розвитку сталінського терору. Відтоді об'єк-

---

[4] Про оптимістичніший погляд на цю проблему див.: *Sarah Birch, Ihor Zinko.* The Dilemma of Regionalism // Transition, 1November 1996. P. 22—25, 64. Для порівняння зверніть увагу на регіоналізм в Італії, країні, що виросла з окремих регіонів: *Rudolf Lill.* The Historical Evolutions of the Italian Regions // *Malcolm Anderson.* Frontier Regions in Western Europe.— London, 1983. P. 109—122.

[5] *Charters Wynn,* наприклад, розглядав Донбас і Придніпров'я разом у своїй праці: Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia. 1870—1905.— Princeton University Press, 1992.

том полювання на ворогів був уже не «класовий ворог», а класово нейтральний, чи надкласовий «ворог народу», і це відкрило шлях масовому терору. Запитання: «Хто ворог?» — стало основним у політичному дискурсі та практиці як у Москві, так і в провінціях, зокрема й на Донбасі. Великий терор був масовою операцією, скерованою згори, щоб знищити будь-яких потенційних ворогів, як комуністів, так і безпартійних.

По-третє, терор виявив і слабкість, притаманну могутнім політичним диктатурам. Була сталінська система «тоталітарною» чи ні, але держава прагнула цілковитого контролю над суспільством аж до останнього «прикордоння» — людської свідомості. Оскільки сталінська система позбавила себе будь-яких незалежних засобів визначення (та перевірки) суспільних настроїв (загнаних у підпілля), їй довелося запровадити загальний нагляд[6]. При цьому брак будь-якого контрольного механізму спричинив чимало помилок і сваволі, а отже, призвів до неконтрольованого терору. Терор сам по собі вів до поразки. Мабуть, Сталін трохи засвоїв цю науку, бо більше не вдавався до терору такого масштабу (хоча наприкінці життя таки намірявся спрямувати терор проти євреїв).

Тотальне втручання держави в суспільство зрештою підточило саму державу; натомість мусульманські країни, де громадянське суспільство так само слабке, але такого всеохопного втручання держави в життя суспільства немає (особливо в економічній сфері), виявилися стійкішими як політичні одиниці[7].

Сталінський режим мав навіть певну соціальну підтримку; це не був лише терористичний режим. Ціле покоління істориків суспільства досліджувало кількість і станови-

---

[6] З погляду історії питання нагляду набагато складніше, і радянський випадок далеко не унікальний; див.: *Holquist P.* "Information Is the Alpha and Omega of our Work": Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context // Journal of Modern History.— 1997.— № 69. P. 415—450.

[7] Я завдячую цю думку Ґельнерові: *Gellner E.* Islam and Marxism: Some Comparisons // International Affairs.— 1991.— № 67:1. P. 1—6., а також: Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals.— London, 1994.

ще людей, які з різних причин підтримували режим. Згода з державною ідеологією була однією з них. У своїй попередній праці про індустріалізацію я довів, що підтримка суспільством терору проти «ворогів» свідчить про популярність тієї державної ідеології[8].

Історики нещодавно почали докладно вивчати суб'єктивну позицію людей (основуючись переважно на раніше не доступних джерелах, як-от щоденники) і виявили, що за Сталіна виробити свій внутрішній приватний світ окремо від «офіційного» було важко, а то й неможливо[9]. Це твердження може бути слушним щодо деяких громадян, але справжньою проблемою для Сталіна і його служби безпеки (чи принаймні для істориків) є неможливість визначити, чи це справді так, тому що свободи вільно висловлювати свої думки не існувало[10].

Народна підтримка терору була більш ніж ідеологічною. Відігравали свою роль і багато інших факторів: голод, жадоба, страх, забобони, ненависть, гнів, бажання помсти — ті фактори, що їх ідеології не можуть дуже легко підпорядкувати. Це почасти і є причиною, чому «ворог народу» — уявлення, не обмежене ніякою ідеологією, стало таким всеохопним і тому таким небезпечним.

Ця книжка про Донбас наголошує на важливості регіональних досліджень. Праці, сфокусовані на Москві чи Ленінграді, тяжіють до утвердження безперервного існування радянського режиму впродовж понад сімдесяти років. У випадку Донбасу та інших західних регіонів Радянського Союзу це не зовсім правильно — режим зазнав краху під час війни. В ті часи людям доводилося самим вирішу-

---

[8] *Hiroaki Kuromiya.* Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928—1932. Cambridge University Press. 1988.

[9] Важлива робота на цю тему: *Hellbeck J.* Tagebuch aus Moscau. 1931—1939. Мюнхен, 1996.

[10] Навіть Степан Підлубний, автор щоденника, який видав Гелбек (прим. 9), висловлював сумніви щодо режиму, з яким він себе ототожнював. Як наголошує видавець, навіть тоді Підлубний не міг виражати себе інакше, як через офіційний дискурс, але ясно, що цей факт мало що означав для тогочасної влади. Звичайно ж, його теж заарештували, хоча й не за політичний злочин. *Там само.*— С. 279.

вати свою долю, хоча варіантів вибору було дуже мало, і всі непривабливі. Мало того, немає свідчень, які б підтверджували, що навіть у часи найбільшого терору люди не уявляли собі якихось альтернатив сталінізму. Чи всі «контрреволюційні зауваги», нібито висловлені вустами радянських громадян і ретельно записані службою безпеки (ми цитували їх тут досить широко), справді колись звучали, невідомо, але принаймні хтось (агенти служби безпеки, інформатори, слідчі) їх вигадав, створив, сфабрикував. Сам Сталін не вірив, що люди не можуть уявляти собі таких можливостей. 1937 р. Сталін признався Димитрову, що хотів знищити всіх, хто начебто був противником його режиму, навіть якщо тільки «подумки». Сталінський терор був розправою над свідомістю. Донбас був притулком для всіх, хто тікав від закону, і тому Сталін мав усі причини вважати, що там можливе геть усе. Диктатор тероризував Донбас тому, що цей регіон символізував свободу.

ДЖЕРЕЛА

Найважливіші джерела, використані при написанні цієї книжки,— раніше закриті архіви України й Росії. Мені не вдалося отримати доступ до найсекретніших архівів — так званого Президентського архіву і колишніх архівів КДБ у Москві та Києві. Незважаючи на це, мені вдалося зібрати більш ніж достатньо інформації у відкритих архівах у столицях і на Донбасі, а також в архівах колишніх управлінь КДБ у Донецьку й Луганську.

Опубліковані джерела можна знайти у великих бібліотеках Заходу, Москви чи Києва, крім багатьох місцевих публікацій, з якими можна ознайомитися в місцевих бібліотеках Донбасу; їхній каталог у *Відділі краєзнавства* неоціненний для вивчення Донбасу.

Архівні джерела

Архіви в основному подано за їхніми акронімами з наступними позначеннями: ф. (фонд), оп. (опис), спр. (справа), арк. (аркуш, аркуші), зв. (зворот) — і для українських, і для російських архівів.

АУСБУДО — Архів Управління Служби Безпеки України по Донецькій Області (Донецьк, Україна), колишній архів управління КДБ в Донецьку.

АУСБУЛО — Архів управління Служби Безпеки України по Луганській області (Луганськ, Україна), колишній архів КДБ в Луганську.

ДАДО — Державний архів Донецької області (Донецьк, Україна); містить і колишній архів Донецької обласної організації Компартії України.

ДАЛО — Державний архів Луганської області (Луганськ, Україна), містить і колишній архів Луганської обласної організації Компартії України.

ГАРФ — Государственный Архив Российской Федерации (Москва, Росія), колишній Центральный Государственный архив Октябрской революции Союза Советских Социалистических Республик (СССР).

Документи Neveu — Архів (Рим, Італія).

РФІМФЕ — Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (Київ, Україна).

РГАЭ — Российский Государственный архив экономики (Москва, Росія), колишній Центральный Государственный архив народного хозяйства СССР.

РГВА — Российский Государственный военный архив (Москва, Росія), колишній Центральный Государственный архив Советской Армии.

РЦХИДНИ — Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (Москва, Росія), колишній архів КПРС (Центральный партийный архив).

ЦАМО — Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (Подольськ, Московська область, Росія).

ЦДАГО — Центральний Державний архів громадських об'єднань України (Київ, Україна), колишній архів Компартії (Партійний архів Інституту Історії партії при ЦК Компартії України).

ЦДАВО — Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (Київ, Україна), колишній Центральний Державний архів Жовтневої революції Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР).

ЦДІА — Центральний Державний історичний архів України (Київ, Україна), колишній Центральний Державний історичний архів УРСР.

ЦДКФФА — Центральний Державний кінофотофоноархів України (Київ, Україна), колишній Центральний Державний архів кінофотофонодокументів УРСР.

ЦХДМО — Центр хранения документов молодёжных организаций (Москва, Росія), колишній Комсомольский архив (Архив Центрального комитета Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодёжи).

ЦХСД — Центр хранения современной документации (Москва, Росія), так звана Стара Площа, колишній Архив Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза.

VMA — Vrangel' Military Archive (військовий архів Врангеля), Hoover Institution Archive (Стенфорд, Каліфорнія, США).

ВКП — «Документи Всесоюзної (Російської) Комуністичної Партії, Смоленський район, група запису 1056», чи так званий Смоленський Архів, доступний у формі мікрофільмів, поширюваних із U.S. National archives (Вашинґтон, О. К., США).

YIVO Архіви — YIVO Institute for Jewish Research Archives, архіви інституту єврейських досліджень (Нью-Йорк, США).

Інтерв'ю

Усі інтерв'ю автор проводив українською та російською мовами. Автор обіцяв анонімність співрозмовникам. Значно більше інтерв'ю, ніж тут названо, я провів у Донецьку, Луганську і Харцизьку 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994 і 1996 р. Багато спроб інтерв'ю не вдалися, бо люди не хотіли обговорювати своє минуле. Навіть зазначені тут співрозмовники відмовилися відповідати на значну частину запитань.

№ 1 — українське подружжя з Донецька, 22 жовтня 1989 р. Обоє народилися 1931 р. і обоє жили в Донецьку під німецькою окупацією. Чоловік 1951 р. був заарештований за «антирадянську пропаганду».

№ 2 — літній росіянин із Донецька, 3 липня 1991 р.

№ 3 — літня росіянка з Донецька, 5 липня 1991р. Комсомольська активістка в тридцятих роках; під час війни тимчасово евакуювалася на Урал.

№ 4 — українець із Луганська, 28 липня 1993 р. Народився 1913 р. неподалік Луганська, розкуркулений 1929 р., потім засланий до Пермі, але невдовзі втік звідти на Донбас. Воював у Другій світовій і 1942 р. став членом партії.

№ 5 — українець із Луганська, 28 липня 1993 р. Народився 1925 р. поблизу Луганська в сім'ї досвідченого будівельника; перебував у Луганську під час німецької окупації.

№ 6 — шістдесятип'ятирічний чоловік невідомої національності з Луганська, 30 липня 1993 р. Він потрапив на Донбас з Іркутська в 1943—1944 рр. як шахтар, учився в технікумі, відтак став головним механіком, був директором різних шахт Донбасу. Вихвалявся, що співпрацював із КДБ.

№ 7 — шістдесятишестирічний чоловік невідомої національності з Луганська, 18 липня 1994 р. 1942 р. його вивезли до Німеччини на примусові роботи. Батько загинув на фронті.

№ 8 — п'ятдесятитрирічна жінка невідомої національності і чоловік-єврей із Донецька, 28 липня 1994 р. Її батько загинув на фронті.

Часто цитовані газети та інші періодичні видання

Архіви України (Київ).
Вечерний Донецк (Донецьк).
Вопросы истории (Москва).
Горнозаводское дело (Харків).
Горнорабочий (Харків, Москва).
Горнотруд (Харків).
Диктатура труда (Сталіно).
Донбас (Донецьк).
Донецкий вестник (Сталіно).
Донецкий кряж (Донецьк).
Донецкий пролетарий (Луганськ).
Донецкий пролетарий (Харків).
Донецкий шахтёр (Харків).
Донеччина (Донецьк).
З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВС—КДБ (Київ).
За индустриализацию (Москва).
Известия (Москва).
Известия ЦК КПСС (Москва).
Исторический архив (Москва).
История СССР (Москва).
Источник (Москва).
Кочегарка (Артемівськ).
Летопись революции (Харків).
Літературна Україна (Київ).
Літопис революції (Харків).
Луганская правда (Луганськ).
Макеевский рабочий (Макіївка).
Народное хозяйство (Москва).
Наша газета (Луганськ).
Отечественная история (Москва).
Правда (Москва).
Прапор перемоги (Луганськ).
Пролетарская революция (Москва).
Приазовский рабочий (Маріуполь).

Родина (Москва).
Социалистический Донбасс (Сталіно).
Сучасна Україна (Мюнхен).
Український історичний журнал (Київ).
Хозяйство Донбасса (Харків).

Книжки та статті

Повну інформацію подано в посиланнях до кожного розділу. Дана бібліографія вибіркова.

Збірник документів

Анриянов В. Память со знаком ОСТ. Судьба «восточных рабочих» в их собственных свидетельствах, письмах и документах.— Москва, 1993.

Возвращение имени и чести. Очерки, воспоминания, информационные и справочные материалы.— Луганск, 1995.

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1994.

Меллер В. Л., Панкратова А. М. Рабочее движение в 1917 году.— М., 1926.

Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів.— К., 1994.

Неизвестная черная книга.— Иерусалим, Москва, 1993.

Правда через роки. Статті, спогади, документи.— Донецьк, 1995.

Реабилитация. Политические процессы 30-х годов.— М., 1991.

Советские евреи пишут Илье Эренбургу. 1943—1966.— Иерусалим, 1993.

Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.— Луцьк, 1993.

Ehrenburg I., Grossman V. The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland during the War of 1941—1945. *Tr. John Glad, James S. Levine.*— New York, 1981.

Zlepko D. (ред.). Der ukrainishe Hunger-Holocaust.— Sonnenbuehl, 1988.

Мемуари та інші особисті розповіді

Антоненко-Давидович Б. Землею українською.— Philadelphia, 1995.

Авдеенко А. О. Наказание без преступления.— М., 1991.

Baitalsky M. Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror. Tr. *Vogt-Downey M.* Atlantic Highlands, N. J., 1995.

Book of Testimonies // The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. Vol. 1. Toronto, 1953.

The Great Famine in Ukraine 1932—1933 // The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. Vol. 2. Detroit, Mich., 1955.

Bohdan V. A. Avoiding Extinction. Children of the Kulak. New York, 1992.

Borodin N. M. One Man in His Time. London, 1955.

Чуев Ф. Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола.— М., 1992.

Croghan P. A. The Peasant of Makeyevka: Biography of Bishop Pius Neveu. A. A. Worcester, Mass., 1982.

Fenin A. I. Coal and Politics in Late Imperial Russia. Memoirs of a Russian Mining Engineer. *Tr. Fediaevsky A.* and ed. McCaffray S. Northern Illinois University Press, 1990.

Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883—1906 гг.).— Прага, 1938.

Fisher L., ed. Thirteen Who Fled.: Tr. *Fisher G.* and *Fisher V.* New York, 1949.

Frölich H. In der vierten Nachtwache. Erlebnisberichte aus der Deportation. München, 1977.

Grigorenko P. G. Memoirs.: Tr. *Whitney T.* New York, 1982.

Гайдарівський В. А світ такий гарний... Буенос-Айрес, 1962.

Haimson L., Galili y Garsia Z., Wortman R. The Making of Three Russian Revolutionaries: Voices from the Menshevik Past. Cambridge University Press, 1987.

Haydon W., ed. Russia as Seen by Two Tilmanstone Miners. A Record of a Tour to the Donetz Basin in Aug.-Sept., 1929. Dover, 1929.

Hellbeck J. (ред.). Tagebuch aus Moskau. 1931—1939. Munchen, 1996.

Испытание долгом. Воспоминания чекистов.— Донецк, 3-е изд., 1989.

Келемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство і німецька неволя. Спогади.— Торонто, 1989.

Khrushchev Remembers.: Tr. and ed. Talbott S. Introd. com. and Notes Crankshaw E. Boston, 1970.

Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes.: Tr. and ed. *Schecter J. L., Luchkov V. L.* Foreword Talbotts. *Boston*, 1990.

Khrushchev Remembers: The Last Testament.: Tr. and ed. *Talbott S.* Foreword *Crankshaw E.* Introd. *Schecter J. L.* Boston, 1974.

Klee E., Dressen W., Riess V. "The Good Old Days": The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders. Tr. Burnstone D. New York, 1991.

Klose K. Russia and the Russians: Inside the Closed Society. New York, 1984.

Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша.— Едмонтон, Канада, 1987.

Козлова Н. Н., Сандомирская И. И. «Я так хочу назвать кино». «Наивное письмо»: Опыт лингво-социологического чтения.— М., 1996.

Kravchenko V. I Chose Freedom. The Personal and Politikal Life of a Soviet Official. New York, 1946.

The Life of a Chemist: Memmoirs of *Vladimir N. Ipatieff.* Stansford University Press, 1946.

Лиходеев Л. Поле брани, на котором не было раненых.— М., 1990.

Mace J., Herets L., eds. Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine. 3 vols. Washington, D. C., 1990.

Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон, Канада, 1985.

Our Journey through Russia: A First-Hand Account by Two British Working-Men of a Journey through Russia.— London, 1929.

Paustovsky K. The Story of a Life. Tr. *Joseph Barnes.* New York, 1964.

Руденко М. Економічні монологи. Нариси катастрофічної помилки.— Мюнхен, 1978.

Самсонов А. М. Знать и помнить. Диалог историка с читателем.— М., 1988.

Sandulescu J. Donbas. New York, 1968.

Sharansky N. Fear No Evil. Tr. *Hoffman S.*, New York: 1988.

Shcharansky A., Ben-Joseph I. Next Year in Jerusalem. Tr. *Hoffman S.*, New York, 1979.

Shipler D. Russia: Broken Idols, Solemn Dreams. New York, 1983.

Шкуро А. Г. Записки беглого партизана.— М., 1991.

Siegelbaum L., Walkowitz D. Workers of the Donbas Speak. Survival and Identity in the New Ukraine, 1989—1992. State University of New York Press, 1995.

Сосюра В. Третя рота // *Київ.*— 1988.— № 1.

Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя.— К., 1995.

Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева.— М., 1991.

Sztafrowski M. Direction Stalino. Un Polonais dans les camps soviïtique. Paris, 1987.

Терехов Р. Сторінки героїчної боротьби. Спогади старого більшовика.— К., 1963.

33-й: голод. Народна книга-меморіал.— К., 1991.

Tschebotarioff G. Russia, My Native Land. New York, 1964.

Уксусов И. После молчания // Советский шахтер.— 1989.— № 2.

Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни. Воспоминания. Книга первая.— М., 1968.

Статистичні публікації

Абрамов А. Жилищно-бытовое строительство Донбасса.— Москва, Ленинград, 1930.

Донбасс в цифрах. Статистический справочник.— Сталино, 1936.

Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь—февраль 1923 г.) т. 1.— Харьков, 1923.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР (Сводный том).— М., 1962.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР.— М., 1963.

Киржнер Д. М. Горная промышленность в цифрах. Краткий справочник.— М., 1926.

Материалы к серии «Народы Советского Союза». Ч. 5. Перепись 1939 года.— М., 1990.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. 12, 13.— СПб, 1904—1905.

Статистический справочник Сталинского округа.— Сталино, 1928.

Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1908—1904 гг.— Харьков, 1910.

Вопросы техники безопасности и травматизма в горной промышленности СССР. Доклады горной секции II Всесоюзного съезда по профгигиене и технике безопасности.— М., 1928.

Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги.— М., 1991.

Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги.— М., 1992.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

аборти, 364

Абрамсон, Генрі, 168

Авдєєнко, О., 317, 323

адміністрація, 80—84, 118, 122, 128
- і громадянська війна, 151
- і криза 1993 р., 264
- і українські націоналісти, 157

Алексєєв, М. В., 149

американський Захід, 19—21, 30, 104

анархізм, 64, 93, 106

анархісти, 144

антисемітизм, 27, 73—80, 102, 121, 166, 199, 210, 217—218, 235—236, 287, 354, 355 п, 428, 477
- після II світової війни, 456—457
- після Сталіна, 459, 461—462, 464—465

Антоненко-Давидович, Б., 285, 301 п

Армстронг, Джон А., 449

Артемівськ, 32, 88, 131, 204,
- падіння, 375

артіль, 83, 102

Б

Бабин яр, 371

Батанов, В. М., 321

Баку, 99 п

Балицький, В., 311, 317, 345

Бандера, Степан, 397, 398

баптисти, 205, 270, 306, 343, 451, 463

Баргхорн, Фридрих Ц., 440

Бахмут, *див.* Артемівськ

Бахрушев, В., 364

Берлін, Ісая, 19 п, 104

Бессарабія, 365, 367

Бі-Бі-Сі, 445, 461

білий терор, 146—171

білоруси, 70

більшовики, 94, 139, 140
- і шахтарські спілки, 142
- на Донбасі, 132—135, 142

Богдан, Володимир, 363

Бородін, Н. М., 185, 216—217
боротьбисти, 183, 302
брати Зеркальцеви, 470 п
Брауер, Даніель Р., 56
Британська радіомовна корпорація, *див.* Бі-Бі-Сі
Буковина, 272
Булгаков, Михайло, 144
Булгакова, Олена, 292
«буржуї», 130—134, 182
Бухарін, М., 225

В

Вайлдман, Алан К., 114
Вайт, Гейден, 25, 26 п
Ванников, Б. Л., 363
Вахтін, Лев, 452
вбивство Кірова (1934 р.), 293, 294
  і репресії, 293, 296—302, 305
  реакція населення, 303—304
Веймер, Амір, 448
великий терор, 27—29, 312—343, 477
  вплив на дисципліну, 362
  групи населення, що зазнали більшого терору, 353—354
  закінчення, 343
  і жінки, 354, 354 п
  і звичайні люди, 356
  і масові поховання, 355
  і Сталін, 479, 482
  обсяги, 351—352
  та інквізиція, 348
Вернадський, Георгій, 30—31
виправно-трудові табори, *див.* ГУЛАГ
Вишинський, А. Я., 269
  про ворогів, 316
військовополонені, 425, 426
  іноземні, 445
  репатріація, 425, 425 п
Вільна асоціація профспілок радянських робітників, 469
Він, Чартерз, 18—19, 95
вірмени, 123 п
Віткрофт, С. Дж., 244
власовці, 426
Вознесенський, М. А., 449 п
Волкогонов, Дмитро, 346
ворог, 95
  «вина» за зв'язки з, 351
  виселення, 271
  вороги народу, 266, 327, 351, 355, 360
  давні і нові, 201
  і голод 1932—1933 рр., 26
  і II світова війна, 424
  комуністи як, 262—267
  концепція, 27, 130, 214, 349, 480
  лікарі як вороги, 92
  образ, 218—221, 236, 267—290, 297, 316, 369—370
  поліція як ворог, 113
  страта, 228
  управителі як вороги, 110

Ворошилов, К. Є., 82 п
Ворошиловград, *див.* Луганськ

Г

Гвахарія, Г. В., 321
Гелбек, Йохен, 481 п
Гелнер, Ернест, 23, 480 п
географія
  і політика, 61
Гефтер, М. Я., 393
Гілдермаєр, Манфред, 23 п, 28
Гіршман, Альберт, 22, 68, 476
Гітлер, Адольф, 25, 255
  і Донбас, 359, 374
Гладкий, В. Г., 400, 418—420
голод
  1921—1922 рр., 185—190
  1924 р., 197
  1925 р., 201
  1930 р., 242
  1932—1933 рр., 243—254, 479
    і жінки, 253
  1946—1947 рр., 429—435
    і репресії, 433
  і жінки, 278
  та експорт зерна, 243, 254
  як етнічний геноцид, 243, 257
Голокост, 26, 383—390, 390 п
  в Артемівську, 386
  у Дебальцевому, 386
  у Донецьку, 383
  у Єнакієво, 387
  у Києві, 371
  у Краматорську, 387
  у Краснодоні, 387
  у Луганську, 387
  у Макіївці, 386
  у Маріуполі, 384—386
«Голос Америки», 445
Горлівка, 37, 37 п, 153, 157, 204, 369, 397, 458
  і II світова війна, 375
  повстання у, 97—99
  солдати білої армії, набрані з шахтарів, 169
  страйки 1916 р. у, 117—118
  школярі у, 304
Горчаков, Олексій, 279
ГПУ, 193, 210, 220, 238, 257 п, 272
  і голод 1932—1933 рр., 248
  і поставки продуктів, 240, 274
  і розкуркулення, 228, 229
  і стеження за людьми, 259—262
  і страйки, 197, 242
  і шахтарі, 240
  проти адміністраторів, 265
  та економічна контрреволюція, 213
греки, 70, 154, 401
  розкуркулення, 230, 283—284
  терор проти, 335—336

греко-католицька церква, 448
Гречко, О. А., 418—420
Гришине, 132, 134, 166, 397
громадянська війна, 144—176
Громов, В. Г., 415—417
Грушевський, М. С., 204
Гугель, С. С., 321
родина, 369
ГУЛАГ, 181, 272, 286, 304, 338, 372—373, 419, 425, 445, 464

Ґ

Ґетті, Арч, 29 п
Ґолдмен, Емма, 180
Ґросман, Василь, 454

Д

Далін, Олександр, 388
Данґелі, Віра С., 453
Дебальцеве, 70, 96, 107, 146, 209, 275
і II світова війна, 379
Дегрярев, Володимир, 469, 469 п
Дейвіс, Р. У., 244
Дейч, М. А., 241
Денисов, С. В., 156
Денік, Георгій, 35, 36, 95 п, 101 п
Денікін, О. І., 64, 149, 156
День Перемоги, 421—422
депортація
малих народів, 423
повоєнна, 435
селян, *див.* також розкуркулення
дестамнізація, 442, 459—464, 477
під час II світової війни, 393
Дзержинський, Ф. Е., 188
Дике поле, 30, 31, 31 п, 144, 178, 475
дикий степ, 65, 69, 82
Димитров, Г., 315
Дитмар, Н. Ф. фон, 122, 151
Добровольча армія, 149, 158, 169, 171
Довженко, О., 428, 446, 449 п
Дон, 22, 23 п, 34, 63, 67, 70 п
як російська Вандея, 149
Донбас
«білий» терор у, *див.* «білий» терор
бої навкулачки у, 56
важлива роль вугільної промисловості у, 473
виробництво промислової продукції, 32 п
«виховний» вплив, 402
голод у, 244—254
негативний вплив на промисловість, 246
голокост у, *див.* голокост
етнічне напруження у, 71—80, 283
етнічний склад, 70—71
житлова проблема у, 36—43

забруднення повітря у, 44
зарплатня у, 43, 116
землянки у, 39
злидні, 363—364
злочинність у, 58, 201, 278, 426, 434
і вільний степ, 20
і Гітлер, 374
і II світова війна, 376—377
асоціація інженерів, 418
визволення, 422
жертви серед цивільних, 390
колабораціонізм у, 403—420
примусові робітники з, 389
страти на місці, 423
судові процеси над колабораціоністами, 405—420
і Київ, 478
і метрополії, 477, 478
і національна ідентичність, 478
і свобода, 232, 272, 402, 427, 451, 461
і терор, 20, 21, *див.* також великий терор, II світова війна
і українська мова, 466
і українська незалежність, 472, 472 п
і український націоналізм, 472
іноземний капітал у, 81
клас і нація, 475
клімат, 33—35
Лютнева революція у, 120
мова, 70—71
населення, 33, 69—70, 461
насильство у, 55—58, 105—106, 154, 239, 476—477
у 1917 р., 123—129
націоналізація іноземного капіталу, 156
нещасні випадки на шахтах, 47—51, 319
німецька окупація, 382—392
обсяги великого терору, 343, 352—354
озброєні загони у, 165—166, 178
освіта у, 45—46
пияцтво у, 53, 55
плинність робочої сили, 44, 115, 436
працевлаштування у, 231, 232
проблеми з водопостачанням у, 43—45, 436
протести проти призову, 112, 113
робітники з Західної України та Буковини, 367—368
розлучення у, 427
розміри, 18, 32
соціальне розшарування, 325
страйки 1916 р., 117—118

страйки 1917 р., 119
страйки 1921 р., 189
страйки 1923 р., 190—196
страйки 1924 р., 197
страйки 1960-х рр., 466
страйки 1989 р., 471, 474 п
та ОУН, 398—405
тривалість життя, 474
трудові конфлікти у 1870-х — 1905 рр., 87—102
у пострадянський час, 472—474
умови життя, 466
умови праці у, 46—51, 83, 116
хуліганство у, 437
червоний терор у, *див.* червоний терор
шахтарі і більшовики у, 173—174
як «вихід», 22, 476
як прикордоння, 32
як притулок, 69, 183, 231, 233, 270, 451, 476—479
як простір свободи, 102, 103, 137, 427, 451, 461
як символічна козацька земля, 478
Донецьк, 32—37, 56, 67, 80, 86, 90, 101 п, 112, 119 п, 133, 139, 141, 143 п, 148, 152, 157, 166, 188, 207, 227, 238, 267, 285, 388, 397, 456, 459
білий терор у, 156
визволення, 424
і II світова війна, 382, 403
страти у, 380
і паспортна система, 271
інфляція у, 190
меншовики у, 183
падіння, 375
повоєнні роки, 426
погроми у, 75—76
синагога у, 287 п
спадок громадянської війни, 214—215
холерний бунт у, 86
Донецько-Криворізька Радянська Республіка, 149—150
Дониченко, Є. Г., 463
доноси, 216—217
драконівські закони праці 1930—1940 рр., 362
і репресії, 365—367
Дроздовський, М. Г., 159
Друга світова війна, 370—392
і ГУЛАГ, 372—373
і декабристи, 440
і десталінізація, 393, 442
і звільнення, 439, 443
і звірства, 392
і колабораціонізм, 402—420, 424, 425
і колишні куркулі, 393, 404
і комуністична партія, 378
і лібералізація, 393
і народний спротив, 375, 377, 379

і партизани, 381
і політичні альтернативи, 392
і примусові робітники, 389—390
і репресії, 374, 376—378
і страта на місці, 423
і страти в'язнів, 373
і страти дезертирів, 371
і український націоналізм, 395—417
і церква, 394—395
і цивільні жертви, 390
та евакуація, 379, 381

Е

Ейзенштейн, Сергій, 358
експорт зерна, 243—245, 254
Епіфанцев, К. П., 322, 322 п
Епштейн, Шахне, 454
Еренбург, Ілля, 454
есери, 94, 96, 120, 135, 139—142, 183, 189, 210, 331
суд над, 203
естонці, 337

Є

ЄАК, 454—457
суд над ним, 457
євреї, 70, 72—80, *див.* також антисемітизм і антикосмополітизм, *див.* антикосмополітизм
і великий терор, 336
і голокост, *див.* голокост
і погроми, *див.* погроми
Єврейський антифашистський комітет, *див.* ЄАК
Єжов, М. І., 294, 345 п
арешт і страта, 312, 346
і Сталін, 346
і терор, 312
про шкідництво, 319
як сталінський кат, 313
«єжовщина», 312
Єнакієве, 146, 157, 158, 167, 183, 188, 204
голод у, 247
ядерний вибух, 470

Ж

Жемчужина, Павлина, 454, 457
Жуков, Г. К., 440—442

З

загроза війни, 275, 293, 296, 361
закон про лікарняні каси (1912 р.), 108
Затонський, В. П., 337
Західна Україна,
репресії у, 368 п
земляцтво, 84, 103
Зимова війна (1939—1940 р.), 362
«з'їзд переможців» (1934), 289
«зміновіхівство», 202, 211
«змова лікарів», 458
Зубовський, А. П., 407—408

І

Іван Грозний, 65, 358
Іванов, В. Т., 260, 316, 316 п, 339, 345
інгуші, 423
індустріалізація, 224—225
інквізиція
  і великий терор, 348
іранці, 336
іспанські шахтарі
  на Донбасі, 305 п

К

Каганович, Л. М., 359
  в Донбасі, 348
  виправдовує великий терор, 348
  і криза зернозаготівель, 225
  про війну і великий терор, 348
  про тероризм, 316—317
  про українців, 337
кадети, 86 п, 140, 141
Кадіївка, 158
  і II світова війна, 376
Кадіївський процес (1924 р.), 211
Кадолба, Т. Г., 327
Каледін, А. К., 137, 145
калмики, 424
Каменєв, Л. Б., 195 п
Каменськ, 38, 120, 162, 185
кампанія «проти космополітизму», 453—459
канібалізм, 186, 251, 433, *див.* також голод
карачаївці, 424
Касаткін, Н. А., 38
Катерина Велика, 32, 62
КДБ, 339, 461
  архіви, 303, 415
Кенез, Петер, 168
китайці, 337
Клебанов, Володимир, 469, 469 п, 474, 478
Клоуз, Кевін, 467, 471
Ковшик, В. А., 411
козаки, 19, 31, 61—66, 107, 161, 165, 179, 194, 215, 253, 271, 331, 468
  у II світовій війні, 403
колабораціонізм, *див.* II світова війна
колгосп
  як кріпацтво, 278
колективізація, 226—231
  і II світова війна, 433
Коліївщина, 63, 77
Комінтерн, 333 п
Конєв, І. С., 441
Конквест, Роберт, 243
Конкер, Даян П., 132
Коноплянников, 136
корейці, 337
коренізація, *див.* українізація
Короленко, Володимир, 184 п
Костянтинівка, 144, 397, 458
  і II світова війна, 379
Кох, Ганс, 394
Кошовий, О., 414—415
Кравченко, Віктор, 38, 51

Краматорськ, 287, 397
і II світова війна, 379
Красін, Л. В., 211 п
Краснов, П. М.
і II світова війна, 403 п
страта, 403 п
Краснодон, 192, 370
звірства під час війни, 382
«Молода гвардія» у, *див.* «Молода гвардія»
падіння, 375
криза зернозаготівель (1927—1928 рр.), 225
кримські татари, 423
Кроулі, Стефан, 474
Кубишкін, А. А., 468
Кузьо, Тарас, 469 п
Куйбишев, В. В., 225
Кулешов, М. Є., 415—417
Купер, Дж. М., 244
курди, 336
куркуль, *див.* ворог

Л

Ламброза, Шломо, 78
латиші, 318, 334, 337
Ленін, В. І.
і Донецько-Криворізька Радянська Республіка, 150
і Троцький, 167
смерть, 199
ленінградська справа (1950 р.), 449
Леплевський, І. М., 345
Лисичанськ, 257
і II світова війна, 422
литовці, 337
Лиходєєв, Леонід, 267
«Літературний Донбас», 257
Лозовський, С. А., 454, 457
Луганськ, 32, 37, 55, 56, 77, 106, 107, 120, 139, 141, 167, 235, 307
падіння, 375
Луганський інститут народної освіти, 257
Луговий, Борис, 463
Лукін, Л., 446
Лукін, С. А., 461
Львів, 371

М

Магнітогорськ, 347
Майстренко, Іван, 184
Макіївка, 32—36, 55, 80—81, 114, 121, 142, 146, 159 п, 237, 257, 309, 458
голод у, 186
і II світова війна, 378
церква і солдати у, 169—170
Маккефрі, Сьюзен, 86
Маккін, Роберт Б., 110 п.
мандрівні попи, 343, 450
Манштейн, Ерик фон, 374
Маньчжурія, 255, 275
Маріуполь, 32, 250, 356, 397
і II світова війна, 397
Махно, Нестор, 121, 137, 165

махновщина, 137, 166, 178
робітники у, 173
МДБ, 447
Меїр, Голда, 454—455
Мельников, І. І., 408—410
меншовики, 94, 95 п, 101 п, 117, 133, 135, 137—142, 183, 189
і профспілки, 155
і страйки, 199
підпілля, 202
репресії до, 183
Месерле, К. В., 418—420
Метро-Вікерський процес (1933), 269
Микола I, 63
Микола II, 75, 177
Миронов, Пилип К., 63
Мілар, Джеймс, 437
Мілюков, П. М., 149
міф про царя, 92, 96
Міхоелс, Шломо, 454
вбивство, 457
«Молода гвардія», 366, 413—417
Молотов, В. М., 133
виправдовує великий терор, 349
виправдовує колективізацію, 435
дружина, *див.* Жемчужина
і великий терор, 314
і голод 1932—1933 рр., 245
і криза 1933 р., 278, 288
і Сталін, 356—357
і «Шахтинська справа», 237
про жертви з боку народу, 363
санкція на терор, 344, 346
Мур, Берингтон Молодший, 68
Муха, М. І., 341

Н

нагляд, 221, 290, 444, 480
насильство
і вартості, 58 п
Неве, Пій, 34, 81, 170, 186, 204, 229
Некрасов, Олександр, 158
НЕП, 177, 181, 201
і гіперінфляція, 190
і релігія, 204
і стабілізація валюти, 197
як компроміс, 211
Нечаєв, І. П., 258
нещасні випадки на промислових підприємствах
порівняння з міжнародною статистикою, 49 п
Нікітін, Олексій, 461, 468, 469, 478
Німеччина, 25
німці, 70, 154, 256
їх розкуркулення, 230, 283—284
терор проти, 331—332
як вороги, 299 п
НКВС, 295, 355
і II світова війна, 382, 410—423

і вбивство Кірова, 293
і великий терор, 332
і воєнні злочинці, 404—405
і гестапо, 333 п, 411
і етнічний терор, 332
і злочинність, 433
і партизани, 382—383
і полювання на ворогів, 300
про вибори, 325—326
проти німців, 334
проти опозиціонерів, 297
терор проти, 345
нова економічна політика, *див.* НЕП
Новочеркаськ, 63, 64, 149

О

Олександрівськ-Грушевський, *див.* Шахти
Організація українських націоналістів, *див.* ОУН
Орджонікідзе, Г. К., 225 п, 246
і стахановський рух, 308, 309
на Донбасі, 273
про аварії, 320
смерть, 318
ОУН, 426
і II світова війна, 395—397
на Донбасі, 396—404

П

пакт Молотова—Рібентропа, 359
паспортна система запровадження, 271
патріотизм, 112, 113, 134, 372
територіальний, 449
Паустовський, Костянтин, 37, 56
«перебудова» 1934—1935 рр., 292
Перша світова війна, 111—119
Петкевич, В. І., 333
Петлюра, Симон, 158
Плеханов, Г. В., 111
Плющ, Леонід, 470 п
побиття дружини, 55
повстання у Хрестівці (1957 р.), 462
погроми, 74—79, 99—100, 122, 166—168
Подтинний, В. Д., 410
показові судові процеси (1924—1925 рр.), 211
покарання батогами, 90—91, 98, 146, 153, 154 п, 157—158, 163
Політбюро, 331, 446
українське, 338
політичні емігранти, 300
Польська військова організація, 256
польська кампанія (1939 р.), 361

поляки, 70, 256
депортація, 300 п
репресії проти, 300
терор проти, 333, 334
постачання продуктів, 242, 273, 467
Постишев, П. П., 257
Почепцов, Г. П., 415—417
Прамнек, Е. К., 317
прикордоння, 19, 23, 29, 32, 64, 80, 480
Пугачов, О., 63
Пугачовщина, 107
П'ятаков, Ю. (Г.) Л., 168, 169 п, 179, 180 п

Р

радянська система
і мусульманські країни, 480
її слабкість, 480
Рамзін, Л. К., 210
революційний трибунал, 202
революція 1905 р., 95—99
релігія, 66, 204—205, 239, 451, 463
і перепис населення 1937 р., 340
репатрійовані, 426, 442—443
Риков, О. І., 207
Рібер, Алфред, 85
«Робітнича опозиція», 184
Рогер, Ганс, 78
Розенберг, Вільям Г., 132
розкуркулення, 226—233
Руденко, Микола, 57 п
Руденко, Р. А., 323
Рух, 472
Рухимович, М. Л., 321, 322 п
«Рютинська справа» (1932 р.), 258, 312 п

С

Савинков, Б. В., 149
Салінс, Пітер, 478
самосуд, 127, 132, 133, 277
Сапронов, Т. В., 207
Саркісов, С. А., 311, 317, 334
Сатер, Девід, 471
Сахаров, Андрій, 470, 470 п, 474
Свіцин, А. А., 149, 151 п, 158, 207
свобода
у негативному і позитивному значеннях, 19, 19 п
секретна поліція, *див.* Чека, ДПУ, НКВС, МДБ, КДБ
селяни у 1905—1906 рр., 104, 107
Семистяга, В. Ф., 414 п
Сибір, 19, 21, 21 п, 68 п, 104
Симонов, К., 292
синагога, 204
у Донецьку, 287 п
у Москві, 455
Скородько, В. І., 405
Скоропадський, П. П., 151, 156
Скот, Джон, 347

Скрипник, М. О., 289
Слов'янськ, 257, 374, 397,
і II світова війна, 375, 379
Сльозкін, Юрій, 465
Соколинський, Д. М., 326 п, 345
солдатки, 116
Сосюра, Володимир, 70
соціалісти-революціонери, *див.* есери
«специ», 192, 206—209, 281
і криза 1933 р., 265
і шкідництво, 234
«спецоїдство», 175, 209
Сполучені Штати, 476
справа Капустіна (1923 р.), 193—195
Сталін, 19, 25, 26, 359
виправдовує великий терор, 358
виправдовує терор, 315—316
День Перемоги, 439
депортація малих народів, 423
жарти про, 290, 347
і II світова війна, 439
і Жуков, 441—442
і вбивство Кірова, 293, 296, 302
і великий терор, 313, 345, 479, 482
і Гітлер, 315
і голод 1930 р., 242
і голод 1946—1947 рр., 432
і Димитров, 316
і Довженко, 446
і Донбас, 477, 482
і Ейзенштейн, 358, 358 п
і експорт зерна, 245
і євреї, 454 п, 454—459
і Єжов, 346
і колективізація, 228
і криза 1933 р., 268—269, 278
і криза зернозаготівель, 225
і Лукін, 446
і народ, 289
і народний фронт, 293
і соціальний фашизм, 293
і тортури, 332
і Україна, 432, 446, 446 п
об'єднання, 447
і Черкасов, 357, 357 п
і Ягода, 294—295, 312
і Японія, 360
про керівників шахт, 311
про народ, 324
про Чингісхана, 311
розпорядження почати терор, 331, 343, 346
смерть, 459
та Іван Грозний, 358
Сталіно, *див.* Донецьк
Сталінська конституція, 325
і духовенство, 339
Стаханов, Олексій, 308
стахановський рух, 291, 308, 318
і наступ на керівників, 309, 310
і репресії, 309, 325

стахановці, 325
і репресії, 324
Стахів, Євген, 399, 402, 414 п
Стейнберґ, Марк, 103
степ, 148
і міфи, 68
і свобода, 19, 19 п, 65—69, 103—106, 233, 270, 354, 402, 427, 475, 476
Струве, П. Б., 149
суб'єктивістська школа, 28, 481—482

Т

Таганрог, 32
Такер, Роберт С., 429
татари, 70, 71, 136, 171, 304, 336, 401, 458
кримські, *див.* кримські татари
терор
до 1945 р., *див.* розкуркулення, голод, великий терор, червоний терор, білий терор, Друга світова війна
повоєнний, 424, 444 п, 444—445, 453
Ткаченко, Г. І., 413
Товариство колишніх політкаторжан і засланців, 298
Товариство старих більшовиків, 298
Томський, М. П., 179, 191
Третякович, В. І., 414—415
три «добрі» роки, 291
Троцький, Лев, 135, 199
вбивство, 261
і Україна, 203
про політику Донбасу, 22, 474
про робітників Донбасу, 180—181
та антисемітизм, 217
як командир Червоної армії, 166—167
турки, 70
Тухачевський, М. М., 331

У

угорське повстання (1956 р.), 460
указ від 7 серпня 1932 р., 277
укапісти, 184
українізація, 203—204, 284
наступ на, 285, 287
повоєнна, 448—449
Українська військова організація, 255
Українська Повстанська Армія, 400, 427
Український націоналізм, 139, 141, 149, 157, 164, 185, 203, 284, 368, 446—449, 478
війна проти «совєтів», 447
і II світова війна, 396—420
і вбивство Кірова, 301—302
і Донбас, 472
і колективізація, 283

і перебудова, 471
і регіоналізм, 449
наступ на, 257, 285, 331
повоєнний, 427—428
українські орієнталісти, 301 .
Уксусов, І. І., 306
Умам, Адам, 314—315
Уншліхт, І. С., 211
УПА, *див.* Українська Повстанська Армія
Успенський, 345
Установчі збори
Всеросійські, 140
Всеукраїнські, 140

Ф

Фадєєв, О. О., 413
Фенін, О. І., 83, 86 п, 92, 104, 107
Фесенко, І. А., 322
Фефер, Ісаак, 454—457
Філд, Деніел, 93
Філцер, Доналд, 366
Фінляндія, 362
Фіцпатрик, Шейла, 206, 231, 429
Франкель, Джонатан, 101
Фридгат, Теодор, 36, 51, 80, 85, 471 п
Фридлендер, Сол, 25

Х

Хаймсон, Леопольд Х., 109, 123
Харцизьк, 249, 334, 462
Хаслам, Джонатан, 255, 293
Хатаєвич, М. М., 340
Хрущов, М. С., 38, 70, 75, 80, 435
і голод 1946—1947 рр., 432
«закрита доповідь» 1956 р., 460
звернення до українців у 1941 р., 372
хуліганство, *див.* Донбас, хуліганство у

Ц

церква, 52, 103, 204—205
визволення, 450—451
договір 1943 р., 395
і II світова війна, 394
і священнослужителі, 270, 339
і Сталінська конституція, 340
цигани, 336
і голокост, 383, 386

Ч

Червона армія, 154, 157, 159, 171—172, 179
і комплектація частин за національною ознакою, 337
і погроми, 166
і Троцький, 166
червоний терор, 146—171, 178
Черкасов, Микола, 358
Чернишов, І. Т., 417
Чистякове, 125, 183, 287, 443
Чистяково, *див.* Чистякове

ЧК (радянська таємна поліція), 161, 178—183
і голод 1921—1922 рр., 188
«чорні сотні», 100, 100 п, 106, 112
чорнобильська аварія, 471
Чубар, В. Я., 238
Чумаченко, М. І., 418—420

Ш

Шахти, 33, 38, 134, 159, 186, 193
і громадянська війна, 152
Шахтинський процес (1928 р.), 158, 213, 223, 316
Шведов, А. А., 412
Шелест, Р. Ю., 467 п
Шиплер, Девід К., 470
шкідництво, 265
Шкуро, А. Г., 157, 170
і II світова війна, 403 п
страта, 403 п
Шляпников, А. Г., 295
Шумський, О. Я., 448

Щ

Щаранський, Анатолій, 459, 461, 465, 476

Ю

Юзівка, *див.* Донецьк
юродиві, 450

Я

Ягода, Г. Г., 270, 294
і Сталін, 312
Яковлев, А. С., 346
Японія, 255, 360
Ясинівка, 146
Ясний, Наум, 291

Holquist, Peter I., 22 n
Kelly, Catriona, 110 n
Khlevniuk, Oleg, 295 n
Kotkin, Stephen, 348 n
Manning, Roberta T., 330 n
Neuberger, Joan, 110 n
Rittersporn, G. T., 351 n
Siegelbaum, Lewis H., 471 n, 472 n
Szporluk, Roman, 475 n
Volksdeutsche, 402 n
Walkowitz, Daniel J., 472 n

Гіроакі Куромія

СВОБОДА І ТЕРОР У ДОНБАСІ

Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки

Переклали з англійської
Галина Кьорян, Вячеслав Агеєв

Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Редактори *Петро Таращук, Володимир Затуливітер*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректор *Талла Грузинська*
Дизайн обкладинки *Василя Марущинця*

Підписано до друку 30.07.2002.
Формат 84 × 108/32. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Зам. № 2-2120Л.

Видавництво Соломії Павличко «Основи».
01133, Київ, бульв. Лихачова, 5.
Тел./факс (38-044) 295-25-82, (38-044) 295-86-36
E-mail osnovy@ukrnet.net
http://www.vsv.com.ua/osnovy/

ЗАТ «Віпол» ДК № 15.
03151, Київ. вул. Волинська, 60.

Куромія, Гіроакі.

К93 Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки /Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; Передм. Г. Немирі.— К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002.— 510 с.

ISBN 966-500-232-5

Книжка відомого японського дослідника присвячена бурхливій історії Донбасу, козацького краю, де віками гуляв дух волі, де степ давав притулок тим, хто шукав кращого життя чи тікав від чужої сваволі. І це прагнення свободи, близьке і зрозуміле всім націям і народам, не змогли знищити ані самодержавницька Російська імперія, ані сталінський Радянський Союз. Гіроакі Куромія стверджує: упродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода, нездоланна і вічна, визначила вкрай різку і жорстку політичну історію Донбасу.

ББК 63.3(4УКР55)

Гіроакі Куромія народився 1953 року в Японії, закінчив Токійський та Принстонський університети. Його перу належить також книжка "Сталінська промислова революція: політика і робітники, 1928–1932 рр." (Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932). Колишній аспірант, стипендіат фонду Мелона Центру російських досліджень Гарвардського університету та гранту Королівського коледжу Кембриджського університету, Гіроакі Куромія нині викладає історію в Індіанському університеті, Блумінгтон (США).